

8/894. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZONKETTEDIK KÖTET

(644., 645., 646. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1931

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

DCXLIV. SZÁM.

	Lap
HARC AZ OPERA-ELŐADÁSOK ELLEN A RÉGI NEMZETI SZÍNHÁZ-	
BAN. — Takáts Sándortól _ _ _ _ _	1
IDŐHATÁR ÉS TÉRHA-TÁR. — Madzsar Imrétől _ _ _ _ _	37
NAGY VÁROSOK KÖZLEKEDÉSE. (I.) — Zelovich Kornéltól _ _ _ _ _	67
VASÚTI TARIFAPOLITIKA ÉS A MEZŐGAZDASÁG. — Gesztelyi Nagy	
Lászlótól _ _ _ _ _	88
ALKONYAT. (II.) — Regény. — Fáy Ilonától _ _ _ _ _	116
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Az utolsó akkord.</i> — Lőrinczy Györgytől. — _ _ _	
<i>A hittel ragyogó lélek éneke.</i> — Gyökössy Endrétől _ _ _ _ _	131
SZEMLE: 1. <i>Gr. Apponyi Albert 85-ik születésnapján.</i> — Berzeviczy	
Alberttől.	
2. <i>József Ferenc királyi herceg Columbus-színműve.</i> — V. G.-tól.	
3. <i>A «Magyar Passio» Szegeden.</i> — Galamb Sándortól.	
4. <i>Shakespeare-ciklus a Nemzeti Színházban.</i> — Voinovich Gézá-tól	133
IRODALOM: 1. <i>Károlyi Árpád tanulmányai.</i> — (Károlyi Árpád: <i>Néhány</i>	
<i>történelmi tanulmány.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>Nyelvészet és történelem.</i> — (Csefkó Gyula: <i>Szállóigék, szólás-</i>	
<i>módo-k.)</i> — Papp Istvántól.	
3. <i>Regény a megszállott Földvidék életéből.</i> — (Szenes Piroska: <i>Csillag</i>	
<i>a homlokán.)</i> — r. r.-tól.	
4. <i>A magyar romantika megoldatlan problémái.</i> — Farkas Gyulától	143

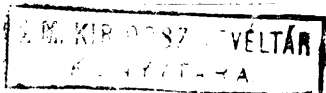
DCXLV. SZÁM.

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A KÜLFÖLD. — Berzeviczy Alberttől	161
SAYOUS EDE EMLÉKEZETE. — Nagy Miklóstól _ _ _ _ _	166
AZ ALKOTÓ MŰVÉSZ. — Dessoir Miksától _ _ _ _ _	203
SZENT IMRE-PRÓBLÉMÁK. (I.) — Vargha Damjántól _ _ _ _ _	212
NAGY VÁROSOK KÖZLEKEDÉSE. (II.) — Zelovich Kornéltól _ _ _	228
ALKONYAT. (III.) — Regény. — Fáy Ilonától _ _ _ _ _	262

	Lap
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Levél haza.</i> — <i>Kinyílt az orgona.</i> — Szathmáry Istvántól	280
SAYOUS EDE LEVELEZÉSÉBŐL. — Olay Ferencről	282
SZEMLE: 1. <i>A százéves Csongor és Tünde.</i> — Császár Elemértől.	
2. <i>Az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus.</i> — Hankiss Jánostól	294
IRODALOM: 1. <i>Havas István versei.</i> — (<i>Havas István válogatott versei.</i>) — —yitől.	
2. <i>Böhm Károly ifjúkora.</i> — (Joó Tibor: <i>Böhm Károly ifjúkori életrajza.</i>) — Bartók Györgytől.	
3. <i>A magyar irodalomról a — franciáknak.</i> — (Hankiss et Juhász: <i>Panorama de la Littérature Hongroise contemporaine.</i>) — Nagy Józseftől.	
4. <i>Válasz Farkas Gyulának.</i> — Császár Elemértől	312

DCXLVI. SZÁM.

DEÁK FERENC. — Berzeviczy Albertől	321
SZENT IMRE-PROBLÉMÁK. (II.) — Vargha Damjántól	335
TÖRVÉNYHATÓSÁGI TERÜLETRENDEZÉS. — Weis Istvántól	355
NAGY VÁROSOK KÖZLEKEDÉSE. (III.) — Zelovich Kornéltól	368
KISEBB URAL-ALTÁJI TELEPEDESEK A BALKÁN-FÉLSZIGETEN. Németh Józseftől	397
AZ ÚJ ANGOL DRÁMA. — Kundt Ernőttől	413
ALKONYAT. (IV.) — Regény. — Fáy Ilonától	436
KÖLTEMÉNYEK: — <i>Szavak.</i> — <i>Jövő.</i> — <i>Üzenet egy lapnak, mely versemet visszaküldte.</i> — Czöbel Minkától	461
SZEMLE. — <i>Horvát önenrendkezés.</i> — Bajza Józseftől	464
IRODALOM: — 1. <i>Az erdélyi magyarság problémája.</i> — (Berde Mária: <i>Földindulás.</i>) — r. r.-től.	
2. <i>Gulácsy Irén új regénye.</i> — (P. Gulácsy Irén: <i>Par vobis.</i>) — ny. e.-től.	
3. <i>Victor Hugo.</i> — (Louis Barthou: <i>Les Amours d'un Poète.</i> — Raymund Escholier: <i>La Vie Glorieuse de V. Hugo.</i>) — Elek Oszkártól	468

HARC AZ OPERA-ELŐADÁSOK ELLEN A RÉGI NEMZETI SZÍNHÁZBAN.

Tudott dolog, hogy a Nemzeti Színház megnyitása előtt Budán már jóideig játszott egy magyar színtársulat. Bár a főbb hivatalok és intézetek akkor mind Budán voltak, a színtársulat sehogy sem boldogult ott. Havonként többnyire ezer forintra rugott a deficit.¹ Ennek természetesen nem a színjátszó társulat, hanem a közönség részvétlensége volt az oka. Buda akkor még jórészt német város volt. Pestnek sem volt annyi művelt magyar lakója, hogy egy állandó színházat fenn tudott volna tartani. Itt különben is (a város közepében) szép német színház állott a közönség rendelkezésére s jeles operai és drámai előadásokkal gyönyörködtette a hallgatókat. Az ország valamennyi megyéje közt Pest megye áldozott legtöbbit a magyar színészetért. Ez a megye s annak páratlanul lelkes alispánja² — nagy küzdelmek árán — megépítette a Grassalkovich herceg adta telken a magyar színházat, melyet aztán néhány év múlva Nemzeti Színháznak neveztek el. Nem kis feladat volt ez. De, mint hamarosan kitűnt, még nagyobb feladat volt a színház megtöltése közönséggel. Pest akkor még csak kezdett magyaro-

¹ Pest megyének 1835 június 11.-i generális gyűlésén — jelentik a rendőrminiszternek — előterjesztették a szerződést, mely szerint Budán a színházat ismét a magyar társaság kapta meg három évre. Azonban nagyobb támogatásra leend szükség; mert Simoncsits szolgabíró jelentése szerint az utóbbi két hónapban 2000 frt volt a deficit. Simoncsits igazgatója volt ekkor a magyar színtársulatnak. (Notizen aus Pest, Polizei-Hofstelle.)

² Földváry Gábor már ekkor (1835) azt ajánlotta, hogy a magyar színtársulatot Budáról Pestre kell hozni s a Grassalkovich-telken ideiglenes magyar színházat kell építeni. (•Einstweilen ein sogenanntes Noththeater erbauen solle.•)

sodni; a német polgárság meg nem a magyar, hanem a német színházat kereste fel. A magyar színház tehát drámai előadások alkalmával a legtöbbször szinte kongott az ürességtől. A színház vezetői hamar rájöttek, hogy színművek állandó előadásával a színházat a bukástól meg nem menthetik. Ezért hát hetenkint hol egy, hol meg két napon zenés darabokat, operai részleteket adattak elő. Ezek már több jövedelmet hajtottak a színháznak. Meg kell jegyeznünk, hogy kezdetben az operai előadásokon is a drámai személyzet szerepelt s bizony nem valami nagy sikerrel. Ekkor lépett fel mint vendég a színpadon Schodelné Klein Rózsi, aki külföldön már mint ünnepelt énekesnő szerepelt. Erkel Ferenc életrajzában olvassuk róla e sorokat: «Ez év (1837) nov. 4.-e volt az a nap, mely a magyar opera történetében a legnevezetesebb fordulópontot képezte. Ekkor lépett fel először a Nemzeti Színházban a nagy drámai énekesnő: Schodelné Bellininek *Romeo és Julia* című operájában.¹ Határtalan lelkesedéssel fogadtatott s azután félévig maradt a színház kötelékében, letévén alapját a magyar opera felvirágzásának.»

Schodelné, ez a nemes szívű s minden ízében magyar énekesnő, csakhamar ünnepelt és kedvelt alakja lett a pesti színházlátogató közönségnek. Idősb Ábrányi Kornél még hallotta őt énekelni s ő írta róla e sorokat: «Az egyedüli vonzerőt s a valódi művészeti nívót Schodelné képviselte, kivel távolról sem álltak csak némileg is alpari a többi állandó közreműködők.»

A közönség, a színházi konzorcium s a sajtó egyaránt belátta, hogy opera nélkül nem állhat fenn a színház; mert a színművek előadását nem látogatta a közönség. Telt házakat csak Schodelné fellépésének lehetett köszönni.

Így állván a dolog, a színügyi választmány, hogy a bukástól megmentsék a színházat, engedett a közkívánságnak s már 1837 nov. 7.-én megbízta Bajzát és Fáy Andrást, hogy a hírneves operaénekesnőt: Schodelnét igyekezzenek

¹ Ekkor még csak mint vendég szerepelt. Szerződötése csak később történt meg.

hazaszerződtetni ugyanolyan áron, aminőt külföldön kap. Ez meg is történt, mégpedig Bajza igazgatósága alatt, aki később leghevesebben támadta az operai előadásokat s nem röstelte kijelenteni, hogy inkább örültek házat, mint operaházat kíván!

Mivel Schodelnének nagyobb fizetése volt, mint Lendvaynének, Laborfalvi Rózának, Megyerinek, Szentpéterinek, Fáncsynak, Lendvaynak és Egressy Gábornak együtt, ez a körülmény a drámai színészek közt meglehetősen irigységet s gyűlölséget támasztott. Még Vörösmarty is elismerte, hogy a drámai színészek közt belső viszály s izetlenség uralkodik. Schodelné szerződtetése legnehezebben a már hanyatlóféltében levő Dérynének esett.¹ Naplójában ő maga írta volt: miért kap Schodelné tízszer akkora fizetést, mint ő? És Déryné ezernyi pletykát, valótlanúságot és rosszakaratú mende-mondát terjesztett Schodelnéről, aki mindig a legjobb indulattal viseltetett iránta. Ezt Déryné is elismerte naplójában. Amit Déryné szóval terjesztgetett Schodelnéről, azt később naplójában s beleírta. Úgy látszik, ő maga is érezte, hogy ártatlanul feketíti be Schodelnének; mert a naplóban bevallja, hogy amit Schodelnéről írt, «nem maga tapasztalásából tudja, csak amint neki elbeszéltek!»! Déryné — amint naplójában írja — 1827-ben Kolozsvárott találkozott egy tizenöt éves barna kis leánnyal, Klein Rózssival, akinek akkor gyönyörű hangja volt. Déryné szerint e kis lány elmondá neki, hogy ő törvénytelen gyermek és Schodel taníttatja őt, majd 15—16 éves korában nőül veszi.

Ki hinné el, hogy egy 15 éves leány első találkozása alkalmával egy ismeretlen színésznőnek elmondja, hogy ő törvénytelen gyermek?

Hogy mennyire távol esik Déryné leírása a valóságtól, megemlítjük, hogy Klein Rózsi (Schodelné) 1827-ben nem volt 15 éves leány, mert már húsz éves elmúlt, férjnél volt, s nem is Kolozsvárott, hanem Pozsonyban tartózkodott. De ha véletlenül csakugyan Kolozsvárott lett volna, akkor

¹ Bajza is elismerte ezt, hiszen ő írta 1839-ben, hogy «Déryné a pesti közönségnek többé nem kedvence».

sem mondhatta Dérynének, hogy ő törvénytelen gyermek, mert hiszen nagyon jól tudta, hogy édesapja Klein János nevű zenész volt.

Déryné leírván Schodelné első felléptét a magyar színházban, az akkor már nagyhírű énekesnőről megjegyzi, hogy «valami nagy hír nem hangzott róla!» A *Romeo és Julia* című operában lépett fel először, de «nem bírta a publikum szeretetét elnyerni». Megemlíti Déryné azt is, hogy ez előadásra száz ingyenjegyet osztottak ki, hogy legyen, aki tapsoljon Schodelnének.

Déryné e leírása ismét ellenkezik a valósággal. Schodelné első felléptekor a színház bevétele közel 900 frt volt, ami abban az időben hallatlan nagy bevétel volt. Aztán egykorú újságok és levelek mind megírták, hogy a közönség határtalan lelkesedéssel fogadta őt.

Déryné leírta naplójában, hogy meglátogatta Schodelnét a *Fehér hajó* című vendégfogadóban, ahol a kiváló énekesnő a szemetes lépcső mellett szemetes, piszkos szobában lakott. Nem lévén egyetlenegy inge sem, abban a férfiingben feküdt az ágyban, melyben a színházban *Romeo* szerepét adta. Paplanja sem lévén, férje rongyos köpenyével takarózott.

Ki hiszi el ezt egy nagyfizetésű énekesnőről, aki első felléptekor ötszáz forintot kapott nálunk, s aki külföldön is mindenütt nagyfizetésű primadonna volt?¹

De írt róla Déryné még cifrább valótlanságokat is. Így például belevette naplójába azt is, hogy Schodelné minden fellépte előtt rumot ivott. Majd meg leírta, hogy Schodelné külföldön «nem csinált semmi furorét», Fortitól tanulta az olasz éneket s ez a Forti megszőktette őt.

Külföldi szerepléséről tudjuk, hogy mind a bécsi, mind a berlini udvari, valamint a hamburgi stb. színházakban «a dicsőség sugarával fonták körül a művésznő fejét». Ami Déry-

¹ Mikor Schodelné először közeledett a magyar színházhoz, Déryné így írta őt le: «Látok egy nőt közeledni, fehér szőrbotos a lábán, valami sötétes ruha látszott ki egy rövid, kopott fekete selyemköpeny alól. A fején egy kis sutyu főkötő vagy capuchon... azt gondoltam, valami kis idős asszonyka.»

nének Fortira vonatkozó megjegyzéseit illeti, meg kell állapítanunk, hogy nem Fortitól, hanem Ciccimaratól tanulta az olasz éneket. Fortival való megszökése csak Déryné meséje. Miután Déryné minden rosszat leírt Schodelnéról, némi kárpótlásul azt is leírta, hogy nem volt rossz szívű asszony. «Minden előadandó alkalommal — írja Déryné — kitüntette erántami nagy vonzódását.»

Déryné különb énekesnőnek tartotta magát Schodelnénál. Éneket, ízlést — írja — mind tőle tanultak; mert egyesegyedül ő volt az első.¹ «A magyarnak — írja — nincs több énekesnője e két hazában, csak én vagyok kezdettől fogva... Ha én most kiutaznék s elhagynám a magyar színészetet, nem lenne több operája se Magyar-, se Erdélyországnak, hacsak nem száz esztendő múlva.»

Déryné cifra valótlanságait Schodelnéról senki sem tette vizsgálat tárgyává. Szó nélkül valóknak fogadták el a későbbi kor írói, s ma is mint törvénytelen gyermek, mint megférhetetlen, zsarnok természetű és gögös színész nő szerepel könyveinkben Schodelné.²

Így állván a dolog, a színházi pletykák helyébe a valóságot kell állítanunk s a nagyszívű és lelkes magyar énekesnőnek, Schodelnénak, igazságot kell szolgáltatnunk.

Amint már említettük, Schodelné Kolozsvárott született. Saját állítása és az egykorú életrajzi adatok szerint édesapja Klein János zenész volt. Mint kis leány Kolozsvárott kezdte meg az énektanulást. Aztán Schodel — a Wesselényi-család zongoramestere — vitte őt Pozsonyba és Bécsbe s tovább taníttatta őt. A vas-szorgalmú Rózsi páratlan kitartással és kedvvel tanult. Először hangversenyeken lépett fel, mégpedig mindig jótékony célra. Első fellépésekor az *Armida* című daljátékból énekelte egy műkedvelővel a «cara te per quest'anima» kettős dalt olaszul nagy tetszés mellett. Férjével (Schodel zenésszel) Pozsonyba költözvén folyton tanult,

¹ «De — írja — szép is voltam ám!»

² Váradi Antal: *Képek a magyar író- és színészvilágból*. Paulay Ede is Déryné naplóját használta a *Színészet története* című nagy tanulmányában. Még a nagyobb lexikonok is azt írták Schodelnéról, amit Déryné naplójában találtak.

de hangversenyeket is adott s a templomokban sok hívőt buzdított ájtatosságra szép énekével. Színpadon először a *Bűvös vadász* című operában lépett fel (Agatha szerepében), a szegények javára. «Leírhatatlan volt a meglepetés, — írják az egykorú lapok — melyet a hallgatóságra tett. Tiszta ezüsthangja, mint valami varázsvessző, úgy hatott az érzékekre. E szerepet másnap ismételnie kellett. Stögert, a pozsonyi színház igazgatója, szerződést kínált neki, de Schodelné nem fogadta el.» Az 1832.-i országgyűlés alatt hargversenyt adott, még pedig fényes sikerrel. «A dícséreték — írják ez alkalommal róla — s a rajongások maszлага nem kábítá el őt s Bécsbe ment tovább tanulni.»

Bécsben is adván hangversenyt, 1833 május 1.-én a bécsi császári színház háromévi szerződést ajánlott fel neki. Ezt el is fogadta. Első fellépése Boildieu *Felfordult úti kocsi* című operájában történt. A közönség riadó tapsal fogadta őt. Még nagyobb sikert aratott Mozart *Don Juan* című operájában.

Közben folyton tanult. Ciccimaratól, e híres embertől képeztette ki magát az olasz éneklési iskolában. Szabadságot kapván, Berlinbe ment, hol a királyi dalszínházban tizenkészer lépett fel. Már el akart utazni, mikor a királyi család maradásra bírta őt, s még nyolcszor kellett énekelnie Bellini *Montechi e Capuletti* daljátékában Júlia szerepét. Élte végeig tartó szerződéssel kínálták meg, de bécsi lekötöttsége miatt azt nem fogadhatta el. A berlini opera négyezer forintot kínált a bécsi operának, ha Schodelné idejében vissza nem térne Bécsbe. Később Hamburgban is fellépett tizenkészer. Minden fellépéséért 160 frt-ot kapott. Több nagy német városban is nagy sikerrel énekelt. «Amerre csak ment, — írják róla — a művészet tisztelői a dicsőség sugarával fonták körül a művésznő fejét!» A híres Rauch elkészíté mellszobrát, Mery meg kőbe metszette arcképét.¹

Tízévi távollét után, 1836-ban hazajött Kolozsvárra s

¹ Itthon Kiss Bálint akadémikus képiró olajfestményben, majd meg crayon modorban örökítette meg képét. Barabás Norma szerepében életnagyságban festette őt le.

ott a nemzeti színházban a kolerában elhúnytak családjai és a leégett gazdák javára a «Hangász Egyesület»-tel együtt nagy hangversenyt adott. Az *Erdélyi Híradó*, aztán a *Hazai és Külföldi Tudósítások*¹ nagy elismeréssel írtak e hangversenyről. Az utóbbi lap írta róla, hogy most Boroszlóba hívták meg őt; Kolozsvárra gyermekeinek látogatására jött. «Meglepő vala szépen kimívelt erős hangja, melynek hordozása hatalmában van, s érzéssel teljes előadása, valamint helyes játéka, melyet az utolsó darabban mint Júlia a Spontini *Vesztaszűz* című darabjában kimutatott. Meglepő vala az ének alatt érthető szövejtése mind az olasz, mind a német, mind legérdeklőbbben a hazai magyar nyelvben, melyen tette szép köszönetét is kihivatásakor.² A közönség éljen-kiáltással, zajos tapsal fogadta s eresztette el hazája leányát azon óhajással, vajha ennek s ilyenek meghonosítására derülne bár csillag a nemzeti égen.»

Ez az óhaj — ha nem is Kolozsvárott — de hamarosan beteljesült. Schodelné ugyanis kolozsvári szereplése után nemsokára Pestre jött s itt mint vendég többször fellépett a német színházban. Megnyílván a magyar (később nemzeti) színház 1837-ben, Schodelné ide is meghívták vendégszereplésre. Ezt követte aztán nyolc óra való állandó szerződése, amikor aztán az operának «egyedül uralkodó csillaga s a közönségnek kedvence lett. S ezzel együtt járt az is, hogy amikor Schodelné énekelt, a különben üres Nemzeti Színház mindig megtelt. S a közönség mindig jobban és jobban megkedvelte e jeles énekesnőt. Zeneértő ember írta 1838 június 2.-án egyik operai előadás alkalmával (*Beatrice di Tenda*) Schodelné énekéről: «Hangjából folytonosan több szépség fejlődik ki, mint a kiapadhatatlan természet örök időtől alkotott műhelyéből; játékát, előadását minden felléptekor báj övedzi.»³

¹ 1836. 27. szám, Mindszent hava első napján.

² Schodelné érthető szókijtését mások is magasztalták. Ferenczy is dicsérettel emlékezik meg Schodelnének az énekben is tiszta és érthető kijtéséről.

³ Bajza, a színház igazgatója, 1838 január 6.-án a *La Straniera* opera előadásáról írta: «Schodelné mint Alaide remekelt.»

Ilyen és ehhez hasonló magasztalást eleget találhatunk az egykorú lapokban. Megértjük tehát a *Vasárnapi Ujság*-nak azon nyilatkozatát, hogy Schodelné hangja a «legterjedelmesebb, legerőteljesebb, legiskolázottabb hang, mely valaha színpadunkon hangzott.»

Ehhez még hozzá kell vennünk, amit ugyanez a lap írt volt róla, hogy t. i. királynői külseje, deli erőteljes termete, lángoló fényes szemei, szabályos vonásai voltak s fényesen, ízlésesen öltözött.¹ Így aztán már puszta megjelenése is elég volt a közönség megnyerésére.

A külső mellett jelentősebbek belső tulajdonai. Említettük már, hogy mindig jótékony célra adott hangversenyeket s hogy a templomokban szíves-örömmel énekelt. Bizonyos dolog tehát, hogy jó szívének, nemes lelkének kellett lenni. Ezt kortársai és az egykorú lapok több ízben hangoztatták. Sőt halála után sem szűntek meg ezt hangoztatni. A *Vasárnapi Ujság* írta volt például e szép sorokat Schodelnéról: «A sírkő, mely annyi dicsőséget beföd, egyszersmind a legnemesebb, a legjobb szívet takarja, mely tudott dicsőségről lemondani, fájdalmait viselni s meghalni bele.»

Bár Schodelnének gyönyörű hangja, kitűnő játéka, hírneve, nem mindennapi lelki tulajdonságai s magyarsága után mindenki azt hihette, hogy a színház tagjai szívélyesen fogadják őt, ennek épen az ellenkezője történt. Már vendégszereplése irigységet keltett a színház jelentéktelen énekesei közt. Nagy fizetéssel történt szerződtetése a drámai színészeket is ellenségeivé tette. Ferenczy István, az első magyar szobrász, írta egyik levelében, hogy a színház tagjaiban «az irigység fujja ellene a kígyókövet», s már első föllépésekor, mikor a közönség viharos tapsok közt ünnepelte, a színészek a színpadról vöröshagyma-koszorút dobtak eléje. Pedig — írja Ferenczy — «Schodelné ritka tünemény a magyar színházban és itt Pesten mind író uraim, mind sok hallgató

¹ Déryné naplója szerint mint valami koldus asszony, olyan öltözetben jött az első előadásra. Aztán ugyancsak az ő naplója szerint Schodelnének egyetlen inge sem volt.

tőle tanulta, mi legyen operát énekelni; mert ő igazán nem is énekel, hanem a legfelsőbb kifejezéssel beszél.»¹

Ezt a hagymakoszorú-dobást Vörösmarty is följegyezte. «Akkor történt ez, — írja Vörösmarty — amikor a közönség Schodelnét nagy tapssal kihívta. A művésznő felvette a hagymakoszorút s elfojtott haraggal mondá: «Ezt én nem érdemeltem, ide teszem a haza oltárára.» S a sügölyukra helyezte a hagymakoszorút.

A közönség — írja tovább Vörösmarty — tapsokkal jutalmazta s «tiszteelői gazdag aranyláncot nyujtának neki engesztelő áldozatul.»

Bizonyára kollégái még csúnyább dolgot is műveltek a jeles énekesnővel. Egyik fellépte alkalmával ugyanis, mikor a közönség zajos tapssal és éljenzéssel hívta őt ki, néhány fölbérelt alak füttyülni és pisszegni kezdett. A közönség viharos tapsa azonban hamar elnémította a füttyülőket. Beállván a csend, Schodelné így szólott a közönség felé: ott nem lehet énekelni, ahol kígyók vannak; neki nyitva áll a külföld. Erre néhányan megint füttyültek, de a túlnyomó többség tapsai elnémították őket.

Amint később az *Athenaeum* is írta, egyesek a művészet templomából csatapiacot csinálnak. «Micsoda gondolat olyasmért az énekesnőn állani bosszút, aminek nem ő az oka... Mit vétett ő, hogy füttyök és pisszek kísérik, ha jó és megyen?»

Bár Vörösmarty is az opera ellenségei közé tartozott, még 1841-ben is, vagyis az *Athenaeum*-pör után is így írt Schodelnéről: «Az említett énekesnő erdélyi születés, leánya a szomszéd magyar hazának s már azért is kitűnő figyelemmel s a rokonszeretetnek vonzalmával s örömeivel üdvözlötett színpadunkon, ki ezenfelül úgy is tekintetek, mint egyetlen a magyar hölgyek közül, ki a dalművészetben a külföld jelesei között is megállhatott. Meglepők valának a színpadunkon még eddig hallatlan erejű s tisztaságú hangok; a közönség és a kritika vetélkedett magasztalásában.»²

¹ A pesti nagy árvíz kitörésekor Schodelné a *Beatrice di Tenda* opera főszerepét énekelte; mikor egyszerre a harangok félrevereésekor a közönség menekülni kezdett a színházból.

² Ugyancsak Vörösmarty írta azonban ezt a nyilatkozatot is: «A

Vörösmarty bár — mint említők — az opera-előadások ellensége volt, némi tekintetben helyreigazítja azokat a valótlan állításokat, melyeket Schodelnéról Déryné és társai terjesztettek. Értjük t. i. az ő gőgös és megférhetetlen természetét stb. Vörösmarty az effélékre, valamint a színházi viszálykodásokra Schodelnéét illetőleg azt írta: «Nagy része mende-monda lehet, s ki tudja, az első énekesnő nem ártatlan-e mindezekben?»

Íme az *Athenaeum* egyik szerkesztője, Vörösmarty, aki szerkesztőtársaival együtt az operai előadások ellen harcolt, így írt Schodelnéról! Az *Athenaeum* másik szerkesztője Bajza volt, akinek igazgatósága alatt szerződött Schodelné a magyar színházhoz. Mikor Bajza már nem volt a színház igazgatója, akkor írta volt e sorokat: «Schodelné tehetségei tagadhatatlanok... kétségkívül jeles énekesnő s érdekes jelenség a magyar színpadon. Neki a magyar színházi opera sokat köszönhet, nélküle az oly rövid idő alatt alig bírt volna annyira kifejlődni, alig magának oly sok kedvelőket szerezni. Annak ő a lelke, elevenítő forrása... Schodelné szeszélyeinek minden meghódolt. Ő fölül áll minden renden, minden törvényen...¹ Ha Schodelné Német-, Francia- vagy Olaszországban tette volna azt az opera megalapításában, mint nálunk tevő, mindenki örömmel és közt említhette volna nevét! De a mi helyzetünk egészen más... A művészetnél magasabb céljai vannak a mi színpadunknak. A haza és a nemzet az első, aztán jön a művészet. Ezeket elhanyagolni bűn s a józan ésszel is ellenkezik... A mélyebben látó és jövőre kinéző hazafinak nem lehet a magyar színpadi opera gyarapodásán és az említett énekesnő (Schodelné) törekvésein tiszta öröme.»²

Sajátságos, hogy Bajza az opera ellen való kifogá-

---

színészet visszaesésének főoka az opera iránti előszereteten s kedvezésekben keresendő»... «Schodelné számára kinézettek a legkedvezőbb napok, hogy az opera jövedelmezőbb legyen.» — (Azt hisszük, Vörösmarty e megjegyzését fölösleges volna cáfolnunk.)

¹ Bajza szerződtette őt, s míg ő igazgatta a színházat, ilyesmit sohsem írt Schodelnéról.

² Bajza József: *Szózat a pesti magyar színház ügyében*, 1839.

sokat csak akkor kezdte hangoztatni, mikor már nem volt a színház igazgatója. De mint igazgató nagyon is örvendett annak, hogy Schodelné állandóan telt házakban énekelt ott, ahol a drámai előadásoknak alig volt közönsége. Most, 1839-ben azonban Bajza, mint az *Athenaeum* egyik szerkesztője, már nem röstel ilyesmit írni: «Nem érdemli a színház, hogy a nemzet egy fillért is adjon, ha az opera a fő!»

A nemzet azonban nem úgy gondolkozott, mint az opera ellenségei. Mivel a pesti magyar színházat állami támogatás nélkül nem lehetett fenntartani, Pest megye 1839 április 16. és 17.-én tartott generális gyűlésén Patay indítványára elhatározta, hogy a színház társulatát az országgyűlés elején néhány előadásra Pozsonyba rendeli. E célból mind Pozsony városát, mind a megyét megkérlik a színház átengedésére és a szükséges intézkedések megtevésére. Földváry alispán a közgyűlésen annak a reményének adott kifejezést, hogy tán ő felsége is megjelenik majd a színtársulat pozsonyi előadásain. Földváryn kívül Nyáry Pál is helyeselte a pozsonyi kirándulást, melynek más célja nem volt, mint a rendek s így az évi segélyezés megnyerése. Nyáry Pál kifogásolta Széchenyinek e mondását: «Ein ungarisches Theater könne nie zu Stande kommen.»¹ Hiszen — mondá Nyáry — a magyar színház már megvan. S bár állami stb. támogatás nélkül épült, ő elismeri, hogy a magyar Nemzeti Színház alapítója igazában Széchenyi István.²

A pesti magyar színház társulata csakugyan felment Pozsonyba. S vajjon ki aratott ott a tagok közül dicsőséget? Egyesegyedül Schodelné. Az egykorú lapok kivétel nélkül megírták, hogy Schodelné valósággal elbájolta énekével a rendeket, s neki köszönhető, hogy a rendek megszavazták a

¹ T. i. állami támogatás nélkül.

² A volt titkosrendőri levéltár (Polizey-Hofstelle) három jelentése Pest megye generális gyűléséről. Pest megye a nemzeti színház adósságai ügyében 1839 dec. 20.-án is tartott ülést. Földváry Gábor itt azt ajánlotta, hogy a nádort kérjék fel közvetítőül 50 ezer forintnyi segély kieszközlésére. Benyovszky Péter ő felsége megkérését ajánlotta. Somogyi felszólalása szerint a milánói színházat ő felsége évi 60 ezer forinttal támogatja, tehát a magyar színházra is adhatna évi 50 ezer forintot. (Titkosrendőri jelentés.)

Nemzeti Színháznak az állami segélyt.¹ Együttal egy regnikoláris deputáció kinevezését határozták el, amelyik a nevezett tőkét kezeli s a színház igazgatóságára felügyel.

Meg kell említenünk, hogy a pozsonyi szereplés alkalmával Schodelnét az országgyűlési ifjúság is tőle telhetőleg igyekezett kitüntetni. Zajosan ünnepelte őt az előadások alatt. Ezüst sarlóval ajándékozta meg s a színházból hazamenet hintajából kifogták a lovakat s az ifjak vonták hazáig a hintót.

Láttuk az eddig felsorolt adatokból, hogy Schodelnéhoz fűződik a magyar opera megalapítása. Valamennyi egykorú lap hirdeti, hogy telt színház csak Schodelné felléptekor volt. A pozsonyi siker és az állami segély megszerzése jórészt szintén az ő érdeme. S mindezen kívül még ellenségei is elismerték, hogy Schodelné nemes szívű, minden ízében magyar érzésű hölgy volt. És mégis, mikor az *Athenaeum* szerkesztői és írói megindítják a harcot az operai előadások ellen, a támadások — habár burkoltan — Schodelnének szóltak. Először is a színház tagjai közt támasztottak ellene irigységet és gyűlölséget. A harcot aztán átvitték a lapokba és a közönségbe is.² Az *Athenaeum* párthíveinek jelszava volt, hogy az opera elnyomja a színművészetet s hogy az igazgatóság túlságosan kedvez az operának. A magyar (nemzeti) színházban hetenkint hol egy, hol két napon volt operai előadás. E két napon megtelt a színház, öt napon át, mikor színműveket játszottak, rendszeren üres volt. Ezt az ürességet, a drámai előadások iránt való közömbösséget egyenest neveltséges dolog az operai előadásoknak tulajdonítani. Nem az operai előadások voltak ennek okai. Hiányzott akkor még Pesten akkora színházlátogató magyar közönség, mely képes lett volna egy magyar

¹ A Polizey-Hofstelle 1840 márc. 31.-i jelentése szerint a 450,000 frtot oly föltétellel szavazták meg, hogy ebből 50,000 frt az adósságok kilizetésére fordítandó, a 400,000 frt pedig kamatoztatandó. A kamatok kétharmadát a színházra kell fordítani, egyharmadát pedig a tőkéhez kell csatolni.

² Szigligeti írta: «A két testvérművészet közt keserű harc támadt nemcsak a színpalak közt, de a lapokban is; a közönség pártokra szakadt».

színházat fenntartani. Innét van, hogy míg egy-egy operai előadás 236 frtot jövedelmezett, addig a színi előadások csak 24—30 váltóforintot, a színművek pedig 4 frt 20 kr-t hoztak a színháznak.¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a színi előadások nem is voltak elsőrangúak. Szigligeti írta volt például az 1841. évről, hogy «a drámai előadások botránnyosan készületlenek!» A nagy drámai színész, Egressy Gábor sem röstelte leírni e sorokat: «Az operának nagyobb publikuma van, mint a ti drámáitoknak . . . Az opera a dráma poesisa».

A magyar (később nemzeti) színház első éveiben még Bajza és Vörösmarty is magasztalta Schodelnét. Később aztán az opera ellen indított harcban mindketten ellene fordultak.² A színház két másik igazgatója: a derék Nyáry Pál és Bartay viszont, mint az opera védői, Schodelnét is védelmükbe vették. Az elkeseredett tollharcban sok mindent megengedtek maguknak az opera ellenségei. Vörösmarty például azzal vádolta Schodelnét, hogy a «külföldi magyar tehetségeket ő tartá vissza, hogy ide jöjjenek». Erre Nyáry Pál közölte Schodelné magyar leveleit, melyekből kitűnt, hogy ő (t. i. Schodelné) ajánlgatta a híresebb külföldi énekesek meghívását. Így például a hamburgi színház egyik legkiválóbb énekesének meghívását is ő ajánlotta. Mikor Reichel énekes a Pester Tagblatt kritikája miatt nem akart többször fellépni, Schodelné bírta rá a további maradásra őt, valamint a színház igazgatóját is Reichel visszatartására.³

Téves megállapítása Vörösmartynak az is, hogy «a színeszet visszaesésének főoka az opera iránti előszereteten s kedvezésekben keresendő».

¹ Lásd erről Nyáry Pál nyilatkozatát a *Társalkodóban*.

² Ferenczy István írta e sorokat Schodelnéről: «Még csudálatosabb az, hogy magokat az írókat is maga ellen támasztja, mint Vörösmarty, Fáy, Bajza stb., kik ugyan tisztán nem mondják ki, mi fáj nekik, hanem olvasni lehet szemükből, hogy azt gondolják, hogy azért nem tetszenek a drámák, szomorú vagy vígjátékok, mert Schodelné jól énekel». (1838 okt. 8.)

³ Reichel aztán hálatelten írta Schodelnének: «Sie selbst hatten heute so viel Zartgefühl für mich, dieses Blatt (t. i. *Pester Tagblatt*) nur aus den Augen zu schaffen, wofür ich ihnen herzlich danke. Pest, am 13. Febr. Joseph Reichel.»

Nem az opera volt abban hibás, hogy öt-hat napon át a drámai előadások alatt üres volt a színház, hanem egyedüli oka a megfelelő közönség hiánya volt. A pesti színházlátogató közönség jórésze ugyanis még a német színházba ment, ha a magyar színházban színművet adtak elő.

Bajza, aki mint igazgató vendégszereplésre hívta meg Schodelnét s akinek igazgatósága idejében semmi kifogása sem volt az opera ellen, később mind Schodelné, mind az operai előadások ellen heves támadásokat intézett. S annyira ment hevességében, hogy Pest megyét, Földváry Gábort és Nyáry Pált is támadta a Nemzeti Színház felépítése miatt. «Ezen színházat — írja ő — a sors haragjában gondolta ki és bűneink büntetésére építé fel... Magyar létünkre kint a juhszálló tanyáink, s ha magyar művészetet akarunk látni, télben sárözönben, nyáron porfellegek közt juthatunk be a nemzeti Thália sanctuariumába.»¹

Bajza Schodelnéről semmi rosszat sem tudván írni, azt rója fel neki bűnül, hogy «ő és az opera az igazgatóság és a közönség kedvezését mértéken túl megnyerte, a színészetet háttérbe szorítván».

Az, hogy Schodelné a közönség kedvezését mértéken túl megnyerte, nem bűn, hanem érdem. Abban is hibázott Bajza, hogy a színészet hanyatlását Schodelné páratlan népszerűségének tulajdonítja. A színészet hanyatlását csakis a közönség részvétlenségének s magának a színészetnek, nem pedig Schodelnének lehet felróni.

Bajzát — mikor már nem volt igazgató — bántotta az a körülmény, hogy Schodelné felléptekor mindig megtelt a színház. «Valahányszor én — írja Bajza — egy olasz *Bájítalt*, vagy *Normát* hallgatókkal tömött házban előadatni látok s utána más napon egy eredeti magyar színművet üres falak között, mindannyiszor elszomorodik lelkem s néha elkeseredésemben azt kérdelem magamtól, minek e népnek színház?»

Az 1840. évi július hóban Schodelné a bécsi udvari színház igazgatóságának meghívására ott lépett fel mint vendég. Az 1841. év április havában Breiting nevű híres éne-

¹ Szózat a pesti magyar színház ügyében, 1839.

kessel együtt ismét Bécsben vendégszerepelt. Amint Schodelné távozott Pestről, az operai előadások színvonala is leszállt s régebbi látogatói is elmaradoztak. Maga az *Athenaeum* írta volt 1841 július 10.-én a *Norma* előadásáról: «Ilyen Normától mentsen meg a magyarok Istene». Mi az oka ennek? Azt mondják, Schodelné. «Ha Schodelné ugyanis itt volna, minden jó volna — mondják mindenfelé.»¹

Bajza, aki előzőleg a színművészet hanyatlását is Schodelnének róttta föl, most, mikor távozott Pestről, imígyen írt róla: «Lesz még alkalom Schodelnéról szólni; mert ne higgyétek, hogy ő örökre távozott: fogjátok őt hallani, hamarább, mint gondolnátok. A fecske visszarepül oda, hol melegebb van, hol aratás reménye kecsegtet» stb.²

Mondanunk sem kell, hogy a zeneértők egészen más véleményen voltak, mint az *Athenaeum* írói. Erkel Ferenc, aztán Mátray Gábor (a színház zenei igazgatója) nem egyszer a legnagyobb magasztalással szóltak Schodelné érdemeiről. Mátray a *Honművészb*en következetlenséggel vádolta az *Athenaeum* színi bírálót. «A rosszul értesített hírlapok, — írta Mátray — melyek a művésznőt eleintén (Bajza színházi igazgatósága alatt) édig emelték, későbbben hol csak lehet, minden csekélység végett gúnyolni kezdék.»³ Ehhez még hozzáfűzi Mátray, hogy ő mindig elismerőleg dicsérte a művésznőt.

Az *Athenaeum* szerkesztőin és íróin kívül természetesen még mások is akadtak, akik az operai előadások ellen írtak. Ilyen volt például Vachot Imre, aki a nemzeti színház épületét is csúf gúnyolásokkal illette.⁴ Ugyancsak kigúnyolja a drámai színészeket, akik recsegő hangon operát énekelnek. «Az opera — írja Vachot Imre — korcs kinövés a művészetek

¹ Az *Athenaeum* írta az 1841 május 25.-i számában: «Az opera hihetetlenül silány. Ennek oka Schodelné rögtöni távozása s helyettesítéséről az igazgatóság nem gondoskodott.»

² Bajza: *Magyar játékszíni krónika*.

³ *Honművész* 1839. I. kötet, 734—735.

⁴ «Rabláncok csörtetése mellett a babonás keresztút por- és sárfészékben, egy minden jobb kilátást előlő magtár mögött» áll t. i. a nemzeti színház — Vachot szerint.

nagy s nemes törzsfáján, egy legellenkezőbb elemekből összetett zagyvalék».

Szerinte az éneket bevinni a színművészet körébe a legvisszásabb dolog. Az operaénekes «erőltető dallása, elnyeléssel fenyegető szájtátongásai mellett úgy hányja s veti magát, mintha még lábujja tyúkszeméből is trillakönyveket akarna hangfolyamába vegyíteni. A lélek legnagyobb szenvedélyeit és indulatit is énekelve nyögi el ; énekelve ordít bosszút ; dalolva átkozza hűtlen madonnáját ; reszkető hangon dúdolja el, hogy ismét a hideg leli ; inasának énekszóval parancsolja, hogy a csizmáját hozza be s ha nem teszi, danolva szidja le s elvégre is mint hattyú énekelve, dalhörögve hal meg.»¹

Vachot ezután valóságos dühvel fordul Erkel Ferenc új operája — *Báthory Mária* — ellen. «Isténemre — írja — ha valaha még Nagy Lajost, Csák Mátét vagy épen Hunyady Jánost engednénk a magyar operában kornyikálni, meggyalázni : megérdemelné a nemzetét bectelenítő nemzeti színház, hogy azonnal összeroskadjon. Nem is vesszük észbe, mily büntetőleg képezi az opera korának és embereinek legélesebb szatiráját.»

Miután Vachot minden képzelhető rosszat elmondott az operáról, rátér a «közönség kedvenc istennőjére», Schodelnéra. «Schodelné — írja Vachot — valóban kirívó drága gyöngy sok apró társai közt és igen hibáz, ki mások helyett mindenben a hatalmas fenhángú primadonnát kárhóztatja. Én a többi énekesek helyett is mindig csak őt magát kívánnám hallani.»²

Bár ennyire meg volt elégedve Schodelné énekével, nagy fizetése ellen mégis kifogást emelt. Pedig maga is el-

¹ Vachot Imre : *Szózat a pesti magyar színház ügyében.*

² Ilyen elismerés mellett is gúnyosan szól a *Honművész*ről, melyben Mátray folyton védelmezte Schodelnéét. «Nincs oly dicséret szó és frázis, — írja Vachot — mellyel a *Honművész* imádott Schodelnéjét meg ne rakta volna, a magasztaló bombasztok lángözöne folyton folyt belőle s midőn már az istenítő hangjegyekből egészen kifogyott, fáradtan s aléltan rebegé : Schodelné asszony szokása szerint remekelt.» — Ehhez csak annyit kell fűznünk, hogy Bajza írta igazában az operai előadásokról, hogy Schodelné remekelt.

ismerte, hogy opera előadásakor többnyire szép közönsége van a színháznak — máskor rendszeren üres.

Ezen közben Pest megye vezető emberei s a színházi bizottság is megelégtették az *Athenaeum* szerkesztőinek s munkatársainak támadásait a színház vezetése, az operai előadások ellen. Különösen rossz vért szült a megye vezető köreiből, hogy magát a színház épületét juhakolnak s más effélének nevezték. Hozzá még a derék Földváry Gábort is támadták, amiért a színházat a Grassalkovich adta telken építtette föl.

E támadásoknak a következménye volt az úgynevezett Athenaeum-pör. A rendőrminisztériumhoz intézett pesti jelentés szerint¹ az opera ellen intézett támadások mindig a támadók hátrányára szolgáltak; imígyen aztán tekintélyüket, hitelüket és népszerűségüket veszítették el, a megye előtt pedig gyűlöletesekké lőnek.² A megyebeliek gyűlése az opera támadóit ellen oly nagy volt, hogy Földváry törvényes eljárást indított Bajza ellen. Bajza és szerkesztőtársai ugyanis nem akarták elárulni, vagy tán nem is tudták, ki a szerzője annak a cikknek, mely az *Athenaeum*-ban ily cím alatt jelent meg: «Változások a magyar színháznál». Bajza megtagadta a szolgabírónak az eskü letételét, de írásbeli nyilatkozatot adott, mely szerint ő nem tudja, ki az illető cikk szerzője. Földváry e nyilatkozattal nem elégedett meg és Simoncsich alispán az eskü megtagadása miatt tizenhat ezüst márká pénzbürréssel büntette Bajzát.

A színház igazgatótanácsa ezalatt hivatalos nyilatkozatot adott ki az összes lapokban s kimutatta az *Athenaeum* íróinak részrehajlását, ellenséges indulatát a színház iránt, ártalmas fondorlatait és hamisságait a színházi kritikákban.

Az athenaisták — jelentik a rendőrminiszternek — ellennyilatkozatot adtak ki s ebben kijelentették, hogy ők

¹ Notizen aus Pest vom 24. April 1839. («Die Athenaeisten stürzten sich selbst, in dem sie sich mit dem Komitee in Theater-Angelegenheiten in Opposition setzten, und hiedurch ihre Popularität der gefährlichsten Krisis blossstellten» etc.)

² «Und werden bereits in den Conversationen mit den gemeinsten Schimpfnahmen belegt.»

nem ellenségei a színháznak, habár a színházi igazgatótanáccsal nem értenek egyet.

Ezt a nyilatkozatot Csató és mások ízekre szedték.¹ Erre az athenaeisták újabb nyilatkozatot adtak ki a színházi deputáció ellen. Ennek még kevesebb sikere volt, mint az első nyilatkozatnak.² Tücsköt-bogarat összehordtak ebben, — írja az egyik rendőri jelentés — ide-oda kapkodtak, de egyetlen argumentummal sem tudtak előállni. Ha — írja ugyanez a rendőri jelentés — volna most egy pártatlan újság, egy csapással megsemmisíthetné az athenaeista pártot a *Jelenkor*ral együtt, melyek oly sok bajt okoztak. Csak azt kellene előadnia, hogy az athenaeisták régi pályájukról teljesen letértek. Azelőtt a gorombaság mesterei, az arrogancia hősei voltak, most az udvariasság, az illem és a mérséklet mestereinek tüntetik fel magukat. Ez kétségtelenül bizonyítja, hogy előbbi uraságuk megsemmisült, erejük meggyengült s ők maguk más emberekké lettek, de nem meggyőződésből, hanem szükségből.³

A titkosrendőrség, aztán a konfidensek s más efféle egyének nem valami jóindulattal viseltettek Pest megye iránt. Szinte csodálatos tehát, hogy a színház ügyében teljesen a megye pártján állottak s minden jelentésükben az *Athenaeum* írói ellen fordultak. Mondanunk sem kell, hogy nem az igazság vezette őket ebben, hanem egyedül a közönség hangulata. A pesti közönség Schodelnét akarta hallani s az operáért lelkesedett, s ha a színház igazgatói boldogulni akartak, a heti két operaelőadást el nem engedhették.

¹ «Auf diese Art von mehreren Seiten stark angegriffen kamen die Athenaeisten von dem Culminations-Punkte ihrer einstmaligen Herrlichkeit schnell herunter.»

² «Jetzt geben sie wieder eine Erklärung im Athenaeum gegen die Deputation heraus, aber so elend, dass sie ihre Vernichtung dadurch zu erkennen geben.» (A rendőrminisztériumhoz írt jelentés 1839 április 24. Pest.)

³ «Leider nicht aus Besserung oder richtiger Überzeugung, sondern aus Noth, Demuthigung und aus Heichelei, worin sie jetzt einzig ihr Heil suchen um ihr gesunkenes Ansehen etwa auf bessere Zeiten aufzubewahren.» (Polizey-Hofstelle.)

Akárminth v vesszük is az Athenaeum-pört, bár mindig a háttérben, de azért a főalakja mégis Schodelné volt.

Az operai és a drámai személyzet közt levő gyűlölködés az Athenaeum-pör után sem szűnt meg. Az operai előadások ellen tovább is folyt a harc. Bajza a negyvenes években egymásután támadja az igazgatókat: Nyáry Pált, Bartayt az operaelőadások miatt. Vachot meg operával cincogó egérfészeknek nevezte a színházat s durva támadást intézett Földváry és Nyáry Pál ellen a *Figyelmezőben*. És ezek a támadások évről-évre ismétlődtek. Pedig — amint említők — Schodelné már nem volt tagja a Nemzeti Színháznak s a bécsi császári operaházban énekelt. Ennek a természetes következménye volt, hogy nálunk az operai előadások nagyon is silányokká lettek s a közönség is lassan-lassan elmaradozott. Mikor aztán Bartay vette át 1843-ban a Nemzeti Színház igazgatását, ő Schodelnét újra visszaszerezdöttette s elhatározta, hogy hetenkint két operát adat elő a színházban.¹ Az első ember, aki e miatt Bartay igazgatót megtámadta, ismét Bajza volt.² Pedig hát ő is kénytelen volt beismerni, hogy az operai előadások telt házak mellett folynak le. A *Templarius* című opera előadásáról például megírta, hogy a színház tömve volt. «Virágbokréta, koszorú, silány alkalmi vers, esti zene, bravók, éljenek és tapsok vannak ugyan, több mint kellene, de ezekkel a pénztár ereje nem növekedik.»

Bajza itt megfeledezett arról, amit ő maga írt, hogy t. i. a színház tömve volt. Már pedig mi növesztheti a pénztárt, ha nem a zsúfolt ház?

Bartay — írja Bajza — az operával törődik, a színművekkel senki. «A legnagyobb hanyagság, részvégtlenség minden iránt, ami színmű és színészet, s kívánja aztán valaki, hogy a mostani igazgató fáradjon érte . . . Még a hon atyáinak is bajos lesz megmenteni oly ügyet, melyet a nagy-közönség nem pártol!»

¹ Bartay maga írta, hogy levelezett Schodelnéval s végre meg egyezett vele havi 800 frt-ban és egy jutalomjátékban. Havonként nyolc operában kell fellépnie, de ha elmarad is egy-egy operai előadás, Schodelné fellépti díját azért ki kell fizetni. (*Világ* című lapban.)

² Bajza: *Magyar játékszíni krónika* 1843 júl. 10.

Bartay, a Nemzeti Színház igazgatója, egyik nyilatkozatában megírta, hogy a drámai előadásoknak nincs közönsége. Huszonhat nap alatt egy bohózat tizenkétszer adatott s egy másik «a bérlők végtelen örömeire huszonötször leröhögtetett». Így állván a dolog, Bartay megígérte, hogy a dalművészetet felemeli s a nemzet méltóságához illően fenntartja.

Bartay ilyenén igyekezetét több magyar lap támogatta. A *Világ* című lap például lelkes cikket írt az opera mellett s magasztalta a zenét, mely szívből fakad s szívbe tér. Az opera ellenségeinek pedig ezt írta: «félre a pártossággal, tanodai versenygéssel, minden előítélettel vagy viszálykodással!»

Jó tanács volt ez, de a drámai és az operai személyzet közt lévő irigységet és gyűlölködést, úgyszintén az operai előadások ellen való harcot meg nem szüntette.

A visszaszerződött Schodelné pedig egyik diadalt a másik után szerezte. Színházi sikerein kívül még társadalmi szereplése is nagy volt abban az időben. Szalónját íróink, művészeink és politikusaink színe-java látogatta.

Az 1844. év január 27.-én került először színre Erkel Ferenc *Hunyady László* című nagy operája. Szilágyi Erzsébet szerepét Schodelné adta, s nemcsak adta, de meg is alkotta. Idősb Ábrányi Kornél, ki jelen volt az előadáson, azt írta, hogy Schodelné elementáris tapsvihart aratott. A *Világ* című lap is kiemelte Schodelné «mély kedélyű énekét». «Legtöbbbet tón a műnek emelésére — írja a *Világ* — Schodelné asszony lelkes működése s a hangászkar művészi pontossága.»

Másnap ismételni kellett a *Hunyady László* opera előadását. És ezután állandóan színen maradt s állandóan telt ház előtt került színre.

Szigligeti szerint a Nemzeti Színház legfényesebb korszaka az 1846—1847. évekre esik. Schodelné is ekkor aratta legszebb diadalait.

A kor divatja szerint Schodelné egyes felléptei alkalmával gyakran kapott verseket, melyeket nyomtatásban osztogattak. Már első fellépésekor (1837 november) írtak részére ilyen alkalmi verset.¹ Az 1838., aztán az 1839. évből is marad-

¹ «Megemlékeztél rá, hogy van honod.» stb.

tak ránk ily versek. Az utóbbi évben (január 12.-én) megjelent versből idézzük itt e strófát :

Zengj, mint honod népének senki még ;
Ha pór gyaláz, büszkén felejtsed azt.
Ragadj a szellemed magas tudat :
Te egy hazának szültél daltavaszt.

Csak azért idézzük e sorokat, mert későbbben — bár más formában és más szavakkal — többször énekelték ezt neki ismeretlen versszerzők.

Nem egészen ismeretlen dolog, hogy Schodelné úgyszólván minden valamire való írónkat és művészünket jól ismerte. Jókai és Sárosy példája mutatja, hogy a fiatal írókat támogatta is. Politikai vezetőinkkel való ismeretségét is erre használta fel. Régebbi ismeretség fűzte őt Liszt Ferenzhez, aki éppen Erkel Ferenc *Hunyady László* című operájának élvezete után foglalkozott nagyobb hévvel a magyar zenével.¹ Tudott dolog, hogy Liszt Ferenc 1846 tavaszán ismét Pesten időzött. Idősb Ábrányi Kornél írta volt Erkel Ferenc életrajzában, mennyi ünneplésben részesült ez alkalommal Liszt Ferenc. «Kimagasult az ünnepségek közül az az estély, — írja Ábrányi — melyet Schodelné adott (Liszt) tiszteletére s melyen jelen volt a fővárosi társadalom, az irodalom és a művészetnek színe-java.»

Bármit tett Schodelné a hazai irodalom és a művészet érdekében, arra mindig gondja volt, hogy személye és neve háttérben maradjon. Fényes példa erre az a támogatás, melyben az első magyar szobrászt : Ferenczy Istvánt részesítette. Ha esetleg nem maradtak volna ránk a titkosrendőrség jelentései, senki sem jött volna rá, hogy Schodelné izing magyar lelke minő nagyszerű tervet akart Ferenczyvel végrehajtatni.

Ismert dolog, hogy első magyar szobrászunk, Ferenczy István, mint kitanult lakatoslegény gyalog ment Bécsbe s ott az Akadémián egyik munkájával díjat nyert. A szegény ember Bécsből gyalog ment Rómába s ott két világhírű szobrász műtermében dolgozott csekély bérért. E két szobrász

¹ Berlioz-t is elragadták a *Hunyady László* című opera zenei szépségei.

Thorwaldsen és Canova volt. Az utóbbi különösen kedvelte Ferenczyt s egyes munkáinak befejezésével halála előtt Ferenczyt bízta meg. Az elsők egyike, aki Ferenczy tehetségét Rómában felfedezte, Kaunitz hercegné, a rendkívüli követ ifjú felesége volt. Ő eszközölte ki, hogy Ferenczy a követ ég palotájában szállást kapott. Olaszországba utazó főuraink közül többen meglátogatták Ferenczyt. Végzetes volt a művészre a fiatal huszárcapitánynak: gróf Széchenyi Istvának a látogatása, aki aztán azt írta róla, hogy *semmi tehetsége nincsen*. Mikor Széchenyi Görögországból visszatért Rómába, Canova nagyon feldicsérte neki Ferenczyt. Széchenyi — bár Ferenczy kalauzolta őt múzeumokban — mód nélkül rideg és gógös volt Ferenczyvel szemben. A szegény szobrásznak éreznie kellett, hogy ő csak egyszerű kálvinista ember, s aki őt lenézi, az hatalmas katolikus főúr.¹

Széchenyi érthetetlen ellenszenvé Ferenczy iránt az egész életre szól s egyik oka lett Ferenczy tragédiájának.² Mikor ugyanis Schodelné buzdítására a pestmegyei hazafiak társaságot alapítottak s országos gyűjtést indítottak Mátyás király lovasszobrának Ferenczy által való elkészítésére, Széchenyi a *Kelet népe* című művében élesen kikelt ez eszme ellen. A szegény Ferenczy védelmére Kossuth, Szentkirályi, Fáy András, Nyáry Pál stb. keltek. Vörösmarty az *Athenaeumban* írt szép cikket Ferenczy érdekében.³ Mindez keveset lendített Ferenczy sorsán. Az 1839. évben Pest megye felterjesztésére az országgyűlés rendi táblája elfogadta azt a javaslatot, hogy Ferenczynek a Nemzeti Múzeumban állást szervezzenek.⁴ A főurak azonban a rendi tábla határozatát nem fogadták el.

Abban az időben csak igen kevesen sejtették, hogy a Ferenczy szobrász és a magyar művészet érdekében kifejtett

¹ Ezt maga Ferenczy írta.

² Lehetséges, hogy Széchenyi hallott valanit arról, hogy Canova társasága a carbonariakhoz tartozik.

³ Ezt a cikket Ferenczy kívánsága szerint koporsójába a fejéhez tették. Vörösmarty álnév alatt jelentette meg e cikkét.

⁴ Polizey-Hofstelle: Interimsbericht von 1. Mai 1840. Die Angelegenheit des Nationalmuseums, hinsichtlich dessen beschlossen, dass der Bildhauer Ferenczy zum Vorsteher der Abtheilung der Künste ernannt und aus der Museumskassa einen Jahresgehalt beziehen soll.▶

mozgalom igazában Schodelné műve. Ő bírta rá Nyáry Pált, hogy «a honi szobrászat ügyében felszólítást» írjon a nemzet-
hez. Ez a felszólítás több lapban megjelent s nem egy olvasót
könyvekre indított «Egyetlen szobrászunk — írta volt
Nyáry — a nagy Thorwaldsen s a még nagyobb Canova tanít-
ványa, a legszerényebb ember, ki a honért mindent áldoz, de
kiért a hon még mit sem tett. Két év óta munka nélkül van.»

Amíg itthon a művésznek ilyen részvétlenséggel vették
el kedvét, addig külföldön több elismerés érte őt. A legszebbet
ismét Schodelnének köszönhette. Birry Friedrich a *Spiegel*
nevű német folyóiratba magasztaló kritikát írt Ferenczy mű-
veiről. A nevezett író sógora volt Schodelnének s a cikk meg-
írása előtt hosszan tanácskozott vele. Ez a cikk sem használt
itthon Ferenczynek. Méltán írhatta egyik legjobb barátja,
Fáy András: «Lángoló hon- és művész-szeretetért fagyáló
hideg keblekkel, részvétlenséggel, sőt gáncs és ócsárlás mellett
gúnnyal fizettek neki.»¹

Abban a hazafias társaságban, mely a művész fölsegé-
lyezésére alakult, fölmerült az az eszme, hogy Ferenczyvel
márványba vésetik régi jeleseinket. Maga a művész is több-
ször pengette ez eszmét, s el is készített egy csomó mell-
szobrot. Schodelné neve a jelzett társaságban és Ferenczy
nyilatkozataiban nem szerepel. Pedig az ő eszméje volt nagy-
jaink emlékeinek megörökítése és egy nemzeti pantheon léte-
sítése. A titkosrendőröknek és a konfidenseknek Bécsbe kül-
dött jelentései világosan elárulják ezt. Az 1840. év január
26.-án jelentik például a rendőrminisztériumnak, hogy az
ellenzék nagy és új eszmékkal foglalkozik, azaz hogy Magyar-
ország kiváló uralkodóinak és nagy fiainak emléket akar emel-
tetni. Ez az eszme eredetileg más formában keletkezett. Scho-
delné énekesnő fejében született, aki Pesten az úgynevezett
patriótákat felkérte, hogy Ferenczy szobrásznak a nemzettel
nagyobb megbízatást adatnának.² Ez az eszme — írják a titkos

¹ *Budapesti Szemle*: Fáy András emlékbeszéde Ferenczy felett.

² «Diese Idee hatt ursprünglich eine andere Gestalt, und gieng von der Sängerin Schodel aus, die mehrere der sogenannten Patrioten in Pest aufforderte, dem Bildhauer Ferenczy irgend eine grossartige Beschäftigung bei der Nation auszuwirken» etc.)

jelentések — nagy tetszésre talált, s mivel a politikával összeköttetésbe hozták, sokan csatlakoztak a mozgalomhoz. Az országgyűlési ellenzékiek vad lelkesedéssel fogadták a dolgot, s mivel igen alkalmasnak látszott a nemzeti érzés és a nemzeti hiúság fölkeltesére, abban az édes álomban ringatták magukat, hogy a magyar nemzet nagyvá leszen s a művészetek felvirágoznak. Az ellenzék tagjai már a londoni westminsteri apátságba utalnak, ahol a királyok és a nagy polgárok szobrai egysorban vannak. S már képzeletben látják a nemzeti pantheon megvalósulását. Az ellenzék csak is azon királyoknak óhajt emléket emelni, akik a múltban a nemzet körül érdemeket szereztek. S nehogy az udvar és a kormány ezt megakadályozhassa, az egész tervet az országgyűlés mellőzésével a nemzettel magával akarja megcsináltatni. Ha a nagy nemzeti királyok emlékei elkészültek, a terv szerint az érdemteljes hazafiaknak és a nagy tehetségeknek is emelnek emléket.

A jelentéktelen uralkodókat — írják a titkos jelentések — az örök feledésnek akarják átadni. Az újabb korszak uralkodói tehát nem számíthatnak arra, hogy nekik is emléket állítsanak.¹

A kormány megbízottainak az ellenzéknek ez elhatározása sehogysé tetszett; mert hisz ha csak a régi érdemes nemzeti királyoknak emelnek emléket, akkor a jelenleg uralkodó ház tagjainak aligha leszen ilyenben részük. Ezért a titkosrendőrök, valamint a konfidensek jelentései veszedelmesnek és károsnak tartották az ellenzék tervét. És nemcsak a nemzeti pantheon eszméjét kifogásolták, hanem Ferenczy szobrászt is igyekeztek lehetőleg kicsinyelni. Ferenczyt — írja az egyik jelentés — mint született magyart és kálvinistát az ellenzék igen kedveli s mint a magyar kultúra szobrászati ágának képviselőjét az egész vállalkozás élére helyezte. Igaz ugyan, — folytatja e jelentés — hogy Ferenczy Canovának és Thorwaldsennek tanítványa volt, de azért mégsem művész ő.

¹ «Dadurch werden die Energie der Nation gehoben werden, wenn man verdienstlose Könige der Vergessenheit übergibt, hingegen würdige auszeichnet.» (Idee der Opposition ausgezeichneten Männer Ungarns Denkmähler zu errichten. Pressburg, am 26. Jänner 1840. Polizeihofstelle.)

A múzeumnak Rómából csak egyetlen figyelemreméltó munkát küldött, egy háromlábnyi nagyságú márványszobrot, mely egy páztorlánykát ábrázolt, de ez a szobor — úgy látszik — csak egyszerű másolat. (!) Budán alkotott művei, s az esztergomi bazilika számára készített munkái, valamint Kulcsár síremléke egyáltalán nem vallanak valami művészi tehetségre. Inkább arra valók, hogy Ferenczy csekély ízléséről tegyenek tanuságot.¹

A titkos jelentések végül megemlítik, hogy József nádor évi segéllyel támogatta Ferenczyt Rómában. Ez igaz is, de a jelentések arról hallgatnak, hogy mikor a nádor beszüntette a támogatást, Vay Ábrahám tette lehetővé Ferenczynek Rómában való maradását. Mikor pedig hazajött, a kálvinista szobrász fő támogatója Rudnay Sándor primás lett.

A «Mátyás emléki egyesület» választmánya különben megkezdte a gyűjtést. Az 1840. évi március 15.-i nagy gyűlésen a választmány bejelentette, hogy 3370 frt gyűlt egybe. Ugyanez év nov. 23.-án a gyűjtés már 8598 frtra és 29 aranyra rugott. A későbbi években azonban az adományok mindig ritkábban érkeztek s a választmány tízezer forintnál többet nem tudott összehozni. Imígyen Schodelné szép tervéből semmi sem lett.²

Az 1848-as évek eseményei aztán egészen háttérbe szorították e szép eszme kivitelét.

Schodelné 1848 nyarán lépett fel utoljára a Nemzeti Színházban.³ Ellenségei mindenféle valótlanúságot hoztak fel távozása okául. Még azt is elterjesztették róla, hogy elvesztette a hangját. Az igazi ok azonban az volt, hogy a császári sereg bevonulása előtt ismerőseinek tömegével s a Nemzeti Színház több tagjával ő is elhagyta Pestet s Debrecenbe menekült. Valószínűnek látszik, hogy ezt az utat Nyáry Pál rábeszélésére tette meg.

¹ «Durchaus nicht von einem Künstlertalente, sondern vielmehr Beweise von wenig Geschmack liefern.» (Idee der Opposition ausgezeichneten Männer Ungarns Denkmähler zu errichten, Pressburg. am 26. Jänner 1840.)

² Ferenczy terveket készített, sőt egyes részeket ki is dolgozott Mátyás tervezett emlékszobrából.

³ A *Norma* című operában.

Schodelné első házassága eléggé szerencsétlen volt. Férjét neki kellett eltartania s ez a jóságot durvasággal és bántalmakkal viszonzta. A szegény asszonyban aztán bizonyos elfojtott szenvedély és mélységes gyötrellem vert fészket. Ilyen lelki állapotban ismerte meg közelebről a nagy hazafit: Nyáry Pált, Jókai politikai eszményképét, az úgynevezett békepárt fejét, a legkiválóbb s a legnemesebb lelkek egyikét. Az ismeretséget aztán határtalan, szenvedélyes szerelem követte. Schodelné a Nemzeti Színháztól, dicsősége színteréről azért vált meg, mert tudta jól, hogy Nyáry Pál nőül fogja őt venni. Úgy látszik, erről Jókainak is tudomása volt, mert hiszen Schodelnéról azt írta volt, hogy mindenki tiszteli s Nyáry Pálnak gyöngéd viszonya hozzá «minden magas lélek előtt igazolva van!»¹

Hogy Nyárynak csakugyan komoly szándéka volt a házasodás, az abból is kitűnik, hogy elítéltetése előtt húsz-ezer forintról szóló kötelezvényt adott Schodelnének, s mint teljeshatalmú bérlőt, nyáregyházi birtokába helyezte.

Ismert dolog, hogy Madarász rendőrminiszter mindenképpen szabadulni akart Nyáry Páltól és Jókaitól, akik ismerve a kivégzett Zichy ékszerének eltűnését, igen kellemetlenek voltak Madarász szemében. A rendőrminiszter tehát azzal vádolta Nyáry Pált, hogy ő küldi a politikai titkokat Schodelnének Pestre s hogy Schodelné mindennapos vendég Windischgrätz hercegnél. Nyáry azonnal felelt e pizskos gyanúsításra. Schodelné — mondá Nyáry — még Windischgrätznek bevonulása előtt Debrecenbe költözött s azóta egy percre sem hagyta el a várost. Windischgrätz herceget nem is ismeri s őt sohasem látta.²

A szabadságharc leverése után Nyáry Pál is a haditörvényssék elé került. S őt, aki a kiegyezést hirdette, aki a békepártnak feje és lelke volt, halálra ítélték. E büntetést aztán kegyelemből tízévi várfogságra változtatták. S itt kezdődött

¹ Agorasztó ömlé. emlité, hogy Nyáry Pál egy ízben foglyokat küldvén Schodelnének, e szavakat írta volt neki: «Itt küldöm a foglyokat, amelyeket foglyod tett foglyokká.»

² Tudott dolog, hogy Madarász rendőrminiszter a sikkasztás gyanúja alatt egy éjjel megszökött Debrecenből s Amerikába költözött.

mind Schodelné, mind Nyáry lelki szenvedése. Nyáry Pál kemény férfi volt, tehát nem mutatta senki előtt lelki fájdalmát, de Schodelné — ez elhallgatott csalogány — vigasztalhatatlan volt. Egyedüli szórakozása a gazdálkodás volt. Ezt is csak azért űzte odaadással, hogy Nyáry Pált a tömlöcben mindennel elláthassa.

Nyáry Pált a königgrätzi vár börtönébe cipelték. Fogolytársa, König székesfehérvári kanonok írta, hogy napi 17 krajcárt kaptak ellátásukra. Ebből 8 krajcárt kellett az ebédért fizetniök. A várparancsnok, Wolter tábornok, különösen Nyáry Pál iránt viseltetett rosszindulattal. Pedig ő volt a foglyok közt a legkiválóbb ember. König kanonok írta róla : «Lankadozó lelki erőnket felelevenítette egy rendkívüli egyéniségnek megjelenése a mi kis siralomvölgyünkben. Ez Nyáry Pál volt, kit Komáromból szállítottak át Königgrätzbe. Másfél évet töltöttem e kiváló tulajdonokkal bíró, ritka érdekes férfúval . . . Ő bízott a jövő kiegyezésben . . . Sokat olvasott . . . Kemény református ember volt, de sosem sértette bennem a katolikus papot.»¹

König kanonok megemlíti, hogy a szegény Schodelné eljött Königgrätzbe, hogy Nyáryt lássa s vele sok mindent megbeszéljen, de Wolter tábornok nem engedte őt be. Aztán ő maga mondta Nyárynak : itt volt Schodelné, de nem bocsátottam be. Nyáry hidegen válaszolá : «Várparancsnok úrhoz méltó tett ez!»

Vajjon Schodelné megkísérlette-e még egyszer, hogy Nyáryval találkozhassék a börtönben, arról nem maradtak ránk írott emlékek. Pedig bizonyos, hogy Nyáry Pál fogása idején is írt Schodelnének s bizonyára vigasztalta is a kétségbeesett asszonyt, de ki tudná megmondani, hová kerültek leveleik? Nyáry Pálnak jó barátai, főleg Ferenczy szobrászművész és Fáy András is tőlük telhetőleg vigasztalták és biztatták Schodelnét. Ferenczy írta volt egyik levelében, hogy Nyáry Pál szomorú sorsát mélyen fájjalja és Schodelné gondjaiban osztozik.

¹ *Rajzok várfogságomról.* Írta K. M. székesfehérvári kanonok. (Nagyon ritka füzetecske ez.)

Fáy Andrást is biztatta, hogy vigasztalja a szegény énekesnőt. «Schodel Rózinak — írja 1852 nov. havában — izend meg, hogy a Pali (Nyáry) dolgába vérzik a szívem, de még az idő nem jött el, csak türelem.»

A vigaszt s reményt hozó időre azonban hiába várakozott Schodelné. Az 1854. év tavaszán megtörtént Ferenc József császár házassága s ez alkalommal az uralkodó általános amnesztiát adatott a politikai foglyoknak. Háromszáznál több derék magyar nyerte így vissza a szabadságát. A békepárt feje, Nyáry Pál, azonban nem kapott kegyelmet. Ez volt az utolsó nagy csapás Schodelnéra. Gyöngye szíve meghasadt s hirtelen meghalt. A legjobb szív szünt meg lüktetni, mely szív «tudott minden dicsőségről lemondani, fájdalmait viselni s meghalni bele!»

Talán éppen akkor, midőn Schodelnének napjai már meg voltak számlálva, szabadult ki a tömlöcből König kanonok. Nyáry nyakkendőbe kötve hosszú levelet bízott rá, kérvén, hogy azt okvetlenül adja át Schodelnének, mert életkérdés rá nézve a levélben írottak elintézése. Én — írja König kanonok — szeptember 7.-én érkeztem Pestre s pár nap mulva olvastam, hogy Schodelné hirtelenül meghalt. «Ez izenet meg nem kapása okozhatta Nyáry vagyoni zavarát s később halálát.»

Igaza volt a kanonoknak. Schodelné ugyanis hirtelen halála miatt nem semmisíthette meg a húszezer forintról szóló kötelezvényt, s ez halála után rokonainak kezébe került. Ezek a jó rokonok — amint Jókai is írta — még a kastélyból is minden elvihetőt elvittek. S mikor Nyáry Pál három év mulva, 1857-ben kiszabadult a börtönből, birtokát és kastélyát siralmas állapotban találta.

A *Pesti Napló* szeptember 21. számában (1854) írta először e rövidke napihírt: «Nyáregyházáról azon szomorú hírt vesszük, hogy Nemzeti Színházunk egykori díszje, Schodelné, ugyanott meghalálozott.»

Nyáregyháza kissé nehezen megközelíthető község. Vasúti állomása sincsen. A hírek tehát onnét csak jó későn érkeztek Pestre. Ez az oka, hogy Schodelné temetéséről alig került valami a lapokba. Halálának híre azonban országszerte nagy

részvétet keltett. A lapok — kivétel nélkül — a legnagyobb elismeréssel, a legnagyobb magasztalással írtak Schodelné művészetéről, valamint a súlyos veszteségről, mely halálával a hazai énekművészetet érte. «Azon nevek között, — írja a *Vasárnapi Ujság* — melyek nemzeti művelődésünk történetében állandó fényel fognak ragyogni, a legtiszteltebbek egyike Schodelnéé . . . Nevét méltán jegyzi fel a kor hazánk legnagyobb művészei közt . . . Schodelnét nemcsak azért nevezhetjük mienknek, mivel hazánkban született, mivel dallamainkat oly szépen énekelte, hanem mivel valóban magyar volt szívében, lelkében.»¹

A *Budapesti Hirlap* (1854) szeptember hetedikén megemlékezvén Schodelnééről s a magyar opera virágszakaszáról, még Schodelné esetleges föllépését reménylette, írván a többi között: «Vajha sikerülne végre azon égi háborút színházunk egéről eltávolítani, mely oly vésztojólólag függ felette.»

Ugyanez a *Budapesti Hirlap* szept. 23.-án már lemondással jelentette olvasóinak: «Elmondhatjuk, hogy kitűnő Schodelnénkkel a magyar operának — melynek első alapítója ő volt — nemcsak fényes multja, hanem egy szép reménye is eltűnt. Már három éve kecsegtetjük magunkat és a közönséget, hogy egykori kedvence, az aranyсарlós Norma s az egyetlen Szilágyi Erzsébet ismét visszatérend színpadunkra, hová e nemzeti intézet virágkorából édes emlékek fűzték őt, megzendítve az édes anyai nyelvet, melynek ő a daljátékot oly diadalmasan meghódítá . . . E remény, a hön táplált óhajta végre valósulandó volt: Schodelné végre elhatározta magát, hogy Füredinek jutalomjátékában ismét fel fog lépni azon színpadra, melytől művészetével vált meg, de szeretetével és gondoskodásával soha. És íme, a sors máskép akará. A művésznő a nagy világ küszöbe helyett csendes magányából egy még csendesebb magányba vonult. A halál hideg keze nyujtja neki azon koszorút, mellyel az új élet tapsoló keze várta.»

Hogy Schodelnét sokszor ostromolták azzal a kéréssel, térne vissza a színpadra, az ismert dolog. De ő éve

¹ *Vasárnapi Ujság* 1856.

ken át nem volt erre hajlandó. Lehetséges, hogy anyagi gondjai miatt tán épen Nyáry Pál biztatta őt arra, hogy újra fellépjen a Nemzeti Színházban. A halál meggátolta ebben.

Több ízben említettük már, hogy a Nemzeti Színházban a drámai és az operai személyzet közt minő ellenségeskedés s minő viszálykodás folyt. Most Schodelné halálakor, rövid időre ez a viszálykodás is elült. A *Pesti Napló* szept. 24.-i számában jelentette, hogy a Nemzeti Színház egész személyzete emlékünnepet és nagyszerű gyászmisét tart a belvárosi templomban Schodelné lelki üdvéért. Valamivel későbbben (okt. 18.-án) ugyanez a lap jelentette, hogy a pesti hangászegyleti zenede emléket akar állítani a nagy művésznőnek és Schodelné tisztelőit felszólította részvételre. Egressi Samu volt az első, aki Schodelnének a Nemzeti Múzeumban emelendő szobrára 50 forintot írt alá.

Síremlékére is megindították a gyűjtést s a *Vasárnapi Ujság* egyik előfizetője írt alá először e célra 50 forintot. Mennyi gyűlt egybe, nem tudjuk. De a gyűjtés feleslegessé vált; mert Gerenday János pesti szobrász saját költségén diszes vörösmárvány sírkövet állított Schodelné sírhalma fölé. A síremléken egy aranyozott koboz volt kivésve, fölötte e két szó volt olvasható: «Schodelné hamvainak 1854».¹

A *Magyar Divatcsarnok* című lap megemlékezvén Schodelné síremlékének készülésétől, a többi közt e szép sorokat írta: «Meghalt- s elenyészett-e emlékezete is az élők között? Nem! ki oly érdemeket szerzett a magyar művészet körül, mint ő, annak nem szállhat sírba emlékezete is. Schodelné a magyar nemzeti opera teremtője gyanánt ismeri a magyar közönség s nevét nem felejtí el sokáig; mert midőn *Hunyady László* magasztos zenéjét hallja, eszébe fog jutni az első Szilágyi Erzsébet s ez Schodelné vala. S hogy a majd roskadni induló sírhanttal, a fenyűfejfa szétporlásával hamvai nyugvó helyét el ne tévessze a sírkert látogatója, találkozott lelkes hazafi, ki a boldogultnak márványból emelend sírkövet. Üdvözlet és hála a melegkeblű műbarátnak és hazafinak, ki

¹ A síremlék ma is jó állapotban van még.

az elhunyt emlékezetéről egymaga így gondoskodik. Nevét, minthogy nem akarja ez idő szerint tudatni, elhallgatjuk, de meg fogja engedni, hogy annak idejében örömmel hirdessük a szép és nagy tett szerzőjét».¹

Nem sokkal Schodelné halála után, mikor t. i. sírját még az elhervadt virágok tömege fődte, a *Pesti Napló* azon igyekezett, hogy Schodelné hagyatékából megszerezze a múzeum számára azt az ezüst borostyánkoszorút, melyet a művésznő pesti tisztelőitől kapott, s azt az ezüst sarlót, amelyet 1840-ben Pozsonyban az országgyűlési ifjúság adott neki. A *Pesti Napló* ez alkalommal szép cikkben méltatta Schodelné érdemeit. A cikk írója ott volt Nyáregyházán s megtekintette az elhunyt művésznő sírját. Amit tehát leírt, azt a saját szemével látta. Néhány sort idézünk itt a szép cikkből. «Egyszerűen áll Nyáregyházán a sír, — írja a *Pesti Napló* — melyben örök álmát alussza Schodelné, hol sokat szenvedett szíve megpihenhet. Egyszerűen áll, mint annyi jelesnek sírja. Hervadó virágok és hulló levelek díszei e sírnak; hervadó virágok a mult emlékei — és hulló levelek a jelennek gyásza. Azon keveseknek hű fájdalma mellett, kik e női szív és férfi-jellem sírján könnyekkel áldoznak, meg fogja-e e sírt látogatni a nemzet megemlékezése? Elzarándokol-e a szelíd kegyelet majd a puszta sírhoz, hogy a magyar ének elhalt csalogánya felett könnyebb legyen a göröngy? Óh vagy csak a szellő altatja el tán a sírban is élő búbánatot? Nem, nem! Nevét a kegyelet el nem felejtendi, s a történetíró, ki színművészetünk sorsát irandja meg, Schodelnének nevét borostyánnal fogja — tudjuk — körülfontni. S felkeresi sírját a megemlékezés, melyen az elhunytnek egy hű tisztelője nem-sokára márványszobrot állítand. Ez emlék meg fogja jelölni a helyet, hol a nagy művésznő búja lenyugodott, és csak fájdalmát és csak tünődését juttatja eszünkbe, ha a nyár-

¹ Ugyanez a lap írta Schodelnééről: «A tiszteletben, melyet érdemes honfiak és honleányok hamvai és emlékezete iránt mutat a nemzet, mindig önmagát tiszteli meg leginkább . . . Mult 1854-ben hunyt el Schodelné. Benne minden jó magyar méltán tisztelendi nemzedékről nemzedékre az egykor oly kedves dalművésznőt, kinek a magyar opera sikeres meghonosítását köszönhetjük nemzeti színpadunkon.»

egyházi temetőbe lépünk». ¹ . . . «Most, midőn elhangzott a búbajos ének és örökre néma az ajk, mely megdicsőíté a magyar dalművet, hadd őrizze meg a művésznőnek áldott emlékét a jobb napok e két emléke» (t. i. az ezüst koszorú és a sarló).

A *Pesti Napló*nak e két emléktárgyra vonatkozó kérésének teljesítését Schodelné fia készséggel megígérte. ²

Délibáb nevű újságunk is több ízben megemlékezett Schodelné sírjáról. Az 1855. év aug. 5.-én írta például, hogy Nyáregyházán a kopár homokbuckák között, egy kis facsoport ³ árnyékában szép kőemlék tűnik fel az utas előtt. Ez az emlék «a magyar daljáték egykori ünnepektől hős nőjének, Schodelnének tetemeit jelöli». . . «Egy könnyet fogsz áldozni az elhúnytak, ki a sírban nyugszik, a hála meleg gondolatát a honfinak, ki az emléket állította. De nem fog benned vágy ébredni, hogy magyar művész légy, kit a közbecsülés legjobb esetben sírjáig kísér s aztán könnyelműen fordul vissza!»

A jeles tollú Bulyovszky Gyula, aki sokat írt a Nemzeti Színház operai és drámai előadásairól, a Fővárosi Társaséleti Szemle című rovatban ⁴ szintén megemlékezett Schodelnéről. «Miért a hang, — írja Bulyovszky — az emberi kebel e varázseszköze nem oly kezelhető hangszer, hogy azt hagyni lehetne valakire? Ünnepektől drámai énekesnőnk, Schodelné, miért vitte magával hangját a szférák körébe? miért nem hagyta itt gyönyörül a magyar fülnek?»

Mikor értesült Nyáry Pál Schodelné haláláról s mint érintette őt e nagy csapás, arról semmi közelebbi tudósítás nem maradt ránk. Annyi bizonyos csak, hogy Nyáry kiszabadulása után felkereste Schodelné sírját. Valószínűleg ekkor volt Nyáregyházán Sárosy Gyula is, aki szintén 1857-

¹ *Pesti Napló* 1854 okt. 12.

² U. o. 1855 máj. 3. szám. Ugyanitt írja a *Pesti Napló*, hogy Schodelné hagyatékában egy nagybecsű olajfestmény is van a tizenhatodik század híres festőjétől, Alessandro Varotari Padovaninótól. A festmény öt láb széles, négy és fél láb magas. Jákob és Ráchel találkozását ábrázolja a kútnál.

³ Ezt Nyáry Pál ültette még.

1854 szept. 30. *Budapesti Hírlap* tárcája.

ben szabadult ki a börtönből. Ismert dolog, hogy az *Aranytrombita* híres költőjét mély tisztelet s meleg barátság fűzte Nyáry Pálhoz, tehát semmi feltűnő sincs abban, hogy ő is felkereste Schodelné sírját s róla ezt az epigrammát írta :

Könnyek hulltanak és sohajok lángoltanak itten,
Míg a térdre rogyott fájdalom arcra borult!
Annyira föl van ez a sírdomb szentelve, hogy a szórt
Átkok is áldássá válnak e hantok alatt.¹

Ismert dolog, hogy Nyáry Pál lelki búja és anyagi gondjai miatt 1871 április havában levetette magát a pesti Stein-ház negyedik emeletéről. Az egykorú lapok részletesen leírták a nagy férfiú nagyszabású temetését. Megjelentek ott a miniszterek s Deák Ferenczel élükön a képviselők, Pest megye teljes tisztikara. A Nemzeti Színház tagjai is gyászlobogóval jelentek meg az egykori igazgatónak temetésén. A gyászszerartás bevégezése után a menet az Üllői-út két oldalát elborító néptömeg közt vonult egészen a Ludoviceumig, ahol Jókai Mór gyönyörű beszéddel vett búcsút a nagy halottól. Ez a beszéd talán a legszebb azok között, melyeket Jókai valaha életében elmondott. Megérdemelné, hogy minden tankönyvünkben, minden szónoki remekműveink között feltalálható legyen.

Jókai beszédének elhangzása után a képviselők és a megyei tisztviselők eloltották fáklyáikat, a tömeg szétoszlott s a koporsót fedett kocsiban, megyei huszárok kíséretében Nyáregyházára vitték. A temetés Nyáregyházán április 24.-én ment végbe.² Nyáry Pált abba a kis ligetbe temették, hol szülei pihentek s hol Schodelné aludta örök álmát. Itt a sírban tehát egymás mellé került Nyáry Pál és Schodelné Rózsi asszony. A sírnál Dalmady Győző mondott búcsúbeszédet, mely sok jelenlévőnek a szemébe könnyet csalt. A temetési szerartás alatt folyton hangzott a pusztai harangocska élénk csengése :

¹ Sárosy Gyula : *Schodelné sírjánál*.

² A *Pesti Napló* írta, hogy a baloldali képviselők közül Tisza, Ghyczy és Várady hiányoztak, a jobboldali képviselők egynek kivételével megjelentek a temetésen.

Megcsendül a puszta kis harangja,
 Most temetik Nyáry Pált.
 Bús siralma zokogást, énekszót,
 Szelet, vihart túlkiált.

A pusztának csöndes birodalmán
 Végig cseng a jaj szava,
 Felriad rá minden alvó szellem
 És megdöbben a haza!

Megalakulván a Nyáry-emlékbizottság, csakhamar elkészült a szép síremlék. Pest megye megbízásából ezúttal is Dalmady Győző mondta az ünnepi beszédet. «Megragadom a szót, — mondá a többi közt Dalmady — hogy felelevenítsem emlékét azon férfiúnak, ki a haza büszkesége, a polgári társadalom szemefénye és az igaz emberek mintaképe volt. Neve az erő kifejezése, élete magasztos példaadás, emléke drága kincs, melyet a szegény haza híven őriz s tartogat fiainak a nehézségek s a megpróbáltatások napjaira.»

Dalmady ezután elmond egyet s mást Nyáry Pál életéből. Költői természete volt, sokat olvasott s angolból verseket fordított. «Szemeinek szelíd fénye, békülékeny, könnyen engesztelődő kedélye, szívélyes modora, részvevő gyöngédsége, a nők iránti tisztelete szívjóságának és költői természetének voltak nyilvánulásai.»

Dalmady költői szépségekben gazdag beszédjét aztán e szavakkal fejezte be : «Síremlék! Hirdesd büszkén nevét és dicsőségét a haza nagy fiának, hogy az ősi erények meg ne fogyatkozzanak, hogy a haza fiai a tudományokat, a nemzeti irodalmat s a művészeteket szeretni megtanulják . . . Öröködjék feletted a hazafiúi gond, koszorúban sohse láss hiányt és az idő megkíméljen!»

E síremlékavatás előtt Pest megye azt a kis facsoportot, mely alatt Nyáry Pál és szülei meg Schodelné pihentek, díszes vasráczozattal vétette körül. Amint Nyáregyházára valóktól halljuk, Nyáry Pál síremléke már dűledezőfélben van, Schodelné síremléke azonban még jókarban dacol az idővel. Koszorúk azonban egyik sírt sem borítják. Ki tudja, maguk a síremlékek is meddig állnak még fenn? A kegyelet

és az emlékezés mintha kihalófélben volna nálunk. Pedig ezek volnának azok az erők, amelyek a magyar lelkek húrjait összhangba hozhatnák . . .

Előadtuk már, hogy az opera ellenségei Schodelnének még azt is bűnül rótták fel, hogy nagyszerű énekével telt házakat szerzett az operai előadásoknak ; mert szerintök az operai előadások sikere okozta a drámai színészet s a drámai előadások hanyatlását. Habár burkoltan, de érthetően hangzottatták, hogy az operai előadások az okai annak, hogy a drámák és a színművek előadásakor többnyire üres a színház. Ez állítás azonban nem fedi teljesen az igazságot. Schodelné már nem élt, de a viszonyok a Nemzeti Színházban az ő elnémulása után sem változtak. Az 1855. évről például majd minden előadásnál azt olvashatjuk, hogy ha opera került színre, a ház megtelt, különben pedig kongott az ürességtől. 1855 június 27.-én volt például a jeles Komlóssy Ida jutalomjátéka. A hálátlan közönség — írják a lapok — nem oly számmal jelent meg, minőt a művésznő méltán megérdemelt. A következő napon (június 28.) opera került színre zsúfolt ház előtt. Szeptember hó 10.-én a *Próféta* című operát adták elő. A *Délibáb* című lap írta, hogy a kiállítás szurtos és piszkos volt ; még a legutolsó vidéki színpad is külön kiállításban adja elő. «No de minek is erőltetnők meg magunkat, mikor a jó közönség különben is megtölti a házat.» Néhány nappal később (szept. 19.-én) Szigligetinek *Diocletian* című drámája került először színre, még pedig mint Jókainé Laborfalvi Róza jutalomjátéka. A nézőtéren — amint a lapok írták — igen gyéren volt közönség. A következő napon opera került színre, mikor is a színház egészen megtelt.

És ez így ment állandóan, a dráma és az opera személyzete közt tehát állandó állapot volt az irigykedés. Ugyanily állapot volt a drámai színészet és a dalművészet barátai között is. «Ha operánk — írja a *Délibáb* — valódi képviselője lesz nemzeti dalművészetünknek, tisztán magyar tagokkal, tulajdon erőinkkel, mindjárt enyhülni fog az a mostoha viszony, mely jelenleg színházunknál az opera és a dráma közt létezik. Most még a drámatestvér méltán kancsal szem-

mel nézi a másiknak egyenlőtlen osztályát a közönség kegyében és más egyében.»¹

A tények nem azt mutatták, amire a *Délibáb* számított. Volt már idő, mikor Schodelnéval együtt az opera minden tagja magyarul énekelt s mégis ekkor dúlt a leghevesebb harc az opera ellen. Csak egy dolog szüntethette meg az ellentétet az operai és a drámai színészet között, ez pedig nem volt más, mint megfelelő színházlátogató közönség nevelése és teremtése. De ehhez idő kellett. Pestnek előbb meg kellett magyarosodnia s csak azután lehetett szó a magyar színművészet virágzásáról. Csak ekkor remélhette a Nemzeti Színház vezetősége, hogy a drámai előadásokat ép oly nagy közönség látogatja, mint a dalműveket.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ 1855 július 22.

IDŐHATÁR ÉS TÉRHATÁR.

A történetkutatót, akik közé e sorok írója tartozik, a határnak a fenti címben megjelölt két fő válfaja közül az «időhatár» fogalma fogja első sorban érdekelni. Azonban, mint első tekintetre fölismerhetni, — bár ez nem is ment föl a részletesebb magyarázat kötelessége alól — az időhatár természetének megismeréséhez a térhatár fogalmán keresztül vezet az út: az időt a tér analogiájára osztjuk részekre. Mindenesetre fontos megtalálnunk a célravezető utat. A történeti korszakoknak azaz a történet megszakítatlan folyamában vonható határok lehetőségének és jogosultságának újabban sűrűn feszegetett problémáját az időhatár fogalmának tüzetes gondolati átvilágítása nélkül aligha fogjuk tudni dülőre juttatni. Vajjon csak a történeti könyvekben vannak-e korszakok vagy pedig eredeti tartozéka a tagoltság magának a történeti fejlődésvalóságnak? Vajjon csak célszerűségi, az áttekintést megkönnyítő hasznuk van-e vagy pedig mélyebb és realisabb a jelentőségük?

Bármikép áll a dolog, kisebb vagy nagyobb fokban, komolyabb vagy külsőlegesebb érvénnyel, a történetíró is kénytelen igénybevenni a felosztásnak és határvonásnak minden tudományos munkában és általában gondolkozásunkban oly sűrűn alkalmazott eszközét. Egyik tudományág a növényvilágot, másik a csillagok táborát, a harmadik egy-egy nyelv szókészletét osztja kisebb és nagyobb csoportokba. A legtöbb gyermeknek — mondja Friedell Egon — szenvedélye a beraktározás, elskatulyázás, a felnőtt pedig állandóan egy láthatatlan hálózatot hordoz a fejében.¹ A történet-

¹ *Kulturgeschichte der Neuzeit*. München, 1927. 59.

tudomány esetében e felosztó, majd ismét egybefoglaló elméműveletnek végeredményben az idő a szenvedő alanya. Az az adott eleme a valóságnak, amelyet talán mind között legbajosabb fogalmi eszközökkel, elméműveletekkel megragadni. Amily közvetlenül és minden pillanatban saját magunkon átéljük az időt, ép oly határozottan érezzük tudatos meghatározásának és jellemzésének minden kísérleténél azt a nehézséget, amelynek Szent Ágoston adott klasszikus kifejezést.¹ Mindannyian jól tudjuk, mi az idő, de csak addig, míg valaki — önmagunk vagy más — meg nem kérdi tőlünk. Mikor felelni akarunk e kérdésre, valami feszélyezettséget és bizonytalanságot érzünk, oly zavart, amely egyszerre alanyi és tárgyi forrásból fakad. Elménk fogyatékoságát érezzük, fogalmi eszközeink gyarlóságát, de ugyanekkor azt is, hogy a megragadni kívánt tárgy ellenszegül a kísérletnek, mely őt a közvetlen lelki átélés ösztönös mélyéből a tudatosság éles világítású fölszínére iparkodik fölvoncsolni. Ellenállást fejt ki és bizonyos mértékben bosszút áll. Legalább részben kisiklik kezünkől. Amit megfognunk és fel-fognunk sikerült, nem egészen ugyanaz, ami volt a ráeszmélési kísérlet előtt. Veszített eredeti színéből és frissességéből, mint a tengernek a szabad levegőn elfakult növénye, amely csak a homályos, titokzatos vízmélységben fejt ki tündöklő pompáját.

Megismerésünk tárgya, mint nem titkolhatjuk, veszített valamit és ugyanekkor valami új, idegenszerű mozzanattal módosult. Miben áll ez az utóbbi? A köznapi nyelvhasználat egészen találóan jellemzi azt az elemet, amely minden tudatosításnak mellözhetetlen, a számításból soha ki nem hagyható velejárója. Amit igazán megismerni és ezért elsőben is jól szemügyre venni óhajtunk, azt *magunk elé állítjuk*. «Ha feleletet akarsz kapni valakitől, először is meg kell állítanod», mondja egy afrikai meseköltemény.² A zordon Charon

¹ «Mi hát az idő? Ha senki sem kérdezi, tudom; ha kérdik tőlem s meg akarom magyarázni, nem tudom.» (*Vallomások*. XI. k., 14. fej. Vass József fordítása.)

² Leo Frobenius: *Erlebte Erdteile*. Frankfurt a. M., 1928. Bd. IV. 80,

«comprime gressum» szavakkal kiált az alvilágba tolakodóra, hogy kérdőre vonhassa őt. Meg kell állítanunk az ismerés tárgyát is és ezenfelül egy bizonyos látótávolságba beállítanunk. Ha nagyon messze van, közelebb hozzuk, ha túlközel, eltoljuk magunktól. Erről az utóbbiról van szó a mi esetünkben. Az idő annyira közel esik hozzánk, hogy valósággal része énünknek, vér a mi vérünkéből. Az időbe vagyunk belehelyezve és soha ki nem mozdulhatunk belőle. Még tovább mehetünk: az idő mi magunk vagyunk — mondja egy mélyenjáró meghatározás.¹ Miről van szó tehát? Arról, hogy kiemelünk lelkünk mélyéből, elválasztunk magunktól valamit, ami mienk volt. Én-rokonságát megszüntetve, nem-énné, mássá, magunktól különbözővé tesszük. Eltoljuk magunktól, azaz távolságot, hézagot iktatunk közbe a megismerő alany és a megismerendő tárgy közé. Minden megismerés *par distance* történik. Minden megkülönböztetés hézag-beiktatáson alapul. Nemcsak az én-nek a nem-éntől való megkülönböztetése történik így, de az utóbbin belül a *más*, azaz a külvilág minden tárgyát és jelenségét, minden alkotó részét csak ilyen hézagbeiktatás útján tudjuk megkülönböztetni egymástól. Ebben az utóbbi tételben legfőbb mondanivalónkat röviden már előre megjelöltük.

Egyelőre azonban egy várható félreértésnek kell még elejét vennünk. Amikor önmagunkból való kihelyezésnek és távolságba állításnak mondottunk egy gondolati műveletet, hogy lényegét jellemezzük, úgy tűnik fel, mintha képes beszédhez folyamodnánk, mintha átvitt értelemben használnánk oly kifejezéseket, amelyeket térbeli fogalmaink köréből kölcsönöztünk. Ki kell jelentenünk, hogy itt nem hasonlatról van szó. Nem is lehet szó róla, mert hiszen amit eltávolításnak neveztünk, már magának a tér elgondolásának, sőt mondhatjuk, létezésének is előfeltétele. Ha eddig nem is használtuk a kifejezést, könnyű felismerni, hogy a magunktól való eltolás, az «ott»-nak az «itt»-tel szemben való megkülönböztetése nem más, mint amit a lélektanban

¹ O. Spengler: *Der Untergang des Abendlandes*. I. 161. 1923. V. ö. Szent Ágoston: *Vallomások*. XI. k., 26—28. feje.

mélység szemléletnek, a mértani tudományokban pedig harmadik dimenzióknak nevezünk. Az pedig nem új dolog, hogy a térnek a harmadik dimenzió az igazi konstitutív eleme s hogy a hosszúság-szélesség méretei által meghatározott sík csak a harmadik dimenzió teremőereje által már létrehozott térből elvonás útján keletkezik. Ne hozzon itt minket esetleg zavarba az az árnyalati különbség, mely a magyar és német kifejezések között érezhető. Mintha a «Raum» szóban több volna a testszerű kitöltöttség fogalmából, míg a «tér», mint a «terület», «terjedés» és «széttérülés» rokona, a széltében-hosszában kiterjedő felülethez (Fläche) állana valamivel közelebb. Valami egy téren is történhetik, pl. Szent Márk terén, de a német nyelvben csak az «in dem Raum» kapcsolat lehetséges. Mellékesen érintve ezt, álljon itt Klages következő megállapítása, mely a mondottakat még világosabbá fogja tenni: «Das Rätsel des Raumes liegt nicht in der Breiten- wie Höherer Streckung und nicht in der Höherer Streckung, sondern ganz allein in der Tiefener Streckung. Für ein Wesen, das sich in einer mathematischen Fläche befände, verschmölze Breiten- wie Höherer Streckung zum Punkt. Beide können erst auseinandertreten für den Betrachter vor der Fläche, also mit Hilfe der Tiefener Streckung.»¹ Ettől tudtommal függetlenül és vele mégis teljesen egybevágóan írja Spengler: «Nur die Tiefe ist raumbildend... Die Dreizahl gleichgeordneter Dimensionen ist irreführend. Ohne Zweifel sind sie im räumlichen Welteindruck nicht gleichwertig. «Länge und Breite» sind als Erlebnis eine Einheit, keine Summe... Erst die Tiefe ist die eigentliche Dimension im wörtlichen Sinne, das Ausdehnende.»²

Azonban Klages ötletes példája mégis csak «gondolati kísérlet». Sik-embert bajos elképzelni. Szemléletesebbé teheti a dolgot a műtét útján látóképessé tett vakonszületettek esete, amely egyébként arra is alkalmas, hogy a gyermeki térfelfogás kifejlődését érthetőbbé tegye. A kis gyermek nem tud beszámolni róla, hogy lelkében minő úton és milyen

¹ *Vom Wesen des Bewusstseins.* Leipzig, 1926, 70.

² *Untergang des Abendlandes.* I. 220. (1923.)

lépésekben alakul ki a térszemlélet. A megoperált vakok ellenben elmondják, hogy az első pillanatban csak bizonytalan, összefolyó szín- és fényfoltokat látnak, majd határozott alakokat és területeket, de számunkra különös módon úgy érzik, hogy a szoba fala, a szekrény, az ablak stb. testüket közvetlenül érintik. A golyót körnek, a kockát négyzetnek látják és állandóan attól félnek, hogy beleütköznek a tárgyakba.¹ Pedig mozogniok kell közöttük, azaz tapintási érzeteket szerezniök és ismét elveszíteniök, hogy a tárgyakat maguktól és egymástól kellő távolságra tolni tudják. A kis gyermek is folytonos mozdulatok és mozgások segítségével alkotja meg először saját testének összefüggő terét, majd pedig fokozatosan a külső térnek azokat a részeit, amelyeket őstérnek, közeltérnek és távoli térnek szokás nevezni. Mind messzebb tör előre téralkotó képességünk, miközben azonban energiája fokozatosan és szemmeláthatólag gyöngül. A távoli hegyek már ismét síkszerűeknek mutatkoznak, az egymástól és földünktől a legkülönbözőbb mélységtávolban lévő csillagokat pedig egyformán az égboltozat gömbfelületére tűzdelve látjuk. A hold gömbjét szabadszemmel épp úgy korongnak látjuk, mint a látni kezdő az előtte lévő golyót. Most már folytonos gyakorlásunk eredménye egészen megszokottá lett és vérünkbe ment át. Készen adottnak véljük a teret, elfeledkezve a fáradságos útról, melyet önmagunkból kiindulva — az «itt»-től az «ott»-hoz jutva — meg kellett tennünk, hogy a teret megteremtsük, vagy ha úgy tetszik: birtokba vegyük. Pedig hogy a tér meghódítása valóban lépésről-lépésre történt, igazolhatjuk azzal is, hogy a megtett utat — ha ritkább pillanatokban is és csak bizonyos mértékben — visszafelé is megtehetjük. A nyitott szemmel való elmerengés állapotából, amikor látjuk ugyan környezetünket, de figyelmünk saját magunkkal foglalkozik — hirtelen felriadva, a tárgyak kissé eltávolodnak tőlünk, a világ képe mintegy kifeszül. Az előbbi lelkiállapotba visszaesve környezetünk képe szerkezetében ismét meglazul és bizonyos fokig magunkba visszahull. Egyes kábítószerek élvezeté-

¹ Kornis Gyula : *A lelki élet*. II. 110. (1918.)

vel viszont a mélységbe-tolás képessége jelentékenyen fokozható.

E példák eléggé igazolják, hogy itt valóban alkotásról, azaz általában véve cselekvésről van szó, amelynek, mint minden cselekvésnek, kisebb vagy nagyobb ereje lehet. Közvetlenül észlelhetjük ezt önmagunkon. Megfeszítjük figyelmünket, hogy az éber tudatosság állapotába jussunk, amikor is terünk a «legtökéletesebb». Az egyszerű, szenvedőleges átélés lelkiállapotában, a tudatosság minden gyöngülésével terünk is bizonytalanabb, hullámzóbb formát ölt. A «tudatosítás» és «tériesítés» tehát együttjárnak. Ennek fölismerése vezette Böhm Károlyt arra az eredményre, hogy a *tudat* és a *tér* tulajdonképpen azonosak. V. ö. a mondottakkal következő megállapításait: «Ismerni = tárgyasítani = szemlélni = térben elhelyezni . . . Tudatolás, szemlélés, figyelmezés között azonosság vagy; valamint tudattér, tér és figyelem mezeje közt is határozott azonosságot kell állítanunk . . . A tudat maga a tér is és a teret teremtő munka . . . Azt hiszik, hogy a «tudattér» csak tropus. A külső tér a tropus, mert az csak a tudattérnek megbővülése». (*Az ember és világa*. 1883. I., 85—6.)

Most már visszatérhetünk kiindulópontunkhoz. Az átél időtől a fogalmi idő abban különbözik, hogy térszerű elemekkel gyarapodott. Az elgondolt idő tériesített idő. Mihelyt elképzeljük az időt, nyomban térszerű alakban jelenik meg előttünk. Egy vonalat látunk s csak ezt a vonalat oszthatjuk részekre. Az időt a térre vetítjük s beosztását csak területen tudjuk kifejezni: az óralapon, a homokóra két féltésén és ezeknek részletesebb megjelöléseiben, az időmennyiségeket ábrázoló grafikonok különböző hosszúságú vonalain stb. Egy harangütés csak egy időpontot jelöl és magában véve, azaz egy más időpontban megcsendült harangszóhoz vagy más eseményhez való vonatkoztatás nélkül az időbeosztás szempontjából semmit sem jelent. Pontokkal csak úgy oszthatjuk részekre mind az időt, mind a teret, ha távolságokat veszünk fel közöttük (határoszlopok). Két különböző időben, de ugyanazon helyen felvillanó fény között egy idő-távolságot veszünk fel, amelyet csak vonal alakjában tudunk

elképzelni és ábrázolni. Az óra mutatójának két különböző helyzete, a futóbajnoknak a startnál és a célszalagnál megjelenő alakja között egy tényleges távolság van s ennek két pontjára vonatkoztatjuk az illető két benyomást vagy eseményt. Ez a térbeli távolság különböző időtávokat jelölhet a mozgás gyorsasága szerint, de magát a gyorsaságot közvetlenül, a térre való vonatkoztatás nélkül semmiképen sem tudjuk elképzelni: az idővel való minden foglalkozásunk a térhez tapad. Nyilvánvaló, hogy az időhatár tulajdonságainak felismerése céljából is előbb a térhatárral kell foglalkoznunk.

*

A térhatár természetével akarunk tisztába jönni. A szükséges felvilágosításért a tér tudományához fordulhatunk. A mértan tulajdonképeni tárgya az egységes és osztatlan, megszakítás nélkül folytatólagos és határtalan, csupán általunk határok közé szorított tér.¹ Ezt is mindannyian jól ismerjük, mint az időt. De úgy látszik, hogy ez utóbbinak mivoltával és tulajdonságaival mégis könnyebb megismerkednünk. Nem kellene hozzá tüzetesebb szakismeretek. A kortan mindig gyakorlati célokat szolgált, illetőleg ami több van benne, részben csillagászat, részben műveltség-történelem. A geometria is gyakorlati indítékokból keletkezett: földek fölméréséből, csatornák és házak építéséből,

¹ A tér végtelenségét illetőleg, hogy tehát sem benne, sem pedig kezdetén vagy végén nincsenek határok. Klages felfogását vallom (*Vom Wesen des Rhythmus*. Künstlerische Körperschulung herausg. von Pallas u. Hilker. Breslau, 1926, 151.). Nincs igaza tehát pl. Spenglernek sem abban, hogy a szemlélt tér legalább nem lehet határok nélküli, hiszen tekintetünk mindig csak megvilágított térdarabokat fog át, amelyeknek határa a mindenkori fényhatár. (*Untergang des Abendlandes*. I. 224, 1923.) Evvel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a határt mindig mi magunk, a mi tudatunk viszi bele a pusztá élménybe. A valóság, a valóságos élmény — a látásképp is — határaiban mindig elmosódott, azaz: határtalan. Ha valamely eredeti élményünk igazán elhatárolt volna, akkor lelki-életünk nem lenne folytonos, hanem darabokból állana. (Az ú. n. «tudat folytonosságának» tételéről l. a köv., hol egyébként tudat és élmény között különbséget teszek.)

de elegendő a nem-euklidesi geometriákra gondolnunk, hogy lássuk, mily hatalmas teret foglalt el benne újabban a tiszta, szinte légüres térben mozgó elmélkedés. Mezők és szántóföldek határainak fölméréséből n -dimenziós területek mérése lett. De már a közönséges, háromdimenziós teret is csak úgy ismerhetjük meg szerkezetében, tulajdonságaiban és ezek benső összefüggésében, ha részeket, azaz idomokat és testeket hasítunk ki belőle. E szerint mégis több tárgya van e tudománynak? A hagyományos iskolai tanításban a mértan csakugyan a háromszög, négyszög, kúp, henger stb. ismerete és nem domborodik ki benne eléggé, hogy ez alakoknak és egymással való összefüggésüknek vizsgálatából tulajdonképpen az egységes tér helyes szemléletéhez akarunk eljutni. A térnek nincs külső határa, belsejében sincsenek határok és mégis kénytelenek vagyunk határokat vonni benne, hogy természetét behatóbban megismerjük. Minden geometriai idom és test legalább részben elhatárolt, teljesen önálló, mennyiségtani kifejezésekkel meghatározható és mégis képesnek kell lennie arra is, hogy más idomokkal, testekkel az egységes térbe olvadjon össze. A teret ponthalmaznak tekintjük, amelyben azonban folytatólagos az összefüggés. Hogyan lehetséges ez? Már itt fölmerül előttünk a diszkontinuitás és kontinuitás ellentéte, már a geometria elemeiben benne rejlik a pluralizmusnak és a monizmusnak az a metafizikai problémája, amelyről reméljük, hogy kielégítő megoldása az alábbi fejtegetések egyik önként adódó következménye lesz.

Mindenekelőtt azonban látnunk kell közelebbről azokat az eszközöket, amelyekkel a térben határokat vonunk. Ezek 1. a *metsző- vagy határpont*, 2. a *vonalhatár* és 3. az elhatároló *felület*. Az utóbbi teremti meg a testeket; a vonal a sík és görbe lapot teszi elhatárolttá, a vonal kezdetét és végét ponttal jelöljük. A sugárnak (félegyenes) csak kezdőpontja van, a hiperbolának, parabolának, a végtelen és az önmagába visszatérő vonalnak sem kezdete, sem vége nincs, a paraboloid a végtelenbe terjed. Ezek végtelen, azaz bizonyos értelemben határtalan, de azért mégis «meghatározott» geometriai alakok: a *végtelen* és *határtalan*, az *elhatá-*

rott (begrenzt) és *meghatározott* (bestimmt) fogalmai nem földik egymást. A végtelenül hosszú vonal pl. szabadon terjed a hosszúság irányában, de határt állítottunk a másik dimenzióban való terjeszkedése elé. Meghatározottsága épen ebben az utóbbi mozzanatban rejlik, amelyet azonban, mint magától értetődőt, nem jelölünk meg. A gondolt és a megjelölt határt is meg kell tehát különböztetnünk egymástól. A gondolatban fölvetett határt, mint láttuk, nem mindig jelöljük meg a valóságban, a valóságos határ viszont sohasem tudja tökéletesen kifejezni azt, amit ki kellene fejeznie: a határ ugyanis alapjában véve mindig gondolt határ, a valóság pedig alapjában véve mindig folytonos. Mindez azonban nem változtat azon az egyszerű megállapításunkon, hogy a térben való elhatárolásokat, mint a fenti példák mutatják, a pont, a vonalhatár és a határfelület segítségével végezzük.

A térbeli határ három alfajával ötféle fő, elsődleges geometriai alakulat, úgymint a pont, a vonal, a lap, a test és az egységes, egész tér állanak szemben. És pedig azért ennyi, mert a legkisebbel és a legnagyobbval közülök a határ fogalma nem kapcsolható. Az egységes tér azért határtalan, mert kiterjedése folytonos, viszont a pontnak sincs határa, mivel semmi kiterjedése sincs. A térben túlsok, a pontban — az emberi gondolkozás e titokteljes alkotásában — túlkeves van ahhoz, hogy elhatárolhassuk. A határ korlát állítása a terjedés elé, ennek megszakítása, megsemmisítése. E törekvés a pont esetében éri el legtökéletesebben a maga célját. Ezért a pont a legideálisabb elhatároltság, helyesebben maga a határ. A vonal és a terület vonul és terjed, azaz mozog, a térbeli pont ezzel szemben az abszolút mozdulatlan. A vonalat pontsornak fogva föl és a felületet ily vonalból származtatva érezzük igazán, hogy a vonalhatárban és az elhatároló felületben is a pont határszabó ereje működik. Ha pedig a tér természetéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a határtalanság, akkor a pontot, a határt — és hasonlóképpen a *helyet* is — tér-ellenes, tér-idegen elemeknek nevezhetjük. Hegel szerint a pont a térnek gondolatban fölvetett tagadása. Egészen természetes, hogy a határtalanul terjedő teret csak «nem-tér»-szerű elemekkel lehet elhatárolni.

A térnek és a pontnak e lényegbevágó ellentétét úgy is kifejezhetjük, egymáshoz való viszonyukat úgy is jellemezhetjük, ha azt mondjuk, hogy a kiterjedő tér valós természetű, a pont pedig, leszámazottaival együtt, elvont fogalom. Minden kézikönyv kiemeli, hogy a geometriai alapelemek mind elvontak, mert a pontból születtek. A felrajzolt pont grafithegy a fehér papírlapon vagy krétaszikla a tábla fekete síkján. A «punctum» (beszúrt, bevésett pont) mély szakadék a viasz- vagy agyagtábla felületén. A bekarcolt határ árok, a megrajzolt kiemelkedő határmesgye. A szokott geometriai magyarázat mégis rendszerint nem tökéletes. Megállapítva az elvontságot, nem állapítja meg, hogy a pont, vonal stb. egyforma fokban elvontak-e, mennyiben elvontak és miben áll elvontságuk legfőbb oka. Mi hát általában az elvontság? A nyelvi kifejezés itt is egészen jól útbaigazít: az elvonás valóban valamitől való elvonást, elszakítást, azaz hézag-közbeiktatást jelent. Mivel pedig a határ elvontságot eredményez, már most fölállíthatjuk az egyenletet, hogy az elhatárolás = elvonás = hézag-közbeiktatás. Az is világos, hogy az elvontságnak mindig csak két dologra való tekintettel van igazán értelme, hiszen két dolog szakad el egymástól. Helytelen tehát azt mondani, hogy vannak elvont és összerű (több vagy kevesebb dologi jegyet tartalmazó) fogalmak. Ugyanezen okból helytelen vagy jobban mondva fölösleges u. n. ellenfogalmakat (Gegenbegriffe) különböztetni meg, mintha volna fogalom, amely ne lenne tagja valamely fogalom-párnak, kettősségnek, azaz nem mástól való lefűződés, mástól való elválasztás, tehát elvonás útján jött volna létre. Minden fogalom elvont, mert elvonás útján keletkezett és viszont minden fogalom tartalmában — tehát az elszakítástól és az elszakítás által érintett alapra való visszavonatköztatástól eltekintve — teljesen összerű. Még a legmagasabbrendű kategóriák és fogalmak (lét, milyenség, pont) elgondolásánál is mindig valami tartalom, még oly halvány kép, esetleg csupán egy szókép jelenik meg lelkünkben s e kép, mint lelkünk többi tartalmával összefüggő (összenőtt: concretum), teljesen valóságos. Nemcsak a fölrajzolt grafitpont, hanem az elgondolt pont is valóságos, mert valóban elgondol-

tuk. Viszont grafithegyünk is elvont, fogalmi természetű annyiban, amennyiben a papírlaptól elhatárolódik. Az elvonástól, fogalmi műveletektől érintetlen, nem tudatosan felfogott, csak egyszerűen és közvetlenül átélt valóságot élményvalóságnak nevezünk. Ez az alapja, talaja minden elvonásnak. A valóságot ugyanis teljesen felfogni, fogalmakkal maradék nélkül megragadni nem lehet. Valami mindig kisiklik kezünkből. Csak elvonunk a közvetlen valóságból valamit, lehetőleg mennél többet. Legtöbb színes, élettelijs tartalom maradt meg a tulajdonnevekkel megjelölt «individuális» fogalmaknál, ezekből vonjuk el az egy fokkal halványabb fajfogalmakat, az utóbbiakból a még általánosabbakat stb., fölépítve ekként egyre merészebben emelkedő tagozatokban az egymásnak fölé- és alárendelt fogalmaknak azt az épületét, amelynek magasabb szintjein az újból és újból megismételt elvonások következtében mind sápadtabb, vérszegény fogalomtartalommal találkozunk, miközben a fogalmak köre az ismeretes megállapítás szerint egyre nagyobb lesz. Minél magasabb régióba emelkedünk a föld színe fölé, annál kevesebb részletet látunk, de annál nagyobb területeket tekinthetünk át. Az elvontság fokát pedig számíthatjuk vagy az egész felhőkarcoló talajától, vagy pedig attól az emelettől, amelyen az illető fogalom közvetlenül nyugszik. Minden fogalom elvontabb az alája rendelt fogalmaknál, összerűbb a föléje rendeltéknél, hiszen ezek számára az elvonás alapjául szolgált.

Alkalmazzuk e szempontokat néhány példában a mértan elvont fogalmainak keletkezésére. Elvonásuk összerű alapja a három dimenziós folytonos tér. Kiterjedései számának képzeletbeli növeléséből a sokdimenziós terek «szimbolikus birodalma» jó létre, fokozatos elsorvasztásukból a három dimenziós, de csak egy megszabott határig terjedő test, a két dimenziós sík, az egy dimenziós egyenes vonal. Legtávolabb esik tőle a kiterjedéstelen pont. Az elvontság okozója mindig a határ. Több és teljesebb határ = nagyobb elvontság. A meghatározott hosszúságú vonal elvontabb, mint a végtelen, mivel az előbbiben — mint láttuk — többféle elvonásról, elhatárolásról van szó. A görbe vonal összerűbb, mint

az egyenes: a görbülés elhajlás az egyenes iránytól, az első dimenziótól a második felé. A csavarvonal (térgörbe) már három dimenzióban kanyarodik, tehát kevésbé elvont a sík-görbénél. Amíg a görbe vonal, pl. egy ív, csak fekszik egy síkban, addig a kör vagy az ellipszis, amelyek egészen körülzárják a sík egy részét, már nem csupán vonalak, hanem síkidomok, mint a háromszög vagy négyszög, hiszen magasságukról és szélességükről beszélhetünk. A felületek közül a görbe felület konkrétebb, mint a sík, az elhatárolt felület elvontabb, mint a határtalan. Ami a testeket illeti, ezek elvontságát a szokásos magyarázat úgy mutatja ki, hogy a mértani testet a fizikai testtel állítja szembe. Az utóbbinak színe, anyaga, súlya és mozgásképesége van, míg a mértani test csupán az ú. n. elsődleges tulajdonságokkal (alak, kiterjedés) rendelkezik.¹ Ez a megkülönböztetés magában véve kétségekívül helyes, de a magyarázatba — melyben eddig a határá volt a főszerep — mégis egy új szempontot csempész be. Bizonyos, hogy a mértani test elvontabb, mint a fizikai, de azért a piros vonal és a zöldszínű felület is csak gondolt valami és pedig mindenkéfélt azért, mert kiterjedésük — azaz valóságosságuk — egy, illetőleg két dimenzióra van korlátozva. Igaz ugyan, hogy a fizika az ú. n. másodlagos tulajdonságokat is figyelembe veszi, de csak azért, hogy a színek és hangok tarka világát rezgésekre, sőt a mozgásokat, az időviszonyt, pusztá alakviszonyokra vezesse vissza. A fizika legújabbban geometriává kezd átalakulni.

E szerint az anyagi test is, amennyiben határa van, elvont természetűnek tekintendő. Az elhatárolás = elvonás. Ebből az következik, hogy minél élesebb és biztosabb a test határa, minél határozottabb az alakja, annál nagyobb mérvű az elvontsága. A fizikában is megkülönböztetve az elvontság fokait, azt kell mondanunk, hogy a légnemű test a legkonkrétebb fizikai test. Konkrétebb, mint a folyékony, a szilárd test pedig a legelvontabb természetű.

¹ L. pl. Ernst Engel: *Raumlehre*. Berlin u. Leipz., 1929. Ez ugyan elemi-didaktikai célú könyv, de idéznünk éppen ezért alkalmas, egyrészt mert gondolkozó fő műve, másrészt mert éppen ily célzatú műnek kell «leszűrni igazságokat» tartalmaznia.

Hogyan? A halmazállapotok különbözősége logikai különbség? Még ha meg is tudnánk barátkozni e gondolattal, ösztönszerűen inkább a kézzelfogható és tömören szilárd testet fogjuk konkrétebbnek mondani, mint az illanó, közvetlenül rendszerint kevésbé érzékelhető gázokat. Igaz ugyan, hogy kézzel vagy gondolattal megfogni valamit nem annyira más, mint első pillanatra látszik, — kézzel is, fogalmakkal is azt tudjuk jól megragadni, ami «kevésbé siklik ki kezünkől» — de azért mégis különös a dolog. A folyékony szénsav elvontabb természetű, mint a légnemű? Amikor a kockacukor feloldódik a vízben, ez annyit jelent, hogy kevésbé fogalmi természetűvé lett? A szilárd testek csak látszólag, csak gondolatban válnak el éles határral közegüktől és az őket körülvevő testektől? Kezemben egy tollszárat tartok, íróasztalom lapján egy üvegkocka nyugszik. Mindkettő szilárd, élesen elhatárolt test, legalább ilyennek látom őket. Ezzel szemben az volna a valóság, hogy e testek «határai» mentén folytonos, megszakítatlan átmenetek útján egybeolvadnak környezetük határaival: a tollszár összefügg kezemmel és a levegővel, az üvegkocka az asztal lapjával? Ez az utóbbi föltevés nem lehetetlen — amíg az üvegnehezék helyben marad. Hátha oda van ragasztva az asztallaphoz? A tárgyak önállóságáról igazán akkor győződünk meg, ha elmozdulnak közvetlen szomszédságukhoz képest. A falevél akkor lesz különálló dolog, ha lehull az ágról. A születés is elszakadás. Az ide-oda mozgó állat önállóbb lény, mint a földhözkött növény. Ha az üvegkockát elmozdítom helyéből, kiderül, hogy nem függ össze az asztallal. Ez az egyszerű kísérlet — úgy látszik — megdönti azokat a következtetéseket, amelyeket az előbbieken óvatosan fölépíteni törekedtünk. A térhatár általános vizsgálatából levezetett eredmény ellentétbe került a mindennapi tapasztalattal, a dolgok szokott, józan felfogásával.

*

Az elméleti és a tapasztalati úton nyert eredményeket össze kell egyeztetnünk egymással. Ki kell egészítenünk az általános szempontú vizsgálatot azzal, hogy egyes, valósá-

gos eseteket, egymás melletti testeket vagy felületeket veszünk elő, hogy megvizsgáljuk, hol van közöttük a határ és hogyan tölti be szerepét. Csak így remélhetjük a fölmerült nehézség eloszlátását.

Mivel e nehézség az elhatárolt testeknél támadt, tulajdonképpen oly példát kellene elővennünk, amelyben határ-felület fordul elő. A határtszabó képesség azonban mind a háromféle térhatárban egyforma. Csak abból ered különbségük, hogy más-más geometriai alakulatra alkalmaztuk az elhatárolást. Ezért amit az egyikről megállapítunk, a többiekre is érvényes lesz.

Csupán gyakorlati tekintetek ajánlják, hogy megfigyelésünket egymás mellé helyezett síkidomokon végezzük. A gyakorlatban ugyanis — könnyű felismerni — túlnyomóan vonalakkal szoktunk elhatárolni, mint a «határvonás» szóban is kifejezésre jut. A határ- vagy *metsző* pontokat ábráinkon rendszeren rövid vonalakkal helyettesítjük s a testeken metsző-síkjaiknak csak határvonalait jelöljük meg. A méterrúd és a mérőszalag vonalat jelentenek és mégsem pontokkal, hanem kisebb-nagyobb vonalakkal osztjuk őket részekre. A *határ* szó eredetileg földbirtokot jelentett tulajdonosának *hatalma* alatt.¹ A földbőség korában nem volt fontos a határok pontos kitűzése, azonban jelentőségük mind több földterület művelés alá vonásával egyre fokozódott. Bár a szó eredeti jelentése mai napig megmaradt, mégis a határ mindinkább pontosan elhatárolt földet jelentett: a szó jelentése a területről a szélek felé tolódott. A *finis* (*finis*) szóban tudvalevőleg mind a két jelentés benne van, míg a magyar *megye* és *megye* szavakban mintegy kettéhasadt az a kétféle jelentés, amely közös szláv alapszavukban együtt volt meg. A földön képzelt vonalakkal összekötött természetes vagy mesterséges határjelekkel, továbbá megyékkel vagy árkokkal szoktunk határt vonni, a rajzlapon és táblán megrajzolt vonalakkal. Mindezen esetekben nagyobb területet osztunk kisebbekre. Az eredeti állapotot az összefüggő terület felosztása

¹ Melich János: A *határ* szóról. (*Magyar Nyelv*, 1930., 161.) V. ö. a német *Gebiet* és *gebieten* szokat.

után is szemlélhetjük s másrészt törléssel vagy határáthelyezéssel tetszés szerint módosíthatjuk a felosztást. Ez a gyakorlati előny elesik akkor, ha nagyobb testekből síkokkal kisebbeket hasítunk ki: a kettészelt gömb ketté is hull, azaz a korábbi állapot szem elől tűnik. Nem tudunk oly vékony metszősíkot előállítani, amely a testrészecskék közé tolva, cohaesiójukat meg ne semmisítené. Ezért célszerűbb, hogy elhatároló felületek valóságos alkalmazása helyett csak határvonalakkal ábrázoljuk őket, ami a testeknek síklapra vetített ábráinál különben is természetes.

Legyen hát példánk egy 6 cm^2 nagyságú négyszöglap (A), pl. papírlap, amelyet A_1 és A_2 egyforma nagyságú négyszögekre osztunk. Az A lapot kettéosztva, *határt vontunk* az A_1 és A_2 négyszögek közé. A nyelvi kifejezés egészen pontos: a határ csakugyan a két kisebb négyszög között van. Nem eshetik sem a nagyobb, sem a kisebb négyszögek területére, nem lehet ennek része, mert akkor az egyik vagy másik kevesebb vagy több lenne 6 , illetőleg 3 cm^2 -nél. Ha egészen pontosak akarnánk lenni a papíron ábrázolt idomok területszámításainál, mértani vagy tervrajzoknál, mindig leszámítanunk vagy hozzászámítanunk kellene a határvonalakat. Tökéletesebb volna tehát kettéosztásunk, ha kettévágnánk az A lapot, amikor azonban az A_1 és A_2 lapokat kissé el is kellene tolnunk egymástól. Most e távolság a határ. Ha szorosan egymás mellett maradnának vagy pedig ha csak gondolatban vesszük fel a határt, a két fehér négyzetlap egybeolvad, nem tudjuk őket megkülönböztetni egymástól. A határ tehát csakugyan eltolást, hézag-közbeiktatást jelent.

Nem véletlenül vagy önkényesen vettük tekintetbe a legutóbbi sorokban a példánkban szereplő felületek színét, azaz «fizikai» tulajdonságait is. Hiszen épen a fizikai test elhatároltságánál bukkant fel egy oly nehézség, amellyel megküzdeni szeretnénk. A pusztán mértani idomokat, testeket, amelyek a mi fogalmi alkotásaink, természetesen mi magunk határoljuk el. Ezzel szemben úgy látszik, hogy a fizikai testek maguktól, fizikai tulajdonságaiktól (szín, tömeg) nyerik határozott alakjukat. A szóbanforgó problémát tehát így is

formulázhatjuk: nem kell-e természetes és mesterséges (s utóbbiak közt gondolt vagy megjelölt) határokat megkülönböztetnünk? Amikor a logikai kézikönyvek természetes és mesterséges felosztást és osztályozást különböztetnek meg, tulajdonképpen erre a kérdésre adnak igenlő feleletet. A mi álláspontunk az, hogy ha szoros értelemben vett, azaz biztos, éles határról beszélünk, csak mesterséges, azaz gondolatban fölvett és esetleg meg is jelölt határról lehet szó.¹ Evvel szemben és a fenti példa kiegészítéséül azt lehetne felhozni, hogy amíg színtelen vagy egyforma színű dolgok egymásmellettségéről volt szó, addig csakugyan szükséges határt vonni közöttük, ellenben szükségtelen ez a különböző színűeknél, a különböző «másodlagos» tulajdonságokkal is rendelkezőknél, minthogy ezek már önmaguktól is elkülönülnek egymástól. A trikolor sávjaít fölösleges határvonalakkal vagy közökkel elválasztanunk. Meg kell vizsgálnunk tehát ilyen eseteket is és tegyük ezt mindjárt két változatban. Az egyik esetben az A_1 lap legyen fehér, az A_2 piros, a másikban pedig az A_1 piros, az A_2 kék.

Ez a megállapítás még hiányos, hiszen pl. a piros színnek a rózsaszínűtől a vérvöröségig számtalan árnyalata van. Ha a leghalványabb rózsaszínt választom, ismét egybeolvadás vagy legalább is a határok elmosódása áll elő, amely alig valamivel tökéletlenebb, mint a két fehérszínű felület teljes egyesülése. A határt ismét magamnak kell megjelölnöm. Mivel pedig a halványpirostól a bíborszínhez folytonos átmenetek vezetnek, előre és elvben nem tudom megmondani, melyik piros színnél nincs többé szükség határra, hanem ezt nyilvánvalóan tapasztalatból, benyomás alapján kell meg-

¹ E szerint az ú. n. természetes és mesterséges osztályozás között csak az a különbség, hogy egyik többé, a másik kevésbé mesterséges, amit fokozati átmenetekre való hivatkozással (a kontinensekre való felosztás természetes is, mesterséges is; a lapok megkülönböztetése a *mű* szempontjából mesterséges, a *könyv* szempontjából természetes; az ősz-chaosból isteni akarat határolta el az eget, földet és vizet, tehát ez is *mesterséges* felosztás) nem nehéz igazolni. Elvileg minden felosztás mesterséges, azaz *szubjektív* eredetű, viszont az *objektív* alap és indíték a legönkényesebb felosztásnál sem hiányozhat teljesen.

ítélnem. A dolgot tehát mint pszichológiai jelenséget, mint a látásszemlélet egyik esetét is meg kell vizsgálnunk. De a fizika nyelvén is megadhatjuk a választ: a fehér szín az összes színeket tartalmazza, tehát a vöröset is, következésképp a vörös színben, még a legsötétebben is, kell valaminek lennie a fehérből. Az utóbbit előidéző összetett kereszthullámokban a vörös színt alkotó rezgésnek is benne kell lennie. Viszont minél halványabb a piros szín, annál több fehér van benne, annál több képesség a vele való egybeolvadásra. Ha igen erős nagyítással szemlélhetném az adott piros lapot, bizonyára nem egyenletesen vörös, hanem különböző árnyalatokkal, sőt különböző színekkel tarkázott felületet látnék (a Lumière-féle fényképlemez szabadszemmel fehér, nagyítva tarkaszínű), amelynek széleit is ugyanazon okból láttam előbb átmenet nélkül élesnek, mint amiért az igen finoman érdes lapot simának érzem, az apró görbületekkel cifrázott, de középértékben egy irányban haladó vonalat pusztá szemmel egyenesnek ítélem. Könnyen alkalmazhatjuk mindezt a vörös és kék négyszögek esetére. Bár e színek a spectrum ellenkező részein foglalnak helyet, mégis a «meleg» vörösben ép úgy kell valaminek lennie a «hideg» kékből és megfordítva, mint ahogy a meleg és hideg sem fizikai ellentétek. A vörösből a sárga és zöld fokozatosan vezet a kékbe, az ibolyaszín pedig éppen vöröseskék. Végül a fekete sohasem tökéletesen színtelen. Az egyes színek hullámhosszai ugyan nem alkotnak folytatólagos számsort, mint ahogy a chromatikus skála hangjainak rezgésszámai sem, de e discontinuitás nem létezik számunkra, nem érezzük, mint ahogy a törtvonal szögének finom hajlását mikroszkóppal látjuk, míg szabadszemmel hirtelen, éles törést észlelünk. Mennél közelebb van két szín egymáshoz a spectrumban, annál könnyebben olvadnak össze, főleg ha ezenfelül még halványak is, azaz sok közös fehér elemet tartalmaznak. Hajnalban és alkonyatkor szelíd átmenetben egymásba folyó kék, zöld, sárga csíkok tűnnek fel az égbolton. Különbözőségüket, sorrendjüket megállapíthatjuk, határaikat nem. Csak «elmosódó határ»-ról beszélhetünk.

A világ és a világ képe nem ugyanaz. Ha a külvilág nem

is mutat mindig olyanféle képet, mint a fönt leírt égboltozat, mégis bízást föltehetjük, hogy részeit mindenütt folytonos átmenetek kötik össze. A középkori és az expresszionista festő éles kontúrajai mintegy a logikailag már módosított, részekre osztott valóságot, a renaissance és a barokk mestereinek sfumato-ja az eredeti, hamisítatlan tényállást tünteti fel.

Egy filozófiai tan szerint a világ a mi képzetünk. Azonban az A_1 és az A_2 négyzetlap ugyanaz marad, amikor egy jószemű és amikor egy gyöngelátású szemlélő nézi őket, míg a róluk keletkezett látásképek nyilván különbözök. Sőt különbözök akkor is, amikor ugyanegy szemlélő más-más távolságból és más-más figyelemmel nézi e tárgyakat. De van még egy másik fontos különbség is az objektív és a szubjektív valóság között. A valóságos A_1 és A_2 lapok *egymás mellett* vannak, látásképeket *egymás után* éljük át. Ha egy tarka céltáblát nézünk, azt hisszük, hogy egyszerre látjuk «részeit». Ez nem egészen bizonyos. Ha futólag, figyelmetlenül pillantunk rá, elmosódó benyomást nyerünk, amely tartalom ugyan, azaz «részei» vannak, de mégis egységes. Valahogy — ezt az ellenmondást sohasem oldhatjuk fel — több is és mégis egy. Minél figyelmesebben akarok tudomást szerezni a sokszínű tábla részeiről, annál inkább ahhoz az eljáráshoz kell folyamodnom, hogy tekintetemmel beutazom az egyes karikákat, egyikről a másikra haladva és ismét visszatérve. Az egymás után föllépő, folytatólagosan egy dimenzióba sorakozó képekből alkotom meg a többkiterjedésű egymásmellettséget. Tudjuk, hogy minden érzéki benyomás oly külső hatás, amelyre a lélek ellenhatással, épen az illető érzettel válaszol. Minthogy pedig a lélek legközvetlenebb tapasztalatunk szerint teljesen egységes, egyszerre csak egy támadásra felelhet. Ha egyidejűleg több benyomás léphetne föl és foglalna helyet lelkemben, ennek egysége a mozdulatlan filmszalag kockáihoz hasonlóan mozaikszerű darabokra bomlanék.¹ Épen a lelkifolyamat megszakítatlan összefüggésé-

¹ «A tudattartalmak egymásutánját a lánchoz is szokás hasonlítani; de ez a metaphora nem szemlélteti helyesen a tudatot, mert ez nem áll összekapcsolt szemekből, mint részekből, hanem egységes és folytonos.» (Kornis Gyula: *A lelki élet*. 1917. I., 55.)

ben érvényesül énünk egysége. Az egymásmellettség tehát az egymásutániságból keletkezik. Kezdetben volt az egymásutániság, azután az egymásmellettség, vagy másképp kifejezve: az idő szüli a teret.¹

A pszichologus szemével nézve példánkat, egy folyamattal van tehát dolgunk, melynek során az egyik négyszögű lapról a másikra megyünk át. Közben alkalmunk lesz fölkeresni a határt, hogy közelebbről szemügyre vegyük. Induljunk ki pl. a fehér A_1 lap közepéből. Megállás nélkül haladva a vörös A_2 felé, elérkezik az időpont, amikor átlépjük a határt és a fehér szín megszűnik. Vajjon ugyane pillanatban kezdődik-e a vörös? Ez az, amit el kell döntenünk. Ha a fehér felület teljesen megsemmisült volna számomra, akkor az A_2 területre érve, csak annyit mondhatnék, hogy most vörös színen vagyok. De nyilvánvalóan többről van szó: megkülönböztetem egymástól a két színt, azaz a vöröst «nem fehér»-nek, *másnak* is érzem. Tehát mégis maradt valami a fehérből, ennek emlékképe s a valóságos vöröst evvel hasonlítottam össze. Mivel pedig az emlékkép az eredetinek halványabb mása, fölfrissíthetem és erősíthetem azáltal, hogy a valóságos fehérre visszatérek. Elszakadva a vöröstől, magammal viszem ennek emlékképét s a valóságos fehéret most ezzel hasonlítom össze. Ez természetesen csak vázlatos leírása annak az elröppenő, összetett s igen kevésbé tudatos folyamatnak, a közvetlenül érzett színek és halványabb «phantasma»-ik finom egybeolvadásának, amelynek végbe kellett mennie, mert a *pszichologiai* folyamat folytonosságát birtelen ugrás, éles változás helyett csak ilyen «lmosódó átmenet» biztosítja. Miért félünk ösztönszerűen minden hirtelen változástól, gondolatfolyamunk, hangulatunk, lelki beállítottságunk váratlan (azaz a bekövetkezőnek halvány előképe által elő nem készített) megszakításától? Mert az ilyesmi énünk egységét veszélyezteti. — Ha pedig *logikai* ítéletnek fogjuk fel, ami történt, a két különböző szín közötti hézag:

¹ O. Spengler: *Untergang des Abendlandes*. I. 227. (1923.) Ugyanezt tanítja Palágyi M. is *Neue Theorie des Raumes' und der Zeit* c. éleselméjű művében (1901), ahol a teret az idő objektívációjának nevezi.

összehasonlításuk és megkülönböztetésük. A fehér színt ugyanis a vöröstől, a vöröset a kéktől pontos, logikai értelemben csak akkor találom különbözőnek, ha minden *közöttük* fölvehető átmenettől eltekintek.

Most már kevésbé fogjuk idegenszerűnek találni azt a gondolatot, hogy a külvilág tárgyainak is mi magunk, a mi gondolatunk szab határt, míg a valóságban az egybeolvadó színfoltok módjára összefüggnek egymással. Hogy történik azonban mozgásuk? A mozgás (elmozdulás) a környezettől való elszakadás. A modern fizikai elmélet a testek mozgásáról való felfogásunkat teljesen átalakította: a test tömege mozgás közben változik, növekedik vagy fogy. Még ez a kifejezés is félreérthető, úgy gondolhatnók, mintha legalább a mozgás megkezdése előtt volna a testnek állandó tömege. Azonban világos, hogy a *határozott alak* fogalmának feladásával a *határozott tömeg* fogalmát is el kell ejtenünk. Vajjon csupán hasonlatértéke, csupán pszichológiai értelme van-e annak, hogy a nyugvó test határai rendszerint élesebbek, sebes mozgás közben pedig, pl. a rohanó gyorsvonalnál, elmosódnak? A főntemlített cél-tábla sávjai elkülönülnek egymástól, míg nyugalomban vannak, de összeolvadnak, ha a tábla forgó koronggá lesz. A mozgó test tömegének változását nyugvó vagy másféle mozgásban levő környezetéhez képest nem képzelhetjük el másként, mint hogy a növekedés és fogyás a többi test kárára vagy javára történik. Mozgás közben a test magával hurcol valamit környezetéből vagy ez utóbbi ragad el tőle valamit. Így összefüggésben marad környezetével s az állandó tömeg fogalmának elejtésével az anyag megmaradásának logikai követelményét nem kell elejtenünk.

Összefoglaljuk némi kiegészítéssel az eredményt a következőkben:

1. A *fizikai* test, mint elhatárolt, meghatározott tömegű test — ez a klasszikus fizika testfogalma — elvont természetű. Valóban «el van vonva» a többi testtől! Amíg a fizika tárgyaiul a hagyományos meghatározás szerint határozott tömegű testeket veszünk fel, addig közöket is fel kell vennünk köztük. A szorosan megtömött zsákban a borsószemek nem

mozoghatnak. Leibniz is elismeri, hogy ha az anyag részecskéi «merevek» (minden folyékonyság nélküliek) volnának, a térben való mozgás ép úgy lehetetlen lenne, mint egy apró kavicsal telt szobában. De ha a testek között hézagok vannak, akkor nem érinthetik egymást. A mechanikai taszítást tehát úgy kell elképzelnünk, hogy a taszításra induló test mind közelebb jut a másikhoz s amikor egy minimális, szemmel nem észlelhető távolságba ér tőle, az utóbbi szemünkkel is észlelhetően elmozdul helyéből, ugyanúgy, mint az egyik mágnessark vagy az egyik elektromos golyó a másiktól. A mechanikai húzásnál sem tapadnak a testek egymáshoz, hanem az egyik igen csekély távolságból követi a másikat. A fizikai erők tehát mind távolbaható erők, hiszen az erő testről-testre hat, már pedig a *fizikai* (és a logikai) testek között hézagnak kell lennie. De a *valóságos* testek sem érinthetik egymást, hiszen határaik egybeolvadnak. Úgy látszik, hogy az érintés fogalmát ki kell küszöbölnünk a fizikából és a logikából egyaránt: az «érintkezés» csak igen csekély távolságot jelent.

2. A mondottakban a határnak két új fajával ismerkedtünk meg. Eddig *idő- és térhatárról* s az utóbbin belül *pont-, vonal- és felülethatárról* volt szó. A *mesterséges* és *természetes*, a *gondolatban fölvett* és a *megjelölt* határ közötti különbségről kiderült, hogy csak gyakorlati értéke van. De az előbbieket különbözősége is csak abból származik, hogy más-másféle szubsztrátuma van az elhatárolásnak, nem is szólva arról, hogy a tér és idő megkülönböztetése tulajdonképpen csak fogalmi szétválasztás eredménye, az eredeti valóságban szoros egységet alkotnak. Az alkalmazástól teljesen eltekintve és a határ lényegét nézve csak kétféle fajáról lehet szó: nincs más határ, mint *úrhatár* és *elmosódó határ*. Az előbit *logikai*, utóbbit *pszichológiai* határnak is nevezhetjük.

*

Hogyan szakítjuk meg «határ»-ral a folytonosságot? Ennek a kérdésnek vizsgálatával foglalkoztunk. Az elért eredménnyel szemben az alkalmazás próbája annál inkább helyénvaló lesz, mivel a különféle tudományok köréből egész sorát idézhetjük az olyan problémáknak, amelyeknél sokszor

csak a beható, közelebbi elemzés deríti ki, hogy közös a gyökerük: a folytonosság és szakadozottság ősrégi filozófiai problémája. Három példát óhajtok a következőkben kiragadni közülök. Az első a fizika köréből való és két újabb magyarázatra, a Planck-féle quantum-elméletre (1900) és Schrödinger «anyag hullámai»-ra (1927) vonatkozik. Természetesen e kapcsolatban mindkettővel csak általános, filozófiai vonatkozásukban, nem szakszerű szempontból foglalkozom. A másik a pluralizmus és monizmus metafizikai vitája, és pedig abban a fogalmazásában, amint ezt Pauler Ákos új filozófiai rendszerében találjuk. Végül a harmadik, történetelméleti kérdéssel fejtegetéseink eredeti kiindulópontjához térek vissza.

1. Az anekdota egy érett alma földrehullásához fűzi azt a fontos eseményt, amelyet a fizikai gondolkodás történetében a távolbaható erő fogalmának föllépése jelent. Kepler és Newton kutatásai óta egy titokzatos tényező szerepel a fizikai jelenségek magyarázatában, hogy Proteusként folyton újabb alakban, folyton újabb területeken nyugtalanítsa az elméket. Hogyan fejthet ki hatást az erő egy közbeeső távolságon keresztül, a közeg közvetítő szerepe nélkül? Hogyan lehet a nap oka oly következményeknek, a bolygók mozgásának, amely tőle végtelen távolságban játszódik le? Az erő nyilván átugrik a hézagon: *natura saltus facit*. Miközben a tömegvonzás alig veszített rejtélyességéből, — a közbeeső «erőmezők» fölvétele sem hozott tökéletes megoldást — a testek anyagi sajátságainak, rugalmasságának és halmazállapotának magyarázata molekulákra, kémiai vizsgálatuk atomokra való földarabolásukat, azaz «mikrofizikai» örök közbeiktatását tette szükségessé. A legújabb felfogás még tovább megy a földarabolásban és ugyanakkor a kiindulóponthoz tér vissza: az atomok saját tengelyeik és egy központi mag körül elliptikus pályán keringő elektronnal végtelenül kicsiny bolygórendszerek, azzal a különbséggel, hogy e mikrokozmoszokban az egyes részeknek egymástól való távolsága — ez az újabb «világűr» — viszonylagosan még sokszorta nagyobb, mint naprendszerünkben.

A mágneses és elektromos tüneményeknél szemmel-

látható a távolból való vonzás és taszítás, a fény- és a hő-sugárzás magyarázatában nem szerepelt a discontuinitás addig, amíg a fény és hő kiröppenő anyagi részecskéknek voltak tekinthetők. Az emissziós elmélet helyét azonban az undulációs elmélet foglalta el. A hullámmozgás tana a folytatólagos gyűrűkben terjedő hullám képének hatása alatt azt a benyomást kelti, hogy e fogalom a folytonossági elv diadalrajutását segíti elő. Mint látni fogjuk, ez a vélemény végeredményben nem is helytelen. A valóság folytonossága a tagolt és mégis egybefüggő hullámmozgás alakjában elgondolva válik igazán érthetővé és Herbert Spencer helyes nyomon járt, amikor, mint egyike a legelsőeknek,¹ a ritmusban egyetemes törvényszerűséget vélt fölismereni. Minden mozgás ritmikus. Azonban a vízhullám csak látszólag halad előre, a részecskék egy helyben mozognak s a hullámvonallal csak gondolatban kötünk össze különálló rezgéseket. Az aether betöltötte ugyan a világűrt, de mégsem hidalta át végleg az ellentétet a folytonosság és szakadozottság között, sőt ez a fizika körén kívül eső területeken is föllépett. Idevonható pl. az a fiziológiai kérdés, hogy a többsejtű állatok és növények teste egy összefüggő plazmatömegnek vagy magukban önálló sejtek szervezett társaságának tekintendő-e.² Ide tartozik a fejlődéstan köréből az ú. n. mutációs elmélet (De Vries), amely az új fajok keletkezésénél lassú átmenetek helyett hirtelen ugrásokat vesz fel, vagy pl. itt említhető a két éve elhunyt W. Fliess sokat vitatott elmélete is, mely az életfolyamatokat 23 és 28 napból álló periodusokra próbálja felosztani.³ Ha e legkisebb biológiai időegységek és a Lorenz O. által egy nemzedék élettartamában (körülbelül 33—35 év) fölvelt legkisebb történeti koregységek között

¹ 1862-ben írja, hogy több éven át úgy hitte, egyedül áll azzal a nézettel, hogy minden mozgás ritmikus. Később rájött, hogy tőle függetlenül Tyndall is ugyane véleményre jutott

² M. Kassowitz: *Allgemeine Biologie*. I. 158. (Wien, 1899.)

³ L. elsősorban W. Fliess: *Der Ablauf des Lebens*. Leipz. u. Wien, 1923; az ellenfelek táborából pedig főleg I. Aebly: *Die Fliess'sche Periodenlehre im Lichte biologischer u. mathematischer Kritik*. Zürich, 1928. c. alapos művét,

valamely szám szerint is kifejezhető összefüggés derülne ki, ez két különböző tudomány terén fölmerült és megnyugtatóan még ma sem eldöntött hipotézist vinne előbbre. Végül a hétéves emberi életszakaszok fölvétele (H. Swoboda) is ebben az összefüggésben említhető.¹

Milyen hát a világ szerkezete? Folytonos-e vagy szakadozott? A fönt már említett két legújabb fizikai elmélet közül az egyik a szakadozottság, a másik a folytonosság elvét uralja. Együtt azonban — Schrödinger elmélete Planckén épül fel — rávilágítanak arra az útra is, amelyen elvileg egyedül lehetséges az évszázados (évezredes?) ellentét feloldása. A quantum-elmélet szerint az energia a világban nem bármiféle mennyiségekben, hanem egy adott elemi quantum egészszámú többszöröseiben van fölhalmozva, vagy jobban mondva, az energia-átalakulás «adagok»-ban, a quantum-viszonynak megfelelő ugrásokban történik. A víztükrön egymás nyomában siető hullámhegyek a parton megtörve mind kisebb és kisebb hullámokra foszlanak s e folyamat ismétlődik, míg végre a felszín egészen elsimul, a szabályos, ritmusos hullámmozgás az egyes vízrészecskék rendezetlen mozgásaiba megy át. Ehhez hasonlóan megy végbe a mechanikai energiának hőenergiává, a tömegmozgásnak molekuláris mozgássá, a vörösöntúli sugaraknak ibolyáninnyi sugarakká, általában a nagyobb és hosszabb hullámoknak rövidebbekké, apróbbakká való átalakulása. A folyamatnak azonban itt is van határa. «A vízhullámoknál a mozgási energia szétporlása azáltal ér véget, hogy az atomok az energiát mintegy összefogják, minthogy minden egyes atom egy bizonyos véges anyagmennyiséget jelent, amely csak mint egész mozoghat. Hasonló módon a fény- és hősugárzásnál is, bár ez teljesen immateriális természetű, kell működniök bizonyos erőknél, melyek a sugárzási energiát meghatározott véges quantumokban összetartják és pedig annál erősebben, minél gyorsabbak a rezgések.»² A zajló világtenger

¹ H. Swoboda : *Das Siebenjahr*. Wien u. Leipzig. 1917.

² M. Planck : *Neue Bahnen der physikalischen Erkenntnis*. (Deutsche Rundschau. 1913, 357.)

e hullámtörő szigetkői azok a legkisebb anyagrészecskék, az egymással quantumviszonyokban levő atommagvak (protonok) és elektronjaik, melyeknek fölfedezése új és rendkívül termékeny területet tárt föl a kutatás előtt. Az újabb bonyodalom akkor állott elő, mikor bizonyos kísérletekből (fényelektromos tünemények) kiderült, hogy a fény is quantumos szerkezetű. Hogyan egyeztethető ez össze a fény terjedésének kétségtelenül hullámalakú, tehát folytonos természetével? Még mindig idegenül állottak egymás mellett a folytonos hullámmozgás és a részekre szakadozottság. Ezt az ellentétet iparkodnak áthidalni a legújabb fizikai elméletek, köztük pl. Schrödingeré, ki a hullámmozgás mechanikájának matematikai képlete útján mutat rá arra, hogy a folytonos, tovahaladó hullámokat és a hozzájuk képest mintegy merev rögöknek tekinthető atomokat és atomrészecskéket szerves összefüggésbe hozhatjuk egymással, ha ez utóbbiakat álló hullámoknak, az egymást keresztül-kasul szövő hullámok csomópontjain keletkezett sűrűsödéseknek (Wellenpakete) tekintjük. A szóbanforgó differenciál-egyenletet jellemző értékeknek és az energiaquantumoknak viszonyai fedik egymást. A kis anyagrészecskék mintegy kiléptek «elszigeteltségük»-ből: részesei lettek, mint álló rezgések, a hullámmozgásnak, mert ebből keletkeztek, bogozódtak össze és bizonyos idő múlva ismét haladó hullámokká gombolyodnak le. Az anyag keletkezik és elmúlik. Az anyagi világ, melyet egyes testekből és tömegekből állónak tekintünk, nem anyagrészecskék összesége, *amelyekből* hullámok indulnak ki, mint eddig hittük, hanem egyszerűen és egészében véve hullámok hatalmas szövedéke. Nincs más természeti valóság, mint hullámalakú. Az elektronok és protonok nem valami örök, változatlan alapelemek, csupán oly tömött hullámkötegek, amelyeknek végtelen lassú módosulása megfigyelésünk határán kívül esik. Elvileg azonban minden tömeg keletkezik és elmúlik.¹

Megszokott gondolkozásunktól ez az új fizikai világkép

¹ A. Wenzl: *Das naturwissenschaftliche Weltbild der Gegenwart*. Leipzig, 1929. 69.

nyilván nem csekély áldozatot követel: az eseményeket hordozó állandó substantia fogalmának elejtését, illetőleg az eseménnyel való egybeolvasztását. Nem valami mozog, hanem egyszerűen mozgás van. Az elmélet nem spekulatív úton jött létre, hanem kísérletekre és matematikára támaszkodik. Azonban a megelőző szakaszokban mondottakból nyilvánvaló, hogy már eleve csupán ez az egyetlen út állott nyitva a continuitás és discontinuitás régi ellentétének megoldásához. A klasszikus fizika talaján ez nem volt lehetséges. *Amíg határozott tömegű, egymástól elhatárolt testeket veszünk fel a fizika tárgyaiul, mindaddig elkerülhetetlenül hézagokat, űröket is fel kell vennünk közöttük.*

2. Egy-e a világ vagy sok dolog összesége? Az ösztönös szemlélet mindkét felfogásnak helyet enged: dolgokat különböztet meg egymástól, de a «világ», «mindenség», «természet» és más hasonló szavakkal ismét egybefoglalja őket. Véleményünk szerint a naiv felfogás tudományosan is megállja helyét; a monizmus, dualizmus és pluralizmus különböző rendszerei igazán csak az egyik vagy másik szempont erősebb hangsúlyozásában és kiemelésében különböznek egymástól. Nincs pluralisztikus metafizika, mely kénytelen ne lenne valamiféle engedményt tenni az egység elvének és megfordítva, nem lehetséges olyan monizmus, amelyből a dolgok sokszerűségére való tekintet teljesen hiányoznék. Összefüggést és különállást, kölcsönhatást és elszigetelődést látunk folytonosan és egymást áthatva szemünk előtt. Vajjon hibás és csalfa-e az útmutatás, amelyet közvetlen tapasztalatunk nyújt?

Azonban a logisztikus rendszereknek szükségképen a pluralizmus oldalán kell állást foglalniok. Minden tudományos disciplínának fontos segédeszköze a felosztás, részekre osztás — a logikának közvetlenül lényegéhez tartozik. Kiindulópontja és alapja az azonosság elve (a est a), amely a csupán önmagával azonos, önálló, azaz más dologtól, minden más dologtól «különálló», tőle a lehető legélesebben elválasztott, legideálisabban elhatárolt, tehát mintegy pontoszerű dolog fogalmát jelenti. A valóságban is megvan-e ez az ilyen természetű dolog vagy pedig csak a fogalmak

világában? Ha az azonosság elvét negatív formában «*a non est b*» szavakkal fejezzük ki, — amint ez hallgatólagosan már benne is van az azonossági ítéletben — akkor azt mondhatnók, hogy amit a megelőző részekben a látható, de csak látszólag elhatárolt testekről, majd pedig a testek láthatatlan részecskéiről megállapítottunk, evvel a tétellel ellentétben áll, minthogy rövid formulába épen úgy volna foglalható, hogy az *a* mindig egy kissé *b* is és a *b*-ben mindig van valami *a*-ból. Ez nem illogikus, csak alogikus. Nem vetíthető a logikai síkra, de ebből nem következik, hogy a valóságnak nem felel meg. Céltévesztett volna szigorúan logikai porondról támadni, mint ahogy megfordítva az azonossági alapelv és ezzel a logika végleges megsemmisítését sem jelentené az az ellenvetés, hogy a ténylegesen elgondolt, kimondott vagy leírt $a = a$ tételben az egyenlet baloldalán álló *a* nem lehet ugyanaz, mint a jobboldali, tehát más helyen álló, amelyet későbbi időpontban írtunk le, illetőleg gondoltunk el. Nincs két teljesen egyenlő dolog. De van-e akár csak egyetlenegy olyan, amely pusztán «önmagával egyenlő», azaz ebben teljesen kimerül s mint határozmányainak tökéletes forrása, önmagát mintegy szellemi autarkióban teljesen kielégíti. Fölveszünk ily dolgokat, hogy gondolkozhassunk. Fölveszünk határokat és felosztásokat is, hogy a valóságban tájékozódhassunk.

Azonban lehet-e a valóságot fogalmi, logikai műveletekkel maradék nélkül megragadni? Világos, hogy erről csak abban az esetben lehetne szó, ha a valóság csupa logikum volna, minden irracionális tartalom nélkül. De hátha mégis asszony az igazság, mint sokféle idegen neve mutatja — kérdezhetjük Nietzschével. Hátha jogosult a soha teljesen le nem győzhető bizalmatlanság az ész képességeivel és e képesség határaival szemben, az a gyanú, hogy az éleselméjű kombináció gyümölcse szofizma is lehet, amint ez a gyanakvás többek között a *mens* és *mentiri* szavak rokonságában is kifejezésre jut. Mindenesetre a logikailag felfogott világ részekből és pedig külön, a «kölcönhatás» kissé mesterséges elve által csak utólag ismét összefűzött részekből áll. A logisztikus világmagyarázatnak a teljes evidencia a végcélja. De vajjon

kevésbé rejtélyes-e a kölcsönhatás filozófiai elve, mint a távolbaható erő fizikai fogalma? A végső világrészeknek, a substantiáknak lényege Pauler Ákos szerint az öntevékenységben, azaz benső mivoltuknak mennél teljesebb kifejtésére való törekvésben áll. Ez más substantiák hasonló törekvésében akadályra talál s így a substantiák egyetemes kölcsönhatása a küzdelem formáját ölti magára. «A monizmus sohasem képes megmagyarázni ama harc, tülekedés, diadalmaskodás és legyőzetés jeleneit, melyeket a tapasztalás lépten-nyomon mutat. Ha csak egy substantia létezik, mi viszi ennek örök és zavartalan nyugalmába e folytonos önmarcangolást?»¹ Így a pluralizmusból a harc, a monizmusból a béke filozófiája lesz. De nincs-e oly világfelfogás is, mely e két ellentétes, magában egyoldalú tényezőt magasabb egységbe tudja összeolvasztani? Goethe szemében az egység és a küzdelem nem zárják ki egymást: alles Drängen, alles Ringen ist ewige Ruh in Gott dem Herrn. Az élet kétségkívül küzdelem, azonban nemcsak *külső*, kifelé ható értelemben! Az egyes élőlény fejlődése Pauler szerint «ép abban a küzdelemben áll, hogy a fejlődését, sőt élettevékenységét elnyomni törekvő külső, sőt ellenséges behatások ellen védekezik és azokat legyőzi. Ennyiben élni, sőt létezni annyit tesz, mint harcolni». Ez mindenesetre így van, azonban nem ismerjük-e épen az egységes élőlényben, a közvetlen tapasztalatunkból egységesnek ismert és érzett lélekben a *benső* önmarcangolást is, a különböző hajlamok és indulatok, az ellentmondó megfontolások, a fausti «kettős lélek» gyakori küzdelmét egymással? Mihelyt egyszerű és összetett substantiákat veszünk fel, amit alig lehet elkerülni,² nem tehetjük föl, hogy az utóbbiaknak részei állandó békés és zavartalan nyugalomban élnek egymás mellett.

Azután lehet-e a monizmusnak szemére vetni, hogy nem tudja megoldani a küzdelem problémáját? Nincs-e ebben *petitio principii*? A küzdelem fogalma eleve több küzdő fél fölvételét kívánja, míg a monizmus éppen tiltakozás több

¹ Pauler Ákos: *Bevezetés a filozófiába*. Bpest, 1920., 186.

² Kornis Gyula: *Magyar filozófusok*. Bpest, 1930., 126.

tényező fölvétele ellen. A párviadal kétségkívül küzdelem, két ellenfélnek, két ellenség szándékának egymás megsemmisítésére irányuló törekvése. De hátha színészek játsszák el betanult terv szerint a párviadal jelenetét? Be nem avatott szemlélő előtt ez mitsem változtat az esemény tényleges lefolyásán. Pedig ez esetben nyilvánvalóan nem küzdelemről, hanem összeműködésről van szó, vagy még élesebben meghatározva, nem két ellentétes, egymást lerontó szándék, hanem egységes terv a történés alanya. Az egyes mozzanatok nem gátolják, akadályozzák egymást, hanem egymásba kapcsolódnak, egymást kiegészítik. Előre és biztosan sohasem tudhatjuk, hogy küzdelemről van-e szó vagy egységes folyamatról. Azon múlik az egész, hogy egy vagy több substratumot, substantiát veszünk-e föl, azaz hogy már előre a pluralizmus vagy a monizmus szempontját foglaltuk-e el.

Azonban a monizmus sem képes hű tükörképét nyújtani a valóságnak. A világ egy is és sokaság is. Mindannyian részek is vagyunk, egyének is. Az egyes ember élete Szent Ágoston szerint számtalan rész szerint való cselekedetből tevődik össze, hasonlóképpen «a világ egyetemes életében csak részek az egyes emberi életek». (*Vall.* XI., 28.) Egységes a világ, mint a hatalmas, de sohasem teljesen nyugodt tenger, melynek víztömegéből szüntelenül hullámok sokasága készül elszakadni, külön létre emelkedni. Önállóságuk sohasem tökéletes és sohasem örök. A hullám taraja a magasba tör és messze eltávolodik a tenger színétől, egyes vízcsöppjei a levegőbe szökkennek, de csak pillanatnyi létre és végül az egész hullámalakulat visszahúll «oda, ahonnan vétetett».

3. Néhány szóval óhajtom még érinteni — nem érdeklően tárgyalni — a történeti korszakok problémáját, pontosabban mondva, az időhatár fogalmát, mely e fejtegetések kiindulópontjául szolgált. Azt szokás ellene vetni a korszakokra való felosztásnak, hogy az események összefüggő folyamában nem lehet válaszfalakat, határokat állítani. Hogyan is lehetne reális értelme annak, hogy 1492-ben vagy 1517-ben egy új korszak vette kezdetét? E megállapítás alapja nyilván az a gondolat, hogy az időben nem vonhatók

oly határok, aminőket a térben lépten-nyomon alkothatunk vagy szemlélhetünk. Ez az argumentum nem elég erős. Az elmondottakban azt igyekeztem kimutatni, hogy a térbeli határok mögött is a valóságban mindig egybeolvadás, összefüggés és folytonos átmenet rejtőzik.

Mindjárt hozzátehetjük azonban, hogy megfordítva is áll a dolog. Csak a logikailag, tudatosan felfogott világ áll részekből. A pusztán átélt valóság és, mint láttuk, az anyagi, térbeli világ is a valóságban folytonos, megszakítás nélkül összefüggő, mint amilyen folytonos és megszakítás nélküli az idő. Csak a gondolatunk visz a térbe szakadozottságot. Ezt a műveletet azonban az idővel szemben is véghezviheti. A relativitási elmélet nem egyéb, mint az abszolút, egységes és folytonos időnek az egyes dolgok külön rész-idővel való helyettesítése, tehát az idő széjjelszakítása, a szakadozottságnak az idő fogalmába való bevitele. De lehet-e a «történeti időt» is, a korszakok egymásutánját tetszés szerint a folytonosság vagy szakadozottság álláspontjáról szemlélni? Legyen szabad ezt röviden egy föltevés és egy hasonlat segítségével igazolnom. Tegyük föl, hogy csakugyan helyes az a vélemény, amely szerint legkisebb történeti koregységekül egy-egy nemzedék élettartama, egyszerűség kedvéért 35 év tekintendő. A nemzedék azonban nem csupán egy bizonyos időtartamot, hanem ugyanazon kultúrához tartozó, egyszerűség kedvéért meghatározható számú embert is jelent. Ha a történetet események és eszmé-áramlatok folyamának tekintem, akkor a folytonosságnak, bár hullámszerűen tagolt folytonosságnak képe áll előttem. Ha az események és eszmék hordozóira irányítom figyelmet, akkor azt mondhatom, hogy a történet színpadán egymás nyomába lépnek a nemzedékek, mint a katonai őrségek a felváltáskor. Ez az utóbbi esemény nyilvánvalóan szakadozott jellemű. Az egyes őrségek különálló, egymástól elszigetelhető csoportok. Így a történet menetének szakadozott szemléletéhez jutok, ahhoz a képhez, amelybe természet-szerűen illik bele a közismert megállapítás, hogy az apák és fiúk nemzedékét mindig többé-kevésbé mély «szakadék» választja el egymástól.

NAGY VÁROSOK KÖZLEKEDÉSE.¹

— Első közlemény. —

Nagy városok fejlődése kapcsolatban a közlekedéssel.

Nagy városok fejlődése szoros kapcsolatban van a közlekedés haladásával s főképen a vasút megteremtésével.

Száz esztendővel ezelőtt a szárazföldi közlekedésben korszakalkotó esemény történt. 1830 szeptember 15.-én adták át a forgalomnak a liverpool—manchesteri kétvágányú vasutat. Ez volt a világ első közforgalmú nagy vasútja, amely a nagymértékű áruforgalom mellett már tekintélyes személyforgalmat bonyolított le s amelyen a megnyitástól kezdve mind a személy-, mind a tehervonatokat gőzüzemű lokomotív továbbította.

Ebben az időtájban kezdődik a világ nagy városainak fokozottabb mértékű fejlődése. Különösen gyorsiramu ez a fejlődés a XIX. század második felében. Ekkor épülnek ki a nagy városok távolsági közlekedése szempontjából felettből jelentős fővasúti vonalak.

1851-től 1900-ig Budapest lakossága 178 ezerről 720 ezerre, tehát több mint a négyszeresére nőtt. A lakosság átlagos évi növekedése 6·10 %. Ugyanezen idő alatt Nagy-London lakosságának átlagos évi növekedése 2·9%, Párizsé 3·6%, New-Yorké 9·34 %, Nagy-Berliné 10·5 % és Chicagóé 66 %.

Budapest kedvező helyzete a távolsági közlekedés szempontjából.

«Ami az egyes emberre a talentum, a személyes tehetség, — mondja Max Maria Weber — az egy országra a geográfiai helyzet.»

¹ Erről a tárgyról szerzőnek részletesebb tanulmánya jelent meg a *Városi Szemle* 1931. évi 2. és 3. számában. Ebben a Magyar Tudományos Akadémiában bemutatott előadásában első sorban Budapest közlekedését tárgyalja.

A természetes geográfiai helyzet adta meg az alapokat az integer Magyarország fővasúti hálózatának kiépítésére, és kiváló talentumok, első sorban a legnagyobb magyar, járultak hozzá e hálózat mennél tökéletesebb kifejlesztéséhez.

Valóban természet és kultúra fogott itt össze, hogy maradandót és lehetőleg tökéleteset alkosson. A trianoni békediktátum, sajnos, szétdarabolta ezt a közlekedési remekművet. De ne feledjük, hogy a természet és kultúra alkotta célirányos közlekedést erőszakkal, ideig-óráig, meg lehet szüntetni, véglegesen azonban nem.

Az ország szívéből, Budapestről, kiinduló vasúti fővonalak Széchenyi szándékának megfelelően, a természettől kijelölt kedvező csapásokon, kerülő nélkül, lehetőleg egyenes irányban vezetnek.

Budapest fejlődésére az ily módon kialakított fővasúti hálózat nyilván jótékony hatással volt.

Széchenyi az 1848.-i országgyűlés elé terjesztett nagyszabású közlekedésügyi javaslatában a tervezett fővasúti hálózatról a székesfővárossal kapcsolatban a következőket mondja: ¹ «A magyar kereskedelem és iparfejlődés gyűlpontja Budapest, ez az ország szíve, melynek irányában úgy lehet tekinteni az egyes közlekedési vonalakat, mint mennyi főeret, mely a szívből a vérforgást az ország végéig eszközli. Eszerint Budapestről, ezt mint központot tekintve, úgy kell a fővonalakat vezetni, hogy azok hazánkat világkapcsolatba juttassák s e jótéteményt lehetőleg minden országrészre árasszák.»

Széchenyi ebben a kérdésben is messzebbre látott kortársainál. Nagy városok s különösen az ország fővárosának távolsági közlekedésében valóban mindenekelőtt fontos a világkapcsolatba hozatal a legkedvezőbb úton.

Ezt a tételt világosabban sem akkor, sem azóta senki sem fejezte ki, mint a legnagyobb magyar. Széchenyinek ezt a tételét meggyőzően igazolják a legújabb események.

A világháború előtt a Simplon-expressz, az ú. n. felföldi expressz, Párizsból a Simplonon át Triesztig közlekedett.

¹ *Javaslat a magyar közlekedésügy rendezéséről.* Pozsony, 1848. 54. o.

A frontok összeomlása után Románia és Jugoszlávia azonnal mozgalmat indított, hogy fővárosaik Párizssal a Simplon-expressz vonat útján köttessenek össze. E végből a Simplon-expresszt Triesztől Steinbrückerig a trieszt—bécsi nagyemelkedésű pályán, Steinbrückeről Zágrábig vicinális jellegű vonalon, amelyen eddig nem járt gyorsvonat, és Zágrábtól Indiáig szintén olyan pályán kellett vezetni, amely a m. kir. államvasutaknak másodrendű fővonala volt.

A Simplon-expressz tehát jóval nagyobb ellenállású pályán természetesen kisebb sebességgel haladt, mint a világháború előtt a Budapesten átmenő keleti-expressz, amely Párizst a legrövidebb idő alatt kötötte össze Románia, illetőleg Jugoszlávia fővárosával.

A győztes hatalmak ennek ellenére még a trianoni békediktátum előtt tíz esztendőre szóló szerződést kötöttek, amelynek értelmében a régi keleti-expressz Párizstól, illetőleg Ostendétől csak Bécsig közlekedhetik.

A közlekedésnek a törvénye azonban hatalmasabb a politikusoknál. A Belgrádig, illetőleg Bukarestig meghosszabbított Simplon-expressz közlekedésének már a második esztendejében az entente-államok részéről ismételve megnyilvánult az óhaj, hogy a Bécsig közlekedő keleti-expresszhez Budapesten át Bukarestbe közvetlen összeköttetés létesíttessék.

Az akkoriban Bécsben székelő «Commission de Circulation» elnöke 1920-ban már ilyen értelemben kereste meg a magyar kereskedelmi minisztert. Ugyanezen év novemberében a berni nemzetközi menetrend-értekezleten az érdekelt államok többségénél kifejezésre jutott az a kívánság, hogy a keleti-expressz ismét Budapesten át közlekedjék. A Simplon-expressz szerződésének ezzel ellentétes határozmányát ennél fogva a legrövidebb időn belül hatályon kívül helyezték és a keleti-expressz Bukarestbe, úgy mint a világháború előtt, Budapesten át közlekedik.

A Simplon-szerződés egyszersmind klasszikus példája annak, hogy az elvakultság és rosszindulat sugallta szerződések előbb-utóbb revízióra szorulnak.

Ezt a revíziót kétségtelenül fővasúti hálózatunk kedvező világkapcsolata, Széchenyi szelleme, siettette.

Nyilvánvaló azonban, hogy ahol a fővasúti hálózat megfelelő kialakításával a világkapcsolatot sikerült kedvező módon megteremteni, ezt a szerencsés helyzetet nem szabad jelszavak hatása alatt veszélyeztetni.

Sajnos, ilyesféle törekvés volt tapasztalható legújabban Budapesten a budapest—ceglédi vasútvonal szintben fekvő útátjárói, illetőleg az ú. n. halálsorompók megszüntetésének tárgyalásakor.

A világkapcsolat szempontjából egyik legfontosabb fővasúti vonalunk a kiválóan vezetett budapest—ceglédi vonal, amely nagymértékben járult hozzá, hogy a trianoni megcsonkítás ellenére Budapest a közép-európai átmeneti forgalomnak szerves központja, úgy ahogyan azt Széchenyi előrelátta.

Első sorban ennek a kedvező fekvésű fővonalnak köszönhetjük, hogy a keleti-expressz Bukarest felé a Simplon-szerződés ellenére is Budapesten megy keresztül, s hogy a berlin—bukaresti, ostende—bukaresti, amsterdam—bukaresti, calais—bukaresti és párizs—bukaresti közvetlen kocsik, szomszédaink minden igyekezete ellenére, nem kerülhetik el Budapestet.

Nyilván nagy jelentősége van ennek a fővonalnak az Alföldről Berlin felé irányuló romlandó áruk forgalmában is.

A budapest—ceglédi fővonal szintben fekvő útátjárói a székesfőváros területén a közúti közlekedést kétségenkívül zavarják.

Ezeknek a nagyobbára be nem épített külterületeken fekvő útátjáróknak megszüntetése a vonal megtartásával és a mai gazdasági viszonyok között okszerűen a pályaszintnek emelésével, tehát töltésben levő magas vasút létesítésével, hajtható végre.

Ilyesmódon a szintben fekvő útátjárók racionálisan eltávolíthatók a nélkül, hogy a helyzet akár a világkapcsolat, tehát a távolsági közlekedés, akár a városfejlesztés szempontjából kedvezőtlenebbé válnék.

Külföldi metropolisokban, kedvező gazdasági viszonyok

között, hasonló célból, beépített területen is, vezettek magasvasutat, amely sehol sem lett akadálya a város terjeszkedésének.

Budapesten azonban ennek ellenére népszerű jelszó lett, hogy a minden keresztező utcánál vagy útnál áthidalással tervezett magasvasút kínai fal, és hogy az egyetlen célszerű megoldás a budapest—ceglédi fővonalat a székesfőváros területén Kőbánya alsópályaudvarig megszüntetni, forgalmát pedig 8·5 km kerülővel a kifejezetten tehervonati forgalomra létesített, a gyorsforgalom céljaira tehát kevezőtlen vonalvezetésű balparti körvasútra terelni.

Az említett jelszót hangoztatók elfelejtik, hogy ilyen módon a személyszállító vonatok menetideje, minthogy az elterelt vonatoknak több olyan ponton kellene áthaladniok, amelyet más vonal forgalma is érint, 20—30 perccel meghosszabbodnék s hogy ezáltal az átmeneti forgalom szempontjából kedvező geográfiai helyzetünket s a legjobbaink közreműködésével létrehozott szerencsés világkapcsolatunkat magunk rontanók el és magunk dolgoznánk azon, amire Románia és Jugoszlávia Csehországgal egyetértve azonnal a világháború után törekedett és ma is törekszik, hogy t. i. az átmeneti forgalmat lehetőleg eltereljék Budapestről.

A világháború előtt a párizs—belgrádi keleti-expressz székesfővárosunk területén a nyugati p. u.-ról a zimonyi vonalra a balparti körvasúton át jutott. Az ebből az okból származó jelentékeny menetidő-többlet verseny hiányában a világháború előtt nem igen számított, annál inkább azonban ma.

A keleti-expressz manapság Budapesten át, a kedvező budapest—ceglédi vonal igénybevételével, csupán a bukaresti irányban közlekedik. Párizsból Belgrádba azonban, minthogy Budapesten a nyugati p. u.-ról a zimonyi vonalra a budapesti körvasút igénybevételével az átmenet hosszabb időt vesz igénybe, nem tud a párizs—belgrádi Simplon-expresszsel versenyezni. Időközben ugyanis Jugoszlávia a Simplon-expressz útjába eső, fentebb említett másodrendű vonalakat elsőrangúsította.

Első sorban tehát a balparti körvasút elkerülhetetlen

igénybevétele az oka, hogy a párizs—belgrádi expressz manapság nem megy Budapesten át.

Kétségtelen e szerint, hogy a budapest—ceglédi vonal kérdéses szakaszát felhagyni s a forgalmat a balparti körvasútra terelni, ha nem akarjuk elveszíteni a Kelet és Balkán felé irányuló transzkontinentális forgalom jelentékeny részét, az ország és Budapest érdekében nem szabad.

• 1830 óta a piaci forgalom a nagy város és vidéke között rendkívüli mértékben fellendült. A vasúti hálózat kifejlesztése következtében a nagy várost nyilván jóval nagyobb távolságról keresik fel, mint annak előtte.

A távolsági közlekedés szempontjából nagyjelentőségű minden nagy városnak, tehát székesfővárosunknak is, az az érdekeltégi területe, amelyről a nagy város oda- és visszamenetben, beleértve a nagy városban több órai tartózkodást, egy napon belül elérhető.

Ezzel az egynapi elérhetőség vonala által határolt területtel a nagy város felettébb élénk közlekedést tart fenn. Bevásárlási, szórakozási alkalmatosságait, kultúrintézményeit erről a területről keresi fel a legtöbb látogató.

Természetesen minden nagy város s első sorban minden főváros törekszik ezt az érdekeltégi területét mennél messzebbre terjeszteni ki és, ahogyan Széchenyi mondotta, világkapcsolati jótéteményét «lehetőleg minden országrészre árasztani».

E kérdés jelentőségének kiemelése céljából klasszikus példára hivatkozhatunk.

A manapság a Deutsche Reichsbahn hálózatába foglalt württembergi államvasutak menetrendjét a folyó század elején oly módon állapították meg, hogy Württemberg bármely vasúti állomásának lakója egy nap alatt bejuthat a fővárosba, Stuttgartba, ott ügyeit elvégezheti és még éjfél előtt otthon lehet.

Ilyesmódon egész Württemberg Stuttgartnak egynapi közlekedési területévé vált.

A menetrendnek az említett módon való megállapítása abból a szempontból is előnyös, hogy az ország kedvezőtlen geográfiai helyzete következtében a transzkontinentális vasúti

forgalom magát Stuttgartot, valamint általában a württembergi államvasutakat elkerüli.

Budapestnek e tekintetben kedvezőbb a helyzete, szinte predestinált átmeneti forgalomra. Végtelen nagy hiba, egyenesen bűn volna tehát a székesfővárosnak ezt a kedvező helyzetét jelszavak hatása alatt veszélyeztetni, már pedig a budapest—ceglédi vonal említett vonalrészének felhagyásával és a forgalomnak 8·5 km-rel hosszabb úton a balparti körvasútra való terelésével nemcsak az átmeneti forgalom jelentékeny részét veszélyeztetnők, hanem e mellett a székesfőváros érdekeltégi területét is szándékosan csökkentenők.

Nyilvánvaló, hogy a vasúton minden kerülő utat mellőzni kell már abból az okból is, mert a kerülő út az üzemet drágítja.

Korszakalkotó közlekedésügyi javaslatában ezt a fontos tételt, mintha csak a manapság népszerű jelszóra gondolt volna, a jelszavak nagy ellenese, Széchenyi, meggyőzően hangsúlyozza: ¹ «A közlekedési vonalak meghatározásánál — kivált a vaspálya fővonalainál — elengedhetetlen szabály, hogy azok a kijelölt végpontok felé egyenes irányban vezetessenek, mert ez mind az átviteli, mind a helybeli forgalomnak főfeltétele. Ezen szabályt még akkor is szigorúan meg kell tartani, ha szinte ezáltal némely helyek látszólag szenvednének is; mert ha a helybeli érdekeknek a fővonalak irányára befolyás engedtetik . . . . . a kitérések s görbületek által meghosszabbodott vonalon a drágább vitelbért örökre fedezni kell s egyes helyek balul felfogott érdekéért az egész forgalmat állandóan nyomasztani fogják.»

Hivatkozik Angliára, hol a közlekedés fejlesztése érdekében a meglevő vasúti vonalokból a kerülő utakat utólag kiküszöbölték.

A budapest—ceglédi vonal megnyitásától számítva (1847) több mint nyolc évtized mulva valóban példa nélküli az a törekvés, amely a vasúti közlekedésnek bevált útját kerülővel jelentékenyen meghosszabbítani kívánja. Ez a törekvés kifejezetten közlekedés- és haladásellenes.

¹ *Javaslat.* 52. o.

Közforgalmi szempontból fontos annak a megállapítása, hogy a ceglédi vonal forgalmának a balparti körvasútra való terelésével a budapesti viszonylatban Alföldünknek jelentős részét a 8·5 km útmeghosszabbítás következtében a személyforgalomban felemelt tarifa sújtaná a nélkül, hogy a MÁV. a tarifális egységtételeket emelné.

Nyilvánvaló, hogy Cegléd, Nagykörös, Kecskemét, Félégyháza, Szeged stb. városok joggal tiltakozhatnának ilyen eljárás ellen, s az valóban nem vigasztalná őket, hogy ez a forgalmi áttétel a befolyási terület csökkenésének megfelelően a székesfővárost még nagyobb mértékben sújtaná.

Szintben fekvő útátjárók kiküszöbölése nagy városok fejlődésével kapcsolatban az egész világon igen sokszor előfordul, arra a közlekedés-ellenes gondolatra azonban tudomásunk szerint még eddig sehol sem jöttek, hogy a szintben fekvő útátjárók kiküszöbölése céljából a vonatoknak a nagy városba jutását útban és időben meghosszabbítsák.

Nagy városok távolsági közlekedése.

Nagy városok fejlődésére, bármily nagy jelentősége legyen is a helyi közlekedésnek, első sorban a távolsági forgalom lebonyolítására szolgáló berendezések vannak döntő befolyással. Ezek a berendezések alapjai a nagy városok kialakulásának.

A hajózásnak a nagy városok áruforgalmában van jelentősége. Nyilvánvaló tehát, hogy a nagy város fejlődésére a kereskedelmi kikötőnek megfelelő elhelyezése és a vasúti áruforgalmi berendezésekkel célszerű kapcsolata felettébb jelentős.

A vasúti áruforgalom akadálytalan lebonyolítása szempontjából rendkívül fontos a nagy teher-pályaudvaroknak, valamint a velük kapcsolatos nagy rendező pályaudvaroknak, továbbá az áruforgalmi vonalaknak, amilyen pl. Budapesten a balparti körvasút, megfelelő elhelyezése és kialakítása.

A nagy városok tekintélyes távolsági utasforgalmának célszerű lebonyolíthatása érdekében első sorban a távolsági közlekedést szolgáló vasúti pályaudvaroknak olyan, a város

szívétől nem nagy távolságban való elhelyezése szükséges, amely lehetővé teszi a további bővítést is.

A centrum körül nagy városokban 3 km sugárral írt körön belül fekvő személy-pályaúdvartok belső p. u.-ok, az ezen kívül fekvők külső p. u.-ok. A centrum körül másfél kilométer sugárral írt körön belül fekvő személy-pályaúdvartokat magkörüli pályaúdvartoknak nevezhetjük.

Nyilván előnyös, ha a nagyváros gyorsvonati pályaúdvartai közül mennél több a belső pályaúdvart.

London, Párizs, Berlin, Bécs és Budapest nagy személy-pályaúdvartainak elhelyezését ebből a szempontból vizsgálva—centrumnak Londonban a British Museumot, Párizsban a Louvre-t, Berlinben a Potsdamer Platzot, Bécsben az Operát, Budapesten pedig a központi városház szomszédságában a Deák Ferenc-teret, a Citynek azt a pontját véve fel, amelyet az összes tömegszállító helyi közlekedő eszközök, tehát a földalatti vasút, a közúti vasút és az autóbusz érintenek — kitűnik, hogy London 15 gyorsvonati távolsági pályaúdvarta közül 11, Párizsban mind a 10 gyorsvonati p. u., Berlinben a 10 gyorsvonati p. u. közül 7, Bécsben mind a 6 gyorsvonati p. u. és Budapest 4 gyorsvonati pályaúdvarta közül 3 (a nyugati, a keleti és a Duna—Száva—Adria vasút pályaúdvarta) belső pályaúdvart s egyedül a kelenföldi gyorsvonati p. u. külső.

Budapest távolsági gyorsvonati pályaúdvartainak a centrumhoz viszonyított elhelyezése, a város nagy kiterjedését véve figyelembe, igen kedvező. A nyugati p. u. a centrumtól 1.5 km-nél kisebb távolságra van, tehát magkörüli p. u.

A centrumhoz viszonyítva kedvezően fekszenek Budapesten a nagy teher p. u.-ok is.

Budapest távolsági közlekedése.

Nagy városok távolsági közlekedésében a személyforgalomban, a légi közlekedés haladása ellenére, még mindig legnagyobb jelentőségű a vasúti, az áruforgalomban pedig a vasúti közlekedés mellett, amennyiben a nagy város víziút mellett fekszik, a víziúti közlekedés is.

A víziúti közlekedésnek nagy városok áruforgalmában főként az érkezésben (leadásban) van nagy szerepe.

A világháború előtt a budapesti összes áruforgalomnak majdnem 25 %-át a hajózás bonyolította le és a hajózási áruforgalomból 94 % volt leadás.

A helyzet e tekintetben ma sem igen változott. Budapest áruforgalma 1928-ban kereken 9 millió t (8.970,000 t) volt. Ebből 78 % (7 millió t) esett a vasútra és 22 % (2 millió tonna) a hajózásra. A vasútra eső áruforgalomból 75 % leadás és 25 % feladás, a hajózásra esőben pedig 94 % leadás és 6 % feladás.

Budapest áruforgalmából az oroszlánrész természetesen a MÁV.-ra esik. 1928-ban a MÁV.-ra eső hányad 74·5 %, a Duna—Száva—Adria vasútra eső nem éri el az 1·5 %-ot, a budapesti h. é. vasutakra eső pedig a 2 %-ot. Korábban a budapesti h. é. vasutaknak a székesfőváros áruforgalmából nagyobb volt a részesedésük: 1923-ban 7 %, 1925-ben még 5·3%. A hirtelen esés 1·9%-ra, bizonyára az automobilverseny következtében, 1926-ban kezdődik.

A MÁV. 1927/28. évi 30 millió t összes áruforgalmából 22·2 % (6·7 millió t) a székesfővárosra esett.

Budapest áruforgalma a világháborúig állandóan nő.¹ Ötesztendő évek átlagokban a maximum, közel 10 millió t (9.918,000 t), az 1911—1915. lustrumra esik. Nagy a visszaesés, az előbbinek 55 %-ára, a következő 1916—1920. lustrumban (5.472,000 t).

A gazdasági helyzetre jellemző egyébként, hogy 1928-ban az érkezett áruk súlya (7.114,000 t) már 3 %-kal túlhaladta az 1911—1915. lustrum átlagát (6.906,000 t), ellenben az elszállított áruk súlya (1.856,000 t) annak csak 60 %-a (1911—15-ben 3.012,000 t).

Az 1916—1920. évi átlag nagy visszaesése természetes következménye a veszített háborúnak, a sülyedés azonban korántsem lett volna ilyen nagymértékű, ha nem következik be 1919-ben a gazdasági javakat elpusztító proletárdiktatúra és a román megszállás.

¹ Dr. Illyefalvi: *Bp. statisztikai stb. évkönyve*. 1926.

Budapest kiéheztetését jellemzően mutatják az 1919. évi áruforgalmi adatok. Az áruforgalom 2·7 millió t, 30 %-a az 1928. évinek. Ennek túlnyomó részét, 91·5 %-át, óriási erőfeszítéssel a legnagyobb mértékben tönkretett m. kir. államvasutak bonyolították le, a déli vasútra 2 %, a budapesti h. é. vasutakra 3·5 %, a hajózásra pedig, amely rendes viszonyok között a budapesti áruforgalomnak több mint 20 %-át bonyolítja le, alig 3 % jutott.

Budapest távolsági és környéki utasforgalmáról a budapesti állomásokon kiadott vasúti és hajómenetjegyek száma tájékoztat. 1928-ban ezeknek a jegyeknek száma¹ kereken 20 millió (19.988,108) volt. Legtöbb jegyet, az összesek 52 %-át, adták ki a budapesti h. é. vasutak budapesti állomásain, 46·5 % jutott a nagy vasutak budapesti állomásaira, és pedig 43·5 % a MÁV.-ra, 3 % a DSA. vasútra. A hajózás részesedése az utasforgalomban rendkívül csekély, alig 1·5 % (308,438 utas).

1876-ban Budapest vasúti és hajózási utasforgalmából 25 %, mintegy 200 ezer utas, jutott a hajózásnak, 1928-ban az 1·5 % túlhaladja a 300 ezer utast.

A hajózási utasforgalom nagymértékű csökkenése — 1891-ben 260 ezer utas, 1892-ben 120 ezer utas — első sorban az 1889-ben életbelépett vasúti zónadíjszabás következménye volt, amely egyszersmind a vasúti utasforgalom nagymértékű növekedését vonta maga után.

A hazai viszonyokra helyesen alkalmazott zónadíjszabás Széchenyi törekvését mozdította elő. Budapest általa lett valóban az ország szíve ; de megvalósította a nagy Stephenson jóslatát is : «Eljön az idő, amikor a munkás olcsóbban utazik a vasúton, mint ha gyalog menne.»

Az eredmény valóban meglepő volt. Amíg 1889-ben Budapesten a MÁV.-on és az osztrák-magyar államvasúton az induló utasok száma 1·8 millió, 1890-ben már 2·4 millió, 1892-ben a MÁV-on² eléri a 3 milliót, 1894-ben túlhaladja a 4 milliót és a millenáris kiállítás esztendejében, 1896-ban

¹ Dr. Illyefalvi: *Bpest stat. stb. évkönyve.* 1929.

² Ekkor már az osztrák-magyar államvasút is államosítva volt.

túlhaladja az 5·2 milliót. Az utasok száma 1896 után is növekedett. Az induló utasok száma Budapesten 1901-ben túlhaladta az 5·5 milliót, 1903-ban elérte a 6 milliót, 1906-ban közel 8 millió, 1908-ban 10 millió, 1910-ben 12 millió, 1913-ban 14 millió, 1916-ban 17 millió, 1917-ben 19 millió és a maximumot eléri 1918-ban 21 millióval, — a háborús esztendőekben nagymértékben növeli az utasforgalmat a katonaszállítás — 1919-ben 11·5 millióra és 1920-ban 7 millióra esik le ; 1928-ban 8·7 millió.

Budapest nagy vasúti utasforgalmából, az 1928. évi adatok szerint ¹ legtöbb, 38 %, jut a keleti p. u.-ra, a nyugati p. u. részesedése 30·3 %, Kelenföldé 7·1%, Kőbánya alsó p. u.-é 7 % és a DSA. p. u.-é 6·6 %. Ezen az öt személypályaudvaron bonyolódik le Budapest nagy vasúti személyforgalmának 89%-a, a többi 10 személypályaudvarra mindössze 11 % esik.

A MÁV. budapesti állomásain az érkezett utasok számát az elutazókéval egyenlőre véve, az államvasúti összes budapesti utasforgalom 1928-ban közel 18 millió, a MÁV. összes vonalain az 1927/28. gazdasági évben továbbított 87·5 millió utasnak kereken 20 %-a.

E szerint a MÁV. összes forgalmának több mint egyötöde (áruszállításban 22 %, utasszállításban 20 %) a székesfővárosra esik.

Budapest környéki közlekedése.

Nagy városok környéki közlekedésében, amelyet szomszédos vagy elővárosi közlekedésnek is szoktak nevezni, legnagyobb jelentőségű a vasúti közlekedés, noha újabban, különösen a környéki áruforgalom lebonyolításában, az automobil versenye igen érezhető. A teherautomobil ugyanis a vasúttal főképen a nagy városok környéki forgalmát jellemző kisebb távolságokra tud versenyezni.

Nagy tömegeknek gyors szállítása terén azonban az automobil még kisebb távolságok esetén sem képes a vasúttal gazdaságosan versenyezni, kétségtelen tehát, hogy nagy vá-

¹ Dr. Illyefalvi: i. m.

rosok környékének hatalmas méretű utasforgalmát a vasút igénybevételével lehet megfelelően lebonyolítani.

A lakóhelyek meg a munkahelyek elválasztásával kapcsolatban nagy városok lakosságának a periferiákra való húzódása idézte elő a környéki forgalomnak nagymértékű föllendülését. Nyilvánvaló ennél fogva, hogy a környéki közlekedés mindenekelőtt a nagy városokba betorkoló távolsági vasutakon fejlődött ki.

Londonnak, Párizsnak, Berlinnek, Bécsnek stb. és Budapestnek távolsági vonalai mind nagymértékű környéki forgalmat bonyolítanak le.

Londonban, ahol a távolsági vasutakon 24 óra alatt kilencezer, tehát percenként átlagosan hat személyvonat érkezik és indul, egyes nagy pályaudvarokon az érkező és induló személyvonatok száma túlhaladja az ezret s ezeknek javarésze környéki forgalmat bonyolít le.

A North-Eastern vasút Liverpool-street állomása napi 1400 vonatával az egész világon a legnagyobb környéki forgalmat lebonyolító pályaudvar. Az érkező és induló vonatok 75 %-a ennek a forgalomnak szolgálatában áll. Reggel hat órától féltízig a 18 vágányú fejpályaudvarba 280 vonat fut be 75 ezer érkező utassal.

Párizsban a Gare St. Lazare naponkinti forgalma 600 érkező és 600 induló, tehát összesen 1200 vonat, melyeknek nagyobb része környéki vonat.

Budapesten a nyugati p. u. vonatforgalma tizedrésze a londoni Liverpool-street-i állomásának, 140 vonat naponta, ebből 77 % környéki vonat; tízzel több, 150, személyvonat a keleti p. u. naponkinti vonatforgalma s ebből 40 % környéki vonat.

Budapest négy gyorsvonati állomásának 1928. évi utasforgalmából, a kiadott menetjegyek alapján számítva, a környéki (1—40 km) forgalomra esik: a keleti p. u.-on az összes utasok 33 %-a, a nyugati p. u.-on 60 %-a, a kelenföldi p. u.-on 50 %-a és DSA. vasút pályaudvarán 26 %-a. A MÁV. budapesti összes állomásain kiadott menetjegyekből 46·5 % esik a távolsági és 53·5 % (kereken 10 millió induló és érkező utas) a környéki forgalomra, tehát a nagy vasutak buda-

pèsti állomásain is a nagyobb rész környéki forgalom. Budapest környéki vonatforgalmának a távolságihoz viszonyítva nagymértékű növekedését mutatják a következő adatok.

1929-ben az összes vonatok száma sem a keleti, sem a nyugati p. u.-on nem érte el az 1914. évit, a környéki forgalomban azonban mind a két pályaudvaron nagyobb a vonatok száma, mint 1914-ben.

Az összes vonatok száma 1929-ben a keleti p. u.-on (54,217) 88 %-a, a nyugatin pedig (50,414) 92·5 %-a az 1914. évinek ; ezzel szemben a környéki vonatok száma az 1914. évihez viszonyítva a keleti p. u.-on 1·5-szer, a nyugatin pedig 1·28-szor több.

A távolsági vonatok száma 1929-ben a keleti p. u.-on (32,530) 71 %-a, a nyugatin pedig (11,600) 48 %-a az 1914. évinek.

Ezek az adatok mutatják, hogy a megcsónkított országban a székesfővárosnak a környékére gyakorolt hatása nagyobb lett.

Budapest környéki utasforgalmát azonban nem egyedül a távolsági vasutak bonyolítják le, hanem erre a célra külön, a távolsági vonalaktól teljesen független, ú. n. elővárosi vonalakat is létesítettek. Ezeknek egy részét, mintegy 150 km hosszban a budapesti h. é. vasutak vonalai alkotják, másik része pedig, 40 km hosszal a Bszkrt üzemében van.

A budapesti h. é. vasutak 1928. évi budapesti utasforgalma, az érkező utasok számát az indulókéval egyenlőre véve, 20·8 millió utas, a távolsági nagy vasutak kereken 10 millió környéki utasszámához viszonyítva több mint kétszer akkora.

A budapesti h. é. vasutak Bpest-kerepesi úti állomásán 1928-ban kiadott menetjegyek száma (3.539,461) valamivel több, mint a MÁV. legnagyobb forgalmú személy p. u.-án, a keleti p. u.-on kiadott összes jegyek száma (3.528,189) és majdnem háromszor akkora, mint az utóbbi p. u.-on kiadott szomszédos forgalmú (1—40 km) menetjegyek száma (1.133,192). A Bpest-közvágóhíd állomáson 1928-ban kiadott menetjegyek száma (2.805,640) közel egyezik a MÁV.

nyugati p. u.-án kiadottakéval (2.812,677), az itt kiadott szomszédos forgalmú menetjegyek számát (1.666,623) azonban 1·68-szorosan felülmulja. A Bpest-közvágóhíd állomáson kiadott menetjegyek számánál nem sokkal kevesebb a budapesti h. é. vasutak Gellért-téri állomásán kiadottaké (2.770,488). A Pálfy-téri állomáson kiadott menetjegyek száma (958,116) is jóval nagyobb, mint a MÁV. kelenföldi állomásán (651.276) vagy a DSA. állomásán (616,447) kiadottaké, a budapesti hajóállomásokon (MFTR. és Dunagőz. Társaság) kiadottakat (303,438) pedig több mint háromszorosan túlhaladja.

A Bszkrt. üzemében levő elővárosi vonalakon : a B. u. r. vasúton, a bpest-sztlőrinci h. é. vasúton és a budapestvidéki vasúton az utasok száma 1928-ban 43·2 millió.

Budapest 1928. évi környéki utasforgalma e szerint :

A nagy vasúton (MÁV. DSA.)	10 millió,
A budapesti h. é. vasutak vonalain	20·8 « és
A Bszkrt. elővárosi vonalain	43·2 «

Az összesen 74 millió környéki utasforgalomból e szerint 13·5 % jut a nagy vasutakra, 28 % a budapesti h. é. vasutakra és 58·5 % a Bszkrt. elővárosi vonalaira.

Budapest távolsági és környéki utasforgalma 1928-ban összesen 83 millió utas volt s ebből a hajózásra rendkívül csekély rész, 0·73 % esett. Manapság a hajózásnak Budapesten a nyári hónapokban a kiránduló forgalomban van szerepe.

Nagy városok helyi közlekedése.

Nagy városok helyi közlekedésének nagymértékű föllendülése szintén kapcsolatos a vasút fejlődésével.

A közforgalmú vasút megteremtése (1830) előtt a városok csak annyi embernek adhattak hajlékot, amennyit közvetlen környékükről tudtak élelmiszerral ellátni.

Nagyobb városok tehát első sorban ott keletkeztek, ahol a közlekedés céljaira víziutak is rendelkezésre állottak.

Az ókorban, meg a középkorban milliós lakosságú városról nem lehetett szó. Krisztus születése idejében még a nagy-

szerű közúti hálózattal rendelkező római birodalom fővárosának sem volt egymillió lakosa.¹

A középkorban, 1422-ben, a tengerek királynőjének s a világkereskedelem központjának, Velencének, lakossága 190 ezer körül volt, Londonnak pedig 1377-ben alig volt 40 ezer lakosa.

Nagy városok lakosságának a közforgalmú vasút keletkezése óta nagymértékű növekedésével kapcsolatos az óriás tömegű helyi utasforgalom, amelyet a tudományos technika nyújtotta különféle közlekedő eszközökkel és megfelelő közlekedési renddel igyekeznek lebonyolítani.

A helyi közlekedés tagozódása és nagysága.

A tömeges utasforgalmat lebonyolító nagyvárosi közlekedő eszközök között manapság megkülönböztetünk :

1. A nagy városok utcáit (utait) igénybevevő közlekedő eszközöket. Ezek : a közúti vasút, az autóbusz, a trolleybusz (felsővezetékes autóbusz) és a nagyszámú személyautomobil.

2. Az utcai forgalomtól független közlekedő eszközt, ez : a városi gyorsvasút, földalatti, magas vagy lebegő vasút alakjában és

3. ha víziút áll rendelkezésre, a helyi hajóközlekedést.

Nagy városok helyi közlekedése, a szállított utasok számát véve figyelembe, sokkal nagyobb mértékű, mint akár a távolsági, akár a környéki közlekedés.

Budapesten 1928-ban az utasok száma : a távolsági vasúti forgalomban kereken 9 millió,² a környéki vasúti forgalomban kereken 74 millió, a helyi forgalomban a Bszkrt. és az autóbusz utasforgalma kereken 287 millió.³

E szerint a helyi forgalomban az utasszám Budapest távolsági vasúti utasforgalmát 33-szor, környéki vasúti utas-

¹ Belock szerint Róma lakossága akkor 800 ezer volt. L. Schmolter : *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. 263. és 270. o.

² A MÁV. és DSA. vonalain a távolsági utasok száma 8·7 millió.

³ A Bszkrt. összes utasforgalma 317·5 millió, ebből környéki utas 43·2 millió, marad helyi utasforgalom 274·3 millió + 12·6 millió autóbusz utasforgalom, együtt kereken 287 millió.

forgalmát pedig közel 4-szer múlja felül, és Budapest környéki vasúti utasforgalma több mint nyolcszor nagyobb a távolságínál.

A Bszkrt. és az autóbusz 1928. évi helyi utasforgalma 3·3-szer nagyobb, mint a MÁV. egész vonalhálózatának utasforgalma (87·5 millió) az 1927/28. gazdasági évben.

Az utasforgalom és a lakosság növekedése közti viszony.

Tapasztalati tény, hogy nagy városokban mind az áruforgalom, mind különösen az utasforgalom nagyobb mértékben nő, mint a lakosság.

Budapest áruforgalma pl. 1879-től 1913-ig a lakosság szaporodásához viszonyítva 1·6-szer nagyobb arányban növekedett.

Budapest helyi utasforgalma 1880-tól 1929-ig bezárólag, tehát 50 esztendő alatt 11-szer nagyobb mértékben nőtt meg, mint a lakosság.

Budapest helyi és környéki utasforgalma 1928-ban (287 + 74) 361 millió utas, illetőleg utazás. Egy napra esik átlagosan 990 ezer utazás, azaz Budapesten 1928-ban a helyi és környéki forgalomban naponként átlagosan az utazások száma közel egyezik a lakosságéval.

A helyi forgalomban egy napra átlagosan 790 ezer utazás esik. Ha föltesszük, hogy minden utas naponként kétszer veszi igénybe a helyi közlekedési eszközöket, az utasok száma 395 ezerre adódik ki, azaz Budapest lakosságának 40 %-a használja naponként a tömeges forgalmat lebonyolító helyi közlekedő eszközöket.

Nagy városok helyi forgalmának megoszlása.

A helyi forgalomban az utazások száma 1928-ban :

Londonban	3830	millió	
Párizsban	1890	«	
Berlinben	1800	«	
Hamburgban	490	«	és
Budapesten	331	«	¹

¹ A Bszkrt. elővárosi forgalmával együtt.

Világvárosokban a rendkívül nagy helyi utasforgalmat három fő közlekedési eszköz bonyolítja le: a gyorsvasút, a közúti vasút és az autóbusz. A hajózás részesedése ebből a forgalomból rendkívül csekély, még Hamburgban sem éri el a 6 %-ot (5·8 %).

Az 1928. évi helyi utasforgalomból:

	London- ban,	Párizs- ban,	Berlin- ben,	Hamburg- ban,	Buda- pesten
a gyorsvasútra esik	24·5 %,	43·2 %,	37·8 %,	40·5 %,	1·1 %. ¹
a közúti vasútra «	27·3 «	38·4 «	49·9 «	50·0 «	94·8 «
az autóbuszra «	48·2 «	18·2 «	12·3 «	3·7 «	3·8 «
a helyi hajózásra «	—	0·2 «	—	5·8 «	0·3 «

A felsorolt világvárosokban e szerint a helyi utasforgalomból a legnagyobb rész a gyorsvasútra esik Párizsban, a közúti vasútra, Budapestet nem számítva, Hamburgban és Berlinben, és az autóbuszra Londonban.

Egyik világvárosban sincs a helyi utasforgalomból oly nagy részesedése a közúti vasútnak (95 % körül), mint Budapesten. Ennek oka, hogy Budapesten nincs gyorsvasút — a földalatti vasút tulajdonképpen nem tekinthető gyorsvasútnak — és az autóbuszforgalom is a fejlődés kezdetén van.

Nagy városok helyi utasforgalmának egy részét személyautomobilok bonyolítják le. Ha ezt a forgalmat nem is tudjuk pontosan kiszámítani, nagyságára bizonyos feltevések alapján következtethetünk.

A német nagy városokban egy magán személyautomobilra számítanak naponként 8 és egy autótaxira 50 utast, Berlinben egy autótaxira 70—80 utast. Ezen feltevések alapján 1928-ban Hamburgban a 9700 magán személyautomobil és 1250 autótaxi kereken 50 millió, Berlinben a 34 ezer magán személyautomobil, a 35 ezer mőtoros kerékpár és a 9 ezer autótaxi mintegy 270 millió utast szállított. Budapesten 1928-ban az 5446 magán személyautomobil és 854 személyszállító bérautomobil által szállított utasok számát, mint-hogy 1928-ban egy autótaxira naponként legfeljebb 35 utast lehetett számítani, — ma 25-öt sem — legfeljebb 25 millióra becsülhetjük.

¹ A földalatti vasút (F. A. V.) utasforgalma.

Ennek az utasforgalomnak figyelembevételével Budapest helyi utasforgalma 7.5 %-kal, Hamburgé 10 %-kal, Berliné 15 %-kal növekednék.

Ebből a képből kitűnik, hogy a világvárosokban a személyautóautó nagy számukkal arányban álló tömeges forgalmat egyáltalán nem bonyolítanak le és ennek ellenére éppen nagy számuk következtében az utcai közlekedés hozzájuk igazodik.

Nagyvárosok helyi közlekedési szükséglete.

Nagy városok helyi utasforgalmára jellemző a helyi közlekedési szükséglet, azaz az egy lakosra eső évi utazásszám.

	Az egy lakosra eső évi utazások száma 1928-ban	A növekedés az utóbbi két évtizedben átlagosan évenként
New-Yorkban	554	1.2 %
Londonban	482	1.7 «
Párizsban	425	1.8 «
Berlinben	423	1.2 «
Hamburgban	305	2.7 «
Budapesten	305	1.8 «

Ezekből az adatokból kitűnik, hogy Budapest helyi közlekedési szükséglete tekintélyes, eléri Hamburgét, noha gyorsvasútja nincs. A helyi közlekedési szükséglet átlagos évenkénti növekedése két évtized alatt Budapesten ugyanakkora, mint Párizsban, s e tekintetben Budapestet csupán Hamburg múlja felül.

A nagyvárosi helyi közlekedés hullámzása.

A nagyvárosi helyi közlekedésben a forgalom nem egyenletes, hanem az év folyamán hónaponta, a hó folyamán hetenként, a hét folyamán naponként és a nap folyamán óránként változik. Különösen nagymértékű az utasforgalom hullámzása a nap folyamán a különböző órákban. Az ú. n. roham-órában (rush hour-ban) az utasforgalom a legkisebb forgalmúhoz viszonyítva többszörösen nagyobb.

A Bszkrt.-on 1929 szeptember 4.-én és a berlini közúti vasúton 1929 április 24.-én végzett utasszám alapján állapí-

tottuk meg a nap folyamán az egyes órákban az utasforgalom hullámzását.

A reggeli roham-óra mind a két közúti vasúton 7 és 8 óra közé esik. 7 óra 30 perckor a maximum a Bszkrt.-on 51%-kal, a berlini közúti vasúton pedig 78 %-kal nagyobb az átlagosnál.

A délutáni roham-óra a Bszkrt.-on 18—19, a berlini közúti vasúton pedig két órával korábban, 16—18 óra közé esik. A Bszkrt. délutáni roham-órájában az utasforgalom 84 %-kal, a berlini közúti vasúton pedig 83 %-kal nagyobb az átlagosnál. A maximális kilengés az átlagos forgalomhoz viszonyítva tehát a két közúti vasúton közel ugyanaz.

A reggeli maximális utasforgalom a délelőtti 9 óra 30 perckor jelentkező minimálishoz viszonyítva Berlinben 2·56-szoros, a Bszkrt.-on pedig 3·84-szeres.

A délutáni maximális forgalom az este 22 óráig terjedő időszakban a 21 óra 30 perckor jelentkező minimumhoz viszonyítva Berlinben 3·97-szeres, a Bszkrt.-on pedig, ép úgy, mint reggel, 3·84-szeres.

Az utasforgalomnak egyes órákban ilyen nagymértékű torlódása nemcsak üzemi nehézségeket okoz, hanem az ilyenkor túlszűfolt kocsikban az utazás is kellemetlen.

A közlekedési vállalatok a forgalmasabb órákban sűrűbb menetekkel igyekeznek az igényeket kielégíteni, a nagymértékű forgalomhullámzáshoz azonban így sem tudnak teljesen simulni. A roham-órákban a közönségnek nem tudnak elegendő férőhelyet rendelkezésre bocsájtani, tehát túlszűfolt kocsik közlekednek.

E miatt a panaszok állandóak, és Európában, különösen nálunk, hangosabbak, mint Amerikában.

New-Yorkban a délutáni roham-órában, amikor az üzleti városrészből mindenki hazasiet, az utazó közönség a zsűfolt kocsiba felszállni kívánót segíti. Szorong, csakhogy helyet adjon. Nálunk ellenben sokszor tapasztalható, hogy a közúti vasúti kocsin a szűkreszabott perronok túlszűfoltak, a kocsi belsejében azonban volna állóhely, ha belül, a kocsi közepe táján valaki tilalomfa gyanánt el nem állná az utat, a felszállni akarókkal egyáltalán nem törődve.

Világvárosokban a roham-órákban az óriásméretű utas-

forgalmat a közlekedési intézetek minden igyekezete ellenére sem lehet lebonyolítani az utazó közönség megértő segítségével nélkül.

A roham-órákban nyilvánuló túlsúfoltságon legújabbban próbálnak oly módon is segíteni, hogy olyan nagy üzemekben, ahonnan a munka bevégezése után nagy tömegek tódulnak a nagyvárosi helyi közlekedő eszközökhöz, a munkaidőt lépcsőzve eltolják.

Követésre méltó példát mutattak e tekintetben Berlin-Siemensstadtban a Siemens—Schuckert- és Siemens-Halske-művek, ahol a munka megkezdésének lépcsőzése reggel 6 óra 30 perctől 8 óra 10 percig, délután pedig befejezésének lépcsőzése 3 óra 30 perctől 5 óra 10 percig lehetővé tette, hogy az alkalmazottak hatalmas tömege a közlekedő eszközök túlsúfoltsága nélkül érkezik meg lakásáról a gyárba és délután vissza.

A nagyvárosi közlekedés egyenletesebb lebonyolítása érdekében a munkaidőnek lépcsőzetes eltolását azonban nemcsak világvárosokban vezették be.

Frankfurt am Mainban e célból az iskolákban a tanítás, a városi hivatalokban pedig az irodai munka megkezdését nyáron a közlekedési hullám csúcsa elé, télen pedig utána helyezték.

Genfben, Bázelen, Lodzban, Prágában az iskolákban a tanítás megkezdését tolták el lépcsőzve, Prágát kivéve, mindenütt jó eredménnyel.

Münchenben, Havre-ban, Turinban több nagyobb gyárban a munka kezdete, illetőleg vége nem esik össze a közlekedési hullám csúcsával.

Ennek a csúcsnak csökkentésére, amennyiben közúti vasúti közlekedésről van szó, a roham-órákban természetesen sikerrel vonható be, mint ilyenkor kiegészítő közlekedési eszköz : az autóbusz.

A londoni grófság közúti vasutain a közlekedési hullám magasságának csökkentése érdekében a roham-órákban magasabb a tarifa.

ZELOVICH KORNÉL.

VASÚTI TARIFAPOLITIKA ÉS A MEZŐGAZDASÁG.

A közgazdasági életnek az egész világon jelentős tényezői a szállítási eszközök, melyeknek a termelésben és értékesítésben egyaránt fontos szerepük van. Nálunk, Magyarországon, alig érthető módon, közgazdasági életünk vezetői keveset foglalkoznak a szállítási eszközöknek, közelebbről a vasutaknak a közgazdasági politikában elfoglalt szerepével. Különösen alig látunk komoly törekvést ez irányban az agrárlakosság részéről, amelyet pedig a vasúti tarifapolitika, különösen a mostani időkben, igazán közelről érint. Ma, amikor a mezőgazdaság jövedelmezősége igen jelentős megfontolások tárgya, a mezőgazdaság a termelésnek és értékesítésnek egyik fontos tényezőjét, a vasúti fuvar nem hagyhatja számításán kívül; amidőn a mezőgazdasági üzemekben is fillérre megy a kalkuláció, a vasúti tarifának szerfelett fontos szerepe van. Befolyással van ez az áru árára, minőségére (sokáig megy, összerázódik az esetleg rossz berendezés mellett) és a piacnak mennél előbbi elérésére.

A mostani alacsony árak mellett, mikor a vasúti fuvar egyes mezőgazdasági termények árához viszonyítva jelentős tétel, a fuvar kérdése a mezőgazdasági érdekeltség körében is kezd fontossá lenni. Vannak e kis országnak is olyan vidékei és olyan cikkei, amelyeknek az értékesítését egyenesen a vasúti fuvar mértéke határozza meg. Vannak cikkek, melyeknek fogyasztásában, a mezőgazdaság által való igénybevételeiben és az általuk kívánt összefogó gazdasági eredmények elérésében azért van visszaesés, mert a mai drága fuvar itt döntő tényező. (Trágya.)

A vasúti tarifapolitikával a magyar gazdaságnak most igen behatóan kell foglalkoznia. Bele kell vinni a köz-

tudatba, hogy a vasút nem lehet öncél, hanem csak egyik tényezője az ország gazdasági életének. Ha nálunk ez az elv érvényesülni tudna, nemcsak országosan, hanem egy tárca keretében is; ha nem tartaná magát minden termelési ág külön öncélnak, hanem minden termelési ág, egymást kiegészítve és támogatva egy cél: az ország boldogulása felé törekednék, akkor erősebb gazdasági politikát lehetne folytatnunk. Úgy vagyunk ezzel, mint az iskolában: minden tanár a maga tárgyát tartja a legfontosabbnak és azt kívánja a tanulótól, hogy idejének legnagyobb részét azzal töltsse. Azzal már nem törődik, hogy még tíz más, szintén fontos tárgya van annak a középiskolának, s ezekkel a tanulónak szintén foglalkoznia kell.

Érdekes idevonatkozólag egyik kiváló tarifapolitikus nyilatkozata, aki azt mondja: ¹ «Bizonyos, hogy a vasút nemcsak egyszerű eszköze az árucserének, hanem a közgazdasági életnek egyik legfőbb tényezője, emeltyűje is, és mint ilyennek, rendkívüli nagy szerepe van az ország gazdasági helyzetének kialakulásában.»

A helyes tarifapolitika célja az is, hogy egyes helyekre és cikkekre szabott tarifával előmozdítsa egyes cikkek termelését, a másik oldalon a megdrágítással rontsa egyes külföldi árunak a versenyét. Lehet vele egy új iparág megerősödését szolgálni, vagy elemi csapás által sujtott vidéket az élelmezési nehézségektől megmenteni.

A gazdatársadalomnak különösen fontos érdeke fűződik a MÁV. tarifapolitikájához, hiszen a legnagyobb mértékben veszi igénybe a MÁV.-nak a szolgáltatásait. 1929-ben a következő mennyiségben szállított a MÁV. mezőgazdasági cikkeket: 11,666 vagón gyümölcs, 48,946 vagón élő állat. 91,326 vagón termény, 10,000 vagón vegyes zöldség, 191,496 vagón cukorrépa, 20,353 vagón burgonya, 12,000 vagón bor, 792 vagón baromfi. Most, ha ezekhez még hozzávesszük azt, hogy a szénszállításnak igen jelentős része, az építőanyag, benzín, olaj, abraktakarmány, vas, só stb. fuvarnak is egy része mezőgazdasági vonatkozású s ha még egypár olyan árufuvar

¹ Dr. Müller Miklós: *Vasúti tarifapolitika*, 218. lap.

számítunk ehhez, amelyet a mezőgazdaság használ, vagy közvetve előállít, akkor több mint 400,000 vagonra tehető az az árumennyiség, amelyet a mezőgazdaság szolgáltat a MÁV.-nak. Ha most ezt a mennyiséget q-ként csak 1·5 pengő átlagfuvarral veszem, akkor 65 millió pengőt tesz ez ki, vagyis kb. ennyit ad a mezőgazdasági lakosság a MÁV.-nak az áruforgalom igénybevételéért.

Ha most tudjuk azt, hogy az 1929—30. évi MÁV. bevételből az árubevétel 163·1 millió pengő volt, láthatjuk, hogy a MÁV. egész árubevételének a mezőgazdaság majdnem felét adja. Bár a MÁV. fuvarozásban a legnagyobb tétel a széntétel és a kőfuvar, ezenkívül a tranzitó fuvarok, mégis a mezőgazdasági lakosság évente fejenként több mint nyolc pengővel járul hozzá a MÁV. bevételeihez.¹

Magának a budapesti központi vásárarnoknak 1929-ben az évi forgalma 30,000 vagonra tehető, amelynek nagy részét természetesen — kivéve a külföldről szállított zöldség, gyümölcs és főzelékféléket — szintén a magyar mezőgazdaság szolgáltatta.²

*

Meg kell vizsgálnunk a MÁV. kiadási tételeit, hogy tisztán lássuk azt, miből áll elő az az óriási kiadási összeg, amelynek a fedezetét biztosítandó kénytelen a MÁV. a mai tarifákat érvényben tartani. Ez azért fontos, mert ma a MÁV., amikor a mezőgazdaság egyes cikkekre bizonyos tarifakedvezményeket kíván elérni, rendszerint azt a választ adja, hogy már az önköltségen van ez a fuvardíj, lejjebb már nem szállítható. Éppen ezért nekünk nagyon fontos megvizsgálni, hogy mit értünk önköltségen, nem lehetne-e akár az adminisztrációban, akár az üzemanyagokban, akár egyéb téren olyan racionalizálási munkát, vagy olyan takarékosági rendszabályokat életbeléptetni, hogy az önköltség a mainál sokkal alacsonyabb lehetne, úgy hogy ne a mai magas

¹ A MÁV.-nak 1929-ben a fent említett árubevételen kívül személyfuvarból bevétele volt 79·8 millió és egyéb bevétele 43·7 millió pengő.

² A fenti adatok a MÁV. 1930. évi naptárából és az 1929/30. évi jelentéséből valók.

önköltségi ár szabna határt az egyes cikkek tarifájának a megállapításánál, hanem lehetővé tétetnék, a MÁV. költségvetési egyensúlyának biztosítása mellett, lényegesen olcsóbb önköltségi tarifákat megállapítani.

Épen ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével kell megvizsgálunk, mik a legnagyobb kiadási tételei a MÁV.-nak az 1929—1930. évi (ezek a legutolsó adatok) költségvetés, illetőleg zárszámadás adatai alapján.

1. Legnagyobb teherként nehezedik a MÁV.-ra a nyugdíj-teher, mely ebben a költségvetési évben 65·4 millió pengőt tett ki, vagyis az összes kiadásoknak 21·34 %-a.¹ Annak a megemlítése mellett, hogy az összes utódállamok közül csak mi vállaltunk minden vonatkozásban erőnket és teljesítő-képességünket lényegesen túlhaladó nyugdíjterhet, mert jámborak, naívak voltunk ezeknek a kérdéseknek megítélésében és tárgyalásában, meg kell állapítanunk, hogy mezőgazdasági szempontból lehetetlenség, hogy a szabolcsi, szatmári vagy békésmegyei gazda azért ne tudja terményét értékesíteni, azért legyen kénytelen sokszor belefúladni árujába, mert ilyen nagy a MÁV. nyugdíj-terhe, amely kifejezésre jut az árutarifában, amelyet fizetnie kell. Lehetetlenség az, hogy a trianoni nyomorúságnak ilyen hatalmas terhét épen a mai viszonyok között az amúgy is lerongyolódott mezőgazdaság legyen kénytelen viselni.

A multkoriban bejárta a sajtót az a hír, hogy egy nagy biztosító vállalat hajlandónak mutatkoznék a MÁV.-val olyan megállapodást létesíteni, amely szerint átvinné ezt a nyugdíj-terhet és a MÁV. mintegy évi 8 millió pengő fizetésére volna csak kötelezve, ami így mintegy 57 millió pengővel csökkentené egyszerre a MÁV. költségvetési terhét. Ez összeget aztán tarifa-kedvezmény formájában lehetne szétosztani, ami által az egész közgazdasági élet hatalmas fellendülést nyerhetne, illetőleg az értékesítés ennek figyelembevételével igen nagy mértékben indulhatna meg.

Ha ezek a bizonyos hírlapi közlemények nem felelnek

¹ Ez békében 2·5 % volt. Németországban a bruttó bevétel 10 %-a a nyugdíjterhe.

is meg a valóságnak, vagy a bennük foglaltak nem is valósíthatók meg, egy bizonyos, s ez az, hogy a legkomolyabban kellene ezzel a kérdéssel foglalkozni és minden lehető elkövetni, hogy ezen a téren mennél előbb valamilyen megoldás jöjjön létre.

Ha a MÁV. nem volna önálló üzem, hanem az államnak egy üzeme, akkor esetleg az állam vállalná ezt a nyugdíjterhet s boldogulna általa a közgazdasági élet.¹

*

2. A másik jelentős tétel a MÁV. kiadásában a szénfogyasztás. Az 1929. évben a MÁV. 156,778 vagon szenet fogyasztott el, 32.372,117 pengő értékben. Tudjuk azt, hogy Magyarországon aránytalanul drága a szén. Hogy ennek mi az oka, az most nem tartozik ide (a nagy üzemköltség-e, a nagy fizetések és osztalékok-e, vagy pedig a bányászatnak kevésbé fejlett volta — a munkabérek nem lehetnek, mert ezek alacsonyak), azonban meg kell állapítani, hogyha sikerülne a MÁV. szénszállítóival megértetni, hogy adjanak bizonyos kedvezményeket e legnagyobb fogyasztónak. akkor ezek a kedvezmények a tarifában az egész közgazdasági élet javára érvényesülnének. Ezt a bányák — minden további nélkül — meg is tehetnék. Ha a miniszterelnök által kívánt kedvezmény, vagyis a mai szénáraknak 33 %-os csökkenése nem volna is keresztülvihető, s csak ha 25—30 %-ot veszünk is, ez is már kb. 10 millió pengő csökkenést jelentene a MÁV. költségvetésében, illetőleg a tarifák mérséklésében.

Ebben az irányban a miniszterelnök és a kereskedelmi miniszter hosszas tárgyalásokat folytatott a szénbányavállalatokkal, amelyek eleinte mereven elzárkóztak a miniszterelnök, illetőleg a kormány kérése elől. A többszöri tárgyalásnak azután az lett az eredménye, hogy a bányák az eddigi árakkal szemben az egész vonalon 6 és fél %-os enged-

¹ L. Gróf Teleki János: *Magyarság* 1931 február 15. *Államvasutunk sebei és a tarifareform.*

ményt tettek a szénárakban. ami a fenti 1929. évi szénfogyasztást véve alapul, közel 2 millió pengőnek felel meg.¹

3. Harmadik tényező az olajfogyasztás, amely az 1929. évben 75,194 q-t tett ki 3.134.097 pengő értékben. Telítési célokra ezenfelül külörféle minőségű (neutrális, barna szén, kátrány és kőszénkátrány) olajokat használt a MÁV., amelyek mennyisége 1929-ben 65.000 q-t tett ki. 1.300.000 pengő értékben, vagyis a MÁV. olajkiadása az 1929. évben 4.434.097 pengő volt.

Ezt a tételt is bonckés alá kell venni. A kartel-törvényjavaslat tárgyalása kapcsán több előadó mutatott rá a Házban arra az aránytalanságra, amely a benzinnek és olajnak a világpiacon bekövetkezett óriási árcsökkenése ellenére, Magyarországon az olaj- és benzin-árakban mutatkozik. Kimutatták a gazdaérdekeltségek, hogy itt 60—100 %-kal magasabb árak érvényesülnek, mint a világpiacon. Ha nem is fogadjuk el teljes egészükben ezeket a megállapításokat, hanem csak 40—50 %-os csökkenéssel számolunk, akkor is kb. 2 millió pengő csökkenést jelentene ez a MÁV. költségvetésének kiadási oldalán.

Meg kell állapítanunk, hogy mind a szén, mind az olaj és benzin árának megállapításánál a kormánynak igen erős eszközök vannak kezében. Először ott van maga a kormányhatalom, amelynek erősebbnek kell lennie minden más hatalomnál az országban. Ott van továbbá a vámtarifában rejlő hatalom, amely mind a szénnél, mind különösen a benzinnél igen fontos tényező az ár megítélésében. Hogyha rendes tárgyalások révén ezekben az üzemfogyasztási cikkekben nem sikerül ilyen irányú csökkenéseket elérni és keresztülvinni, akkor nem lehet más mód, mint a kormánynak közérdekből a hatalmi eszközökhöz nyúlni és a fent említett három fontos kiadási tétel kényszerű csökkentésével mégis biztosítani a közigazdasági élet számára a MÁV.-nak egy

¹ Olyan vélemények is hangzanak, hogy itt a szénbányák az eddigi kalóriának a felemelésével csinálták meg ezt a kedvezményt, vagyis nem effektív engedményt adtak, hanem magasabb kalóriával csökkentik a MÁV. szén szükségletét.

olyan tarifapolitika létesíthetését, amely minden tekintetben meg tud felelni az ország mai nehéz gazdasági helyzetének.

Ezért említettük fentebb, hogy vizsgálat tárgyává kell tenni az önköltség fogalmát, az önköltség határát, és megállapítani, hogy az milyen mértékben volna lejjebb szállítható olyan eszközök segítségével, amelyek nem járnának a MÁV. üzletvitelének és pénzügyi egyensúlyának hátrányos megváltoztatásával. Ma, amikor az 1924. IV. tc. életbeléptetése óta a MÁV. önálló kereskedelmi vállalattá alakult át, — bár a tarifa-megállapítás joga ma is a kereskedelmi kormányt illeti — olyan üzleti leleményességgel, olyan gondolatok megvalósításával és reális eredményekkel kell a helyzeten segíteni, amelyek az egész közgazdasági életre visszahatnak.

*

Ami már most a MÁV. tarifapolitikájának a mai mezőgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodását illeti, e tekintetben meg kell állapítanunk, hogy az 1926-ban a 30 pengős búzaár szerint megállapított és még ma is érvényben levő vasúti tarifa ma nem szolgálhatja a mezőgazdaság érdekeit, sőt annak határozottan hátrányára van. A MÁV.-nak, mikor a mezőgazdaságot érintő tarifareformokról tárgyal, a fenti három fontos tényezőt nem volna szabad figyelmen kívül hagynia, hanem ezeket is figyelembe véve kellene a mezőgazdaság teherbíró képességéhez idomítani a tarifákat. Ma a lerögzített 1926-os tarifa nemcsak a belső forgalom megbénítására s az áru megdrágítására, ezáltal versenyképességének csökkentésére van nagy mértékben befolyással, hanem export szempontjából is olyan hatással van az áru értékesítésére, amely az egyetemes közgazdasági szempontok, a mezőgazdaság teherbíró képessége és külkereskedelmi mérlegünk alakulása szempontjából sem lehet közömbös.

Hogy ebben a kérdésben tiszta képet alkothassunk, egy-egy adatot kell itt közölni. Köztudomású, hogy Magyarországon a külföldi értékesítés szempontjából legelsőbbrendű búza a nyugati piacok szempontjából éppen az ország legtávolabbi vidékein, Csanád, Csongrád és Békés megyében terem, ahonnan a vasúti fuvar meglehetősen megdrágítja, sőt

versenyképtelenné teszi legjobb búzáinkat a dunántúli kevésbé értékes puha búzákkal szemben. Például Mosonmagyaróvárról Buchs állomásig 1 q búza szállítási költsége 2·83 svájci frank, Győr állomásról 3·10 svájci frank és ezzel szemben pl. Hódmezővásárhelyről 4·70 svájci frank, Szegedről — a csanádi búza — 4·61 svájci frank, vagyis a különbség 1·50 svájci frank, ami — 1·78 pengőnek felel meg.

A mai vasúti fuvardíjak a békebelinél 20—30—50 %-kal is magasabbak, ami azt jelenti, hogy a gazda terményeit az állomás 20—30—50 %-kal olcsóbban tudja értékesíteni, — az általános értékesítési csökkenéseken felül — mint békében. Ez az általános drágaság aztán érvényesül abban is, hogy a gazdának érkező szén és más iparcikkek vasúti tarifája is megdrágult a békebelivel szemben, ami szintén visszahat a mezőgazdaságra.

A Duna—Tisza közti Mezőgazdasági Kamara a földművelésügyi miniszter vetőmag-akciójával kapcsolatosan az 1930. évben 39 vagon és 25 q kalászos vetőmagot bonyolított le. Ennek értéke 79,571 pengő volt és vasúti fuvardíja 9,889 pengő 25 fillér, vagyis az értéknek kb. 12 %-a. Lehetetlenség az, hogy egy ilyen állami akciót közel 10,000 pengővel drágítsanak meg a vasúti szállítási költség.

Érdekesen világít rá erre a kérdésre gróf Teleki Mihály,¹ aki egyik cikkében egy 4002 kat. holdas (ebből szántó 2007 kat. hold) birtoknak egyévi fuvardíj-kiadásait sorolja fel, melyek végösszegben 18,815·44 pengőt tesznek ki, szemben a gazdaság összes közterheivel (jövedelem- és vagyoadót kivéve), amelyek 24,260·42 pengőre rúgtak. Vagyis a vasúti fuvar az adónak 75 %-a. A szántóföld minden holdjára tehát 9·37 pengő esik. Ha most ehhez a fuvardíjhoz, amely a gazdaságba szállított árukhoz a fuvardíját jelenti, hozzászámítjuk a termények elszállítási fuvardíját, amely ebben a gazdaságban és ebben az évben 27,500 pengőt tett ki, akkor láthatjuk, hogy egy kat. holdra 23·07 pengő fuvardíj esik.

E gazdaság azért kénytelen ilyen nagy fuvarral számolni, mert 61 km-es fővonala és 38 km-es vicinális vonala van,

¹ Lásd *Köztelek* 1929 március 10. *A mezőgazdaság fuvarterhei.*

amely utóbbi lényegesen drágább. Egyébként a fenti fuvardíj a következőképen oszlik meg :

szénfuvar	6,717·70 P
fafuvar	. 838·26 €
olaj, petróleum	1,181·24 €
épületjavításhoz szükséges anyagok fuvarja .	1,929·56 €
abraktakarmány-, dohányfuvar	4,637·69 €
műtrágya-fuvar	1,159·41 €
állatfuvar	1,265·83 €
vas, só és egyebek	1,085·75 €
összesen	<u>18,815·44 P</u>

Érdekes lesz itt megemlíteni egyik uradalom gazdatisztjének Kamaránkhöz intézett levelét, melyben közli, hogy érdeklődött bizonyos vetőmagvak iránt több gazdaságban, de mert a vasúti szállítási díj olyan nagy összeget tett ki, hogy azt a vetőmag a mai viszonyok mellett nem bírta el, le kellett mondania e vetőmagvak megvásárlásáról. Pl. Szigetvárról egy mázsa zabnak a fuvarja Uzovics-telepre (Kecskemét és Fülöpszállás közt lévő helyi érdekű vasútállomás) 6·75 pengő, vagyis a zab árának 33 %-a. Általában megállapítja, hogy a vasúti tarifa a szállítási lehetőségeket teljesen megakasztja, mind a mező-, mind az erdőgazdasági terményeknél. Saját tapasztalatait közli, mikor mondja, hogy 26 hold erdőből kikerült faanyagot potom áron volt kénytelen a vidéken értékesíteni, mert a fa a szállítást 150 km-re már nem bírja el. Hangsúlyozza, hogy ha így megy, a gazdák kénytelenek lesznek igaerővel végezni a szállítást olyan mértékben, amilyenben képesek, mert különben nem tudnak semmit sem értékesíteni.

A helyzet megvilágítására egypár adatot fogunk közölni. Bajától Budapestig 100 q búzának a vasúti fuvardíja 221 pengő, egy vagon hízott marháé 180 pengő, egy vagon hízott sertés 283 pengő s a tej fuvarja 270 pengő. Makóról Budapestig a tej q-ja 252 fillér, a búza 249 fillér, 15 tonnás kocsiban 221 fillér, hízott marha egy kocsi 214 pengő, hízott sertés 361 pengő. Battonyáról 1 q kalászos Mezőhegyes—Kétegyháza—Szolnok—Ceglédén át 10 tonnás vagonnál 318 fillér, 15 tonnásnál 285 fillér. Szarvasmarha 247 pengő 38 fillér egy vagon.

Egy személyjegy innèn Battonyáról a fent említett vonalon III. osztályon 11 P 30 fillér. Kelebiáról hizott marha rakterületi négyzetméterenként 2·74 pengő s egy személyvonati II. osztályú jegy 6·50 fillér. Mindszentről búza 15 tonnás kocsiban 221 P, hizott marha négyzetméterenként 10 P 10 fillér, hizott sertés 9 P 73 fillér, ezenkívül fenékterületenként 2 pengő 50 fillér a homokolás, míg egy III. osztályú személyjegy Mindszenttől Budapest-nyugatiig 7·50 P, II. oszt. 11 pengő 30 fillér.

Érdekes, amit idevonatkozólag a *Köztelek* ír.¹ «Egyik igen jónevű baranyavármegyei uradalom porosz szenet vásárolt Mohácshoz közel fekvő gazdasága részére. A gazdaság közel fekszik a mohácsi hajó- és vasútállomáshoz, de nem Mohácson rakták ki az uszályokból a szenet, hanem továbbvitték a Dunán a jugoszláviai Eszékig; itt vasutra rakva, Magyarbolyánál jött csak be Magyarországba, ahonnan azután a MÁV. vonalán szállították rendeltetési helyére. Ilyen körutat volt kénytelen megtenni a szénszállítmány azért, mert a mohács—pécsi vasút díjtételeit nem bírja el. A MÁV. díjtételeinek nagyságára jellemző, hogy egy tolnavármegyei gazdaság Budapesten 600 pengő értékben vásárolt mezei vasúti sínek szállításáért a MÁV. vonalain 120 km távolságra 680 pengő szállítási díjat fizetett.

Ma már a gazdának nemcsak kereskedőnek, hanem vasúti tarifaszakértőnek is kell lennie, hogy ki tudja számítani, hogy mely külföldi országon át és milyen kerülővel tudja olcsóbban szállítani szűkebb hazájába a külföldön vásárolt árut. A régi jó világban a legrövidebb út volt a legolcsóbb. Ma azonban más a helyzet. Sok esetben jelentékenyen nagyobb utat tesz meg a külföldi áru, mint ha a legrövidebb vonalon szállítanák, mert a hosszabb út olcsóbb. Egyik dunántúli gazdaság Milanóban szójapogácsa-darát vásárolt, ezt Füredre akarta szállítani. A legrövidebb út lett volna via Gyékényes vagy Murakeresztúr. Az uradalom vezetője alapos ismerője lévén a szövevényes vasúti tarifának, nem a rövid utat választotta, hanem a szállítmányt Milanó-

¹ 1929 május 27. *A drága vasút* című cikk.

ból Bécsen, Pozsonyon, Győrön és Jutason át irányította Füredre, mert ez az út olcsóbb volt. A hosszú kerülő út vagónonkint 102 pengő megtakarítást jelentett. Ennek magyarázata az, hogy Olaszországnak Ausztriával és Csehországgal egyezményes vasúti tarifája van, Jugoszláviával pedig nincsen.

Különösen érezhető a tarifa súlyossága a forgalom irányától messze eső helyeknél, így pl. a keletmagyarországi gazdáknál, akik ma a nyugat felé, vagy csak Budapestre is gravitáló terményeiknél nagyon fájdalmasan kénytelenek érezni a súlyos terheket. Ma itt ezeken a keleti részekén a szállítási díjtételek elbírhatatlanok s a mezőgazdasági termények jövedelmező értékesítése lehetetlenné válik. A múlt években még volt valami lehetőség Csehszlovákia felé a szabolcsi és szatmár-beregi vármegye gazdaközönsége számára, most a cseh vámháború következtében azonban ez a lehetőség is megszűnt.

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara nagyon értékes memorandumban tárta fel ezt a helyzetet és kérte, hogy a szállítási díjtételek legsürgősebben vétessenek revízió alá és igazodjanak az áru értékéhez. Teljesen értéktarifára nem lehet felépíteni a vasúti tarifapolitikát, hiszen 1869-ig ez volt Magyarországon is, míg 1876-tól a kocsűr-kihasználási rendszer is kombinációba vétetett és ma a kettőnek a kombinációja szolgál alapjául az egyes tarifaosztályokba való sorozásnak, amelynél mindenkor érvényesülni kellene a mezőgazdaság érdekeinek. Éppen ezért a tarifabizottságnak erőteljesebb működést kell kifejtenie és ott a gazdatársadalom érdekvépviseleteinek nagyobb súly biztosítandó.

Érdekes és figyelemre méltó az a kimutatás, amelyet a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara készített a kamarához tartozó egyes községek búza- és rozs-adataira vonatkozólag, amely számítás alapján a búza helyi árának százalékában a vasúti tarifa az alábbi százalékos emelkedést mutatja :

Nagyhalászbán	10·72	%-ról	37·70	%-ra,	tehát	26·98	%-kal,
Kemecseben	9·40	«	28·75	«	«	19·35	«
Tiszadobon	10·06	«	29·58	«	«	19·52	«
Nyírábrányban	8·58	«	25·58	«	«	17·00	«
Mezőladányban	11·54	«	35·12	«	«	23·58	«
Nyírbogáton	10·76	«	33·80	«	«	23·04	«

A rozsrá vonatkozólag sokkal szomorúbb a százalékos arány :

Nyírmeggyesen	24·28	%-ról	83·77	%-ra,	tehát	59·49	%-kal,
Hodászón	23·09	«	72·40	«	«	49·31	«
Paposon	24·28	«	83·77	«	«	59·49	«
Gebén	23·09	«	80·44	«	«	57·35	«
Kántorjánosiban	23·09	«	80·44	«	«	57·35	«
Nyírderzsen	23·09	«	80·44	«	«	57·35	«
Fábiánházán	28·07	«	94·00	«	«	65·93	«
Mérken	28·84	«	108·00	«	«	79·16	«
Nyírvasváriban	22·12	«	77·77	«	«	55·65	«
Nyírcsászáriban	22·70	«	71·40	«	«	48·70	«
Penészleken	20·25	«	81·25	«	«	61·00	«
Nagyecsedén	28·07	«	84·60	«	«	56·53	«
Nyírcsaholyban	27·48	«	83·20	«	«	55·72	«
Nagyhalászbán	21·16	«	60·17	«	«	39·01	«
Kemecseben	18·33	«	49·83	«	«	31·50	«
Tiszadobon	19·73	«	53·00	«	«	33·27	«
Nyírábrányban	16·62	«	45·83	«	«	29·21	«
Mezőladányban	22·93	«	65·45	«	«	42·52	«
Nyírbogáton	21·23	«	67·60	«	«	46·37	«

A fenti táblázat világosan mutatja azt az aránytalanságot, amely felé a fuvardíj az utóbbi évek alatt a termények árának csökkenésével ellentétben eltolódott.

A Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara említett előterjesztésében rámutat arra is, hogy míg hazánkban a terményárak lemorzsolódását a szállítási tarifák mérséklése egyáltalán nem követte, tehát a termény értékének mind nagyobb százalékát kellett a vasúti fuvardíjra áldozni, addig Amerikában a búza áresését és árhullámozását szinte napról-napra követték a vízi szállítási díjak mérséklésével.

A Magyar Gazdaságkutató Intézet 9. számú gazdasági helyzetjelentésében közölt adatok szerint a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara felterjesztésében a búzának tengeri vízi fuvardíja az Északamerikai Egyesült-Államok és az európai

kontinens között 1929 január 9.-én 2·01 pengő volt, míg attól kezdve fokozatosan csökkenve 1929 augusztus 28.-án már csak 1·01 pengő, tehát 50 %-kal kevesebb volt, sőt 1930 október 2.-án már csak 0·88 pengőre csökkent, vagyis ekkor már az 1929 januári fuvardíjnál 56 %-kal volt olcsóbb. Tehát az amerikai búzának Európában versenyképességét messzemenően segítette elő a tengeri szállítási díjak mérséklése. Hogy milyen jelentős előnyök származtak ebből, azt alábbi számításunkkal igazoljuk:

A 78 kg-os tiszavidéki búza ára 1929 január 9.-én Budapesten 23·78 pengő volt. Ezen időben a búza értékének 8·42 %-áért hajózott át a tengeren Amerikából Európába. Ez a búzaár 1930 október 29.-én már 15·10 pengőre csökkent. Ekkor az áru ezen értékéhez viszonyítottan annak 5·82 %-áért tette meg a búza ugyanazt a tengeri hajútat. Tehát a tengeri szállítási díj mérséklése a búza olcsóbbodását is meghaladó mértékben következett be, bizonyára azért, hogy az európai piacon mennél versenyképesebb árral jelenhessék meg a tengerentúli áru. Ha ugyanis a tengeri szállítási tarifa 1929 januártól változatlan maradt volna, mint nálunk maradt a vasúti tarifa, akkor 1930 októberében a búza értékének 13·31 %-át tette volna ki tengeri szállítási költsége, szemben a fent említett 5·82 %-kal, tehát 7·49 %-kal drágábban jelenhetett volna meg az amerikai búza Európában.

Ha összehasonlítjuk Jugoszlávia, Románia, Lengyelország, Németország, Franciaország és Ausztria búzatarifáját a magyarorszáigival, csak a németet találjuk drágábbnak, míg a többiek lényegesen olcsóbbak. Németország azonban igen sok kivételes tarifát alkalmaz. Még az olasz és osztrák viszonylatban sem tudunk az amerikai búzával versenyezni éppen a drága vasúti fuvar miatt. Pedig nekünk ezekben a viszonylatokban egészen kivételes tarifát kellene alkalmaznunk, hogy versenyezhessünk. Az export-búzánál a határig lényeges kedvezményt, esetleg ingyen fuvart (prémium) kellene biztosítani, így talán tudnánk értékesíteni.¹

*

¹ Lásd *Országos Mezőgazdasági Kamara* 1928. évi jelentése. 103—105. lap.

A vasúti szállítási díjak megállapításánál igen lényeges mértékben van döntő súlya annak a körülménynek, hogy egészen más tarifapolitikát folytatnak a helyiérdekű vasutak, mint az államvasutak. Egyrészt drágább ez a tarifa, másrészt pedig a különböző érdekeltségű vasutaknál mindenütt új kezdő fuvarral kell indulni, így nem érvényesül a mennél messzebbi távolságra csökkenő fuvar kedvezménye.

Magyarország összes vasúthálózatából a MÁV.-vonal 2994·5, HÉV.-vonal összesen 5076·8, közösen használt vonal 61·2 km, vagyis a helyiérdekű vasutak hossza lényegesen több Magyarországon, mint a magyar állam tulajdon vonala.¹

1926-ban, amikor a mostani vasúti árutarifa érvénybe lépett, rendezték a helyiérdekű vasutak súlyos terheit is, de csak bizonyos vonatkozásokban. Állandó panasz tárgya volt ugyanis a gazdatársadalom körében, hogy abban az esetben, ha valamely áru több vasút vonalán megy keresztül, annak szállítását rendkívüli módon megdrágítja az, hogy a fuvardíjat nem a tényleg igénybevett kilométeres távolságnak megfelelő csökkenő díjtétel alapján kell megfizetni, hanem minden vasút, amelynek vonalán az áru átmegegy, külön-külön újra és újra számítja fel az összes szállítási költségeket (tört fuvardíj számítása). Ennek a hátránynak a súlyát a fent említett sok HÉV.-vonal figyelembevételével tudjuk csak megérteni és ha ezenkívül figyelembe vesszük, hogy vannak távolságok, ahol háromszor, sőt négyszer is újra kezdődik a fuvarszámítás. (Pl. Bajától Budapestig: Bajától Bácsalmásig MÁV., Bácsalmástól Kiskunhalasig HÉV., Kiskunhalastól Budapestig ismét MÁV.)

Nagyjelentőségű volt tehát már az az elhatározás is, melynek következtében a helyiérdekű vasutak díjtételeit a csatlakozó forgalomban 1926 július 1-től kezdve a kezelési díj felével csökkentették és amely szerint ott, ahol a szállítás több vasúton át történik, a szükséghez képest olyan köteléki díjszabás vált érvényessé, melynek alapján pályánként csak fél-fél kezelési díj számíttatik.

Ez a könnyítés azonban nem elégíti ki a helyiérdekű

¹ Lásd Müller i. m. 152. lap.

vasutak mentén elterülő gazdaságok érdekeit. Az egyenlő elbánás elvének érvényesülése továbbra is kívánság marad, vagyis, hogy a helyiérdekű vasutak díjszabási különállása mihamarább szűnjék meg és összes vonalainkon az egységes díjszámítás lépjen életbe.

A mai állapot — t. i., hogy a HÉV. és MÁV. vasutak közös forgalmában a fuvardíjak megszakítottan számoltatnak — a mezőgazdasági érdekeltségre kettős hátrányt jelent. Egyrészt kisebb árat kap a gazda az elszállított terményekért, mert a termény vagy állat budapesti tőzsdei és vásári árából mindig levonják a vasúti fuvardíjat, másrészt a gazda által vásárolt szükségleti cikkek fuvardíjából is nagyobb teher nehezedik a gazdára, mert az ab gyár, vagy ab bánya értetődik, ami, kivált több vasúti vonalon át való szállítás esetén, fokozott hátrányt jelent a helyiérdekű vasúti vonalak mentén gazdálkodókra nézve. A harmadik hátrány az, hogy a HÉV. 10 %-kal magasabb díjtétellel számít.

Például ha 15 tonna búzát felszállítunk Devecserről Sopronig, a jelenlegi számítási mód a következő:

		100 kg	15 tonna.
Devecser—Celldömölk (MÁV.).....	31 km	0·47 P	70·50 P
Celldömölk—Eszterháza (HÉV.)	54 "	0·71 "	106·50 "
Eszterháza—Sopron (HÉV.).....	30 "	0·46 "	69— "
Az össztávolság tehát	115 km	1·64 P	246— P

Ha az egész 115 km távolság alapján a MÁV. díjtáblázat szerint számítanók a fuvardíjat, akkor az exportőr fizetne Devecser—Sopron államhatár 115 km 1 q 1·30, összesen 195 pengőt. Megtakarítana tehát a mai helyzettel szemben vagononként 51 pengőt, vagyis a fuvardíjnak 21 %-át.

Ha például 15 tonna babot szállítunk Körösszakállról Drégelypalánkra, a jelenlegi számítási mód a következő:

		100 kg	15 tonna
Körösszakáll—Kótpuszta (12/c oszt.)	23 km	0·29 P	43·50 P
Kótpuszta—Kisújszállás " "	70 "	0·73 "	109·50 "
Kisújszállás—Vác " "	181 "	1·46 "	219— "
Vác—Drégelypalánk határ " "	55 "	0·60 "	90— "
Az össztávolság tehát	329 km	3·08 P	452— P

Ha 329 km össztávolság után a MÁV. díjtáblázata szerint egységesen számítanak a fuvardíjat, akkor fizetnének métermázsánként 2·18 pengőt, vagyis 15 tonnás kocsiért 327 pengőt, a jelenlegi fuvardíj, 452 pengő helyett. A különbség tehát 125 pengő vagononként, vagyis a jelenlegi fuvardíjnak majdnem 40 %-a. Ilyen súlyos büntetéspénzt fizet tehát a magyar termény-exportőr, ha vicinális állomásról exportál babot. Már pedig honnan exportáljon, amikor az export-helyeknek több mint a fele vicinálison fekszik.

Ha például a nagylaki kendergyárból (HÉV. állomás) Szegeden keresztül Szob határállomásra egy 15 tonnás vagonban kendermagot szállítunk, akkor fizetünk az 55 és 254 km, összesen 309 km-ért 450 pengőt, míg ha egészen Nagylaktól Szobig MÁV. vonalon futna, csak 396 pengőt kellene fizetni.¹

Olaszországban és Jugoszláviában az összes vicinális vasutakon és majdnem minden magánvasúton is keresztül számítják a fuvar, mind a bel-, mind a külforgalomban. Ugyanerre törekszik Románia is, mely már majdnem tökéletesen ki tudta küszöbölni a tört számítási módszereket, úgyhogy ma már csak nyolc jelentéktelen keskenyvágányú vicinálisnál áll fenn a tört fuvar.

A magyar mezőgazdaság mai helyzete, mind a termelés, mind az értékesítés szempontjából egyaránt megköveteli, hogy a legsürgősebben érvényesüljenek a keresztülszámítás elvei. Az agrárérdekeltség hosszú évek óta folytat harcot ennek az érdekében, azonban eddig még eredményt elérni nem sikerült. Minthogy azonban sem a kormányzatnak, sem az ország érdekének nem közömbös az, hogy mezőgazdasági terményeinket versenyképes áron juttassuk el külföldre, ennek az égetően sürgős célnak az elérésére minden erőnket csatasorba kell állítani, hogy a keresztülszámítás elve fokozatosan megvalósuljon és a helyiérdekű vasutak drága tarifapolitikája ne öltesse meg a mezőgazdaság életlehetőségeit és ne akadályozza meg a termelés és értékesítés mennél jobb eredményének kialakulását. Egyelőre, ha egyebet nem tudunk

¹ L. ezekre még több példát az *Országos Mezőgazdasági Kamara* 1929. évi jelentésének 142—144. oldalain.

elérni, mindenáron ragaszkodnunk kell legalább az exportban a keresztülszámítás elvéhez, s ha itt már ezt el tudtuk érni, akkor a továbbiak megvalósítása remélhetőleg nem fog nagyobb nehézségekbe ütközni.

A legutóbbi napokban olvastuk, hogy a határvidékek országgyűlési képviselői tanácskoztak ez ügyben a kereskedelmi miniszterrel, aki kijelentette, hogy utasítására a MÁV. igazgatósága foglalkozik olyan irányú tarifamódosítással, amely legelső sorban a tört tarifák megszüntetését fogja maga után vonni. Így remélni lehet, hogy erősebb beavatkozással ezen a helyzeten rövid időn belül segíteni tudunk.

*

Egy másik problémája a mezőgazdaság és a vasút között levő viszonynak a belföldi fuvarkedvezmények biztosítása. Előfordul gyakran, hogy az ország egyik részében valamilyen cikkből szép termés van, a másik országrészben pedig ugyanabban a cikkben hiány jelentkezik. Ma szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik ennek az áthidalása, olyan hatalmas gátként áll a két érdek kiegyenlítése közé a vasúti tarifa. Ezen például az elmúlt télen a tengerit illetőleg segített a kormány, amennyiben Dunántúlról az Alföldnek tengeriben szűkölködő állomásaira fuvardíjkedvezményt engedélyezett, ami lehetővé tette, hogy a külföldi olcsón kínált tengerivel versenyezni tudtunk. Az 1929/30.-i télen azonban hiába kértük pl. a burgonyára ezt a kedvezményt, Szabolcsban 80 fillér—1 pengő volt egy mázsá burgonya és Kisvárdától Szentestre több mint 4 pengőbe került a fuvardíj s így, bár Szabolcsban száz és száz vagonszámra pusztult el a burgonya, az alföldi szegény nép éhezett, mert a drága fuvar miatt nem tudott hozzájutni ehhez a tipikusan szegényember-táplálékhoz.

Élénken világít rá erre a helyzetre a gyakorlati gazdák panasza, melyek közül kettőt a *Köztelek* alapján az alábbiakban közlünk:

Hazánk megcsonkítása miatt ma úgy áll a helyzet, hogy minden behozatal és kivitel nyugatra, illetőleg nyugatról gravitál. Így például marhakivitelünknek Szob, Hegyes-

halom, Ligetfalu, Murakeresztúr stb. a kilépő-állomásai. Óriási távolság a tiszántúli és borsod-hevesi gazdaságokra, ezzel ellentétben óriási előny a dunántúli gazdaságokra. Különösen súlyos azonban a tiszántúli gazdák helyzete, akik e téren kétszeresen viselik az ország feldarabolásának következményeit. Nagyon jól tudjuk, hogy a Tiszántúlon megfelelő vöröstarka marha nem vásárolható. A Dunántúlról és Nógrádból kell odavinni és azután onnan megint a kész marhát az exportállomásokra. Nagy átlagban tehát 6—8 fillér fuvardíjtöbblet terheli a tiszántúli gazdaságokat a marha kivitelénél. Ez, sajnos, nem vitatható tény. Ezzel szemben nincs földrajzi fekvéséből semmi előnye, mert Románia és Szerbia felől semmiből sincs olyan behozatalunk, ami megközelítőleg is ellenszolgáltatás lenne az állatfuvardíjjal szemben. Az volna tehát a tiszántúli, hevesi és borsodi gazdáknak az érdeke, hogy a MÁV.-nál kieszközöltessék, hogy az előbb említett kilépőállomásoktól, illetőleg minden más nyugati kilépőállomástól, mondjuk 250 km körzeten kívül fekvő feladóállomásra degresszív fuvardíjkezdvezményt adjon.¹

Mert mi sem állja útját annak, hogy az a sovány süldő, amelyet a Dunántúl szerez be a Tiszántúlról, hízósértés alakjában való exportálás esetén fuvardíjkezdvezményben részesüljön. Ugyanez áll az országrészek göbolyhízlaló együttműködésére is.

De nem állja útját az ilyen engedménynek az államasutak kereskedelmi érdeke sem. A MÁV. kedvezményes díjszabással teszi lehetővé a lökösháza—hegyeshalmi vonalon, hogy a román exportjóság a MÁV. vonalait használja átszállításra és ne terelődjék a jugoszláv vonalakra. Ha így megtörténik az az eset, hogy tonnakilóméterenként a MÁV. olcsóbban szállítja vonalain a román tranzító-sértést, mint a magyar exportsértést, csak azért, hogy a román szállítmányt el ne veszítse, megvan az üzleti precedens arra, hogy magyar szállítmányok megnyerése érdekében a MÁV. hasonló kedvezményt engedélyezzen. Mert világosan látniok

¹ Lásd *Köztelek* 1927 július 3. *Az állatkivitel megkönnyítése* című cikkből. Írta: Pergely Ferenc jószágigazgató.

kell a MÁV. tarifapolitikusainak, hogy amennyiben ország-részközi fuvardíjmérsékléssel nem sietnek a sovány jószág és az erőtakarmány vázolt cseréjének támogatására, akkor ez a göboly- és hizottsertés-szállítmány egyszerűen végleg el fog maradni, mert a termelés marad abba. A MÁV. elveszíti a szállítmányt, a külkereskedelmi mérleg veszít aktivitásából és a talajerő elszegényedése egyre nagyobb méreteket fog ölteni.¹

Rendszerré kell épen azért tenni nálunk a belföldi szükség-tarifakedvezményeket, mert ha kedvezményt adunk az exportra, kedvezményt adunk a tranzitó-fuvarra, akkor lehetővé kell tenni azt is, hogy az ország belsejében egyes cikkekben bővelkedő gazdák el tudják juttatni terményeiket az ország azon vidékeire, ahol azokban szükségét látják, ahol közélelmezési szempontból, sőt szociális és nemzetpolitikai szempontból is elsőrendű kívánság az árunak oda-juttatása. (Ezt a tarifapolitika is megengedi.)

*

Egy további problémája a mezőgazdaság és a vasút között levő kapcsolatnak a Budapestre szállítás kedvezménye. Ezek a kedvezmények bizonyos élőállat- és burgonyaküldeményekre az 1931. év február hó 1-ig érvényben is voltak. Ezek Budapest élelmiszer-ellátását nagymértékben megkönnyítették és az értékesítést ezekben a cikkekben, főleg állatban a gazdaközönségnél lehetővé tették. A MÁV. február elsején ezeket a kedvezményeket megszüntette, egyik indoka az volt, hogy nem érvényesülhettek ezek a kedvezmények, miután a főváros minden élőállat-szállítmány után igen nagy illetékeket szed és nem hajlandó ezeket csökkenteni, és tulajdonképpen ezek miatt drága a fővárosba fel-szállított élelem.

El kell ismerni, hogy ebben a MÁV.-nak igazsága van. Az a politika, amelyet a főváros követ polgárai élelmezésének megnehezítésével, a lehetetlenséggel határos és felülmúl

¹ L. Köztelek 1929 febr. 24. *Mit várnak az állatkivitel megkönnyítése érdekében a gazdák a MÁV-tól?* című cikkből.

minden képzelmet. Más ország fővárosa arra törekszik, hogy minden módon megkönnyítse lakosainak az élmezését, az ország termelő lakosságának pedig a termelt cikkek értékesítését, míg nálunk a főváros pl. az állatszallítmányok után 41-féle illetéket szed,¹ amelyek valóban mindenféle más kedvezményt illuzóriussá tesznek.

*

Egyik lényeges problémája még a gazdaközönség és a vasút viszonyának az istállótrágya-szállítás fuvarja. Ez ma a 17. kocsiosztályba tartozik s az 1930. évben még ebből 10 %-os mérséklést engedélyeztek, ezt azonban a folyó évre nem újították meg. A trágyafuvar kérdése egyes gazdaságoknak, sőt egyes városok lakosságának is mondhatni életérdek. Kecskemét lakossága, amely zöldség- és főzelék-féléknek nagybani (szántóföldi) termelésével foglalkozik, évenként igen sok száz vagon istállótrágyát vesz igénybe, s ennél kis kedvezmény is igen nagy jelentőségű. Ma a helyzet az, hogy egy 10 tonnás vagon trágya Miskolcon vagy Hódmezővásárhelyen 55—60 pengő, míg a fuvardíj onnan Kecskemétig 50—60 pengő.

A trágya fuvardíjának csökkenése sokszorosán megtérül a termelt áru forgalmában, hiszen a kelkáposzta, ugorka, zeller, sárgarépa stb. cikkek növekvő forgalma a MÁV.-nak meghozza a hasznot, amelynek alapja a trágya vasúti tarifájának olcsósága. Minél olcsóbb a trágya szállítási költsége, annál nagyobb mennyiségben veszik azt igénybe, ami a trágya folytán előállott többlet-termény fuvarjában a MÁV.-nak visszatérül.²

*

Nagyon érdekes az a bírálat, amelyet mezőgazdasági szempontból a *Köztelek* ír³ a MÁV. tarifapolitikájáról, amely-

¹ Lásd: Hivatalos szabályzat a budapesti takaré- és vásárpénztárnál.

² Lásd erre a *Köztelek* 1931 május 10.-i számát. A *MÁV. tarifáemelésé lehetetlenné tette a kertgazdaságok trágyaellátását.*

³ L. 1929 augusztus 19. szám.

ben különösen a búzatarifával kapcsolatban mond el bizonyos észrevételeket. Megemlíti e cikk, hogy a jugoszláv búza, mint tranzitóáru, Magyarországon keresztül sokkal olcsóbban tud eljutni pl. a cseh piacra, mint a magyar tiszavidéki alföldi búza ugyanoda. Közli e cikk, hogy 1928 nyarán sürgős előterjesztést tettek a legilletékesebb fórumok, hogy a jugoszláv búza versenyét olcsó tarifával meg tudják előzni a Felvidéken, azonban a MÁV. válaszra sem méltatta ezt az előterjesztést. Hangsúlyozzá e cikk, hogy a jugoszláviai búza Röske, Szőreg és Kelebia határról Záhony stb. északi kilépő-állomásokra 20 % kedvezményt élvez. A jugoszláviai gabona nagy mennyiségekben vonul át Magyarországon Szlovenszkóba és Galiciába, és pedig 50—80 fillérrel olcsóbban, mint ha ugyanazon a vonalon magyar búza szállítatnék. Mi a saját gabonánkat sem Kelebiáról, sem a szomszédos Kisszállásról, sem Szarvasról, vagy máshonnan nem tudjuk Galiciába küldeni, egy szem sem megy oda, mert ahol a jugoszláv búza a MÁV.-nak fuvardíj címén pl. 300 fillért fizet, ott a magyar gazda ugyanannak a MÁV.-nak 380 fillért köteles leróni.

Már az eddigiekben is képet nyújtottunk némileg arról, hogy milyen előnyt nyújt a MÁV. a vonalain a tranzitóárunak, akkor, mikor a magyar áru igen sok tekintetben versenyképtelen épen a MÁV. tarifája miatt. Erre vonatkozólag már a fentiek is eléggé megvilágítják a helyzetet és idevonatkozólag nézetemet más helyen is kifejtettem.¹ Különösen azért sérelmes reánk nézve a MÁV.-nak ez a politikája, mert a tőlünk távolabb eső országoknak épen mezőgazdasági terményei kerülnek a magyar adófizetők pénzével támogatott MÁV. vonalain kedvezményes áron azokra a piacokra, amelyeken mi velük szemben találjuk magunkat. Szóval versenyt támasztanak nekünk ezek az országok, sőt kiszorítják a mi mezőgazdasági terményeinket azáltal, hogy a MÁV. ezeket, mint tranzitó-árukat, olcsóbban szállítja a mi terményeinknél. A MÁV. igyekszik berendezését mindenáron javítani, hogy eleget tudjon tenni a rajtunk keresztül-

¹ Lásd *Külkereskedelmi mérlegünk problémái, tekintettel a vám-tarifa módosítására*, 1928. 34—35. lap.

haladó országok ez irányú kívánságainak (természetesen a mieinknek is), amely országok végeredményben a mi legnagyobb versenytársaink. A magyar gazdától megvonták a sertésszállítmányra és a trágyaszállítmányra is a kedvezményeket folyó év február elsejétől, de a Balkán olcsóbban termelt állatszállítmányaira a MÁV. továbbra is fenntartja a kedvezményeket.

Erre vonatkozólag érdekes adatokat szolgáltat az alábbi számítás is,¹ amelyhez hasonlót százsámra tudnánk felhozni, hiszen, sajnos, tény az, hogy a cseh vasutak sokkal olcsóbbak a magyar vasutaknál. Pl. 250 km-re egy vagon állatfuvar Magyarországon 330 pengő (2000 cseh korona), míg a cseh vasút ugyanezt a szállítmányt 1050 cseh koronáért szállítja 500 km-re.

A szerencsi cukorgyár marhahízalása mindenkor híres volt. Ha Szerencsről élőállatot szállítanak Prágába, két út áll rendelkezésre: az egyik Sátoraljaújhelyen, a másik Szobon át vezet. A díjtételek a következők:

Szerencs—Sátoraljaújhely határig magyar vonal 47 km ..	1·98 P
Sátoraljaújhely—Prága cseh vonal 785 km 92·92 čK, azaz ..	15·89 «
	Összesen .... 17·87 P
Ezzel szemben Szerencs—Szob határ 294 km	10·16 P
Szob—Prága 529 km, 68·48 čK, azaz	11·71 «
	Összesen .... 21·87 P

Látjuk, hogy a magyar vonal négyzetméter-területenként kerek négy pengővel drágább a 9 kilométerrel hosszabb cseh útiránynál. De látjuk azt is, hogy a MÁV. baremje 294 kilométernél 3·55 pengő, ellenben a cseheké 785 kilométernél 2·05 pengő és 529 kilométernél 2·20 pengő, azaz a csehek a magyar szarvasmarhát mintegy 45 %-kal szállítják olcsóbban, mint a MÁV. Hol van még egy vasút, amely azt a szállítmányt, amelyet ő szerzett és ő vett át, rövid 37 kilométeres utazás után már is továbbadja az idegen vasútnak, a helyett, hogy minden lehetőet elkövetne, hogy egy ilyen küldeményt, ha már nem is Oroszvárig, de legalább Szobig a saját vonalán szállítson és ne kövesse el vasúti szempontból azt a valóságos

¹ Lásd *Köztelek* 1929 augusztus 19. szám.

unikumot, hogy egyszerűen megelégszik az akvizitőr szerepével a cseh vasutak számára.»¹

Ma már az egész világon hatalmas értékesítési tényezővé nőtte ki magát a vasúti tarifa. Minél messzebb távolságra tudunk elszállítani ugyanazzal a költséggel valamely árut, annál nagyobb valószínűséggel tudjuk értékesíteni.

Nagyon jól tudjuk azt, hogy a MÁV.-nak nagy érdekei fűződnek ahhoz, hogy a körülöttünk levő Balkán-államok áruforgalma ne Magyarország megkerülésével, hanem a Magyar Államvasutak igénybevételével bonyolítottassék le. Ez valóban a MÁV. forgalmának és bevételeinek jelentős emelkedését szolgáltatja, a mellett, hogy készenálló felszerelését és kocsiparkját is foglalkoztatja. Ezt a politikát azonban úgy kell folytatnia, hogy a hazai értékesítési érdekek legyenek megvédve.

*

Még egy kérdéssel kell foglalkoznunk. Ez a gyümölcs-tarifa kérdése.²

Itt különösen, de általában minden olyan árunál, amely bennünket közelről érdekel, az áruosztályozás kérdése a legfontosabb. Nemcsak az egyes mezőgazdasági cikkek tarifaosztályba sorolása szempontjából fontos az áru osztályozása, hanem az egyes gyümölcsfélék minőségének és tarifájának megállapításánál is az osztályozás felette nagy szerephez jut. Más például a tarifája a ládába csomagolt almának, mint az ömlesztett árunak. Más a palackozott bornak, mint a hordós tételnek. Épen azért volna nagy hivatása az ú. n. tarifabizottságnak ezen a téren is, hogy az áru osztályozásánál ebben az irányban a mezőgazdasági érdekek szem előtt tartásával minden lehetőet megtegyen.

Ma az egyes zöldség-, gyümölcs- és főzelékféléknél a

¹ Lásd *Köztelek* 1929 augusztus 19. sz.

² Akik az egyes cikkek tarifális részletkérdései iránt érdeklődnek, mind bel-, mind külföldi viszonylatban s a különböző áruk szállításának tarifakedvezményeire vonatkozólag óhajtanak bővebbet tudni, az Országos Mezőgazdasági Kamara 1926—1930. évi jelentéseiben találhatnak tájékozódást.

vasúti tarifa tétele Ausztria, Csehország vagy németországi viszonylatban az áru értékének 10–70 %-át teszi ki.¹ Természetesen minél minőségibb az áru és minél finomabb a csomagolása, annál magasabb a tarifája, de annál értékesebb is az. Ez azonban nem mindenkor hiba, mert például a legutóbbi időben a ládacsomagolás bevezetését csakis úgy lehetett meghonosítani, hogy bizonyos prémiumokat adott a kormány az egységes ládatípusú csomagolt árura. Ezzel lehet a gyümölcs válogatására, szakszerű csomagolására szorítani a termelőket és a kereskedőket, ami pedig rendkívül fontos éppen a magyar minőségi gyümölcstermelés, válogatás és csomagolás szempontjából, mert az ilyen áruért nagyobb összeg jön be az országba s ez az áru versenyképes is.

A gyümölcstarifának az egyes gyümölcsfélésekre vonatkozó osztályozása rendkívül fontos. Az áruosztályozásnál a tarifabizottságnak éreztetni kellene befolyását és a mezőgazdaság érdekeinek a védelme céljából azokat a kedvezményeket, amelyek egyes ipari ágaknak a fejlesztése érdekében megvannak, a mezőgazdaságban is érvényesíteni kellene. Ma az a szomorú, hogy németországi viszonylatban a magyar mezőgazdasági termékek kivitele alig számbavehető, hiszen Németország búzabevitelében csak 0,36 %-kal veszünk részt és például Németország 1930. évi 2,4 millió mázsa alma-behozatalából Magyarország csak 1 %-kal szerepel. Nekünk arra kell törekednünk, hogy tarifakedvezményekkel igyekezzünk ezt a helyzetet megváltoztatni, illetőleg ezt a lehetőséget kihasználni. Egyes zöldség-, főzelék- és gyümölcslék mostani tarifaosztályozása ma már nem állhatja meg a helyét. Nekünk arra kell törekednünk, hogy itt is mielőbb változás álljon be, mégpedig úgy, hogy a tarifa-besorozás egyes rendkívül fontos esetekben különleges kedvezménnyel történjék, amikor arról van szó, hogy versenyképességünket egyes terményeknél biztosítsuk. A MÁV. vasúti tarifájának a külkereskedelmi mérleg szempontjait is figyelembe kell venni, mert ma a MÁV.-tarifa az értékesítésnek olyan fontos ténye-

¹ Lásd ezt bővebben fent idézett munkám 27–28. lapján.

zője, amely nélkül egy ország kereskedelmi politikát nem folytathat, illetőleg ennek kikapcsolásával számításokat nem végezhet.

*

Vannak még bizonyos kisebb kérdések, amelyek mezőgazdasági vonatkozásban is számottevők. Így például a MÁV. elvből semmiféle kártérítést per nélkül ki nem fizet. Nagyobb hófúvások alkalmával, amikor a vonat megrakodva vesztegelni kénytelen, felszólítja a szállítatót vagy a gyárat, hogy a kocsikat bocsássa rendelkezésre. Vagy egy más alkalommal, mikor nagy zivatar elvitt egy hidat s a vonat továbbmenni nem tudott, felszólította a szállítatót, hogy rakja ki az árut, mert a kocsi után álláspénzt kell fizetnie. Téves számítások esetén csak hosszú utánjárással és évek múlva lehet visszakapni a tévesen felszámított összeget. Általában a vasútnál régi, évtizedes szabályzatok vannak ma is érvényben, azoknak is fejlődni kell, haladni kell előre : vagyis a MÁV.-ot belül is, adminisztratív szempontból is, racionalizálni kell. A MÁV. technikai haladása bámulatra méltó, de ezzel szemben adminisztratív szabályai már túlhaladtak.

*

E tanulmánnyal nemcsak az volt a célunk, hogy a mai helyzet bajaira és nehézségeire mutassunk rá, hanem az is, hogy megjelöljük azokat az utakat és módokat, amelyeken keresztül a MÁV. tarifapolitikája, mindenkorai pénzügyi egyensúlyának biztosítása mellett, jobban tudja szolgálni a magyar mezőgazdaság érdekeit és erőteljesebben tud tényezője lenni a magyar mezőgazdasági export előbbrevitelének.

Valamely nagyjelentőségű közgazdasági kérdés bírálásának csak akkor van alkotó, építő ereje, ha a bajok megállapítása és felsorakoztatása mellett mindjárt tervek is készülnek, amelyek alapján a nagy kérdésekben alapos reform keresztülvihető és megoldható.

Ezek figyelembevételével az alábbiakban mutatunk rá azokra a lehetőségekre, amelyek, szerény nézetünk szerint, a MÁV. gazdasági érdekeinek sérelme nélkül a mezőgazdaság érdekeit fokozottabban volnának hivatva szolgálni.

1. Első sorban a kormányhatalom ereje szükséges ahhoz, hogy a MÁV. kiadási oldalán fentemlített, közel 100 millió pengőt kitevő három nagy tétel összege — a nyugdíjteher, a szén- és az olaj-benzinfogyasztás értéke — a lehetőség határain belül olyan módon mérsékeltsék, amely megfelel a MÁV., az ország és közelebről a mezőgazdaság érdekeinek. A mezőgazdaságnak, melynek életérdekeit érinti a MÁV. tarifapolitikája, minden erejének latbavetésével oda kell hatni, hogy az elől említett reformok és könnyítések, olesőbbítések és árcsökkenések bekövetkezzenek. Ha a fenti, közel 100 milliónyi kiadási összeget a nyugdíjterhek biztosítási alapon való lecsökkentésével, a szén- és olajáraknak a külföldi és belföldi viszonyokhoz szabott árcsökkentésével csak 50 % -kal tudjuk lejjebb szállítani, akkor ez az 50 millió pengő tarifakedvezmények formájában, az önköltségi elv szem előtt tartásával a magyar közgazdasági életnek olyan előnyt jelentene, amely az ipari és mezőgazdasági termelést, illetőleg a belföldi és külföldi értékesítést igen jelentősen mozdítaná elő.

2. A másik, amelyet a fentiekből le kell szűrniünk, az, hogy a MÁV.-nak egész adminisztrációjában, ügykezelésében a mai szigorú, formai, dogmatikus, régebbi szabályzatokon alapuló elgondolásairól át kell térni egy modern, a mai rohanó és gyorsan mozgó szállítás és forgalom lebonyolítását célzó alapra. Amilyen tökéletesen fejlődik a MÁV. technikai berendezése, amely mindenkor figyelemmel van minden belföldi, külföldi és nemzetközi igényre, amely ma a gyümölcszállítás terén egész Európában a legtökéletesebb berendezéssel rendelkezik épen úgy kell haladnia egyéb kezelési és belső hivatali munka racionalizálása, tervszerűsítése, gyorsítása és a kevesebb formáság érvényesítése terén.

3. A kereskedelmi minisztérium kebelében alakított tarifabizottság feltétlenül kibővítendő és abba okvetlenül bevonandó elsősorban a mezőgazdasági és ipari Kiviteli Intézet egy-egy vezetője, továbbá a vidéki mezőgazdasági, kereskedelmi és iparkamarák egy-egy képviselője. Egy gyakorlati bizottság összeállításánál le kell tenni arról a régi és helyesnek sohasem tartott elvről, hogy csak budapesti emberek legyenek az ilyen bizottságokban. Az élet nagyobbik része

a vidéken zajlik le és a vidéki közgazdasági és mezőgazdasági érdekképviselői szervek vannak szoros gyakori érintkezésben az étellel, ők tudnák egy tarifabizottságban is legjobban azokat a kívánságokat és szempontokat képviselni, amelyek szükségesek a mezőgazdaság és közgazdasági élet gyakorlati kívánalmainak.

4. Ezzel kapcsolatos az a kívánság is, hogy ez a tarifabizottság legalább minden évben kétszer, a búza-, a zöldség- és gyümölcsszállítás idején üljön össze és beszélje meg a legszükségesebb és legkívánatosabb problémákat. Mert a MÁV.-nak is csak az lehet a célja, hogy lehetőség szerint igyekezzék a MÁV. áruszállítását igénybevevő közönség kívánságainak eleget tenni, azoknak a kívánságoknak, melyek közérdekek és az értékesítést hivatottak megkönnyíteni és a vasút igénybevételét fokozni.

5. Ez a tarifabizottság volna hivatott javaslatot tenni arra vonatkozólag is, hogy egyes nagyobb jelentőségű tarifakedvezmények mennyiben indokoltak és mennyiben szükségesek. Kiterjedne ez az export-tarifa-kedvezményekre, a belső esetleges szükségstarifákra (mint a legutóbbi tengeri-tarifakedvezmény volt), továbbá egyes célok előmozdítására szolgáló tarifakedvezményekre, mint például a határtól 150 km-nél nagyobb távolságra eső gazdaságok állattarifájának kedvezménye, vagy például 100 holdon aluli kisgazdáknek a tenyészállatvására küldendő tenyészállatai szállítására való kedvezmény stb. Ma például az agarászversenyre szállítandó lovak 20 %-os kedvezményt élveznek, mennyivel nagyobb mezőgazdasági érdek az, hogy a kisgazdáközönség a fenti célból 80 %-os kedvezményt élvezhessen.

6. Meggondolás tárgyává lehetne tenni azt, hogy Magyarország mai formájában, amikor Budapest mint felfevő piac nem esik az ország központjába s amikor a Nyugat felé irányuló külföldi export szempontjából a tiszántúli részek éppen a távolság miatt igen nagy hátrányban vannak, nem volna-e lehetséges bizonyos zónaszerű árutarifák életbeléptetése bizonyos övekben egységesen és minél távolabb, annál nagyobb mértékben csökkenő irányzattal. Nem tudjuk ma megértetni a szatmári vagy békési gazdával, aki mindenben

egyenjogú polgár a mosonmegyei vagy fehérmegyei gazdával, egyenlő adófizető, egyenlő jogú és kötelezettségű állampolgár, hogy az a mosoni vagy fehérmegyei gazda miért tud egész más, jobb gazdasági életet folytatni, jobban értékesíteni, a Pesthez, Bécshez és általában a Nyugathoz való közelségét kihasználni. Legutóbb a kiscgazdák egyik hetilapban is szóvá tették ezt a kérdést, melyben azt javasolták, hogy körzetekre kell osztani az ország területét, a fővárostól 50 km-es körzetben ne legyen kedvezmény, 50—100 km között már lehetne 10—15 %, 100—200 km. között 20—30 %, 200—300 km-ig 30—40 %, a 300-tól messzebb eső szállítás esetén 50 %-os díjkedvezmény biztosíttassék például a hízott sertés szállításánál. Ez a javaslat csak erre az egy cikkre kívánja biztosítani ezt a zónaszerű kedvezményt. Mi azonban azt hisszük, hogy valamilyen tarifazónák szerinti beosztás valóban szükséges és kívánatos volna, hogy különösen a 200 km-nél távolabb lakó gazda ne legyen kénytelen szenvedni és érezni, sok minden hátrány mellett, még a tarifa magassága által is megnehezített helyzetet, hogy az ország fővárosától távolabb lakók is foglalkozhassanak olyan gazdasági termelési ágak bevezetésével, amelyek elbírják azt a fuvart s amelyek bevezetése termeléspolitikai és értékesítési, de egyetemes nemzetpolitikai szempontból is igen nagy jelentőségű.

*

A magyar mezőgazdaság és a vasúti tarifapolitika így kapcsolódik szorosán, sokkal jobban ma, mint valaha is a multban. Nekünk csak egységes gazdasági politikát lehet folytatni, amelynek legfontosabb tényezője a termelés, ebben is a mezőgazdasági termelés, mint az egyedüli, amely új értéket állít elő. Nekünk tehát minden egyéb közgazdasági eszközt ennek a célnak a szolgálatába kell állítani. Nálunk a mezőgazdaság az alapja nemcsak a megélhetésnek, az ország boldogulásának, a gazdasági megerősödésnek, hanem a nemzeti létnek is. Ezért dolgozni mindnyájunknak nemzeti kötelessége.

GESZTELYI NAGY LÁSZLÓ.

ALKONYAT.

— Második közlemény.¹ —

Nyomasztó csend volt közöttük, mint mikor nagyon is sok és nagyon is mélyről jövő szó tolul az ajkakra. Olyan volt ez, mint mikor a szellő megáll egy pillanatra és időt ad a virágnak, hogy kinyíljon. De egyikük áthatottan állt ott, a másik pedig . . . A leány gondolata könnyű, mint a lepke szárnya és gyors, mint a fénysugár haladása. Hol járt már a Judité is, mikor Berzsényi magához tért és összevont szemöldökkel fogadta Farkast, ki félve, de mégis betolakodott.

— János bácsi, a kocsis — javította ki — itt van és azt mondja, már késő az indulásra, az ég beborult, alighanem esni fog.

— Nem is szándékozik Judit hazamenni — vágott Berzsényi a szavába határozottan — már csak itt tölti az estét velünk.

Zsuzsa asszony az ebédlőben rakosgatott mindenféle elvinni valót és nem kis csalódással hallgatta ezt a határozatot. Ő készülődni akart és most ez a látogatás megzavarta munkájában. Teljesen leverte, amint Berzsényi azt ajánlotta, hogy Barczáékat is elhívják, legalább Judit Lidit is meglátja, mint menyecskét. Ismét nagy vacsora, késői fennmaradás, pedig még mennyi dolog vár rá. Lidi másnap úgyis eljött volna segíteni neki a házat rendbeszedni, amennyire azt állapota megengedi. De hogy ipával, napával, urával eljőjön, még talán más vendéget is hozzon, ezt már igazán

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 643. számában.

nem kívánta. De Farkas már szaladt is, hogy az udvarost elküldje az invitálással, és Zsuzsának nem maradt más hátra, mint hogy ismét a főzéshez lásson.

Barczáék nem vártak magukra soká, már úgylát ép ide készültek. Lidi helyes kis asszonyka volt, ki is csinosította magát erre az alkalomra. Módis kalapot tett és széles rojtos, vörös kásmirkendőt vetett a vállára, barna szeme melegen nézett jóval nagyobb, kicsit hízásnak indult urára, ki, ha azt hitte, hogy nem látják, nagy csókokat nyomott a kis menyecske hamvas arcára.

A vacsora soká késett, s a fiatalok zálogosdit játszottak, melybe Berzsényit is belekényszerítették. Csak Barcza István maradt a kandalló mellett pipájával, nagyokat pöfékelve.

Már mindenkinek volt záloga, mikor Barcza Károly, ki a bíró tisztét viselte, egy kékköves gyűrűt emelt ki a kalapból, hová a zálogokat összegyűjtötte.

— Mit érdemel az, akinek záloga a kezemben van? — kérdezte.

— Csókolja meg apát — szólt Lidi, a gyűrűt magáénak véelve.

— Igen, igen — kiáltották.

— A gyűrű Judité — kiáltotta Barcza. És Judit nem habozva, egyenesen Berzsényi felé tartott, zálogát kiváltani. Berzsényi is felkelt, derékon kapta a leányt, ki ebben a percben elpirult és mintha ki akart volna bontakozni, de már ott érezte ajkán Berzsényi csókját, mely egy kicsit tovább tartott, mint a szokásos zálogkiváltó csók és jobban égette annak az ajkát, aki kapta és azét is, aki adta.

A kandalló mellől nevetés hangzott.

— Úgy látom, nem feleddted a régit — szólt Barcza István, — fene legény voltál mindig.

A többiek nem hallgattak oda, folyt tovább a zálogkiváltás. Csak Judit lett veresebb és Farkas szemében lángolt fel a korai férfirígység. Zsuzsa asszony nem volt alkalmas a finom árnyalatok megfigyelésére, nagyokat nevetett, ha valami tréfás zálog került elő, különben a holnap gondja és Laci fiának ölébe hajtott, álmos feje foglalta el.

Tizenegykor Barczáék mozgolódtak, az eső elállt. A hold

nemsokára lemegy, addig kellett hazamenniök. A háziak is aludni tértek, Judit halk sóhajással hajtotta fejét a selymes, puha vánkosokra, csak Berzsenyi nem tudott aludni.

Máskor is megtörtént ez rajta, de most valami izgatott nyugtalanság fogta el. Eleinte fel- s lejárta szobájában, azután leült íróasztala mellé. Egész élete elvonult előtte, ifjúkra bohóságai, szenvedélyes szerelmei, a forrongás évei minden gyönyörükkel és gyötrelmükkel, melyek lantját megszólaltatták, azután házassága, mely egészen más, prózai küzdelmekbe taszította, a gazdálkodás apró-cseprő gondja, mely minden pillanatát elfoglalva, minden erejét magának követelte, minden energiáját elszívva, majdhogy ki nem verte kezéből a tollat és aprólékos csalódásaival megőrölte benne azt a nagyvonalúságot, azt a távolból való világlátást, mely verseinek oly értéket adott. Ha lett volna egy társa, ki megérti, ki vele tud repülni a magasság, a szépség felé — de így! A hétköznapióság hínárai lejjebb, lejjebb húzták, annyira, hogy sokszor maga is abban lelte vágyát, hogy vagyont gyűjtson, pénzt szerezzen, gazdagodjék és a pátens által szenvedett vesztesége vált egyidőben legnagyobb keserűségévé.

Ki kell bontakoznia ebből az elposványosodásából, ismét visszatérni abba a légkörbe, mely ifjabb éveiben ruganyosságot, életkedvet és gyönyörűséget adott neki. Írni fog ismét; soha erre jobb alkalma nem lesz, mint ha nem zavarja senki, sem gyermekzaj, sem házi perpatvar. Képzete a magányban megtalálja repülését, új világot varázsol eléje és ha nem, visszanyúl a régmúltba és a történelemben keres tárgyat.

Wesselényi nádorrról ír és a murányi Vénusról. Keresgélni kezdett könyvei között — csekély számmal voltak — Istvánffynak egy kötetét vette elő, de a murányi szép asszony történetét nem lelte benne. A faggyúgyertya sercegni kezdett, mintha emlékeztetné, hogy elég volt a mai naphól. Fanyar mosoly ült ajkára, azután megkoppantotta a gyertyát és egy tiszta ív papírost tett az asztalra. Soká maga elé nézett, azután írni kezdett:

Mi ez? Mi új zaj dulongat szivemben?
Óh érzem, a tiszt s a szív harca ez,
A szív fog — érzem, — győzni tisztemen.

szólaltatta meg Wesselényit. A gyertya nagyokat pislantott, elaludni készült, pár percig belebámúlt, azután aludni tért ő is.

Másnap ragyogón kelt az őszi nap és Judit üdén, frissen jött ki szobájából. Új ruha volt rajta és piros lekötött kalapja alul akaratos sötét fürtök csúsztak homlokára és beárnyékolták jókedvtől csillogó szemét.

A kocsis be volt fogva, s az ebédlőasztalon ott párolgott a meleg kávé. A gyermekek már körülötte ültek, Judit vállára nehéz, virágokkal hímzett kásmírkendő volt terítve. Szeme égett, ígért, amerre nézett, valami izgalom ömlött el egész lényén és kis keze néha megremegett, amint a findzsát tartotta. Szórakozottan felelt a hozzá intézett kérdésekre és sietve búcsúzott, különféle dolgokat szobájában feledve. Amint megtalálták ezeket, akkorra az ekhós szekér már a domb mögött eltűnt. Farkas vállalkozott arra, hogy lóháton elviszi ezeket Judit után.

Berzsényi nem tartott háttaslovat, rég leszokott a lovaglásról és Farkas is csak néha-néha szórén próbált felülni egy-egy hámos lóra, ha nyughatatlan vére valami kitombolásra vágyott. Most is kivezettette a nyergest és rápattant, kezében tartva az ezüsthátú hajkefét, az egyik kis csattos cipőt és a vörös kendőt, melyet Dudka otthagzott.

Berzsényi nem szólt, csak fejét rázta.

Nem szólt akkor sem, mikor félóra múlva Farszi leszegett fejjel, sárosan került haza. Világosan állt előtte, ami történt. Farszi vágatásra szorította a kocogáshoz szokott öreg kancát s az a kocsit elérve, nem volt hajlandó hirtelen megállni, s hátsó lábaival kirugva, megszabadult lovasától. A fiú végig terült a sáros földön, de még így is magasan tartotta Dudka otffeledett holmijait, bár szemében a megszégyenülés és harag könnyei égtek. Ezeket a részleteket később Dudkától tudta meg, mert Farkas nem szólt róla, csak annyit mondott, amint visszatért, hogy Dudka nem Dudkára ment vissza, hanem Keszthelyre.

Mit keresett Dudka Keszthelyen?

MÁSODIK FEJEZET.

Amint a nagyasszony néhány nap mulva sűrű könnyhullatás közt elbúcsúzott férje urától és a túlon túl megrakott kalesen kihajtott az udvarból, Berzsényire ránehezedett a magány érzése. Sokszor csend után vágyott, ha felesége csatorálása felverte a házat, de ha magára maradt, valami bizonytalanság fogta el. A feleséghez szokott, jó házasember elhagyatottsága, ha élete párja nincsen vele. Hiányzott neki az a sok apró gondoskodás, melyet megszokott, az a figyelem, melyben részesült, legapróbb szokásainak tekintetbe vétele, azok a kis szolgálatok, melyeket felesége oly észrevétlenül végzett és Pogácsáné mindig elfelejtett, a kedvenc ételek, melyek mindig újból az asztalra kerültek, a nélkül, hogy szólnia kellett volna értök. Hiányzott neki, hogy nem volt központja egy meleg, élénk családi körnek, melyben fiatalság és élet lüktetett. Nélkülözte övéi gyengédségét, kényeztetését, a kicsinyek hozzásimulását és legjobban nélkülözte — alig akarta maga előtt is bevallani — azt a közös érdekből, a gyermekekért aggódó gondoskodásból, egymás életének teljes ismeréséből szőtt megértést, mely sok apró, most szemében teljesen elenyésző félreértések ellenére, harmónikusá tette húszévi házasságukat. Igen, nélkülözte Zsuzsa asszonyt, jókedvét, energiáját, határozni tudását. A gazdaságban, a háztartásban mindenféle bajok adták elő magukat, melyeken az asszony mindig tudott segíteni — ami neki, míg energiája teljében volt, sokszor terhére volt — de most, amikor idejét a Múzsának akarta szentelni, keservesen hiányzott. Apró dolgok, melyeket megosztva fel sem vett volna, most felbosszantották, és mindig újból kiverték a tollat kezéből, idejét és gondolatát elfoglalva. Néha azon vette magát észre, hogy legszívesebben visszahívná Zsuzsát és Pogácsánét küldené helyébe, — segítsenek magukon, ahogy tudnak! Azután elszégyelte magát és levelet írt Zsuzsának, gondosan eltitkolva türelmetlenségét, de gazdaságukról pontosan hírt adva. De ez sem nyugtatta meg. Első napokban maga sem tudta, mi baja, csak türelmetlenül járt fel s le, mindenben hibát látott, zsörtölt és feleslegesen rendel-

kezett, nem jött tudatára annak, hogy a művész által annyira kívánt magány csak akkor vezet koncentrációra, ha van, aki ezt a magányt megvédi minden külső, zavaró behatástól s azt meg tudja találni úgy, hogy az élet jelentéktelen, aprólékos érdekei el vannak tőle hátrítva és nem tolakodnak eléje. Nagy gondok, nagy bajok talán még inspirálhatnak is, de a minden-nap apró, konok követelései elúzik az ihletet és meddővé tesznek. Talán maga sem sejtette, hogy lelki indiszpozíciójához valami fizikai zavar is járult. A túlságosan meleg nyár, a napestig való járás a gazdaságban, mely annyira elfoglalta, hogy másra ideje sem maradt, s egy kicsit, még észrevétlenül megtámadta egészségét, a tavalyi felfordulás okozta sebek, ezenfelül a hosszú hallgatás, mely alatt vers nem toltult ajkára és tolla pihent, eltávolította őt attól, ami ezelőtt legbensőbb énjét kötötte le.

Teltek az őszi napok nagy egyformaságban, enyhülést, vagy ihletet nem hozva. Valamit ki kellett eszelnie, ami kissé kiemelje fásultságából, gondolatát felfrissítse. Eszébe jutott, hogy ilyenkor szokta Keszthelyen az interest felvenni a hat-ezer arany forint után, melyet gróf Festetics Györgynek adott kölcsön. Csak az irodába megy, kasznár, intéző elvég-zik, nem kell a gróffal találkoznia, amit nem óhajtott. De talán ott lesz Káldy vagy Horváth, vagy más jóbarátja, hall valamit, érintkezik emberekkel és kizökken ebből a megúnt tepedésből.

Alig ötlött ez eszébe, kiment rendelkezni. Az egyik lovat még meg kellett patkoltatni, a kocsit is megkenetni, mert reggel korán akart indulni. Soká eltart az út az őszi sárban.

A sápadt őszi nap még nem bontakozott ki a ködből, mikor Keszthelyt megpillantotta. A kastély fényes tetején játszadozni kezdett egy sugár, azután lassan, méltóságosan emelkedett ki a hatalmas épület tornyaival, óriás hársaktól és platánoktól koszorúzva. Majd a háttérben felcsillant a Balaton, ezer színtől pompázón, ködtől szürkén, kéken, zölden, naptól bearanyozottan, majd odább, mint az olvasztott ezüst, búbájosan változón, mint az asszony szeme, ígérőn, tiltón, haragvón, kibékítően és ajándékozón; s valahol a füredi partnál, hol még ölelésében ringott, a nap egyszerre tündöklőn,

óriás tűzkorongként diadalmasan emelkedett ki habjaiból. A víz üde, éltető illata feléje csapott. Tele tüdővel szította be, s valami megifjodás szállt ereibe, felpezsdítette vérét, melyet hipochondria, egyhangúság és unottság elaltatott.

A piactérre érve, könnyen ugrott le a sárga szekérkéről és egyenesen a grófi irodába ment. A kasznár még nem volt ott, csak két fiatal írnok. Látszott rajtuk, hogy az álmodást csak most törölik ki szemükből.

— Tetszett hallani, mi készül itt a télen? — kérdezte az egyik. — Igaz, még titok, nem szabad róla beszélni . . . — de azért folytatta, élénk színekkel festve le az ünnepélyt, melyet gróf Festetics a király születése napján adni készült. Eleinte minden szó után hozzátette: de ez köztünk maradjon. Azután már a teljesen felébredt fiatal ispán is beleszólt, végül egymás szájából kapkodták a szót és olyan képet festettek az ünnepéről Berzsényi elé, hogy teljes érdeklődését felkeltették. De nem maradhatott soká, még a szolgabíró és egy táblabíró barátját kellett felkeresnie ügyes-bajos dolgban és még délre haza is akart menni.

A szolgabírónak híres jó szilvapálinkája volt, a szilva hozzá ott termett Tátika alatt, a keszthelyi urak ott szoktak összegyűlni délelőttönként egy kis kvaterkára. Berzsényi mind ismerte őket, szívesen hallgatta, amint a város és a vidék krónikáját teregették ki és diszítették fel való és képzelte színekkel, csak akkor húzódott el, vagy búcsúzott sietve, mikor a pálinka hatása alatt durvább tréfákra került a sor. Ezt még férfiak közt sem szerette.

— Hallotta, hogy Waldhausen ismét mindenét elverte, most Bécsben keres állást? — szólt Horváth, a tisztartó.

— Az ám, kémkedik, mindig is abból élt — vetette közbe Bárány Bandi.

— Nem irígylem a mesterségét, de bizonyos, hogy Kamerad-nak nevez minden cserepár tisztet és paroláz velük, amint csak meglátja őket — szólt Zarjeczky.

— Azt szeretném tudni, mit keres minduntalan a grófnál, pedig nem is nagyon szívesen látják, ezt az öreg Sándorinas beszélte az enyémnek — szólt bele Svastics.

— Azt hiszem, azt csak eltalálhatod, mért jár ilyen gazdag házhoz — kezdte ismét Zarjeczky.

— Dani tudja, de ő hallgat, — bosszantotta a szolgabíró Berzsenyit — pedig hozzád atyafiság, vagy mi...?

— De csak vagy mi, — felelt Dániel.

— Milyen ez a «vagy mi», halljuk! — mondták többen.

— Van egy kis lány, ki nekem is húgom, neki is húga — felelt Berzsenyi.

— Hiába, költő vagy; nem a két öreg asszonyon kezdted, akik mindaketten öregasszonyok voltak, hanem a fiatalon, aki, fogadom, szép is, no meg gazdag is, ha Waldhausen húgának vállalja.

— Erről már nem panaszkodhatik szegényke — dörögte a foga között Berzsenyi.

— Te, — szólt Svastics — csak nem a kis Pákozdy Emma, akit te neveltetsz, mióta szülei meghaltak?

— Nincs az egészen úgy — védekezett Berzsenyi.

— Talán Zsuzsa asszonynak nem mered bevallani, hogy így titkolod? — szólt Svastics. — Előttem hiába, az én kis Tercsim is ott nevelkedik a veszprémi apácáknál, akik rajonganak érted és a jó szívedért. Orsolya néni mindig azt fuvolázza: Az egészen rendkívüli ember!

— Igyunk hát a rendkívüli ember egészségére — kiáltotta a házigazda.

A poharak összecsengtek, de Berzsenyi búcsúzott, nem szerette az ünnepeltetést és dolga is volt még.

Amint a piactérre ért, valaki megszólította. Hátrafordult és szemben találta magát gróf Festetics Györggyel, ki hintójából szállt ki.

— Isten hozta Keszthelyen, táblabíró uram! Remélem, megtisztel látogatásával. A fiamról írt vers állandóan az asztalomon van. Valamire fel is akarom kérni.

— Rendelkezzék velem, gróf úr — felelt Berzsenyi.

— Oh, csak nagyon szerényen kérni akarom... — szólt a gróf. A park kis kapujához értek, Festetics kinyitotta. — Legyen szerencsém, ép az új oltványokat szándékoztam megnézni, talán érdekelnék táblabíró urat is. — Előre bocsáította vendégét.

A magas kerítéssel körülvett gyümölcsös szabályos volt, mint egy saktábla, minden sarkon egy-egy oltvány, nagyságra, terebélyességre majdnem teljesen egyforma. Némelyiken még rajta volt a gyümölcs, mind a legfinomabb francia fajta. A sárga levelek mögül piros almák, a megveresedett lomb közül barna körték bújtak elő. Berzsényi szakértelemmel és elragadtatással nézte, maga is tartott a gyümölcsösére, de ezeket a fajtákat nem ismerte.

— Nagy öröömre szolgálna, ha kiválasztana belőle, táblabíró uram, elküldeném — kezdte a gróf.

Berzsényi védekezett, de Festetics annál jobban erőszakolta, míg végre engedett és öt-hat almafát és ugyanannyi körtét választott ki.

— Még egyre kérem — kezdte ismét a gróf — szerencsétessen ebédre. Ne mondjon nemet — folytatta, látva az idegenkedést Berzsényi szemében.

— Nagy megtiszteltetés lenne számomra, de . . . még dolgom van . . . és nem is vagyok úgy öltözve, hogy a grófné előtt prezentálhatnám magam — védekezett Berzsényi.

— De legközelebb nem engedem el, szeretnék különben is pár szép svajceros tehénnel kedveskedni.

Berzsényi felkapta a fejét.

— Bocsásson meg gróf úr, de nem fogadhatok el olyan ajándékot, melyet nem tudok viszonzni.

A gróf zavartan a fogai közt mondott valamit. Pár percig hallgattak, azután Festetics megszólalt.

— Mikor küldhetem az oltványokat? Ezeket csak elfogadja?

— Köszönettel, s ha megengedi gróf úr, elviszem ma, szekérkével vagyok itt és most van a legjobb ideje az elültetésnek; egy óra múlva érte jövök.

— A legnagyobb örömmel, csak azt sajnálom, hogy akkor nem láthatom, vendégem lesz — szólta a gróf némi zavarral — de kertészem rendelkezésére áll.

— Ha megengedi gróf úr, tavasszal én is szolgálok hegyaljai furmin és érmelléki bakator-vesszőkkel, nemrég kaptam egy rokonomtól — szólta Berzsényi. Már a kiskapunál állt, melyet a gróf mintha szemmel tartott volna.

— Szóval vissza akarja adni a kölcsönt? Legyen kívánsága szerint.

Berzsényi búcsúzott. Amint kilépett a kiskapun, karesú fiatal leány alakját pillantotta meg, alig hitt szemeinek, Juditot ismerve fel benne.

— Dudka, te itt?

A leány zavartan nevetni kezdett, kezét fogott bátyjával és Zsuzsa után kérdezősködött, majd útja viszontagságait beszélte sietve, mintha csak nem akarta volna, hogy Berzsényi szóhoz jusson.

— Tudod mit, Dudka, jer velem ebédelni az Amazonba; dél van, te is megéheztél.

— Én . . . én nem mehetek . . . — mentegetődzött Dudka zavartan.

Berzsényi csak most látta meg, mily választékosan volt öltözve. Kék selyem ruháját aranycsipke-fodrok díszítették, nehéz selyemrojtos fehér kendő takarta a vállát, fehér, apró fodros kalapját nefelejskoszorú körítette s ruhája szegélye alul arany színű cipellőcske kandikált ki.

— Hová készülsz ilyen öltözetben? — kérdezte Berzsényi, végignézve rajta.

— A kastélyba vagyok híva ebédre — szólt a leány, s már indult. Amint a kapuhoz ért, az hirtelen felpattant és Festetics György ott állt, két kezét nyújtva a leány felé, mintha csak várta volna.

Berzsényi odébb ment. Valahogy el volt rontva a napja. Nem ment az Amazonba, hol többekkel találkozhatott volna, csak a Balaton-csárdába. Magányos asztalnál evett valamit, még elvégzett néhány bevásárlást, azután ment. Elment a kedve. Amint kocsija a park kis kapuja előtt haladt, meg sem akarta állítani, de a kertész ott állt és várta, intett a kocsisnak s az megállította a lovakat. Le kellett szállnia, még ha ellenére volt is.

— A kegyelmes gróf úr megparancsolta, hogy itt várjam a tekintetes urat és a legszebb ojtványokat válasszuk ki. Őneki ilyenkor délután pihennie kell, azért nem jött ide ő maga.

Jártak a fák között, válogatták. A kertész mind mé-

lyebbre vezette a park felé, hogy a legritkább fajtákból is válasszon Berzsenyi. Egyszerre halk női kacagást hallott — megismerte a Dudkáét. Csilingelt, mint az ezüstcsengettyű, gyermekeken ártatlan és mégis leányosan kacér volt. Jól ismerte ezt a nevetést. Sokszor a fülében csengett otthon, a szobájában, ha egyedül volt.

Megfordulva, a park egyik széles útján két alakot látott sétálni. Egymáshoz hajolva haladtak a kékruhás leány és a jóval magasabb ifjú, — innen is megismerte büszke fejtartásáról, ruganyos járásáról, előlekkő alakjáról Festetics Lászlót, az öreg György gróf fiatalabb fiát — bár háttal volt hozzá. Önkéntelenül megállt és nézte őket. Boldog szerelmes pár benyomását keltették, amint így együtt beszéltek, egymás szemébe nézve, nem véve tudomást a körülöttük történőkről. Talán tovább állt így, őket nézve, mert a kertész észrevette s elmosolyodott :

— Így a', fiatalság, bohóság! — szólt, kezével legyintve.

Berzsenyi elsietett. Alig várta, hogy a kertészbojtár az ojtványokat felrakja, a kocsit már elindította, s már ment is, mikor az utolsók felkerültek.

Hazamenet elfoglalta a sötétség, mely az utat elfödte előttük, melyben végül már botorkálva haladtak, s ha a szürke nyerges nem világít egy kicsit az éjszakában, s nem látszik meg, ha partosra vagy mélyebbre lép, alig tudtak volna hazaérni.

Csak amint szobájában egyedül volt, hangzott ismét a fülébe Dudka kacagása. Mi akar ez lenni? Hogy Judit kissé kacér, azt tudta, de mégis ez az összeborulás nagy bizalmasságra vallott. Mi lesz ennek a vége? A dúsgazdag főúrnak, a királyok és hercegek barátjának fia nem fogja a közép-nemes leányát elvenni, bármily szép is, — még ha költő is — talán annál kevésbbé. És ha ő el is venné, beleegyezne-e valaha a szülei ilyen — szerintük — mésalliance-ba? Soha! Azután eszébe jutott György gróf, hogy fogadta Dudkát. Az már több volt az írónő iránt tanusított kitüntető szívességnél. Nem ellenezné ő sem fia hajlandóságát? Nem, nem! Ebben az üdvözlésben nem volt semmi atyai, ez az idős férfi hódoló figyelme volt a szép, fiatal leány iránt,

aki iránt ő érez hajlandóságot. És most Dudka, az ő Dudkája két ilyen férfi közé került.

S ő ezt nyugodtan nézze? Hirtelen egy ív papírost tett az asztalra: Kedves sógor... — kezdte a levelet Dudka apjának, de itt megakadt. Hiszen végre is nem látott többet, mint hogy Dudka együtt sétált László gróffal, mi baj származhatnék ebből? Dudka okosabb, mint hogy beleszeressen. Egyszerre eszébe jutott az a mozdulat, mellyel a leány a fiatal emberhez símult és mellyel a gróf lehajolt a leányhoz. Hátha az is szereti Juditot? És akkor miért ne venné el? Judit nemcsak szép, művelt és eszes, hanem ezer holdja is van... Darabokra tépte a papírost. Valami keserű íz támadt szájában. Egyik percben úgy érezte, meg kell mentenie hűgát a csalódástól, mely szívét törhetné, másik percben már mint grófnét látta, elérhetlen magasságban fölötte, ki talán kegyeket osztva fog lenézni arra a bolond öreg emberre, ki azt képzelte, hogy egy életen át vezetője, mentora, tanácsadója és mintaképe lehet...

Megborzongott. Fázott. A tűz kialudt a vaskályhában, mely még az imént veres volt hevétől. Az ablakon bedudált a szél s a csendbe sejtelmes hangokat lopott. Berzsenyi fels lejárt. Tépelődésében eszébe jutott, hogy már rég nem írt Zsuzsa asszonynak. Az óra verte az éjfél után egy órát, de ezt észre sem vette, belefogott a levélbe. Készthelyi útjával kezdte, de már az első oldalon rátért a Dudkával való találkozásra és a kertben tett tapasztalataira.— Mindez nem lepett volna úgy meg, ha Dudka nem lett volna oly zavart, olyan majdnem büntudatos, hogy szinte kínosan lepte meg, hogy velem találkozott. Az öreg gróf pedig...

Csak eddig jutott, egyszerre elveresedett és hirtelen ezer darabra tépte a levelet. De még ezzel sem elégedett meg, kovát és taplót vett elő és hosszú fáradozás után sikerült tüzet gyújtania és a darabokat elégette.

Az őszi csendben a napok csigalassúsággal teltek és a Múzsát hiába várta, hogy felüdítse.

Egy este Borbás János, a bíró állított be hozzá, nagy tisztességtudón meghívta leánya lakodalmára, melyet még advent előtt tartanak meg. Berzsenyi elfogadta a meghívást,

mire nyomába lépett a vőfély, cifra szalagos pálcával, melynek végére nagy piros alma volt tűzve. Hosszan kanyarította a rigmust, hogy «számos tál ételtől görnyedez az asztal, egy pár kancsó bor vígasztal». Versbe foglalva biztatta, hogy hiányos volna a vendégkoszorú, ha kosarat adna.

Borbás régóta volt bíró, különben is módos ember, borát szívesen vették a kaposi kocsmárosok, most az utolsó leányát adta férjhez, három közül a legfiatalabbat. Julcsának, az idősebbnek, már két gyermeke sírt a bölcsőben, és Erzse, a középső is főköttő alatt volt egy éve. Gyermeke még nem volt, talán azért is nézegetett ki oly szívesen a fejkötője alól. Mári, a menyasszony, volt a legszíntelenebb köztük. Majd kipirosodik ő is, ha bekötik a fejét.

A ház fel volt forgatva. Asztalokat és padokat raktak a szobákba, az ágyak pedig a padlásra kerültek. Cigányt is hoztak Lengyeltótiból, a törvénybíró kocsija ment érte. Az udvart felszórták homokkal és fűrészpórral, hogy ne kelljen sárban járni a vendégeknek. S ha nem ered meg az eső, még ott táncolhassanak is.

A vőfély ép a megfőzött hátulsó kocsikerékről szavalt, melyet feltálatni készült, amint Berzsényi szekere megállt az udvaron. Egyszeribe körülvették és bevezették a főhelyre, a patkóalakú asztal kellős közepére. Borbásné törölgette a tányért, Borbás töltötte a bort, a nász a széket tolta közelebb, Örzse a levest osztotta, közbe bátran szemébe mosolygott a költőnek. S kezdődött a végnélküli ebéd, kétféle leves-sel, töltött káposztával, folytatódott tízféle pecsenyével, ki tudná, hányféle bélessel, rántott herőkével és pirosra sült pampuskával. Közbe jöttek a köszöntők. Nászuramnak már meg-megbotlott a nyelve; a marcali parton erős bor termett, nem is idei volt, már harmadszor érte a tavasz a pincében. Az udvaron már táncba fogtak. Jankó Pista nagyokat rikkantott, amint táncosnőjét, a Berzsényi öreg kocsisa Borkáját megforgatta. Örsének is táncra állt a lába, a csípője, de várt. Csak nem kínálgatta hiába Berzsényi tekintetes urat? Csak jár vele egy fordulót? De Berzsényinek ez nem jutott eszébe. A menyasszonyt biztatta, hogy ezután már csak az ura szavának kell hinnie, nem a vőfélyének, aki valamit súgott a fülébe.

Mári belepirult, azután hirtelen odaszólt :

— Az is sokszor hazugyik.

— Le kell róla szoktatni — kacagott Berzsenyi, s egyszerre megtört a varázs, eltört az üvegfal, mely elzárta a nép gyermekeitől, ez a kacagás közelhozta őket egymáshoz, és most már Örzse se restelt odalépni hozzá és megkérni: méltóztatna őt, a nyoszolyóasszonyt egy fordulóval megtisztelni.

Berzsenyi átfogta az asszony karcsú derekát és kivitte az udvarra. Eleinte méltósággal járta, az asszony is épen csakhogy érinteni merte karjával a vállát. Lassan, lassan, amint a cigány is jobban cifrázta, belemelegedtek. Berzsenyi öntudatlan, önkéntelen varázsa, mely minden asszonyt meg ejtett, megszédítette Örsét is. Szeme lángolt, égett, karja ölelésre símult, válla mozdulásában, dereka hajlásában vágy reszketett és Berzsenyi égő szeme itta a fiatal, egészséges, üde asszonytest szépségét. S a melegség, mellyel az asszonyt megmámorosította, most visszatért hozzá, s őt is megszédítette.

Soká járták. Körülöttük rikoltoztak, énekeltek, dobogtak a fiatalok, de Berzsenyi most nem vett róluk tudomást. A régi, a duhaj, a táncos, a szerelmes ifjú emlékek meg ragadták egy percre és megfeledezett a jelenről.

Azután hirtelen, egyszerre abba hagyta s már ment is hazafelé. Nem ült szekérre, le akart hűlni a hideg éjszakában. A forró, szerelmes asszonyi test hozzásímulásának emléke követte őt így is, de csodálatos módon a vágy nem a lobogószemű barna menyecskét, hanem a barnaszemű karcsú fiatal leányt festette eléje, a lelki barátnőt, kit most talán el fog veszteni. És először érzett szívében szúró fájdalmat a Keszthelyen látottak fölött, először érezte, hogy meg kell menteni a leányt a szerelmi eltévelyedéstől, még ha a maga szíve, vére árán is.

Hazaérve, egész éjjel álmatlanul hanykolódott ágyában, nem tudott elaludni. Másnap Örzse felhozott egy darabot a menyasszony-kalácsból, melynek nem várta meg a megszégését. Két csókolódzó galamb volt rajta, kalácsból ki formálva. Egy szavába kerül és az asszony ott marad és bol-

dogan omlik karjába, de ő nem akarta Zsuzsát megcsalni. Nem tette eddig sem. Soha? Egyszer régen, még fiatal házások voltak, összevesztek valamin. Az asszony féltékenykedett, s ekkor inkább csak bosszúból . . . hisz akkor még kívánta a szép, üde, tizenötéves asszonyt. Azután . . . Azután még egyszer, mikor ismét találkozott azzal, akihez a Cencimhez című verset írta. Ifjú volt még s ereiben lángként folyt a vér — de most . . . belefáradt az élet sok apró gyötrelmébe és ha ajkához emelné habzó serlegét, keserű íz maradna utána.

Másnap a posta Keszthelyről nagy pecsétes levelet hozott számára, mely így hangzott :

Tekintetes Táblabíró úr, nekem nagy jó uram! Nagyon köszönöm, hogy rólam és fiamról megemlékezni méltóztatott és híres nemes munkáinak kiadását velem közölte. Amint könyvét felnyitottam: A keszthelyi zöld parton emelkedik a csendes Helikon. Azért, hogy beteljesedjék a niklai bölcsnek, akinek dicsőirét a halandóságának köde el nem éri, előrevaló mondata, ime itten, Keszthelyen, böjtelő havának 12. napján akarván Felséges urunknak születésnapját ülni, az ifjúságot Helikonra vezetni kívánjuk, hogy az úgynevezett declamáció által, magyar, német és diák írásszerzésben jó ízlésre kapjon, de a Helikonra vezető kalauzt nem nélkülözhetjük. Bátorkodunk azért a somogyi Kazinczyra vetni szemünket és azon napon való maga megalázására kérni. Lesznek talán több pártfogóink, kik hívásunkat meg nem vetik, hogy összetett vállakkal ezen türetlen ösvényen tanácsot adjanak és vezéreljenek oktatóan, mint kell az idővel élni és bölcsen örülni. Tapasztalt favoriba ajánlom magam örökös tisztelettel

gróf Festetics György.

Mit feleljen erre? Érezte, hogy számítanak rá, értékelik, várnak tőle olyanok, kiket maga is becsült és jóakarásukat nem vonta kétségbe. És mégis vonakodott ígéretet tenni és különösen tollát a gróf rendelkezésére adni. Nem mintha méltóságán alulnak találta volna, de valami idegenkedést érzett a nyilvános szerepléstől, a tapstól és különösen ott és azokkal szemben, akik iránt, ha nem is vallotta volna be senkinek, talán magának is alig, kicsit nehéz szívvel volt. Több nap nyugtalanította őt ez a levél és különösen a felelet, melyet már nem halaszthatott sokára. Egy reggel hirtelen elhatározással befogott és elhajtattott Dukára.

FÁY ILONA.

KÖLTEMÉNYEK.

Az utolsó akkord.

Ráncos kezében mélán, fájón
Sír s nevet a dal az öreg gitáron.
Ősz fejét ráhajtvá, borongó szemmel
A vén muzsikus szomorún mereng el.
Együtt indultak, együtt zengték
Minden szépségek dalát, versét,
S az út végén a fáradt két öreg
Közös emlékbén együtt képzeleg.

*

Hervatag ősz... komor tél... zúzmarás.
— A zord sírásó, az Idő, csak ás,
Csak ás.
De sívár ködből, üdén mosolyogva,
Fölébred Május... Fehér orgona
Holdas estén ont édes illatot,
Szomjat, amit forró vágy álmodott.
Sohaj és csók liheg a lomb alatt...
— S a dal mindegyre, egyre szilajabb.

*

A vén muzsikus suttog egy nevet,
S az ábrándos gitár kacag, eped;
Sovárog, izgat, simogat a húrja,
A könnyező sziveket lángra gyújtva.
S a lantos gyöngéden öleli át
Az odaadó, szerelmes gitárt,
Mintha az volna az imádott lány,
Akit akkor várt, régen, hajdanán.

De megriad . . . És föl, az égre néz . . .
 Zokog a húr . . . És megdermed a kéz ;
 Az utolsó akkorddal a Végtelenbe röppen
 Két megszakadt szív mámoros gyönyörben.

LŐRINCZY GYÖRGY.

A hittel ragyogó lélek éneke.

Szózáporozó fecsegőre ne hallgass,
 Gonoszabb, mint a nyájba betörő farkas ;
 Nem nyugtalanítja soha és sehol, a — félek,
 Kenyere, vize a jóban kivirágzó lélek,
 A csendre-rendre igazodó szíveket falja,
 Rá se hederít a fölsikoltó jajra.

S akinek nem jó semmi se itt a földön,
 Akinek Isten szabad ege is börtön,
 Akinek korpa a fehér kalács, ha henyél is,
 Akinek ököl a lágy, simogató tenyér is
 És káromlásnak kiáltja a könnyörgő szókat —
 Vigyázz! tőle a házad és magad óvjad!

Kerüld a kerge délibábkergetőket,
 A szivárványhíd lábánál lebzselőket ;
 Az ő Istenük az Isten helyett a Szerencse . . .
 Te meg ne szédülj! Kezed a láz ölbe ne ejtse!
 A csendes munkát kinevető balga kalandot
 Köszönés nélkül eliramodva hagyd ott.

Verd csak szájon a fecsegőre hevültet ;
 Törd le, ki nyugtalanság-palántát ültet!
 Fojtsd meg a henye álmat, ha körülötted röpköd,
 Védd és gyúrd összeszorított foggal a göröngyöt!
 Szapora munka rabjává kell magadat tenned
 S hittel ragyogó Lélek égjen ma benned!

GYÖKÖSSY ENDRE.

SZEMLE.

Gr. Apponyi Albert 85-ik születése napján.

Elnöki megnyitó beszéd az Akadémia 1931. június 22-iki
összes ülésén.

Először gyűltünk ma összes ülésre össze azóta, hogy az egész ország megünnepelte tiszteleti és igazgató tagtársunk, hazánk nagy fia, gróf Apponyi Albert 85-ik születésnapját. Ebből az ünneplésből részt kérünk mi is, mert Apponyit mi is joggal a magunkénak valljuk és mert Akadémiánk nem szokott szótlan maradni akkor, mikor egy nagy, közös érzelem az egész nemzet szívét megdobogtatja.

Igen — a magunkénak valljuk Apponyit, kit Akadémiánk már 1898-ban választott meg tiszteleti tagjává s 1908-ban igazgató-tagjává is, és ki épen a legutóbbi időben egy nagyjelentőségű emlékbeszéddel s Szent Inre-ünnepélyünkön egy történelmi értekezéssel vett emlékezetes részt Akadémiánk nyilvános működésében. De mint szónok — nemzetünk legnagyobb szónoka, s mint publicista is kiváló helyet foglal ő el állandóan sorainkban és irodalmunkban. Összegyűjtött beszédeit kiadták 1896-ban két kötetben, azóta azonban a hazánk közéletében gyakran korszakos fontosságú szónoklatok egész hosszú sora, mindig újakkal szaporodva, várja azt, hogy könyv-alakban közreadva, mint a szónoki művészet példányképei s történelmünknek is gyakran útjelzői, nemzetünk közkincsévé váljanak. A küzdelem, melyet a nagy államférfiú hazája igazának érdekében nemzetközi fórumok előtt folytatott, úgy mutatja be Apponyit, mint a nemzetközi jog tudós és ellenállhatatlan meggyőző erejű művelőjét, s emlékiratai, melyeknek első kötete 1922-ben jelent meg, valódi mintáját szolgáltatják az elfogulatlan és tárgyilagos egykorú történetírásnak.

De ami mindenkit legjobban megragad e csodálatos életpályának inimmár a patriarchai kort is meghaladó s még mindig fölfelé ívelni látszó képén, az annak szinte példátlanul álló, mindig diadalmasabbá alakuló politikai jelentősége és jellege. Apponyi sohasem igekezett a hatalmat magához ragadni ; a kormány vezetésére soha-

sem vállalkozott, csak a politikai helyzet elutasíthatatlan követelményei vehették rá, hogy rövid időre a képviselőházi elnöki, majd két ízben a vallás- és közoktatásügyi miniszteri állást vállalja el. Mégis, akár hivatali állásban volt, akár azon kívül, el volt ismerve általánosan, hogy hazánk egyik legnagyobb politikai értékét és tényezőjét bírja benne.

Ez legvilágosabban tünt ki, mikor hazánkra ránehezedett az a rettentő csapás, mely összeomlását s megcsönkíttatását hozta magával. Innen kezdve mindenki úgy nézett Apponyira, mint akire nemzeti életünk megmentésében a vezérszerep vár, különösen a külfölddel szemben, amely méltán őt tekintette Magyarország reprezentatív férfiának. Semmi kormányhatalom nem volt a kezében, csak a nemzet bizalmát bírta, de azt osztatlanul, és az egész magyarságot áthatotta a tudat, hogy ügyét jobb kezekre nem bízhatta.

Egészen példátlan, mondhatjuk, világszerte az a szerep és az az állás, amelyet Apponyi közéletünkben pályája legújabb szakaszában elfoglál. Őt a Gondviselés nemcsak kivételesen hosszú élettel, s az övéhez hasonló korban valóban ritka lelki és szellemi erővel áldotta meg; neki megengedte azt is, hogy hosszú életében elérje azt, amit mások a politikai téren csak haláluk után szoktak elérni: az általános, tartaléknélküli elismerést, megbecsülést és bizalmat. Egy neme ez az életben való megdicsőülésnek, amelyre a történelemben alig találunk példát, és nekünk magyaroknak leveretésünkben, méltatlan megaláztatásunkban és meggyötörtetésünkben jogos büszkeségünk, hogy a mi nemzetünk hozta létre azt a határainkon belül és kívül általánosan elismert csodálatos erkölcsi és politikai értéket, melyet Apponyi jóval több mint félszázados pályája csúcspontján képvisel. És az, hogy ez a mindent meghaladó érték a mi hazánk javát szolgálja, a legbiztatóbb reményt nyújtja elnyomott, de igazságos ügyünk majdani diadalára.

Meg vagyok róla győződve, hogy Akadémiánk összes tagjainak érzelmeit fejezem ki, midőn indítványozom, hogy ünnepelt tagtársunknak hozzuk tudomására mély elismerésünket, meleg ragaszkodásunkat, csodálatunkat, büszkeségünket és azokat az őszinte kívánásokat, melyekkel az idén letelt évforduló alkalmából drága életének és megbecsülhetetlen munkásságának további megtartásáért fohászkodunk a Mindenhatóhoz.

Berzeviczy Albert.

Színház.

József Ferenc királyi herceg Columbus-színműve.

Szegeden a szabadtéri játékokkal egyidőben a Városi Színház is érdekes új darabot mutatott be: *Columbust*, József Ferenc királyi herceg színművét. Nagyon érdekes mű, szerzőjét tekintve s magában véve egyaránt. Főúri szerzőkkel szemben könnyen fölmerül az előkelő dilettantizmus gyanúja, ez esetben azonban nem kell a hízélgés vádjától tartani annak, aki elismeri a mű írói szépségeit s a szerző költői adományát.

A tárgy epikai természetű: küzdelmes út, mely a kívánt célhoz vezet; de a hős küzdelmein, önemésztődésén drámai mozzalom ömlik el, sőt tragikai árnyék; sorsa a nagy ember tipikus sorsa, akit nem értenek meg s kiben nem hisznek. Rozoga hajókat adnak neki egy új világ felfedezésére; a kikötő népének salakja indul vele a nagy útra, akiket csak az arany csábja csal, s akik rögtön elcsüggednek, amint a föld, a megszokott haza, eltűnik szemük elől. A nagyot akaróknak ellene szegülnek az elemek is: a szélcsend, a Sargasso ingoványhálója, a vihar; ellene az értetlen emberek; a nélkülözés miatt lázongó, türelmetlen legénység, kiket az eleség fogyta kétségbeejt, vissza akarnak fordulni, csak az tartja őket féken, ideig-óráig, hogy vezető nélkül, a maguk erejéből nem tudnak boldogulni. Csak az öreg kormányos bízik még benne; Columbus akarata, tudása maga is elcsügged az új meg új csalódások közben, amint a tengerből kihalászott fadarab reves tuskónak bizonyul, a lemenő napkorong alját csipkéző árnyék a remélt hegyláncból felhővé oszlik. Már-már meghasonlik önmagával, önvádoló gondolatok gyöttrik, láthatatlan hangok rivallnak reá, gúnyval, átkozódva, — ez nagy költőiségű jelenet — de fenntartja a hit, nem tántorul el a céltől, kész mindent feláldozni annak: inkább felrobbantja a hajót, mintsem eltűrje, hogy visszaforduljanak, ami — ő tudja — eleség híján, megrongált hajóval azoknak is végromlását jelentené, akik sürgetik. Már kezében a fáklya, mikor az általános kétségbeesés pillanatában egy ágyúlövés a föld meglátását jelenti, s a cél elérése mindent örömmre fordít.

E vázlatból is látni, hogy az egészben drámai élet lüktet. Nem szoros szerkezetű dráma, számos képből áll, de a jeleneteket erős logikai, sőt lélektani kapesok fogják egybe, egyre-fokozódón. Az új meg új akadályok emelkedő erővel tornyosulnak Columbus elé, lelkében, s ott belső, pszichológiai erőkké válnak, az egész lélektani drámává. A drámai formát századok csiszolták ki, igaz, de minden tárgy magával hozza a maga sajátos alakját, s ha csak a tankönyvek

szabályait néznők, Hauptmann *Takácsait* és *Hannelejét*, Tolsztoj *Élő holttestét*, s nem egy szép művet le kellene tiltani a színpadról. Columbus pályája, sorsa természetesen hozza magával ezt a formát, mely *bensőleg* nem nélkülözi a drámai erőt és lüktetést.

Hogy ezt a szerző el tudta érni, az nem csekély költői erőre vall. Mert feladatát azzal is megnehezítette, hogy az epikus tárgyat lírai alapra vonta. Egy szárnyaló prológ szerint — mely magában véve is szép költemény — a nagy fölfedező küzdelmei, kétsége, hite — a magyar sors képe; mi is tengeren hanyóduunk, sebzett hajónk nem tudni, merre, hová megy, közeledik-e a célhoz; csak a kishitűek csüggedését látjuk, az elemek, a sors ellenkezését érezzük; — de kitartással, akarattal, tettel, hittel győzedelmeskedni lehet — ez a nagy tanulság.

A példázat nem a színpad nyelve, de a szerző és műve nagyot nyert, mikor történeti s hozzá idegen hőst ennyire közel tudta hozni hozzánk.

Vannak, kiknek szemében ma az idealizmus, hazafiság, hit őszinte bevallása majdnem naivságnak tetszik; a mű ezen az előítéleten is győzedelmeskedett hazafi érzésének erejével, ami királyi házunk ez ágában immár négy nemzedéken át öröklődő erény.

A darab nagy hatást tett a közönségre. Az előadás kitűnő volt. Táray Ferenc alakításában minden mozzanat valóban benső küzdelemmé vált, a csüggedt pillanatokban szinte hamleti vonásokkal átszőve. A díszlet, a mozgó hajó, melyet elindulni láttunk s melyet a vihar hanyt-vetett, szép és hatásos volt. A fedélzet magaslatán álló kormány maga is szereplő személlyé vált. A magaslat alatt lecsapódó oldalfal a hajó belsejét tárta fel, hol Columbus vívódása, máskor az összeesküvés folyt. A rendezés dr. Németh Antal mélyreható és szellemes munkája. Egészben véve: vidéki színházról várni sem lehetett ilyen előadást. Kár, hogy Szeged városa éppen most szünteti meg a házi kezelést, ami egyetemi városainkban a közművelődés érdekében máshol is nagyon kívánatos volna.

V. G.

A «Magyar Passio» Szegeden.

Korunk művelődésének majdani történetírója bizonyosan messzemenő következtetéseket fog levonni abból a fordulatból, hogy a legújabb színpadi törekvések mennyire visszaiparkodnak a színjátszás gyökérjelenségeihez. Az aprólékos naturalizmussal való szakítás, a nagyvonalú stilizáltság, sőt itt-ott a primitív archaizálás elé való törekvés, a drámának — ennek az egyébként is kollektív műfajnak — még kollektívebbé tétele, a nézők tömegének bele-

vonása a játékba, ezek azok a legfeltűnőbb jelenségek, melyek a modern színpadi irányokat jellemzik.

Mindezeket a törekvéseket szinte egy csokorba kötve látjuk a szabadtéri előadásoknak feléledő szokásában, megszerezve azzal a szintén őseredetire mutató jelenséggel, hogy ezek a játékok legtöbbszörre vallásos jellegűek.

A külföldi próbálkozások után — kultúránk nagykoncepciójú vezetőjének elhatározásából — megkezdődtek végre magyar földön is a művészi értékű szabadtéri előadások. Az első kísérleti hely Szeged volt, az ország második legnagyobb városa, egyúttal déli végvára, a régi magyar kormányoktól olyan mostohán kezelt alföldi kultúra centruma. Színpada: a mult esztendőben felavatott Fogadalmi-templom előtere és lépcsőzete — kerete: a fenséges komolyságú Templom-tér a maga árkádos Nemzeti Pantheonjával.

Soha jobb helyet ennek az előadásnak választani nem lehetett volna! Voinovich Géza *Magyar Passiója*, amely olyan szerencsés művészi tapintattal egyesíti a vallási eszmét a nemzetivel, az Üdvözítő elárulatását és diadalmas feltámadását a magyar nemzet bukásával és reményelt feltámadásával, ez a *Magyar Passio* méltó keretül csakugyan ilyen egyszerű környezetet igényelt.

Itt valóban együtt játszott az előadott történettel a színhely is. A vallási hangulatot a templom világhírű orgonájának szava, és harangjainak zúgása festette alá. De vele játszott néma beszédességgel a színtér minden történeti és hangulati vonatkozása is. A darab cselekménye Mátyás király korában a kassai dóm előtt játszik, amely olyan hosszú időn át készült magyar, tót és német munkások verejtékével. Az előadás is templom előtt folyt, a nagy árvíz hullámsírjából kiemelkedő Szegednek Fogadalmi-temploma előtt, amely szintén évtizedek munkájának eredménye, a magyar, szerb és német nyelvterület érintkezése pontján. S még tovább menve: a magyar feltámadás ígéit milyen lélekbe markoló visszhanggal verték vissza azok a falak, amelyek a nemzeti hadsereg megszületésének tanúi voltak s elindulását látták a magyar újjászületés felé. A szent játékban megelevenedő magyar szentek pedig mintha kíséretet kaptak volna a Nemzeti Pantheon nagyjainak kőbefaragott emlékeitől, azoktól a nagyoktól, akik szentjeink vallásos munkáját a magyar tudás, a magyar műízlés felé kiterjesztették. S végül, a nemzeti fájdalom és aggodás szavai a nézők lelkének micsoda mélységeibe hatoltak le a trianoni határ döbbenetes közelségének érzésétől. Azok a fénycsóvák, amelyek erre a szent játéokra a modern technika jóvoltából olyan pazarul ömlöttek, át dobták fényüket — nemcsak szimbólikusan,

hanem fizikai valósággal is — a szeged-szöregi határon túl, elszakított testvéreink felé . . .

S ehhez a fenséges környezethez az előadás is mindenben méltó volt. A Nemzeti Színház nagynevű igazgatója rendkívüli ízléssel és mindenre kiterjedő gondossággal hangolta bele — a Nemzeti Színház színpadjára készült darabot — ebbe a nagyarányú színtérbe. A mű nagyvonalúságát fokozta, szándékos és művészi archaikus jellegét még erősebben aláhúzta, s a vallásos ihlet erősítése céljából teljesen kihasználta mindazt, amit a valóságos templom, mint színpadi keret nyújtott. A mozgósított rendkívül bonyolult apparátusnak minden egyes alkatrészén tökéletes biztossággal uralkodott. A tömegmozgatás, a zenei effektusok, az emberi hangerő és a fényjelenségek minden hatáslehetőségét ki tudta csalni.

Kalaplevéve kell megemlékezni azonban a Nemzeti Színház művészeinek teljesítményéről is. Feladatuk a legnehezebbek közé tartozott. Zárt térhez szokott hanglejtésüket fel kellett cserélni egy tagoltabb szövegejtéssel, egy szélesebb ívelésű dikcióval, egy erőltetettebb torokmunkával, s gesztusaikat és egész játékmódorukat is nagyobbvonalúvá kellett tenniük. S hogy ez kitűnően sikerült nekik, az legfényesebb bizonyítéka az ország első színészgárdája művészi színvonalának. Ki kellene írunk majdnem az egész színlapot, ha mindannyiukat érdemük szerint akarnók megdícsérni. Mégis hadd legyen név szerint is megemlítve Jézus személyesítője, a megjelenésében is festői hatású Lehotay Árpád, a nagy mesterségtudású Gál Gyula, a melegen és gyökeres magyarsággal beszélő Kürti József, a nemes retorikájú Abonyi Géza, a Mária alakját finom művészettel megformáló Aczél Ilona, Hettyey Aranka, és a változatos játékú Tőkés Anna. De említsük meg az orgonát mesterien kezelő Antos Kálmánt, s a zenekart nagy biztossággal irányító Lavotta Rezsőt is.

Hiányos lenne ez az ismertetés, ha ki nem emelné a majdnem ötszáz tagú statisztéria szereplését is. A szegedi polgári iskolai tanárképző főiskola, a katolikus tanítóképző intézet, a leánygimnázium, a piarista gimnázium, a gyakorló polgári iskola és a belvárosi elemi iskola ifjúsága önzetlen lelkesedéssel és kifogástalan munkateljesítménnyel szolgálta ezt a magasztos művészi munkát.

De köszönetet kell mondani a szegedi helyőrségnek is, amely nagy szakértelemmel segített a technikai munkálatokban, valamint Szeged város vendégszerető vezetőségének is, amely a nagy célt megértette, felkarolta és véghezvitelét lehetővé tette.

A szegedi *Magyar Passiót* egyes hangok dícséretreméltó kezdetnek minősítették, amelyet követni kell a további tökéletesebb próbál-

kozásoknak. Hát valóban kezdet volt, de — szerintünk — olyan kezdet, amely már egyúttal diadal is. Diadala a magyar elmének, a magyar akaratnak, a magyar lelkesedésnek, a magyar műízlésnek. Kezdet volt, de nem bátortalan és tapogatózó, hanem a következő vállalkozások számára példaadó!

Galamb Sándor.

Shakespeare-ciklus a Nemzeti Színházban.

Az idei színházi év a nehéz gazdasági helyzet következtében sok gondot okozott a színházaknak s hír szerint minden buzgalomuk kevés sikerrel járt. Annál öröndetesebb, hogy a Nemzeti Színház a maga komoly feladataival kivétel; ez közönségünk jó ízlésének bizonyosága; de a színház is megtette hozzá a magáét; kapuzárás előtt nagy teljesítményekkel állott elő, melyek irodalmi és művészi tekintetben egyaránt jelentősek voltak. Utolsó hónapjában egy Shakespeare-ciklussal mutatta meg erejét. S bár Ódry Árpád, a Shakespeare-darabok főerőssége, hirtelen jött betegsége miatt, épen ez időre kénytelen volt a közönség mély sajnálatára a műsorról elmaradni, a színház mégis elő tudta adni a hirdetett drámákat, sok új szereplővel, ami a művészek erejére és sokoldalúságára s e mellett a színháznál uralkodó kitűnő szellemre mutat. A színház a szinte legyőzhetlen nehézségekbe ütköző feladatot művészi tekintetben teljes sikerrel oldotta meg, amit a közönség lelkes elismerése jutalmazott.

Nincs módunkban valamennyi előadásról beszámolni, néhány új alakítást azonban méltó kiemelnünk.

Macbeth szerepét ezúttal először játszotta Kiss Ferenc. Maszkja előre a gonosz embert jelezte; pedig Macbeth vértette ellenére sem gonosztevő; inkább hősi típus, csak hogy azon idők véres kezével; — külsőleg nem ártana kissé megszépíteni ez alakot. Bensőleg szépen érezte a művész a nagyravágyás elhatalmasodását; világosan kiemelkedett, hogy Macbeth és felesége mennyire egymásnak valók, nem a lady kormányozza őt, ami ily hőshöz nem illenék, hanem szerelemből, egymásért teszik, amit elkövetnek. Ebben természetesen nagy része volt lady Macbeth személyesítőjének, Hettyey Arankának, aki e mellett különösen a lady éji járás-kelését adta pose nélkül, az igazság teljes egyszerűségével. Kiss Ferenc játékában kiemelkedő mozzanat volt, amint a gyilkosság terve egészen kiforgatja magából; ez is mutatja, hogy nem megrögzött gonosz. E jelenetnél a színpad háttérében magas lépcső emelkedik, fent, az ajtó mögött, alszik a király; Macbeth a lépcsőn meggörnyedve surran fel, szinte torz-

alakká gombolyodva, mint valami orv ragadozó. Lejövet, míg a történeteket elmondja feleségének, kezeit háta mögé tartja ; csak végül vonja elő s akkor bennök a két tör ; ez így rendkívül hatásos s ez nem színpadi hatás, hanem lelki, mert indokolt és természetes. Angol metszetről ismerjük ilyen formán e jelenetet ; nem következés, hogy Kiss Ferenc onnan vette, de ha onnan, az csak tanulmányát és komolyságát dicséri. Lelkiismeretfurdalása fokozatosan nő a lakoma jelenetéig. Itt az üres szék mered reá ; ez a helyes rendezés, hiszen a jelenést csak ő maga látja ; az üres szék itt sokkal elevebb, mint a beleültetett színpadi szellem volna, ahogy az angolok ma is rajzolják e jelenetet. Általában a rendezés fején találta a szeget : egyszerű, mégis változatos. Az előteret oszlopokon nyugvó bolthajtás kereteli állandóan ; csak a hátsó fal változik, hol ablakot, hol ajtót ábrázolva, hol fölemelkedve s a lépcsőnek adva helyet, ezáltal mégis az egész színpad képe megváltozik ; csak színpadhoz gyakorlott szem képes az előtér változatlanóságát fölismerni. Egyetlen hátrány jár ezzel : hogy Macbeth csatáját is itt, falak közt vívja, várában — ez sem lehetetlen. Szerencsés megoldást talált a rendezés a fenyéren megjelenő, jövődöbéli királyok feltüntetésére : mozdulatlanul emelkednek ki a földből s a homályból ; valóban jelenés ez így, — a régi esetlen sétáltatás helyett. — Az előadás nagy sikere volt Kiss Ferencnek és a színháznak.

Hamletet Táray Ferenc játszotta, aki most a szegedi színház tagja, de pesti színházakból közönségünknek is régi ösmerőse. Alakítása meglepően egységes és egyöntetű volt, s mégis sokoldalú. Elejétől fogva a bükör betege, mélabús királyfi, kiben az akarat elernyed a bánattól. Mikor barátai az égi jelenésről beszélnek, fölélenkül ; királyatyjáról a kérdezősködést, piros volt-e vagy halvány, úgy adja fel, hogy abból látni lehet, mennyire szereti atyját. Barátaikhoz nyájas, mégis királyfi. A színészekhez leereszkedő ; e jeleneten érzett, hogy a művész mily örömmel és büszkeséggel hirdeti a színészet dicsőségét. Az Opheliával való jelenet nem volt oly szenvedélyes, minőhöz szokva vagyunk, de illet Táray Hamletjéhez. Őszinte szerelem és lemondás szól abból, s mikor gúnyba csap, a tettett örület álarcát veszi fel ; így zavarja meg okkal e találkozás Ophelia elméjét, aminek a költő két sorban világos kifejezést is ad. Maga a «lenni vagy nem lenni» monológja a ma divatos keskeny színpadon, melyet hátsó függönyök sokszor szinte az előfüggönyhöz szorítanak, alig fér el. E ponton természetesebbnek érezzük az olaszok példáját, akik magánbeszédüket folytatva jönnek be — hiszen ez nyilvánvalón folytatása egy elmélkedésnek — vagy székben ülnek, könyv a kezük-

ben, mintha az indította volna el gondolataikat. Viszont igen szerencsés leleménye a rendezésnek, hogy a szellem Hamletet a temetőbe vezeti; e jelenetben Táray Hamletje megrendülésével mélyen hatott s igen szép párja volt a másik temetői jelenet, Ophelia temetésekor. A közönség melegen fogadta a nagy próbát, mely nem próba volt, hanem kiértett eredmény.

Romeója is új van a színháznak: Uray Tivadar. Új nemesak személye, de új volt felfogása is. Alakja, mozdulatai fiatalságot sugároznak, annak minden bájával és tisztaságával együtt. Nem érzéki szenvedélyű Romeót játszott, nem a gerjedelem mohóságát; fiatal fiú, kivel tapasztaltabb barátai tréfálva bánnak, — benne a fiatal szív tiszta, költői lángja gyúlad fel, — ezért oly halálos ez a szerelem. Két virág sorsa ez, kiket a szél letör. Uray törékeny alakja, halk hangja, finom mozdulatai elejétől fogva éreztetik, hogy ez ellenséges családok között nagy lobbanását a végzet fogja kioltani. Ez a felfogás hű Shakespeare szövegéhez. Romeo már az estélyre menve balsejtelemről szól. Mikor megtudja, ki az, aki szerelemre gyújtotta, felsóhajt: — «Hát Capulet! Így éltem zálog ellenkézbe' lett!» Julia szintén: «Szerelmem sarja hát egy gyűlölt névnek! Korán láttam s ah, későn ismerém meg!» — Shakespeare szereti a tragikus sorsot így előre éreztetni. Hasonló, midőn Brabantio a signoria előtt azt mondja Othellonak: «Tartsd szemmel őt, mór, hogyha van szemed. Megcsalhat téged is, mint engemet.» Ingerültségében az apa szól így tulajdon leányáról — hogyne nyitna ezzel ajtót a mór szívéen a gyanúnak, Jagónak? Romeo és Julia maguk érzik előre a végzetet s mégsem jut eszükbe, hogy szerelmükről lemondjanak, inkább a végzettel néznek szembe. Így válik sorsuk tragédiává. A végzet bonyolít össze mindent: Mereutio és Tybált halála vért fröccsent a rövid órájú nászra, Romeo száműzetése adja Julia kezébe a méregpoharat, az elkésző hír Romeóéba; s a sírteremben még Páris holttestének is ott kell hevernie, mert senki sem maradhat életben, akinek e végzetes szerelemhez köze volt. Mindez Uray felfogását, játékát igazolja, ki felett állandón mélabút éreztünk lebegni. Kifejezőképessége lelkén keresztül csodálatosan tud uralkodni egész testén. Mikor Julia szerelme felől megbizonyosodva, az esküvő dolgában jó Lőrinc barát-hoz: egész alakjából csakúgy sugárzott a boldogság biztos érzése; mikor a titkos esküvőre jön: megilletődés uralkodik rajta. Külön ki kell emelnünk a sírbolti jelenetet; nem félőrülten támológ be, hanem biztos elszántsággal, hiszen már Mantuában tudta, mire jó, mit fog cselekedni. Végbúcsúja is nyugodt, mintha már halottak csókolóznának; csak a balsorstól búcsúzik, nem Juliától. A pose,

mellyel a terítőre borul, méltó egy festő ecsetjére. Nem arccal omlik Juliára, nem öleli át; hanyatt dől ölébe, kitárt karokkal, mintha kedvesének elszálló lelke után nézne, azt ölelné. Az ébredő Julia így kedvesének fejét ölében látja meg, megmozdítja még lágy és meleg karjait, mintegy utolsó ölelésre. Költői Romeójával a művész beváltja mindazon reményeket, melyeket hozzá fűztünk.

Uray játszta most a *Vízkeresztben* a bolondot. Egészen sajátos figura ez Shakespeare bohócai között: nem gúnyolódik, nincs élce, nincs tréfája — de fölényesen néz el az emberek, még kisasszonya fölött is, s egyetlen gondja, hogy itt-ott elkapjon egy aranyat. Ez a bohócruhába bujt fölényes szemlélődő talán magának Shakespeare-nek keserű arcképe. Uray ezt emelte ki, ezt a fölényt, mely megvan benne akkor is, hogyha Böffen Tóbiásokkal énekelget egy pohár borért. Viola szerepében Tőkés Anna gyönyörű organuma úgy repítette Shakespeare duzzadó sorait, mint vitorlát a szél. Első küldetésekor, amint Olivíát keménységeért megátkozza, kiérzett szavából, hogy ő maga fogott tüzet a herceg iránt, s urának ez elutasítása mégis sérti; a hercegnek adott kétértelmű feleletei elárulták valódi értelmüket; e kettős színű szerepben mindig át tudta csillantani a rejtett igazi érzést. A szereposztás egyébként is szerencsés. Pethes Sándor rászületett a Keszeg Andor szerepére, Bodnár Jenő vaskos Böffen Tóbiása vérszerinti rokona Falstaffnak.

Az idei Shakespeare-ciklus valódi dicsősége a színháznak, legelső sorban Hevesi Sándor igazgatónak, aki ma a színház első rendezője és játékmestere is.

Voinovich Géza.

IRODALOM.

Károlyi Árpád tanulmányai.

Károlyi Árpád: *Néhány történelmi tanulmány.* Budapest, 1930.
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.

Ötven esztendőre visszamenő tudományos munka eredményéből válogatta össze Károlyi Árpád az anyagot e kötethez, melynek kiadásával az Akadémia szolgálatot tett a magyar tudományosságnak és a magyar irodalomnak. Ebből a most megjelent kötetből is látszik, hogy nem hatolt be Károlyi Árpád kutatásainak valamennyi értékes eredménye a köztudatba.

A kötet csaknem az egész magyar történelmen végigtekint, a súlypont azonban a XVII. század első évtizedeire esik.

Az Árpádok mint a magyar nemzeti királyság és társadalom szervezői c. tanulmány tárgyánál fogva három évszázadot ölel föl. Két eszme domborodik ki e tanulmányból; egyik az, hogy Szent István abszolút monarchiát akart alapítani, a másik az, hogy az Árpád-kor végén a királynak osztoznia kellett a hatalomban a nemzet gerincét alkotó köznemességgel. Szent István politikai intézményeiben a királyi hatalom korlátlan, de a nemzet az ő királyságán kívül élt, az újjáalakítás a honszerzők testületi hozzájárulása nélkül történt meg. Amikor aztán — IV. Béla korában — a nemességet bevonták a királyi vármegyékbe, akkor a vármegye nem olyanná alakult, amilyennek Szent István tervezte. Utódainak hatalmát éppen az a beneficiális adományozási rendszer korlátozta, amely az ő korában a királyi hatalom erősítésére szolgált.

A *Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban* című kis tanulmányának értékét főleg az adja meg, hogy önálló levéltári kutatáson alapul. Az adorfai csatának és benne a magyar huszárok szerepének nagy jelentőségét Károlyi elsőnek tárta föl e tanulmányban, amely hasznos elméebresztő a zsákmányszerzés és értékesítés fölemlítésével is. Erről más történetírók, s különösen Takáts Sándor műveiből bőven értesülünk, de gyakori fölemlítésének szükségét bizonyítja az, hogy sem történeti életrajzaink, sem regényíróink a gazdagodásnak ezt a módját — amely pedig pl. Hunyadi János nagy vagyonszerzésében is egyik fontos alaphoz képezhető — nem használták föl eléggé.

Ebben a tanulmányában Károlyi példát mutat arra, hogy azelőtt ismeretlen anyag nyilvánosságra hozásánál milyen körültekintéssel kell eljárnia a történetírónak. Fölhasználja a modern írók eredményeit, elhárítja az olyan körülmények ismertetését, amelyek másnak művéből eléggé világosak, az új anyag megértésére fölvonultatja az egykorú tudományos és szépirodalomnak a tárgyra vonatkozó adatait, s élvezetes előadásával a laikus elől elrejtí az a fáradságos munkát, amelyet a megbízhatóság és világosság érdekében végeznie kellett.

Az igazi Don Carlos című tanulmányban azt mutatja meg, hogyan kell méltányolni új úton járó alapos történetíró munkáját, színvonalon tartva ezzel történettudományunkat olyan téren, amelyen magyar tudóstól önálló kutatást nem követelhetünk.

Az asztalfiókban maradással vetekedő méltánytalanság érte a következő tanulmányt, amely egy pörirat egyetlen mondata alapján regényszerű epizódot támaszt föl Balassa Bálint életéből. Balassa Bálint pörösködően nagybátyjával, Balassa Andrással, Ernő főherceghez fordul panaszos levéllel és egyebek közt ezt írja: «Az az egy körülmény fölment engem minden vétek gyanúja alól, hogy Ferdinánd az ő kitűnő feleségét, kit a ráfogott bűn gyanúja miatt elűzött magától, magához visszavette, vele új házaseletet kezdett» stb. Ki ez a Ferdinánd? kérdezi Károlyi és meg is felel reá. «Senki más nem lehet, mint gróf Nogarolli Ferdinánd... Az ezidőbeli akták őt rendszeren és egyszerűen Comes Ferdinandusnak vagy csak Ferdinandusnak nevezik: mindenki tudta, kit kell alatta érteni; éppen úgy, mint pl. 30 évvel azelőtt mindenki tudta: ki az az egyszerűen Frater Georgiusnak nevezett barát». Ezen az alapon megindulva, Balassa későbbi szerelmi költeményeiről föltételezi, hogy azok nem Losonczy Annához, hanem Nogarolliné Harrach Annához szólnak. Nemcsak történetíró, hanem költő is ebben a tanulmányban Károlyi. Meggyőzően és gyönyörűen mutatja meg Balassa verseiben a szavak igazmondását: mikor Losonczy Anna Horvátországba költözik, akkor Balassa költeménye történeti hűséggel szól:

... árva fejemtül

A vált el, ki engem szeretett hű szívbül,

egészen jogos tehát az a föltevés, hogy a mindannyiunk előtt ismeretes szép búcsúvers:

Immár solymocskádat,
Kedves madárkádat,
Kit karodon tartottál,
Skófiummal varrott,

Klárissokkal rakott
 Lábzsínóron tartottál,
 Bocásád el békével,
 Szegényt, hadd menjen el,
 Reá ne haragudjál.

nem szólhat Losonczy Annához, akit Balassa feleségül kért, hanem Harrach Annához, akit Balassa elhagyott azért, hogy Lengyelországban keresse a boldogulást.

Illésy János a *Századok* 1898-i évfolyamában bemutat egy levelet, amely levélben Illésházy István, a későbbi nádor elmondja, hogy Balassa Lengyelországba megy, mert az özvegygé vált Losonczy Anna nem megy hozzá nőül. Ezzel az adattal Illésy megcáfoltnak tekinti Károlyi azon föltevését, hogy Balassa másba, mint Losonczy Annába, lett volna komolyan szerelmes. Kideríti, hogy Felső-Magyarországon nemcsak egy Ferdinánd volt abban a korban, volt más is, akivel éppen Balassának csakugyan pöre is volt. Illésynek ezt a tanulmányát túlbecsülve, a magyar irodalomtörténet egyszerűen szellemes tévedésnek minősítette Károlyi tanulmányának eredményét. Megfeledeztek arról, hogy Károlyi alapos történetíró, aki a forrásokba elmélyed, a kiadott anyagot pedig figyelemmel olvassa. Károlyi szövegéből világosan és hangsúlyozottan kiderül, hogy nem akármilyen Ferdinándról van szó a Balassa-levélben, hanem arról a Ferdinándról, akit egyszerűen «Ferdinánd» néven az egész Felvidék ismert. Ebben tökéletesen igazat adott neki Takáts Sándor (*Régi idők, régi emberek*, 128—130. l.). Takáts Sándor tanulmányából megtudunk egyebet is. Balassa nem szerelni bánatból ment Lengyelországba, hanem kenyérkereset végett, amint kenyérkereset végett járt Erdélyben is: lóval kereskedett, zsoldosokat szállított. Így már értjük a Losonczy Anna megkérését minden szerelem nélkül is. A költő, aki minden személyes vitézsége mellett is szerencsétlen volt harcaiban, a katonai pályán nem haladhatott, egyszerűen gazdagon kívánt házasodni, — s amint egyszer már fölládozta szerelmét a házasságnak, hajlandó volt erre másodszor is. Könnyelmű vére könnyelmű szerelmi kalandokba vitte, de ha valamit jelentenek a szép költemények szavai, pedig ezt Balassa verseinél el kell ismernünk — akkor igazi mély szerelme életének ebben a szakaszában azé volt, akiről Károlyi megemlékszik, Harrach Annáé.

Modern történetírásunk teljes egészében magáévá tette a következő tanulmányt, amely *A huszonkettedik articulus* címet viseli. A XVI. században a német evangélikus városi polgárság éles ellentétben állott a magyar református nemességgel, Bocskay fölkelésének korában simult egymáshoz nemzeti cél szolgálatában a társadalomnak

ez a két rétege. A városok német evangélikus polgárságának vallás-szabadsága bizonytalan alapon nyugodott, mert a nálunk is elterjedt fölfogás szerint a király a városokban, mint földesúr, a vallás felől rendelkezhetett. S íme, mikor a felsőmagyarországi öt város az országgyűlésen benyújtja folyamodását, a rendek mellőzik Illésházy és Joó János kérvényét: «Összezsugorodik a nemesi szabadságon, az élet-és vagyonbiztosságon ejtett eklatáns sérelem a lelkiismereti szabadság ügye mellett». A városi polgárok megijedtek attól az erélytől, amellyel ügyüket a rendek magukévá tették!

Ugyanezzel a korrall foglalkozik a következő két tanulmány: *Bocskay szerepe a történetben és Bocskay és a bécsi béke*. Nemcsak Bocskay alakjára, hanem a nyugati és keleti magyar fölfogásra, az erdélyi és a Habsburg-párti magyar politikára is világos és modern történetírásunk által szintén teljes egészében átvett megállapításokat olvassunk ezekből az ide s tova harmincéves tanulmányokból. A maradék-Magyarország területre, még inkább lakosságra nézve elmaradt Csehország, sőt az örökös tartományok mögött is; «nem is kell hát valami rosszakaratot keresnünk, hanem csupán a gyakorlati politikában érvényesülni tudó erőket kell mérlegelnünk, hogy a teóriában szabad és független... töredéke Magyarországnak... azzá válik a vezetők szemében, amit a középkori aritmetika quantitas negligabilis néven nevez». Az erdélyi politika alapja pedig az, hogy Erdély a magyar király kezében csak messze előretolt előörs lehetett volna, «előörs, mely az ellenség támadását minden körülmények között kihívja s melyet a távoleső várból a legjobb akarat mellett sem lehet tartani». Természetes, hogy ilyen körülmények között az erdélyiek nem kívánkoztak Habsburg uralom alá.

Legterjedelmesebb a kötetben közölt értekezések közül a következő: *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása*. Ez a tanulmány Bethlen Gábor támadásainak érdekes igazolását adja. Magyarországon a törvényes állapot a katolikus egyháznak kedvezett egyrészt azzal, hogy a kath. egyház főpapjait a törvényhozás tagjaiul hagyta meg, másrészt azzal, hogy a központi kormányzat a katolikus érdekek előmozdítására törekedett. A központi kormányzatot ilyen irányú törekvésében a római pápa nógatta újabb és újabb előretörésekre, s az országban uralkodó erőmegosztásban az egységes vezetés alatt álló katolikus párt, amelynek kezében van a kormány, számos ízben éppen protestánsok által éri el a fontosnál fontosabb eredményeket: a magyar protestánsok elszakítását az osztrákoktól ugyanakkor, mikor a katolikusok a római pápában hatalmas szövetségesre találnak; katolikus istentisztelet bevezetése

sét protestáns városokba, protestáns istentisztelet megszüntetését még némely végvárban is.

Az eddig fölserolt tanulmányok kimondottan építő célzatúak: áttekint a magyar királyság első századain az egyik, kiváló tudós új eredményeit mutatja a másik, Károlyi saját tanulmányainak eredményeit tárja elő a többi. Nem fog valamennyi eredmény egyhangú helyesléssel találkozni. A II. Endréről szóló általános ítélet enyhítését Károlyi után nyomatékosabban vette munkába Hóman, az 1604: XXII. tc.-ről szóló tanulmányt fenntartás nélkül vette át Szekfű. Már a cuius regio reálisztikus értelmezését történetíróinknak éppen az a csoportja üdvözli örömmel, amely a magyar alkotmány fejlődésében a királyság magánjogi jellegét a középkorban épen úgy fölismeri véli, mint a nyugati államokban. De akármilyen álláspontot fogad el egyik vagy másik történetírói iskola Károlyival szemben, azt nem mondhatja róla, amit Károlyi kénytelen megállapítani két külföldi történetíróról a következő tanulmányaiban, melyek szintén építnek ugyan, de céljuk részben polemikus. Tulságosan dinasztikus színezéssel, az ellenpárt nagyjainak, köztük elsőként Bethlen Gábornak torzalakká festésével vádolja Gindelyt, — Istenben elnyugodott vén magyarfalónak nevezi Camesiát, akiről egyébként elismeri, hogy Bécs város multjának földerítésében kitűnő munkát végzett — alapos fejmosásban részesíti Onno Kloppet, aki Tököli Imrét igazságtalanul bemártotta a német közvélemény előtt.

Az első tanulmányban (*Bethlen Gábor levelei*) a polémia mellékesebb, a főcél Bethlen jellemzése, — a főeredmény azonban nem ez — hiszen Bethlen Gábor nagysága akkor sem volt homályban, amikor (1880) Károlyi ezt a tanulmányt írta, hanem az, amit irodalomtörténetünk ma sem hangsúlyoz eléggé, hogy t. i. Bethlen Gábornak előkelő helye van irodalomtörténetünk pantheonában. Irálytanításunk szempontjából nagy kár, hogy a magyar közönség nem fogadhatta meg az ötven éve elhangzott sóhajt: bár forgatná gyakran e becses könyvet a történetkedvelő magyar közönség, mert Bethlen Gábor összes, vagy legalább válogatott leveleinek újabb kiadója nem akadt.

A Tököli Imréről szóló tanulmányban a Tökölire szórt igaztalan vádak visszautasításán kívül a történetírásnak azt az alapelvét tisztázza Károlyi, hogy elfogulatlanul az igazság kiderítésére kell törekednünk. «Ha nem keresztyén volt is Kara Musztafa, vajjon a tetterőt, lelke gondolatának merész voltát, azt, hogy öntudatosan tört kitézőtt célja felé, méltányosan elvitathatni-e tőle?» Hangsúlyozza Károlyi, hogy épen úgy szívből gyűlöltek a törököt azok, akiknek fejét Báthory Zsigmond törökbarátság bűnéért leüttette, mint maga Báthory, —

de ők látták, hogy üllő és kalapács között vannak. Tököli sem volt tökéletes ember, «gyöngesége és kapkodása, nagyravágyása és rövidlátása eleget ártott a magasztos ügynek», de el kell ítélni azt a becsmérlő és megvető modort, amellyel Tökölinek minden tettéről ítélte Onno Klopp.

A kötet utolsó tanulmánya (*Az 1848. évi III. tc. történetéről*) emlékeztet arra, hogy Károlynak a Gondviselés jó egészségben adott hosszú életet a végből, hogy hozzá valóban méltó föladatokat megoldásán mutassa meg erejét. Azzal a korszakkal foglalkozik mostan, amelyben a modern kor valamennyi eszméje egyszerre állott homloktérbe, amelyben az egy Széchenyi megértése is igénybevenné a legkiválóbb agyú történetíró teljes értelmi erejét. Ez a tanulmány csak ízelítő egy nagyobb munkából, amely a Széchenyi-kötetekkel együtt bizonyos mértékig hivatva van pótolni azt, hogy Károlyi nem jutott munkához azokban a monumentális kiadványokban, amelyekből a legújabb idő-kig merítette történelmi ismereteit a magyar értelmiség.

Hadd fejezzem be azzal ezt az ismertetést, amivel Károlyi Bethlen Gábor leveleinek ismertetését: «Bár forgatná gyakran e becses könyvet a történetkedvelő magyar közönség»; a tudományos igazságért tanul lelkesedni az olvasó, miközben színes részleteket lát meg a multból és kitűnő minta megismerésével fejleszti saját stílus-érzékét.

Török Pál.

Nyelvészet és történelem.

Csefkó Gyula: *Szállóigék, szólásmódok.* Budapest, 1930.

A nyelvi kifejezés hű tükre a beszélő nyelvközösség lelki alkatának. Ami egy nép életében döntő mozzanatként szerepel, ami lelki világában több-kevesebb nyomot hagy, azt a nép szavakba önti, mondogatja, mesélgeti. A szó azonban elrepül, a nép idővel elfelejtkezik régi dolgairól, csak egy-egy gyakrabban használt mondás marad fenn, új, átvitt jelentést kap, s ezekből a szólásokká merevedett kifejezésekből a hozzáértő kihámozhatja az eredeti értelmet. A szóláskutatás így nemcsak a nyelvtudománynak igen fontos és érdekes ága, hanem a szokásmondások eredeti tárgyi tartalmának felderítésével hasznos szolgálatokat tesz a történelmi tudományoknak is.

A magyar szólásmódok magyarázatában eddig Kertész Manó és Tolnai Vilmos szerzett leginkább érdemeket. Hozzájuk csatlakozik most harmadikul Csefkó Gyula. *Szállóigék, szólásmódok* c. könyvében úgy mutatkozik be, mint szóláskészletünk egyik leghivatottabb, leg-

felkészültebb kutatója. Az eddig még nem, vagy helytelenül magyarázott szólásokat veszi sorra művében s igyekszik eredeti jelentésüket megállapítani.

Szóba kerül itt sok olyan szokásmondás, amely a régi magyar élet egy-egy jelenetét, történelmünk egy-egy érdekes fejezetét tárja elénk.

Megjelennek előttünk politikai történetünk nevezetes korszakai. A kunokkal való érintkezés nyomait látjuk a kunkapitányról szóló szokásmondásokban. A kunok nem ittak bort, hanem a kölesből erjesztett boza nevű itallal éltek. A kunkapitány, mint népe jellegzetes képviselője, különösen megtartotta ezt az ősi szokást. Gyakran megessett tehát, hogy lakodalmak, mulatozások alkalmával az asztal végére húzódott s nem ivott. Ép ezért könnyen válhatott tréfálkozások céltáblájává, s ha ügyesen vissza tudott vágni, akkor maga lett a tréfa mestere, a társaságnak jókedvre derítője. Ilyen értelemben beszél a nép még ma is kunkapitányról, s a kunkapitány-választás némi helyen ma is lakodalmi szokás. Egy másik szokásmondásunk, a nagy mahomed emberről, a török hódítókkal való érintkezés maradványa. Eredetileg a hatalmas termetű török katonát nevezhették így, később azonban bármely nagytermetű ember jelölésére állandósult ez a kifejezés. Egy következő szólás-csoportunk az ellenreformáció politikai s egyházi villongásai közé ragad bennünket. Ebben a zivataros korszakban nagyon elhíresedett egy Hirkó-Herkó nevű katolikus világi pap, jászai plébános. Ez a «vérrel híres» páter egy-egy labanc csapat élén bejárta a Felvidéket s erőszakkal foglalgatta vissza a protestáns templomokat. A tornai református prédikátor könyvben írta meg közséje templomának erőszakos elfoglalását, s könyve tanúsága szerint ő lehetett az első, aki még Herkó páternek is meg merte mondani az igazat.

Sokszor művelődéstörténeti háttere van szólásainknak. Eleink latinos műveltségének emléke az a szokásmondás, hogy valaki egy másiknak a tollából lövöldöz. Ez ugyanis Aesopusnak egy meséjére, *A sas és a nyílvesző* címűre vezethető vissza, melyben a sasnak a saját tollából készített nyílvesző okozza vesztét. Szó esik aztán egyes mondásokban Pál érsek udvaráról. Csefkó kétségtelenül igazolja, hogy Várdai Pál esztergomi érsek udvarát kell értenünk, hol sok nemes ifjú tanult finom műveltséget. De a régiek külsejéről, a ruházkodásról is érdekes dolgokat árulnak el szólásaink. Megtudjuk, hogy őseink zsebetlen ruhát viseltek, s pénzüket bőrből, bagariából készült erszényben hordták kézben vagy a derékövön. Ez az erszény — mint ma a dohányzacskó — szíjra járt: vagy megeresztették, vagy össze-

húzták. Ha tehát valakire azt mondták, összehúzza a bagariát, ez eredetileg a pénzes erszény tényleges összehúzására vonatkozott, később ellenben azt jelentette, hogy mérsékli a költekezést, illetőleg önmagát. Vagy milyen volt a régiék köpönyegje, amelynek forgatásáról beszél egy ma is széltében-hosszában használt szólásmódunk? Egészen más, mint a mai. Ezt a köpönyeget valóban lehetett forgatni a szél járása szerint, mert csak egy egyszerű, négyszögletes posztódarab volt, melyet az egyik vállra vetettek, míg a másikon csat vagy kapocs tartotta össze.

A régi büntető igazságszolgáltatás emléke az a szólás, hogy kieszedik a szeme szőrét valakinek. Ezt valamikor szó szerint kellett érteni, mert a szempillák kitépdése egy nem hivatalos kínzásforma volt. Ugyancsak a régi kínzó vallatásnak, mégpedig a csigán való kínzásnak egy korán kivesző módja volt a sarok hátrakötése, amelyről manapság már csak tréfásan beszélünk. Egy másik kínzó, illetőleg megszégyenítő eszköz volt a kaloda. A lélekkal való szitkozódást (ördöglegkű, beste lélek stb.), mely régente nagyon el volt terjedve, gyakran azzal büntették, hogy kézi kalodába zárták a delikvenst, azaz csak a kezét tették kalodába. Ez úgy festett, mintha faoduba rakott madárfészket szedne ki az illető, ezért a néphumor madárszedésnek nevezte el a kézikalodába-zárást. Ma már csak tréfásan mondjuk embertársunknak, hogy megtanítjuk kesztyűben dudálni. Régebben azonban ez is veszedelmesen komoly dolgot jelentett. A kesztyű ugyanis azt a hüvelyk- vagy körömszorítót jelenti itt, amellyel ha összesajtolták a gyanúba fogott és a bűnös ember körmét, az egyszerre megtanult sírni, jajgatni, tréfásan szólva dudálni, füttyölni, hegedülni. A régi igazságszolgáltatás meglehetősen leleményes volt a büntetésmódokban. Ime, egy másik büntető eljárás. Ha valamely városban nagyon elszaporodtak a rosszféle nők, az előljáróság összeszedette, a falovon vagy facsikón (facsikos) megcsapatta (csapatos), s aztán seprő módjára összekötött vesszőcsomóval kiséprőztette őket a városból. Az anyaság előtt álló nővel azonban kivételesen bántak. Ez megmenekült a veréstől, de nem ám a megszégyenítéstől. Tele marhapacalt vetettek a nyakába, úgy kellett végigmennie a városon (pacalos).

Szólásaink tanúbizonysága szerint a gazdasági élet is más volt hajdan, mint manapság. A régi magyar konyha nagy szerette a fűszereket. Ezek közt elsőrangú szerepet töltött be a sáfrány. Ha valaki a konyha felé közeledett, már messziről megérezte a sáfrányillatot, s ebből azt következtette, hogy nagy készülődés van a konyhán. Később különösen a veszedelmes készülődések megsejtésére mondták, hogy valaki megérzi a sáfrányillatot. Egy másik szólás egy régi népi foglal-

kozáshoz, a taplókészítéshez fűződik. Amikor még acél, kova és tapló kellett a tűzgyújtáshoz, akkor sok szegény ember foglalkozott ez utóbbi készítésével. Leginkább a cser, bükk és diófa taplóját szedték össze s lúgban főzték ki. Főzés folyamán a nyers tapló megaggott, összehúzódtott, akárcsak az aggodalmaskodó ember szíve. Innen van, hogy ha valaki nagyon aggódik, azt mondják rá, főzi a taplót. A magyar borkivitel alkotja gazdaságtörténeti háttérét annak a szólásnak, hogy lengyel nemesnek tesz. Ez Gvadányi egyéni kifejezése, s Csefkó meggyőző fejtegetése szerint annyit jelent, hogy karddal megvág. Lengyelországba régebben nagy borkivitelünk volt, a lengyel nemesek nagyon szerették a tüzes hegyaljai bort. Borivás hevében persze sokszor támadhatott köztük összetűzés, ilyen meggondolás alapján szerepelhetett aztán a mi Gvadányink képzetvilágában a bevágott arc a lengyel nemes jellemző tulajdonsága gyanánt. Maradt azonban bor az országban is jócskán. A földesúr alig tudta értékesíteni. Pedig az esztendő egy részében csak a maga borait árultatta a kocszmában. Ezenkívül megvolt az a joga, hogy bizonyos alkalmakkor kivethetett falvainak jobbágy lakosságára egy meghatározott bormennyiséget, melyet azoknak megszabott áron el kellett fogyasztaniok. A falu azonban pénzzel megválthatta magát a kényszerű borfogyasztástól. Ezt nevezték eredetileg száraz kocsmának, s ez az eredete a száraz kocsmát emlegető szólásunknak.

Szokásmondásaink néptudományi szempontból is sok érdekes adalékot rejtegetnek. Megelevenednek előttünk a magyar népelet egyes jelenetei. Látjuk a magyar asszonyt a szomszédnál időzni. Mikor távozni akar, úgy érzi, valami okát kell adnia távozásának. Ilyenkor vagy kötelességére, dolgára hivatkozik, vagy az idő múlását emlegeti, vagy pedig az időjárás rosszra fordulását hozza fel ment ségüül. Aki vét az ilyen kötelező tisztesség ellen, az meg el úgy, hogy még azt sem mondja: befellegzett. Régi népszokáson alapszik az a szokásmondás, hogy kenyértörésre kerül a dolog. Akik együtt éltek, azokról azt mondták, hogy egy kenyeret esznek. Ha valami miatt elváltak, ezt jelképesen úgy fejezték ki, hogy egy kenyeret kétfelé szeltek, s a két elváló fél osztozott rajta. A régi pogány hitvilágra mutat vissza egy másik szólásmódunk. Eredetileg úgy hagytak faképnél valakit, hogy a kapufélfánál hagyták. A fakép tehát azt az emberformára kifaragott kapufát jelentette, amely hajdan a lakóhelyet meg a háznépet védő szellemet ábrázolta. A régi hitvilággal, illetőleg babonás szokással függ össze egy másik szólásmód. A nép egyes helyeken a lyukas kerékagyon bekiabálja a kéménybe az elbódorgott állapotát, s ugyanígy kiáltja meg az elhagyott leány is hűtlen szeretőjét.

A nyitott tűzhely idejében ez a megkiáltás könnyen ment, annál körülményesebbé vált azonban a zárt tűzhelyek korában. A megkiáltás így aztán odamódosult, hogy csak az udvaron kiáltanak bele egy talyigakerékbe, vagy pedig az illető jelképesen a két tenyeréből alkotja meg a kereket. Még jobban eltávolodott a kifejezés eredeti reális értelmétől, ha valaki csupán hangerősítés céljából tartja szája elé a tenyerét s így kiált kerekagyon.

Gyakran a szólásban szereplő nyelvi régiség, nyelvi különösség megfejtése derít világosságot a szólás jelentésére és eredetére. Nyelvtörténeti szempontból érdekes az a szokásmondás, hogy eben gubát cserél. Jelentése az, hogy hitványról hitványra kerül. Ez rögtön világossá válik előttünk, ha megtudjuk, hogy itt a guba tulajdonképpen gubás eb helyett áll, ez pedig a régiségben borzas szőrű ebet jelentett. A teljes értéktelenséget így szoktuk kifejezni: nem ér egy hajítófát. Itt megint a nyelvi elemzés igazít útba. Hajítófa egyszerűen az a fa, amelyet elhajítunk, eldobni való fadarab. A jelen állapotú melléknévi igenévnek ugyanolyan fajta jelentésével van tehát dolgunk, mint az ivó-, azaz inni való víz esetében. Elavult szójelentés igazít útba a bizony Isten kifejezés eredetének megfejtésében. A bizony szó itt abban a jelentésben szerepel, hogy igaz, való. Nyelvtanilag félreértették sokan azt a szokásmondást, hogy ökör iszik kelve, ember barátságért. A kelve szót ugyanis úgy értelmezték, hogy felkelve, amikor felkél. Szerzőnk azonban helyesen mutat rá arra, hogy a szó etimológikus alakja: kelve, jelentése: ha kell neki.

Ime, a régi magyar életről mily sokszínű mozaikot szerkeszthetünk Csefkó kutatásai alapján. Tanulmányorozata meggyőző erővel hat az olvasóra. S ez nem csoda, hiszen lépten-nyomon kitűnik, hogy a jeles kutatónak széleskörű történelmi tájékozottsága van, járatos a régi s a mai népelet dolgaiban, ismeri a szólások lelőhelyeit, s a szólás-gyűjteményeken kívül a régibb és újabb irodalmi művek egész seregét bevonja kutatásaiba. Sokszor sikerül neki ilyenformán az eddigi adatoknál régebbieket felkutatni s így döntő érvet szolgáltatni az eredet kérdésében. A szólások eredeti tárgyi tartalmának megállapításánál azonban rendesen nem állapodik meg, hanem végigkíséri őket a jelentéselhomályosulás, átvitel vagy új associatio egyes fokozatainak. S itt kiviláglik a szerzőnek egy másik értékes tulajdonsága. Nemcsak a történeti adalékok nagy tömegét kezeli ugyanis kiváló módon, hanem éppoly biztossággal és finom érzéssel el tud igazodni a jelentésárnyalatok és változások szövevényében is. Könyve mindvégig lebilincsel, s a tárgyalás alá vett 44 szólás közül mindössze három akad

(falba omol, nagy mahomed ember, Márjás huncut), amelyeknél feltevését nem tudja igazolni. De ezek a feltevések is szellemesek, s jobb magyarázat híján elfogadhatók.

Papp István.

Regény a megszállott Fölvidék életéből.

Csillag a homlokán. Írta: Szenes Piroska. Budapest, Franklin-Társulat kiadása (1930). Két kötet, 8-r. 210 és 213 l.

Azt szokták mondani, az elmélet megkésve bandukol a gyakorlat mögött. Igaz, de néha meg a gyakorlat is messze elmarad az élet mögött. Íme, a világháború, s a trianoni békediktátum még fokozottabb mértékben, egészen megváltoztatta hazánk politikai képét, széttépte a magyarság egységét, földülta társadalmi állapotainkat, új mederbe terelte az életet — s regényíróink java része ma is a boldog béke idejébe helyezi műve cselekvényét s Nagymagyarország társadalmi viszonyait rajzolja háttérül. Értjük íróink eljárását: így kedvesebb és színesebb környezetben rokonszenvesebb mesét adhatnak s nem kell «befelé vérző» sebeket bolygatniuk — de az élet halad, új sodra eddig nem ismert társadalmi és lélektani problémákat vet föl s ezeket is meg kell ragadni az íróknak. Kivált a megszállott terület magyarságának vannak új kérdései és új feladatai s azok belevágnak a társadalom húsába: érthető, hogy ott termettek először igazi, modern magyar regények, mint Gulácsy Irén *Hamuesője*. Számuk azonban ott is kevés. Kétszeresen érdekes tehát Szenes Piroska regénye: fölvidéki leány írta, s regénye első mozzanatától az utolsóig ott, magyarok és tótok között játszik.

Megvallom, pusztán ez az érdeklődés birt reá a regény elolvasására. Az első lapok után már-már bosszúsán félrevettem. A szerző nevére a Népszavával kapcsolatban emlékeztem, s ez nem jó ajánlólevél: az osztályharcot hirdető szociáldemokrácia megfertőzi az irodalmi ízlést. S valóban e regény a szocialistáknak kedves naturalizmus szellemében indul: egy parasztesalád élete verista képekben, durva, visszataszító vagy éppen undorító jelenetekben bemutatva — Móricz Zsigmond-utánzat, gondoltam. Idegenkedésemet fokozta a regény stílusa: sok modorosság és keresettség, erőltettségükben és nyereségükben bántó stílvirágok — nyilván Szabó Dezső «szellemujja» vonta őket. Ízléstelenségekkel a regény folyamán később is találkozunk, mégis könnyelműség lett volna olvasatlanul hagyni a regényt. A *Csillag a homlokán* nincs értékes írói tulajdonságok híján, szerzője

nem afféle kísérletező a regényírás terén, amelyeneket százával vet föl az irodalom sodra, hanem egyéniség — bár ez a műve inkább csak írói, mint regényírói értékeket tár föl.

A *Csillag a homlokán* egy parasztleány életét beszéli el, gyermekkorától kezdve addig, amíg asszonysorba jut, s a regény derekát azok az események és lelki mozgalmak adják, amelyeket cselédleány korában megélt. A cselekvény egyes mozzanatainak kifermálásában Szenes Piroska kész író. Az a sok százra menő eseményrészlet, amelyből az időben jó messze kiterjedő mese kialakul, mind fölkelti a valóság, a megtörténtség érzetét, mert a szürke hétköznapi mozzanatok, jobbára primitív emberek apró élményei mögött ott látjuk az emberi lelket, amelyben a tettek csírája megfogon. A lélektani indokolásnak a biztossága s a szereplők kedélymozgalmainak meggyőző rajza emberileg igazgá teszi a mese minden fordulatát. Sőt az egyes lelki mozzanatokból lassanként egész képek alakulnak ki s az alakok hosszú sora emberré elevenedik az író tollán.

A mese tehát minden elemével, eseményeivel és embereivel, a valóság talajából sarjadt ki, s fölkelti a valóság illuzióját: ez írói érdem. Regényírói érdemmé akkor fokozódnék, ha volna Szenes Piroskának ereje megkomponálni regényét, művészetté stilizálni a bemutatott életet: hőse élményeit egy költői eszme szolgálatába állítva, egységes cselekvénnyé forrasztani. De erre nincs ereje — vagy talán az a naturalista dogma bosszulja meg magát, amelynek hívévé szegődött? Egyre megy; regényének időrendben lepörgetett jelenetei híven másolják az életet, de nem rendeződnek szerves cselekvénnyé, egymásutánjukban nem válnak regénnyé. Nincs tengelye a mesének, mozzanatai még egymáshoz sem kapcsolódnak belsőleg, hanem széthullanak apró kalandokra, sorukat a regény sérelme nélkül meg lehetne tizedelni, de tetszés szerint meg is lehetne toldani. Olyan anorganikus az egész, hogy a mesét akárhol el lehetne vágni — csak eleje van, vége nincs. Valóban az író egy egészen jelentéktelen ponton szakítja el a szálát, mintha csak betelt volna az előre megállapított fvszám.

Pedig, úgy nézem, az író elméjében megrebbent az a gondolat, hogy regényének széthulló eseményeit valamilyen erős központi eszmével fogja össze. Ennek hatása alatt megpendít nem is egy, hanem két vezető eszmét. Az egyikre a regény szimbolikus címe utal. A kis leánynak homlokán csillag ragyog: a lelki jósnak és a zenei tehetségnek kettős csillaga. S valóban, a mese egyik-másik fordulatában ki is gyűl egy pillanatra a leány homlokán a fény, de csakhamar

kilobban, sorsának intézésében, a mese vezetésében sem jóságának, sem zenei tehetségének nem jut szerep — a véletlen gördíti tovább, mozzanatról-mozzanatra, mint az életben: azok az emberek, akik közé az író tetszése a leányt beállítja. Közben egészen elsikkad az a költői feladat, amelyet a csillag szimbóluma magában rejt, s a nemes szívű, talentumos kisleányból közönséges parasztasszony lett. A másik költői feladatra is csak utalás van a regényben, megvalósítását meg sem kíséri a szerző. Ez az egyszerű parasztleány ugyanis már gyermek-kora óta ugyanazzal a nagy problémával vesződik, amely a legnagyobb filozófusokat és a bölcselkedő hajlamú költőket izgatja: mi az emberi élet értelme. Hogy egy picike, műveletlen agyvelő kitermeli magából ezt a mély gondolatot, abban nincs ellenmondás — a baj csak az, hogy ez a vezérmotívumként visszatérő gondolat pusztá sallang marad a regényben, nem válik a cselekvény életető elemévé.

*

Eddig a regényt csak általános emberi és művészi szempontból néztük s nem vizsgáltuk azt, mit ad a felvidéki magyarság lelki életéből, hogyan világítja meg azt a nagy változást, amely a felvidéki társadalomban, épen az elszakítás következtében, végbe ment. A felelet könnyű: minderről a regényben jóformán egyetlen szó sem esik. Szenes Piroska hősei magyarul vagy tótul beszélnek, de sem nem magyarok, sem nem tótok, csak *emberek*, parasztok, mesteremberek, «intelctuel» németek és zsidók, minden nemzeti vonás és szín nélkül. Ők nem érzik, hogy a világ egy nagyot fordult velük, de nem érzi az író sem: nem fáj vissza szíve a multba, sőt mintha meg sem látna más változást, csak annyit, hogy eddig a magyarok parancsoltak ott, most a csehek. Egy áruló hang sem vall arra, hogy ezt a regényt magyar leány írta — épen így, egy sornyi változtatás nélkül megírhatta volna tót leány is. Ehhez a regényhez a nyelven kívül a magyarságnak semmi köze sincs. Szabad megszállott területen élő magyarnak ilyen szellemű regényt írni? Ez a közömbösség az én szememben bűn — az a bűn, amelyre Garay szerint még Istennél sincs bocsánat.

r. r.

A magyar romantika megoldatlan problémái.

Császár Elemér a Bp. Sz. 643. sz.-ban *A magyar romantika c. könyvemről* írva megállapítja: «Alapos bírálatok egész sora foglalkozik e munkával s polifónikus zenéjünkben a hangskála szélsőséges elemei uralkodnak, a szertelen dicséret és a kíméletlen gáncs hangjai.»

Óvakodtam eddig, mint szerző, beleszólni ebbe a polifónikus zenébe. A tudományosan indokolt kifogásokat hálásan vettem tudomásul, tudományos életünk vezető embereinek elismerése ösztönzést adott további munkára, a «szertelen dicséret» nem szédített el, a «kíméletlen gáncs» (melynek hangja különben eddig elég egyszólamú volt) nem vette el munkakedvemet. Császár Elemér fentidézett bírálata azonban arra kényszerít, hogy eddigi tartózkodásomból kilépjek. Nem azért, mert Császár Elemér könyvemet gyökerében elhibázott, a tudomány szemében értéktelen alkotásnak tartja (ezért bizonyára nem emelnék szót), hanem az, hogy Cs. — akárcsak az egyszólamú gáncsok szerzője, Karácsony Sándor — nem az én könyvem bírálja, hanem egy fiktív alkotást, mely csak az ő képzeletében él. Karácsony Sándorral jogom volt nem törődni (ő különben is saját olvasótáborából kapta meg a megfelelő visszautasítást), de Cs. E. szava messzeható, a tudós akadémikus és az egyetemi tanár tekintélyével alátámasztott. Hogyan lehetséges, hogy könyvemet ennyire félreértette? Vagy talán neki van igaza és nem annak a húsz egy-néhány magyar és német tudósak, akik eddig könyvemet megértéssel és számomra sok tanulsággal bírálták?

Bizonyára nem önszeretetem tagadja az első kérdést, hanem igazságérzetem. Cs. E. rendkívül beható tanulmányal tisztelte meg könyvemet, sőt nem ártotta megelőzően az általa szerkesztett *Irodalomtört. Közlemények*ben jobb célra méltó buzgósággal 52 idézetet írni ki könyvemből, «alaptalan állításaim» bizonyítékául. Ezekben az idézetekben épen oly kevésbé ismertem saját szavaimra,¹ mint a bírálatában nekem tulajdonított elvekben. Nem kérdem és nem kutatom, hogyan tévedhetett meg a nagyérdemű tudós és finomtollú kritikus emyire. Mindenesetre ő már *eleve tudta*, — amint bírálatában írja (456. l.) — hogy könyvem téves és zavaros állítások halmaza, és olvasás közben kétségtelenül ezen intuitív megismerés hatása alatt állt. Nincs szándékomban vitába elegyedni, de kötelességemnek érzem az igazság nevében a bírálat lényeges tévedéseire rámutatni, hogy aztán a magyar romantika egy olyan problémájának megvilágítására térjek át, melyet könyvemben nem részesíthettem kellő figyelemben.

Lássuk tehát először Cs. E. legfőbb elvi kifogásait, amelyekre bírálatát felépíti. —

Szerinte önkényesen, minden indokolás nélkül alkalmazom az

¹ Ezt természetesen kész vagyok filológiai pontossággal igazolni, mihelyt Cs. E. erre nekem folyóiratában helyet ad.

1772-től 1830-ig terjedő korszakra a *romantikus* jelzõt és romantikusnak minõsítem nemcsak Kazinczyt, hanem még Gvadányit, sõt a deákosokat is (446—447. l.)!!! Több oldalon át fejtegeti, hogy ez a romantika-felfogás nemcsak helytelen, hanem könyvemnek «egyik végzetes gyöngéje». Lehetetlen itt nemcsak a szerzõnek, hanem minden tárgyilagos olvasónak is meg nem döbennie! Könyvem a bevezetés elsõ mondatától kezdve félreérthetetlen világossággal a múlt század *huszas éveinek* irodalmát kívánja megértetni, és azt a kort nevezi romantikusnak, melyet Kisfaludy Károly fellépte és halála határol (1819—1830). Való igaz, hogy nagy vonásokban a megelőző kort is tárgyalom, melynek ismerete nélkül a szintézis meg nem érthetõ, de tud-e mutatni Cs. E. csak egy mondatot is az egész könyvben, mely feljogosította õt így kifogatni munkám értelmét?

Szememre hányja, hogy 20 éves könyvet írván a romantikáról, nem vettem számot azzal, mi a romantika és egy mondattal elintézem feladatomban elméleti alapvetését. Vajjon igazán elkerülte volna mindenre kiterjedõ figyelmét a *Minervában* megjelent tanulmányom a romantika fogalmáról,¹ melyet könyvemnek elébe küldtem, hogy ott az irodalmi fejlõdés rajzát ne zavarjam elméleti fejtegetésekkel és amelyre ott hivatkozom?

Kifogásolja, hogy én «megmagyarázhatatlan egyoldalúsággal» a romantikát a német romanticizmussal azonosítom, noha költészetünk a németnek hatását jóformán meg sem érezte és a német romantikusokat költõink alig ismerték. Eddig könyvem egyik szerény érdemének tudtam ennek az utóbbi tételnek részletes igazolását, melynek egy külön fejezetet szenteltem («A romantikus nemzedék és a világ-irodalom» 257—264. l.). Itt írom többek között: «A német romantikusokkal a magyar romantikus nemzedék sajátságos módon alig foglalkozott. Láttuk, hogy ebben a korban már megszakadt a magyar irodalomnak közvetlen kapcsolata a német szellemi élettel stb.» Azt kellene hinnem, hogy Cs. E. tévedésbõl olvasatlanul lapozta át ezt a fejezetet, ha az ellenem felhozott vádak indokolásában nem ismernek — saját szavaimra.

Könyvem másik «végzetes gyöngéjének» tartja, hogy én — akárcsak Taine (?) — természettudományi módszerrel dolgozom és kiküszöbölve minden egyénit, mechanizálom a szellemet, sablonokba merevítom az élõ valóságot. Ily szempontból ítéli meg aztán könyvem minden fejezetét, minden állítását, mintegy torzúkrõt tartván elébe. Következetlenségeket, tévedéseket hány lépten-nyomon szememre,

¹ Romános, romántos, romantikus. *Minerva*, 1929.

s attól sem riad vissza, hogy Verseghyt és Daykát a református írók közé sorozza (461. l.), csak hogy a református írók «elsúlyosztásával» vádolhasson. A kollektív irodalmi szemléleti módszerről nemrég jelent meg egy tanulmányom a *Minervában*,¹ itt nem kívánok ismétlésekbe bocsátkozni. Így csak annyit: én nem az egyént kívánom a táj, faj, felekezet hatásából «levezetni», hanem az irodalmi jelenségekben kutatom a kollektív erőik érvényesülését. Eljárásom induktív és nem egy eleve megkonstruált elmélet alkalmazása. Legnagyobb tisztelettel viseltetem az egyén és az irodalmi életnek minden erőszakolt elméleti konstrukciót kicsúfoló titokzatossága iránt. Vajjon igazán kell ezt Cs. E.-nek magyaráznom?

Persze Cs. E. az általam jelzett erőik létét tagadja (e tagadásban különben nem egészen következetes), teszi pedig ezt megint kiforgató módszerével. Szememre hányja, hogy sehol sem tudom igazolni az irodalmi munkákban a felekezet hatását. Ámde én ismét külön fejezetben («Világnézet és felekezet» 69—80. l.) igyekeztem megmagyarázni, hogy a felekezeti elkülönülés nem vallási, hanem művelődési jellegű volt, melynek a felekezet csak nevet adott, és a következőkben csak ezt a művelődési különbséget figyelem. Amikor aztán már azt sehogysem lehet félreértenie, akkor hirtelen azt írja: «Hogy milyen hatással volt a Dunántúlnak és a Tisza mellékének eltérő milieu-je, térszíni alakulatuk és társadalmi viszonyaik a két tájék lakosaira, arról a könyvben *egy árva szó sincs*» (443. l.). Az ilyen mondat apodiktikus odavetése közeljár a zsurnaliszta könnyelműség határához. Könyvem 87. és köv. lapjain foglalkozom ezzel a hiányolt kérdéssel, a tárgyalás ezzel a mondattal kezdődik: «(A különbözőség) egyik oka kétségtelenül a két táj különböző társadalmi és földrajzi struktúrája stb.» Lehet, hogy fejtegetésem hiányos, de hogy «egy árva szó» sincs róla? Hogyan írhatta ezt le Cs. E.? Ám tartsa tudományos módszereimet tévesnek, de ne ferdítse el, ám hibáztassa fejtegetéseimet, de ne tagadja őket le. Hogyan fest az, hogy az egyik oldalon (455. l.) azt írja: «A két tényezőnek, a vidéknek és felekezetnek determináló hatását F. Gy. nem tudta igazolni — valójában *meg sem kísérelte* — és pár sorral alább (456. l.): «Meddő vállalkozás tehát F.-é, aki *megkísérli* visszavezetni gyökereikre a dunántúli katholicizmusnak és a tiszai kálvinizmusnak eltérését és kifejteti az ellentét természetét.» Most már igazán nem tudom, hogy az-e a baj, hogy megkíséreltem vagy hogy meg sem kíséreltem. És ilyen nyilvánvaló ellentmondásoktól hemzseg Cs. E. egész írásműve.

¹ *Táj és nemzedékszemlélet a magyar irodalomban.* Minerva, 1931. 17—38. l.

Még folytathatnám bírálatának elemzését, de talán már eddig is sikerült igazolnom, hogy ő nem az én könyvemét bírálja, hanem részben fiktív tételeket ad tollamba, melyeket aztán valóban «minden hanyag érettségiző diák» — hogy saját szavaival éljek — könnyen megcáfolhat (még Farkas is — teszi hozzá bírálatában Cs. E.), részben olyan feladatok elhanyagolásával vádol, melyeket könyvemben megoldottam vagy legalább is megoldani megkíséréltem. Bírálatában torzképe jelenik meg könyvemnek, melyet magaménak el nem ismerhetek. Cs. E. kritikai eljárásának minősítését pedig nyugodt lélekkel bízom a magyar tudományosság ítéletére.

Van azonban Cs. E.-nek egy kifogása könyvem ellen, melyet több bírálóm már előtte felemlített és melyet leghatározottabban Zlinszky Aladár fogalmazott meg: «A romantikus magyar irodalom igazában ott kezdődik, ahol Farkas halálát állapítja meg.» Valóban, a magyar irodalmi köztudat a harmincas évektől keltezi a magyar romantikus regény és dráma korát és így ezzel a — tényeken alapuló — köztudattal látszólag ellenkezésbe jutottam. Azt hiszem, hasznosabb, ha Cs. E.-rel való meddő vitatkozás helyett ezt a kérdést kísérlem meg röviden megvilágítani.

Irodalomtudományunk minden irányú képviselője egyetért abban, hogy nekünk sem német, sem francia értelemben vett romantikánk nem volt. A mi irodalmunk fejlődésének természetszerűen egészen más törvényei vannak, mint akár a franciának, akár a németnek, habár a nyugateurópai szellemi áramlatok mindenkor mihozzánk is eljutottak. *A magyar romantikában* megkíséréltem Kisfaludy Károly korának magyarnyelvű értelmezését adni és romantikusnak neveztem ezt a kort, mert, mint másutt igazoltam, az egykorú irodalmi tudat is annak érezte és mert ebben a korban olyan irodalmi folyamatnak beteljesülését figyelhetjük meg, melynek jegyei romantikusok: a nemzeti érzés mindent előntő fellángolása, a történelmi mult felelevenítése, a fantázia uralma stb.

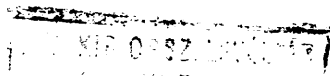
A harmincas években a fejlődés egészen más irányt vesz. Igaz, ekkor kezd érvényesülni a francia romanticizmus hatása és megszületik a magyar romantikus regény és dráma — francia mintára. Hogyan van, hogy irodalomtörténetírásunk mégis a következő két évtizedet nem a romanticizmus, hanem a népiesség vagy a politikai gondolat korának nevezi? Nemde azért, mert a magyar irodalomban a francia romanticizmus hatása mindig idegen maradt és mert a magyar fejlődésiránya Petőfi és Arany realizmusa felé mutat? Szinte azt mondhatnók, hogy a francia romanticizmus hatását Bajzáék a német hatás ellensúlyozásaképen az *Athenaeumban* mesterségesen tenyész-

tették. Gyökere alig volt. Az újonnan megalakult Nemzeti Színházat el kellett látni műsorral, a folyóiratokat novellaanyaggal, nagy írók túlságos számban nem akadtak, a francia kaptafa pedig egyszerű és kényelmes volt. De már 1843-ban azt írja Bajza az *Athenaeum* búcsúszavában: «Igen is világosan kifejezte magát a gondviselés, hogy nekünk mindenben saját magunkból kell kifejlennünk, hogy minden külföldieskedés nálunk csak ideiglen díszlő növény s hogy csak az tenyész nem hervadandólag, melly saját vérünkől sarjadott.» (Ath. 1843. 461.) Ilyen ideiglen díszlő növény volt a francia romantizmus hatása is, mely valóban nem termelt ki *magyar* romantikát. Meg is indult e hatás ellen a szellemi hadjárat, ugyanakkor, amikor a francia politikai gondolat mind rohamosabban hódította meg a fiatal nemzedék eszmevilágát. Ez az ellenhatás állította a francia romantikus novella helyébe az életképet, a romantikus regény helyébe a magyar tárgyú irányregényt és váltotta fel a színpadon a francia romantikus drámát a népszínművel. Ennek a kornak már egészen más volt az értelme. Hogy mi, azt egy rövidesen megjelenő könyvemben, *A magyar romantika* folytatásában, részletesen ki fogom fejteni.

Azt hiszem tehát, hogy bátran megtarthatjuk a húszas évekre a «romantika» elnevezést, mert ha egyáltalán volt *magyar* romantika, mint *szellemi áramlat*, úgy akkor volt. A harmincas és negyvenes évekre pedig más korszakjelölést kell találnunk, mely megfeleljen a korbeli irodalom belső értelmének.

Farkas Gyula.

Igazítás. Császár Elemér tanulmányának helyes címe: *Táj és felekezet a felújulás korának irodalmában.*

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS ÉS A KÜLFÖLD.

Elnöki beszéd a Történeti Tudományok Nemzetközi Bizottságának
1931 május hó 20.-án, Budapesten tartott ülésén.

Magyarország és székesfővárosa teljes mértékben méltányolják azt a megtiszteltetést, amelyben a Történeti Tudományok Nemzetközi Bizottsága részesíti akkor, mikor ezidei ülését itt Budapesten tartja meg, s ezért mindenekelőtt a hála érzelme az, amelynek kifejezést akarok adni, amidőn Önöket, mint a mi Nemzeti Bizottságunk elnöke, melegen üdvözlöm. Ha Budapestre esett választásuk abból a meggyőződésből eredett, hogy itt a történelmi tanulmányok iránti élénk érdeklődés és őszinte odaadás nyilvánul, ebben a föltevésükben bizonyára nem csalódtak. Nálunk a történelem iránti érdeklődés és szeretet nemzeti jellemünkből fakad, amit bizonyít az a buzgó munka is, mely irodalmi életünk kezdete óta a történelmi tanulmányok egész terén folyt s azok gyors kifejlődését idézte elő.

A mi történelmi irodalmunk keletkezése megelőzte nyelvünknek irodalmi nyelvvé való fejlődését; a mi első történetíróink — mint különben másutt is — latin nyelven írtak, de már a XVI. században Erdélyben feltűnni látunk egy magyar krónikást, Heltai Gáspár protestáns lelkészt, akinek utódai is akadtak, nemcsak az emlékiratszerű irodalom terén, hanem a krónikában és értekezésekben is. Hosszú időn át bizonyos párhuzamosságot látunk a magyar és latin történetírás között, bár az utóbbi még mindig túlsúlyban van, mert ha a magyar nyelven írt művek könynyebben tettek szert népszerűségre az országban, viszont nyelvünk elszigeteltsége megfosztotta azokat a határainkon túl való elterjedés lehetőségétől.

A mohácsi katasztrófa óta (1526) óriási nehézségek merültek fel történetírói munkásságunk egységes szervezése

körül. Hazánknak szétdarabolása okozta ezt s a török megszállás. Másfél évszázadig a régi egységes Magyarország három külön részre tagolódott, melyek egymással ellenséges viszonyban is állottak : az, amely a Habsburg-házi királyok uralma alatt állott, az, amely a törököknek hódolt és az, amelyet a török szultán többé-kevésbé súlyos pártfogósága alatt az erdélyi fejedelmek kormányoztak.

Ebben a korszakban a Verancsics, Oláh, Brutus, Istvánffy, Bethlen Farkas és János latin műveivel versenyre keltek a Szalárdi, Zrínyi, Kemény, Bethlen Miklós és Cserei Mihály magyar könyvei ; főkép Erdély volt az, mely a nyugati befolyásoktól való nagyobb függetlenségében a magyar történelemi irodalmat előbbre vihette.

A török uralom megtörése és Erdély függetlenségének megszűnte után a történetírásban a vezetés mindinkább a nyugatra megy át s a latin nyelv majdnem kizárólag uralkodóvá lesz. Bél Mátyás protestáns tudós volt, de nem-sokára főkép a jezsuita tudósok, Pray, Katona és Kollár nyomultak előtérbe és érdemesültek latin történetírásunk terén.

Hogy a latin nyelv szerepét történelmi irodalmunkban helyesen ítéljük meg, számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy nálunk egészen a mult század első feléig a latin nyelv a törvényhozás, bírászkodás, sőt a tanítás nyelve is volt ; törvényeink, összes közokirataink latinul voltak szerkesztve ; ezért e nyelv nálunk a multban nem volt egyszerűen holt nyelvnek tekinthető, sőt inkább a tanult osztályok érintkezési nyelve is volt, amely soká megakadályozta az országban lakó, különböző nyelvű nemzetiségek ellentéteinek összeközését.

A XVIII. század vége felé meghonosodott nálunk is az a meggyőződés, hogy nem elég krónikákat írni, hanem be kell hatolni a történeti ismeretek forrásaiba, az okmányokba, levelekbe, eredeti feljegyzésekbe és emlékiratokba. Kovachich Márton György érdeme ennek az iránynak első érvényre-emelése, de soká tartott, amíg az valóban győzedelmeskedett.

Akadémiánk megalapítása gróf Széchenyi István nemes-

lelkü kezdeményezése következtében 1830-ban a történelmi tanulmányokat meglehetősen szervezetlen állapotban találta, úgy, hogy az alakuláskor nehéz volt találni olyan tagokat, akik a Tudós Társaságban valóban a történelmi tudományokat képviselték. Az akkor Tudós Társaságnak nevezett Akadémia főcélja nyelvünk művelése és kifejlesztése volt. De csakhamar felismerték a történelmi források felkutatásának, összegyűjtésének és kiadásának szükségességét is. Győzött annak a belátása, hogy a kiadatlan okmányok használata nem maradhat néhány beavatott szakférfiú privilégiuma, hogy tehát ezeket a forrásokat az egész irodalmi világ számára hozzáférhetőkké kell tenni. Ehhez járult, hogy nálunk történetünknek rendkívül mozgalmas folyása s a viharok következtében, amelyek hazánkban dúltak, a régi okmányok legnagyobb része eltűnt a háborúk s különösen a török megszállás által okozott zavarokban. Ez az oka annak is, hogy mi ma saját történelmünknek kútforrásait gyakran kénytelenek vagyunk a külföld levéltáraiban keresni, ami még inkább indokolja azok lemásolásának és közrebocsátásának szükségét.

A történelmi forrásoknak ama kiadása, melyet Akadémiánk és a többi tudományos társulatok rendeztek, különösen a világsi katasztrófa (1849) óta, vagyis a múlt század második felétől kezdve, ma kiterjedt és gazdag gyűjteményt képvisel, úgy hogy Akadémiánk kötelezve érezte magát ennek a forrásirodalomnak bibliográfiáját Lukinich Imre tagtársunk által megszerkesztetni s azt a most körünkben időző külföldi történészek között szétosztani. Ez a kézikönyv feltünteti az egyes forrásművek tartalmát és közlésük nyelvét. Midőn e kötetet a Nemzetközi Történelmi Bizottság t. tagjainak kezeihez juttatjuk, szolgálatot vélünk tenni a történelmi tanulmányoknak, mert aki beletekint e könyvbe, csakhamar tájékozódhatik a felől, mennyiben használhatja a mi kiadványainkat esetleg saját tanulmányai körében.

Természetesen ez a gyűjtemény nem terjed ki a pragmatikus vagy monográfikus jellegű történelmi művekre, habár a jelzett időponttól kezdve történelmi irodalmunk ebben az irányban is hatalmasan kifejtett. Hogy csak elhúnyt történet-

íróinkra szorítkozzam, elég talán a Szalay László, Horváth Mihály, Szabó Károly, Ipolyi Arnold, Fraknói Vilmos, Szilágyi Sándor, Pauler Gyula és Thallóczy Lajos nevére utalnom.

Meg kell említenem, hogy Akadémiánk, mint történelmi forrásművek kiadója, újabban hatalmas versenytársra talált a Történelmi Társulatban, kivált mióta az gróf Klebelsberg miniszter úr elnöklete alatt áll, s főkép a közelebb eső korok, vagyis a mult század forrásműveinek kiadása terén rendkívül élénk tevékenységet fejt ki.

Ez a vázlatos képe történeti irodalmunk fejlődésének, azt hiszem, eléggé igazolja azt, amit állítottam, hogy nálunk a történelem iránti szeretet nemzeti jellemünkben gyökerezik. Ez a hajlam újabban még megerősödött a viszonyok változása következtében. Minél inkább látja egy nemzet magát megfosztva attól, amit a multban bírt, annál inkább ragaszkodik annak a multnak emlékeihez, amelyek legalább képzetében visszaállítják neki azt, amit elvesztett.

Egy más körülmény is arra indít bennünket, hogy multunkat vizsgáljuk és megvilágítsuk. Helyzetünk ama változását, amelyet a háború és a következő békeszerződések idéztek elő, gyakran indokolták oly hibákkal, amelyeket állítólag a mi nemzetünk a multban elkövetett. Nos, mi nem ismerhetjük el e vád igazságos voltát. Nem tudunk, de nem is akarunk fellázadni az adott tények ellen, de fenntartjuk jogunkat nemzetünk becsületének megvédésére; viseljük szerencsétlenségünk súlyát, de nem ismerjük el azt, hogy saját hibáinkkal idéztük volna azt elő.

Egyébiránt mi itt teljesen tudományos légkörben mozgunk, s bár a történelmi tanulmányok mindenütt a közvéleményből és közérzületből is merítik erejüket és indítékukat, mi kizárólag az igazság keresését fogadjuk el iránytűnkül történelmi tanulmányainkban. Éppen, mert vagy jóhiszemű tévedések vagy szándékos történethamisítások oly végzetesekké váltak ránk nézve, kötelességünk visszaállítani azt, ami kétségbevonhatatlanul igaz, s ami csak pártatlan és tárgyilagos vizsgálat útján állapítható meg. Sem az elkövetett igazságtalanságokat, sem a jövőendő jóvátétel követeléseit nem szabad és nem lehet a történelemhamisításra alapítani;

ügyünket elveszthettük az erők küzdelmében, de az még mindig győztes maradhat a történelmi igazságszolgáltatás ítélőszéke előtt.

Én azt hiszem, hogy a történelmi igazságnak az a hajthatatlan kultusza, mely legjobb sugalmazója minden történelmi kutatásnak és tanulmánynak, bennünket mindnyájunkat közös alapon és közös munkában egyesíthet, bármily érdekek választanak egyébként széjjel az élet küzdelmeiben. Ebben a meggyőződésben üdvözlöm Önöket, t. Tagtársaink, mint vendégeinket, és hívom fel a kölcsönös bizalomtól sugalmazott munkára.

BERZEVICZY ALBERT.

SAYOUS EDE EMLÉKEZETE.

1898 jan. 19.-én húnnya le örökre szemét nemzetünk lelkes barátja, nyelvünk, irodalmunk, történelmünk és hazánk jeles ismerője, Akadémiánknak 23 éven át kultagja : Sayous Ede.

Egy évvel utóbb, 1899 jan. 12.-én, követte őt a halálba öreg barátja, Szilágyi Sándor is, ki az Akadémia megbízásából hivatva lett volna elmondani Sayous fölött az emlékezésedet. Szilágyi elhúnytával feledésbe merült Sayous emléke is, mígnem a múlt évben megállapított ez, az Akadémiánk százéves történetében egyedül álló véletlen, fájdalom mulasztás.

Önként vetődik fel itt az a kérdés, vajjon illik-e majd egy emberöltő után újítani fel valakinek emlékezetét, akkor, amikor magánjogunk szerint 32 év alatt elévül minden nem érvényesített jogigény, és az a kérdés, vajjon lehet-e emlékezésedet mondani annak a nemzetnek fiáról, mely az utolsó 16 esztendő alatt előbb a világháborúban, majd a belgrádi fegyverszüneti feltételektől a béketárgyalásokon át a trianoni békeparancsig, sőt azóta is a nemzetközi élet minden nyilvánulásában a legádázabb gyűlöletet tanúsítja nemzetünkkel szemben?

A fölvetett kérdésekre egyszerű a válasz : az erkölcsi javak és kötelességek világában nincs elévülés, és másfelől minél ellenségesebb nemzetünk iránt a francia külpolitika, annál mélyebb hálával és kegyelettel kell őriznünk annak a francia férfinak emlékezetét, aki fiatal korában önként, minden nyelvi nehézséget leküzdve, megtanult magyarul s irodalmunk és történelmünk lelkiismeretes tanulmányozása közben megismerte és megszerette nemzetünket s aki a mai

napig a legjobb francianyelvű történelmet írta nemzetünk-ről. A róla való megemlékezés tehát nemcsak illik, hanem régi tartozás köteles lerovása.

I.

Sayous Ede¹ 1842 januárius 10.-én született Genfben, régi hugenotta családból, mely eredetileg az egykori Béarn francia tartománynak, a mai Basses-Pyrénées megyének Lahontan nevű községében Sayous nevű birtokán élt, honnan kétségtelenül nevét is vette. 1750 körül azonban ősei a XV. Lajos uralkodása alatt kiújujt vallási üldöztetés elől menekülésre kényszerültek s a kálvinista reformáció központjában települtek meg, ahol egykor maga Kálvin is szívesen látta a hazájukból kiüldözött hugenottákat. Itt a család első és második nemzedékében iparral foglalkozott.

A harmadik nemzedék tagja volt Sayous André Pierre. Genfben született 1808-ban. A helybeli akadémia elvégzése után tanári pályára lépett. 1841-től rokonának, Toepffer Rudolf neves svájci írónak utóda a Kálvin által 1559-ben felállított (1873-ban egyetemmé alakult) már említett akadémia francia nyelv és irodalmi tanszékén. Ugyanez évben megnősült, feleségül vevén a Neufchâtel kantonbeli Besson Sophie Henriette-et és ez évben adta ki az 1838-ban még csak Kálvinról írt tanulmányát, *Études littéraires sur les écrivains français de la Réformation* címmel, melyben Kálvin mellett a többi francia református egyházi író: Farel, Viret, de Bèze, Hotman, a két Estienne, de la Noue, Duplessis-Mornay és Agrippa d'Aubigné műveinek irodalmi jelentőségével foglalkozik. (A mű második kiadása 1854-ben jelent meg két kötetben, Párizsban.) Itt kezdte írni második nagy munká-

¹ Forrásokul a következő műveket használtuk: Pingaud, Léonce: *Notice sur M. Édouard Sayous*. Besançon, 1898. 24 l. — Kont Ignác: *Sayous Eduárd*. Nekrológ. Megjelent az *Akadémiai Értesítő* 1900. januáriusi számában. 131—145. l. — Bary Ilona: *La vie et les oeuvres d'Édouard Sayous*. Szakdolgozat (kéziratban). 1930. — Olay Ferenc dr.: *A magyar történelemírás francia mestere: Sayous Eduárd*. (Nagymagyarország c. folyóirat 1931. évfolyamában.)

ját a külföldi francia irodalom történetéről. Az 1846 október 6—7.-i genfi radikális forradalom azonban, melynek élén Fazy Jakab hírlapíró, utóbb a genfi kormány feje állott, társaival együtt megfosztotta őt is katedrájától. Állásának elvesztése után a Genfben 1841 óta megismétlődő politikai zavargások miatt annyira reménytelennek látta szülővárosában a jövőt, hogy elhatározta a Franciaországba való átköltözködést. Az emberi alapjogokról szóló nyilatkozat 10. pontjában ugyanis a francia nemzetgyűlés még 1789 nov. 3.-án törvénybe iktatta a vallásszabadságot, dec. 24.-én a nem katolikusok hivatalviselési képességét, végül az 1790 május 2.-i törvény megadta a lehetőséget a külföldi születésűek honosítására is. Sayous Péter tehát feleségével, Ede fiával és két kis lányával Párizsba utazik s ezzel véget ér a család százéves számkivetése.

Addig végzett tudományos munkássága, de még inkább távoli rokonának, Dufour híres svájci tábornoknak, III. Napoleon egykori katonai nevelőjének ajánlása alapján megérkezése évében, 1852-ben megkapja a francia állampolgárságot, majd kineveztetését is a vallásügyeket is intéző igazságügy-minisztériumba, a nem katolikusok ügyeit intéző ügyosztályba, melynek 1859-ben helyettes vezetője is lett. Egymelleg folytatta irodalmi munkásságát is. 1853-ban kiadta a Genfben megkezdett *Histoire de la littérature française à l'étranger* c. művét, melyet a francia akadémia is megjutalmazott. 1861-ben jelent meg a *Le dix-huitième siècle à l'étranger*, 1863-ban a *Conseils à une mère sur l'éducation littéraire de ses enfants* és 1866-ban a *Principes de littérature* c. munkája. Ezekon kívül még 1851-ben közreadta Mallet du Pan neves svájci publicistának (1749—1800) emlékiratait (*Mémoires et correspondance de Mallet du Pan pour servir à l'histoire de la Révolution française*), sokat dolgozott folyóiratok számára is és szívesen látott vendége volt Párizs több irodalmi szalónjának. Szorgalmas munkásságban telt élet után 1870 februárius 22.-én halt meg Párizsban. Felesége kilenc nap mulva, március 3.-án követte sírjába.¹

¹ Emlékét életrajzával és munkásságának méltatásával szép cikkben örököltette meg fiatalabb kortársa: Edmond Scherer, a

Vallásukért üldöztetést és száműzetést szenvedett ősöknek s a férfikora kezdetén a radikalizmus genfi győzelme miatt Párizsba átköltözésre kényszerült, nagyműveltségű irodalomtörténetíró apának volt sarja Sayous Ede. A mély vallásosság, a szabadságszeretet, a komoly, zárkózottságra hajló, érzékeny kedély, a vonzalom az irodalom, a költészet és a történelem iránt gazdag szellemi örökségként szállottak rá s egyúttal el is döntötték életpályáját.

Tízéves koráig, mikor Párizsba került, a szülői háznál tanult atyja szerető vezetése alatt. Középiskolai tanulmányait a Lycée Louis le Grand-ban kezdte és a Lycée Bonaparte-ban (ma Condorcet) fejezte be. A történelem iránt érzett hajlandósága és kiváló tehetsége már líceumi tanuló korában kitűnt. 16 esztendő volt, mikor a minden tanév végén Párizs összes középiskoláinak részvételével tartani szokott zárthelyi versenyen elnyerte az első történelmi díjat. Szülei azonban gyakorlati pályára szánták. Kívánságukra két éven át jogot tanult, a nélkül, hogy ezt a szakot meg tudta volna kedvelni.

1860-ban végleg a tanári pályát választja. Leteszi a nehéz felvételi vizsgát és beiratkozik a párizsi tanárképzőbe, az École Normale Supérieure-re. A szabályok szerint három éven át bennlakója az intézetnek. Gyorsan és igen könnyen tanul, de nyugtalan kedélye, a vidámság után hirtelen, minden látható ok nélkül jelentkező szomorúsága — az üldözött ősök lelki hagyatéka — nem mindig engedi meg, hogy nagy képzettségét kellőképen érvényesítse. Társai közt vannak Monod Gábor, Rambaud Alfréd és Lavisse Ernő, — az utolsó kettő vele egy évben is született — utóbb a francia történetírás büszkeségei és a Sorbonne nagyhírű tanárai, kikkel már akkor meleg barátságot köt, noha egyébként éppen nem volt barátkozó természetű. A szünidőket legtöbbször utazásokra

---

szintén svájci születésű és protestáns író, kritikus, utóbb francia képviselő, majd szenátor, 1861-től a *Temps* szerkesztőségének tagja — a *Temps* 1870. ápr. 18. és 19. számaiban. A cikk kézzel írott másolatát Sayous Andrétól, S. Ede legidősebb fiától 1898-ban szerezte be báró Forster Gyula, Akadémiánk tiszteleti és igazgató tagja. Szívességéért, mellyel Sayousra vonatkozó adatait átengedte, ez úton fejezem ki hálás köszönetemet.

használja fel. Sűrűn megfordul Svájcban s bejárja Olasz- és Franciaország egyes részeit. Lavisse följegyzése¹ szerint már tanárjelölt korában foglalkozni kezd a magyar nyelvvel. Egyébként is valóságos nyelvtelenség. Talán még Svájcból hozta magával a német és olasz nyelv ismeretét. A középiskolában megtanulja az angol és latin nyelvet is. Utóbbin bámulatos könnyedséggel és tisztasággal ír is.

Történeti érzéke és szabadságszeretete volt az a kapu, melyen át lelke megnyílt a magyar szellem előtt. «Kora ifjúsága óta vonzotta őt valami» a magyarokhoz és különösen a magyar nyelvhez és irodalomhoz. «Chassin² Petőfi-je, Thalès Bernard³ írásai és fordításai, egypár — akkor külföldön élő — magyarral való megismerkedés, költötték fel s táplálták benne e rokonszenvet», amint egyik találkozásuk alkalmával maga beszélte Szász Károlynak, utóbb a dunamelléki református egyházkerület nagynevű püspökének.⁴

Szorgalmas tagja volt az École Normale hallgatói közt 1860-ban alapított «Conférence du Rez-de-chaussée» nevű irodalmi társaságnak is. Egyik előadása, mely 1863-ban nyomtatásban is megjelent, egyik utazásának emlékeként az olaszországi Sienáról szól. A Pingaud idézett visszaemlékezésében közölt részlet szinte meglep a 21 éves szerző finom megfigyelőképességével, történeti érzékével és színes nyelvvel.

1863-ban a legszebb sikerrel tette le a történelemből és a földrajzból a képesítő vizsgáját. Mint évfolyamának legkitűnőbb hallgatója, két évre szóló utazási ösztöndíjat nyert az athéni archeológiai intézetbe. Ő azonban nem akarván szüleitől oly hosszú időre megválni, elfogadta a versailles-i

¹ Lavisse : *À l'École Normale* (Revue de Paris, 1914. évf. 230. l.).
Idézi Baranyai Zoltán : *Édouard Sayous levelezése magyar tudósokkal*.
(Budapesti Szemle, 1919. márc. szám, 199. l.)

² Chassin Károly Lajos Petőfi-fordítása (*Une traduction du poète révolutionnaire Hongrois Alexandre Petőfi*) 1860-ban jelent meg.

³ Bernard Thalès francia író és tudós magyar tárgyú regénye *La couronne de saint Étienne ou les colliers rouges, scènes de la vie hongroise au XVe siècle* címmel 1853-ban jelent meg.

⁴ Szász Károly — á — r — jelzésű cikke a *Vasárnapi Ujság* 1873. június 29.-i 26. számában, mely Sayous arcképét is közli.

liceumban felajánlott tanári állást. Két évig tanított itt, mikor a kormány a párizsi Lycée-Charlemagne-ba helyezte át. Elért sikerei gyors munkára ösztönözték. Alig három esztendő alatt két tanulmányt írt az irodalmi (bölcészeti) doktori fok elnyerése végett. Az első, latin nyelven írt tézisében (*De epistolis sive sancti Bonifacii sive ad sanctum Bonifacium*. — Thèse pour le doctorat des lettres, Paris, 1866) Bonifácusnak, a németek apostolának (675—755) levelezésével foglalkozik, kinek nagy alakjára valószínűleg a német kath. püspököknek az 1100. évforduló alkalmából 1855-ben tartott fuldai emlékűnepe vont a figyelmét. Másik munkájában (*La France de saint Louis d'après la poésie nationale*. — Thèse présentée à la faculté des lettres de Paris, Paris, 1866, VII + 208 l.), melyet édesatyjának ajánlott, arra a lehetetlen feladatra vállalkozott, hogy a IX. Lajos-korabeli (1215—1270) Franciaország viszonyait kizárólag az egykorú költészet adatai alapján rajzolja meg, a többi forrás mellőzésével. A Sorbonne ugyan, méltányolván a fiatal szerző szorgalmát és irodalmi felkészültségét, elfogadta a dolgozatokat és Sayoust az irodalom doktorává avatta, azonban három évvel idősebb kortársa, Paris Gaston, a középkori francia költészet kitűnő ismerője, az 1866-ban megindult *Revue critique* 1867. évfolyamában (I. köt. 109. l.) kemény bírálatban mutatta ki a mű hibáit.¹

Ez volt a Sayous első és utolsó francia tárgyú munkája. Kont szerint² az említett kritika vette el kedvét a francia történet művelésétől. Ezt a föltevést nem tudjuk magunkévá tenni. Még ha figyelmen kívül hagyjuk is Sayous nyugtalan természetét, sokkal közelebb álló okot találhatunk abban az önkéntes munkamegosztásban, mellyel az akkori francia történetíró-nemzedék kiváló tagjai a külföldi történet művelését megkezdték, illetőleg folytatták. Geffroy Mátyás Ágost (1820—1895) az 1850-es évek közepén mélyedt el a skandináv államok történetének tanulmányozásában. Sayous elindulásával körülbelül egyidejűleg kezd foglalkozni Rambaud a bizánci császársággal, majd Orosz- és Németországgal; Lavisse ugyancsak a német történelemmel; Leger Lajos, kit

¹ Kont I. i. m. 135. l.

² U. o.

szintén baráti szálak fűztek Sayous-hoz, a szláv népekkel, végül néhány évvel utóbb válik Denis Ernő (1849—1921) szinte kizárólag a csehek történetírójává.

II.

Így fordul Sayous érdeklődése a magyar nemzet felé, melynek nyelvével már tanárjelölt korában foglalkozni kezdett, amelynek bujdosó fiai nemrég Párizsból, Genfből és Nyugateurópa más központjaiból igyekeztek európai kérdéssé tenni a magyar ügyet, és amely a kevéssel előbb létrejött kiegyezés után már állami önállóságának birtokában vett részt az 1867. évi párizsi világkiállításon. Nem véletlenül választotta épen ő a magyar történelmet. A menekültek és üldözöttek iránt lelke mélyén élt részvéte, igazságérzéke, szabadságszeretete és vallásossága egyenesen predesztinálták őt arra, hogy történetírója legyen annak a nemzetnek, mely egykor feltartotta a tatár és török áradatot, mely kelet felé utolsó képviselője a nyugati eszméknek, a germán és szláv önkényuralmi törekvések közt egyetlen védelmezője a szabadságnak és alkotmányosságnak, amely többet szenvedett, mint Európa valamennyi népe együtt, és amelynek jelentékeny református kisebbségében hittestvéreit is látta.

A francia történetírás előtte alig foglalkozott történetünkkel.¹ A francia diplomácia azonban annál gyakrabban

¹ Sacy : *Histoire générale de Hongrie*. I—III. Yverdon, 1780. — Dussieux : *Essai sur l'invasion des Hongrois*. Paris, 1839. — De Gérando, Auguste : *Essai historique sur l'origine des Hongrois*. Paris, 1844. — *La Transylvanie et ses habitants*. I—II. Paris, 1845. — *L'esprit publique en Hongrie depuis la révolution française*. Paris, 1848. — Thierry, Amédée : *Histoire d'Attila et de ses successeurs, jusqu'à l'établissement des Hongrois en Europe*. I—II. Paris, 1856. V. éd. 1874. — Chassin : *La Hongrie, son génie et sa mission*. Paris, 1855. — Irányi et Chassin : *Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—1849*. I—II. Paris, 1859—1860. — Saint-René Taillandier : *Bohême et Hongrie du XV à XIX. siècle. Histoire, littérature, politique*. II. éd. Paris, 1869. — Végül néhány tanulmány a szabadságharc alkalmából a *Revue des deux Mondes*-ban és az *Illustration*-ban (l. ezekről Sipos Lajos *A magyar szabadságharc visszhangja a francia irodalomban 1848—1851*. 1929. 41. és 44—46. lapok.

vette nemzetünket számításába attól az időponttól kezdve, amikor I. Ferenc francia királynak nem sikerült elnyernie a német-római császári koronát (1519) és a Habsburgok Középeurópára, Spanyolországra és utóbbi révén az egész újvilágra támaszkodó hatalmi túlsúlyával szemben egyre inkább kellett igénybe vennie különféle szövetségesek támogatását. A mohácsi vész előtt három hónappal létrejött cognaci liga a török szövetséggel, majd a harmincéves háborúban a svéd szövetség, a legújabb szövetségek közül a világháborúban Orosz-, Angol-, Olaszországra, a Balkán-államok nagy részére, az Amerikai Egyesült-Államokra stb. kiterjedő szövetség-hálózat és jelenben a kisantant-államokkal, valamint Lengyelországgal fennálló szövetségei mind ennek a nagyvonalú külpolitikának mesterfogásai. E Habsburg-ellenes szövetségi rendszerekbe a mohácsi vész óta gyakran illesztette a francia diplomácia a politikai és vallásszabadságában, nemzeti létében Bécestől annyiszor megtámadott magyarságot is Szapolyai Jánostól II. Rákóczi Ferencig. Napoleon 1809-ben Magyarország elszakításával akar halálos csapást mérni a Habsburg-birodalomra.

Közel negyven év telik el ezután, míg a franciák újból tudomást kezdenek venni nemzetünkről. Egy házasságkötés fűzi össze az első szálakat. 1840-ben az alig húszéves, nemeszívű és kitűnő tollú De Gérando Ágost nőül veszi Teleki Emma grófnőt, s míg egyfelől büszkén vállalja új nemzetének a magyart, melyről és amelynek két hazájáról, Magyarországról és Erdélyről, három szép munkában tájékoztatja a franciákat, másfelől párizsi otthonában ismerik meg Michelet, a híres történetíró és mások a magyar történelmet és reformtörekvéseket.¹

Az 1848. februáriusi forradalom győzelme után néhány nappal, március 15.-én Dobsa Lajos író és későbbi képviselő és Hugó Károly író vezetésével 300 tagú küldöttség üdvözölte a Párizsban élt magyarság megbízásából az ideiglenes francia kormányt, melynek nevében Lamartine külügyminiszter, a girondiak költői lelkű történetírója, többek közt a következő szavakkal válaszolt :

¹ Sipos Lajos, i. m. 6. l.

«Ha Franciaországnak szüksége volna, hogy értesítsék azon erényekről, bátorságról, szabadsági és testvériségi szellemről, mely az önök nemzetét lelkesíti, szerencsésnek tartanám magamat erről tanúságot tehetni. Én keresztülmentem az önök hazáján, tanuja voltam ezen nagy nemzet pásztori s egyszersmind hősi erényeinek, mely bár egy nagy szövetségi egységbe lépe, soha nem veszté el megkülönböztető jellemét ősi nemzetiségének. Ha önök szíves kívánságot hoznak nekünk azon szabadsághoz, mely a mi hazánkban új, mi önöknek tiszteletünket nyilvánítjuk azon régi szabadság iránt, melyet oly bölcsen és dicsőségesen fenntartottak hazájukban. Ezen testvérisége a két szabadságnak, a két népnek, még inkább növekszik azon rokonszenv által, melyet önök tanúsítanak. Ha visszatérnek önök szép hazájukba, mondják meg annak, hogy annyi barátot számlál Franciaországban, ahány francia polgár van.»¹

Lamartine beszéde azonban csak szép szóvirág volt minden benső tartalom nélkül. A francia közvélemény ugyanis részben teljesen tájékozatlan volt, más részét pedig a lengyel emigráció révén erős szláv-barátság, sőt az állítólagos szláv elnyomás címén nagyfokú magyargyűlölet hatotta át. Alig néhány liberális és szélső radikális újság tette magáévá a magyar ügyet,² melynek szolgálatában De Gérando, Boldényi és gróf Teleki László — 1848 szeptembere óta Magyarországnak hivatalosan el nem ismert, bár egyébként rokonának, De Gérandonak, úttörő munkája, de egyéni kitűnősége miatt is mindenfelé szívesen látott követe — írták a lelkes cikkeket.

A vezető francia politikusok némelyikének tájékozottságára jellemző adatként jegyzi fel Pulszky, hogy Bastide volt külügyminiszter meg volt győződve arról, hogy a magyarság igen erősen katolikus szláv nemzet, L'Herbette képviselő pedig, aki állítólag legjobban ismerte a magyar viszonyokat, Erdélyről úgy tudta, hogy az a szultán tartománya.³ Csak az orosz beavatkozás után és Teleki fáradhatatlan munkássága nyomán, kinek a lengyel-barátság meg-

¹ Dobsa Lajos: *Az 1848. évi francia forradalom.* 1848. 52. l.

² L. részletesen Sipos L. i. m.

³ Pulszky Ferenc: *Életem és korom.* II. köt. 249. és köv. l.

szilárdítása körül is nagy szerep jutott, javul a helyzet anynyira, hogy a konzervatív szláv-barát lapok is mellettünk foglalnak állást, sőt Drouyn de l'Huyst külügyminiszter 1849 május 12.-i beszédében a nemzetgyűlés előtt is igen sajnálatosnak nyilvánítja Oroszország fellépését.¹

A szabadságharc elbukásával az emigránsok egyéni kiválósága is számos új barátot szerez nemzetünknek, de még inkább az a rokonézés, mely Nyugateurópa-szerte feltámadt a népszabadság mártírkoszorús hőse, a két nagyhatalom által brutálisan leigázott magyarság iránt s amelynek a francia parlamentben is akadtak bátor szószólói, főleg a baloldali pártokról, köztük Hugo Viktor is, a nagy regényíró.

Nemzetünk lelkes apostola Michelet is, kit köztársasági érzése és szabadságszeretete romantikus rajongással tölt el irántunk, kiket Voltaire még 1758-ban a történelem legszerencsétlenebb népének nevezett.² Készül a magyar történet megírására, melyhez ugyan nem jutott hozzá, de *Histoire de France* c. hatalmas műve VIII. kötetében néhány megkapóan meleg sort szentel népünknek és Hunyadinak, kiknek «hihetetlen hősiessége» mentette meg Európát 1458-ban a töröktől (46. l.). Magasztalja hazánkat, «a keresztyenség eleven falát», «ahol a hősiesség megszokott volt, ahol mindenki igazságosnak és természetesnek találta, hogy harcban essék el, mint egykor édesatyja» (53. l.), amely ország siralmas helyzete II. Lajos alatt «könnyekre indítja a köveket is». Szentnek mondja népünket, «Nyugat áldott megmentőjét», «melynek vallási áhítat tárgyává kellett volna lennie» (54. l.). «Meghalok-e hát, — kérdezi — miközben mindig halogatom azt, amivel a történelem nekik tartozik?» Örül a Chassin Hunyadijának és kérdi, «vajjon képes lesz-e kiegyenlíteni szívünk tartozását ennek a hősi népnek, amely tetteivel, szenvedéseivel, története hatalmas szavával fölemel és még nagyobbakká tesz minket. Ez az egész nemzet a hősiesség és a méltóság arisztokráciája.» (374. l. Az 1876. évi kiadás szerint.)

¹ Hajnal István: *Kossuth emigrációja Törökországban*. I. köt. 71. l.

² Idézi Angyal Dávid a *Revue Mondiale* 1927. febr. 15.-i számában megjelent *Un coin d'histoire oublié* c. cikkében.

Azonkívül Michelet tanítványai körében is magyar-barát költői iskolát nevelt. Az ő tanítványa volt Bernard Thalès, Petőfi egyik fordítója is, aki *La couronne de St. Étienne ou les colliers rouges* című regényében, mely — mint láttuk — a gyermek Sayous-ra is oly mély benyomást gyakorolt, a Hunyadiak korát dolgozza fel, mégpedig a szükséges néprajzi adatokat Csaplovics *Gemälde von Ungarn* c. műve alapján.¹

1856-ban Thierry Amadé, kinek fivére jól ismerte Telekit és Pulszkyt,² az Attila történelméhez írt előszavában e gyönyörű mondatokban emlékszik meg nemzetünkről: «Ez a nemes magyar nép, bármily levertnek látszik is, az európai népek szerencséjére, tele van még étellel és erővel. Ő az, aki őröködik Európa és Ázsia kapuinál: legyen is azoknak hűségese öre! Gonosz és szerencsétlen politika volna egy művelt és katolikus német hatalom részéről elnyomni akarni egy oly nemzetet, mely védő öre arról az oldalról, hol a hódítás telhetetlen szenvedélye izzik a barbárságra támaszkodva. De akármilyen is történjék, Magyarország élni fog, hogy betöltse azt a hivatást, melynek öntőformáját nem akarta a Gondviselés összetörni. Egyetlen nép sem ment át keserűbb viszonytagságokon; megszállva a tatároktól, elárasztva a törököktől, elnyomva számtalanszor belső pártütésektől és nem egyszer elárulva saját királyaitól is, minden romlásából erősen és önbizalommal kelt fel. Ez az eleven életerő, amely tizenöt század óta, annyi ellenük esküdt törekvés mellett is, fenntartja a Tisza és Duna partjain a húnfajú népeket, ott él lelke mélyén a magyarnak és megtört büszkeségében is kisugárzik. Szent Istvánnak, Anjou Lajosnak és a Hunyadiaknak nemzete megmutatta, hogy tud túrni, hogy bevárja a dicsőség napjait.»³

A sok szép és lelkes magyar-barát nyilatkozat azonban mind csak írott szó marad. Maga a hivatalos francia külpolitika csak mint eszközt méltatja figyelmére a magyar nemzetet. 1859 május 5.-én, az Ausztria ellen kezdett hadi készülö-

¹ A magyar-barát francia iskoláról l. Sipos i. m. 69. és köv. l.

² Pulszky i. m. II. köt. 258. l.

³ Thierry: *Histoire d'Attila etc.* V. kiadás, I. köt. XIII. l.

dések közben maga III. Napoleon császár fogadja Kossuthot és önt új reményeket a hazájuk felszabadítását váró magyar emigránsokba, hogy aztán váratlanul gyors és könnyű győzelme után, a július 11.-én Villafrancában kötött előzetes békeegyezményben cserbenhagyja őket megint.

1870-ben, a francia-német háború kitörése alkalmával a francia kormány ismét «foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy nem húzhatna-e hasznot . . . a magyarok hagyományos német-ellenszenvéből?»¹ Nemzetünk azonban ezúttal nem válalkozott az eszköz szerepére.

A kiegyezés után a franciáknak amúgy se túlságosan erős magyar-barátsága fokozatosan halványulni kezd. Amily szívesen foglalkoztak nemzetünkkel, mint a Habsburg-monarchia belső ellenségével, épúgy fordult a francia külpolitika ellenünk attól kezdve, hogy a rebellis magyar az osztrák németiséggel együtt a dunai nagyhatalomnak, majd a kettős, utóbb a hármasszövetségnek egyik fenntartó oszlopává vált.

Az új francia külpolitikai elgondolás alapja a berlini kongresszuson megalázott Oroszországnak s ezzel együtt a monarchia nem német és nem magyar elemeinek felhasználása lett a négyszáz éves ellenség : a Habsburgok ellen. Így veszi a francia publicisztika és tudományos világ pártfogásába az «elnyomott» szláv és oláh fajokat, tőlük várván a monarchia belső szétmállasztását, feldarabolását.

A francia politikának a kárunkra bekövetkezett emez irányváltoztatása mellett értékelhetjük igazán Sayous-nak élte végéig tanusított rendületlen magyar-barátságát. Mint láttuk, még tanárjelölt korában foglalkozni kezdett nyelvünkkel. 1867-ben újból, teljes erővel neki fekszik, hogy eredeti magyar művek és források alapján tanulmányozhassa történelmünket és irodalmunkat. Egy év alatt annyira jutott, hogy folyékonyan — mindent megértve — olvasott, sőt, bár hibásan, írt és törve beszélt is magyarul.

Ekként felkészülve, 1868 augusztusában Pestre jön, hogy itt a magyar írókkal és tudósokkal való személyes érintkezés útján is gyarapítsa és kiegészítse történelmi és irodalmi

¹ Pingaud i. m. 7. l.

ismereteit, melyeket Horváth Mihály *Magyarország történelme*¹ és Toldy Ferenc *A magyar nyelv és irodalom kézikönyve*² c. műveiből merített. Ez évi, majd későbbi (1869, 1870, 1873, 1875) magyarországi tanulmányútjain mindenütt a legnagyobb szívességgel fogadták. Kutatásaiban készséggel állanak rendelkezésére Budenz József, akit porosz-gyűlölete mellett is sokra tartott, Csengery Antal, Gyulai Pál, Horváth Mihály, Hunfalvy Pál, Pulszky Ferenc, Szász Károly, Szilágyi Sándor és Toldy Ferenc, kik közül — mint Szász Károly följegyezte³ — a politika és történelem kérdéseiben főleg Csengerytől, az irodalomban pedig Gyulaitól és Toldytól kapott becses útmutatásokat. Az említettekén kívül a szíves barátság hangján emlékszik meg leveleiben⁴ Arany Lászlóról, Jókairól, Hegedüs Sándorról, Lechner Gyula festőművész, műfordítóról, Nagy Miklósról, a Vasárnapi Ujság szerkesztőjéről, Toldy Istvánról, sőt alkalma nyílt megismerni Arany Jánost, báró Kemény Zsigmondot s a politikusok közül Deákot, Ghyeczy Kálmánt, Irányi Dánielt és Tisza Kálmánt is.

Vajjon lehet-e csodálnunk, ha a kiegyezés korának imént felsorolt kitűnőségei, kiket mai elesettségünkben még nagyobbaknak látunk, valamint a faji hibáink mellett is szembeötlő erényeink és utóbbiak eredményeként a gyakori siralmas elbukásunkat követő talpraállásaink fölemelő erkölcsi tanulságai egy életre hozzánk láncolják az alig harminc éves, mély érzésű, éles ítéletű, rokonszenves francia tudóst, akinek munkáiban valamennyi honfitársa között a legmagasabb fokon és a legtökéletesebb formában jut kifejezésre De Gérando Ágost, Thierry, Chassin, Michelet vagy akár Reclus magyar-barátsága?

Az 1870. esztendő nagy eseményeket tartogat számára. Febr. 22.-én elveszti édesatyját, március 3.-án édesanyját is. Fájdalmából felocsudva folytatta és július 1.-én be is fejezte⁵

¹ I—VI. köt. I. kiadás, 1860—63.

² I—II. köt. 1855—57.

³ *Vasárnapi Ujság* 1873. június 29.-i számának első cikkében.

⁴ E leveleit közli Baranyai Zoltán i. m. főleg 202. és 204. l.

⁵ 1870. júliusában Toldy Ferenchez intézett levele. (Közli Baranyai i. m. 202. l. V. ö. 1869. ápr. 10.-i levelét is u. o. 201. l.)

az *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815* című, még 1868-ban megkezdett művét, remélvén, hogy még össze is adhatja. Ugyancsak júliusban nőül veszi az elzászi születésű Dollfus Berta Fannyt. Augusztusban — mint Pingaud írja¹ — Gramont herceg, III. Napoleon külügyminisztere, Pestre küldi azzal a megbízással, hogy tanulmányozza a magyar nemzet és a politikai pártok hangulatát, abból a célból, hogyan lehetne hasznot húzni a magyarság hagyományos német-ellenzenvéből. Sayous tehát feleségével együtt Olaszországon és Trieszten át Budapestre utazik, ahol közel egy hónapot tölt. Kiküldetése, a hadat üzenő francia kormány siralmas tehetetlenségének és kapkodásának ez a jellemző bizonyossága, azonban nem járt eredménnyel. A monarchia ugyanis, noha Beust és a katonai körök szívesen ragadták volna meg az alkalmat, hogy bosszút álljanak Königgrätzért, főleg a magyar államférfiak határozott fellépésére, semleges maradt. Így Sayous a bécsi francia nagykövethez naponként írt jelentéseiben legfőleg a magyar közönségnek a fájdalmas megpróbáltatások egész során átment franciák mellett nyilvánult részvételéről adhatott számot.²

A sedani fegyverletétel hírére Olaszországon át Genfbe utazik, ahol október folyamán hat előadást tart a monarchiáról, köztük kettőt csak Magyarországról a francia sebesültek javára, amely célra egyébként a lapok gyűjtése révén oly szépen áldozott a magyar nemzet. Innen (Genfből) okt. 14.-én kelt nagyérdekű levéllel keresi fel Csengery Antalt. «Boldogtalan francia nép! — írja tört magyarsággal többek közt — De nem reménytelenek vagyunk mi és a számos itthoni franciák . . . Láthat Európa egy hasznos s mindig jóakaró nemzetet a porosz talp alatt? . . . Nem értem, hogy az osztrák-magyar birodalom, mind előtt a magyar nép, természetes barátunk, valóban bátorsággal, szellemmel, nagy történelmi

¹ I. m. 7. l.

² L. *La Hongrie et les parties depuis la guerre* c. tanulmányát. (*Revue des deux Mondes*, 1872. június 1-én megjelent számában.) A jelentések ügyében megkerestük Pingaud Alfonz meghatalmazott miniszter urat, a francia külügyminisztérium levéltári osztályának főnökét is, de eredménytelenül.

viszonyokkal, nagy lélekkel rokonunk, a halálunkat csendes szemmel láthat, ha halálardunk?

... Sem pénzt, sem katonákat kívánunk, de miért nem mondhatjátok, hogy az európai egyensúlyt és Franciaország becsületét tartani akarjátok? Ha az érdekes hírlapítók ezt mondanák s a közvélemény egyenesen kitűn s minden Európának részében úgy mond a sajtó és vélemény, erőtlenn lesz a fegyver, korán vagy később győz az eszme.

... Sokat beszéltem, de kegyed nem escdálhat, ha szenvedem» stb. stb.¹

Visszatérvén hazájába, Párizst ostromzár alatt és kormányát Tours-ban találta, majd Bordeaux-ba követte, mint a külügyminisztérium sajtóosztályának a német és angol lapok cikkei fordításával megbízott tagja. A béke megkötése után folytatta tanári működését Párizsban, ahol március 1.-én szemtanúja volt a német csapatok a francia fővárosba történt bevonulásának. Erről, március 6.-i kelettel levelet is ír Gyulai Pálnak vagy Szász Károlynak, melyet azzal végez, hogy a nagy hadisarc szorgalomra és egyszerű életre fogja kényszeríteni a francia népet és arra, hogy «bosszúállásra készüljön s erőt gyűjtsön elszakított testvérei fölmentésére».² A commune márc. 18.-án kitört rémuralma is Párizsban találja őt. Erről szól május 9.-én írt levele. Vácsolja benne az okokat, melyek ezt a szörnyű fordulatot előidézték, a terrort, mely minden szólás- és sajtószabadságot bilincsbe vert, s a várható fejleményeket. «Szerencsétlenek vagyunk, — folytatja — de nem megvetésre méltók, s szenvedéseink Európa hasznára válnak.» Sorait ekként zárja: «Épen most tanulmányozom Horváth Mihály *Huszonöt év történetét* s azt kérdem magamban, leszünk-e mi is oly ügyesek, mint önök voltak, hogy a demagógia és a reakció közt meg bírjunk állani.»³ A commune végnapjait azonban nem várja be, hanem a svájci követség útlevele alapján, mely szerint ő genfi születésű, hivatásos órásmester, még idejében menekül.⁴

¹ Közölte Lukinich Imre a *Bpesti Hirlap* 1930. ápr. 10.-i sz.-ban.

² A levelet közli a *Vasárnapi Ujság* 1871. március 19. száma.

³ A levelet közli a *Vasárnapi Ujság* 1871. máj. 28. száma.

⁴ Pingaud i. m. 8. l.

A rend helyreálltával visszatér megint Párizsba s ami szabad időt tanári elfoglaltsága enged, azt — bár az 1790—1815. évek eseményeit felölelő magyar története kéziratához még mindig nem sikerült kiadót kapnia Franciaország súlyos helyzete miatt — magyar studiumaira fordítja, és pedig az 1815-től 1848-ig terjedő korszak tanulmányozására.¹ Ez évben (1871) kínálja fel neki a lyoni egyetem a megürült történeti tanszéket, de magyar történelmi tanulmányainak forrásai, melyeket vidéken alig találhatott volna meg, és bizonyára első fiának születése is Párizshoz kötötték.

Ugyancsak ez év végén, de már 1872-vel a címlapon, jelenik meg 1870 nyara óta nyomtatásra kész műve, a már említett *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815* a *Bibliothèque d'histoire contemporaine* c. sorozatban. A közel 300 lapra terjedő kötet egyes példányai még 1871 decemberében Budapesten lehettek, mert a *Hazánk és a Külföld* c. folyóirat 1872 jan. 4-i 1. számában már olvasható Hindy Árpád meglehangú ismertetése róla.

Sayous művének előszavát ezekkel az ódai lendületű mondatokkal kezdi :

«Egy tatárfajú nép, mely azért foglalt helyet a művelt Európában, hogy azt több ízben megvédje a barbároktól; egy dacos nép, mely képes a legmeghatóbb hűségre balsorsba jutott királyai iránt, de kész a legféktelenebb ellenállásra hatalmas és győzelmes királyaival szemben; egy a fajára a babonássáig büszke nép, mely bámulatosan érti a nehéz és türelmes parlamenti kormányzatot; a tüzes lovasok és a meg nem győzhető törvénytudók népe: ez nagyságaival, hibáival és főleg ellentéteivel a magyar nemzet.

Nincs előttünk a magyarokénál ismeretlenebb történet. Mikor fogjuk — mondja Michelet — kiegyenlíteni tartozásunkat ez áldott néppel, Nyugat megmentőjével szemben?»

Mint ez az idézet is bizonyítja, Sayous e művével fel akarta hívni honfitársainak figyelmét az ismeretlen magyar nemzetre. Kissé különösnek tűnhetik fel, hogy mikor előtte állott már a független, kiegyezéskorabeli Magyarország, mint

¹ Közli Baranyai i. m. 205. l.

a Habsburgok birodalmának Ausztriával egyenlő rangú állama, és a kiegyezésnek ehhez a világtörténeti jelentőségű mozzanatához kitűnő háttérül rajzolhatta volna meg a szabadságharc dicsőségét, majd az abszolutizmus szenvedésein át is győzelmeskedő magyar életerőt, a helyett olyan 25 év történetét adja, amely a magyar multban nem külön korszak, mert hiszen 1815 nem volt határkő semminő vonatkozásban, és amelyben, kívülről nézve, Magyarország osztrák tartomány.

Egy ily műhöz azonban akkor hiányzott a történelmi távlat és hiányoztak a források. Azonkívül kétségtelenül sokkal közelebb hozhatta a magyar nemzetet francia olvasóinak lelkéhez, ha megismerteti velük a magyarság magatartását az emberiség történetének egyik legkimagaslóbb fejezete: a francia forradalom és a napoleoni háborúk idején. Kevés dolog érdekelhette volna ugyanis jobban honfitársait a magyarsággal kapcsolatban, mint a francia forradalom eszméinek útja és visszhangja köztük.

De ennek megismertetése, mint előszavában kifejti, csak egyik célja volt. Másik célja volt megvilágítani Ausztria kitartásának háttérét a napoleoni hadjáratok idején, mikor Bécs maga is kétszer került francia megszállás alá, de ennek ellenére sem csüggedt, bizván a harcias magyar nemzet áldozatkészségében. Végül célja volt annak kifejtése, hogy az 1790-es évek eszmeáramlatai készítik elő a magyar társadalmi, gazdasági és politikai reformokat. Ugyanakkor indul el hódító útjára a magyar nyelv s teszi első lépéseit a nemzeti sajtó is. Mindezek együttes munkájának eredménye a kiegyezésben újjászülető Magyarország.

Főforrásai — amire könyvészeti jegyzeteiben lelkiismeretesen utal maga is — Horváth Mihály *Magyarország történelmének* VI. kötete és Toldy Ferenc *A magyar irodalom kézikönyve*, mely utóbbiból sűrűn idézi prózai fordításban azokat a költeményeket, melyeket a közhangulat jellemzésére alkalmasoknak tart, végül az országgyűlési nyomtatványok. A 12 fejezetre osztott mű minden sorát teljes tárgyilagosságra és igazságosságra való törekvés s a költészet iránt tanusított finom érzék hatja át. Bár eredetiség az önálló forráskutatások

hiján kevés van a munkában, mégis egyéni szint ad neki a magyar eseményeknek az európai történet szempontjából való megítélése és a francia szellemi kapcsolatoknak folytonos, élénk kidomborítása.

Így az 1790. évi nemzeti ébredésről szólván, kiemeli a magyarság szabadságszeretetét és alkotmányához való ragaszkodását, s a magyar nemzeti törekvések és az egykorú francia mozgalmak közt az eltérések legfőbb okát abban látja, hogy Magyarországnak idegen az uralkodója, továbbá, hogy míg a francia forradalom — Tocqueville megállapítása szerint — a szabadság eszméjét feláldozta az egyenlőség eszméjének, addig a magyar nemesség esküdt ellensége maradt a forradalmi egyenlőségnek, bár a szabadságért kész volt meghalni is (19. l.). Az országgyűlések munkájának beható ismertetése során viszont a magyar és angol alkotmányfejlődés közt von párhuzamot (20. l.). Ellenben a nemzetiségi kérdés lényegével és okaival e művében, mint egy nyelvileg nagyjából egységes nép fia, nincs tisztában, de az erdélyi magyarság uniós törekvéseiben s a II. Lipót által támogatott szerbek elszakadásra törő mozgolódásaiban jól látja a kérdés veszedelmeit, melyek még csak ezután fognak igazában jelentkezni (52. és köv. l.). Kitűnő jellemzést ad Thugutról (67. l.). Külön fejezetet szentel Martinovicsnak és társainak, a magyar jakobinusoknak. «A mai magyar politikusok, — úgymond — akik oly előkelő helyet biztosítottak hazájuknak Európában, nagyon csalódnak, ha nem látják az 1795. évi elítéltekben az új Magyarország alapítóit» (107. l.). Sűrűn hangoztatja, hogy a napoleoni háborúban a magyar katonáké volt a dicsőség és a szenvedés oroszlánrésze. Itt olvassuk azt a megjegyzését, melyből minden fejtegetésnél szebben kiderül, mennyire megértette a magyar történelem lelkét. «Remegés nélkül elviselni a vereséget és a halált, — írja — ez természetes hősiesség a szörnyű katasztrófáiról — Várna, Mohács, Világos — híres népnél» (119. l.).

Részletesen ismerteti Napoleon terveit, hogy a Habsburgok mellett rendületlenül kitartó magyar nemzetet kiszakítsa állami kapcsolatukból. Mikor 1809-ben Napoleon másodszer foglalja el Bécsét és Ferenc a magyar nemzet hűségére bízta magát, e szavakkal jellemzi a helyzetet: «Ha

egy hirtelen fordulat Magyarországot Napoleon karjaiba hajtáná, az osztrák monarchiának vége volna» (225. l.). Napoleon spanyolországi szereplése azonban még csak fokozta a magyarság királyhűségét és így az Ausztria feldarabolására irányuló terv (245. l.) dugába dőlt. A nemzetnek súlyos vér- és vagyonáldozatait 1811-ben az osztrák kormány hirhedezt pénzügyi páténséval hálálta meg. Ez az oka — vallja Sayous — annak, hogy az 1815. évi, Napoleon ellen indított háborúban a magyar nemzetnek nem akadt Gentz-e, Fichte-je, Koerner-je (273. l.). Nehogy azonban francia olvasója a szent szövetség-korabeli Magyarország elnyomottságának képével tegye le kezéből a könyvet, befejezésül újból kiemeli, hogy a magyar nemzet bámulatos emelkedését 1825 óta, melyet az 1848-as események csak félbeszakítottak, valamint 1867. évi talpraállását az 1790-től 1815-ig terjedő küzdelmes 25 esztendőnek köszönheti.

Sayous művét egyes tévedései mellett is — pl. a magyart tatár népnek tartja (V. l.), vagy a polgárság munkája eredményének tulajdonítja, hogy «a nemességnek és a jobbágy-ságnak ez az ősi országa teljes és művelt állam lett» (48. l.) — osztatlan elismeréssel fogadták a magyar és a francia tudományos körök.¹ Különösen becses volt ránézve a Kisfaludy-

¹ Ismertették: *Hazánk és a Külföld* 1872. évf. 1. sz., *Vasárnapi Ujság* 1872. évf. 3. és 4. sz., *Pesti Napló* 119. sz., *Budapesti Közlöny* 155. sz. (teljes szövegében közli hű fordításban a *Journal des Débats*-ban megjelent ismertetést, az Édouard nevet Ödönnel adván vissza), *Századok* 1872. évf. 63. l., *Budapesti Szemle* 1873. évf. II. köt. 427. l., *Athenaeum* 1873. évf. 48. sz. — A Kisfaludy-Társaságba történt megválasztatása után írtak róla: *Hazánk és a Külföld* 1872. évf. 14. sz. (Sayous arcképével), *Vasárnapi Ujság* 1873. évf. 26. sz.-ban Szász Károly (Sayous arcképével). — A francia sajtóban a *Journal des Débats* cikkén kívül elismerő bírálatokat írtak Perrot a *Revue des deux Mondes*-ban (1872. május 15.) és Leger a *Revue critique*-ben (1872. évf.). Figyelemre méltók azok a sorok is, melyeket Eichhoff, az Institut tagja 1871. dec. 19.-én írt Sayoushoz... «l'histoire des Hongrois peu connue, quoiqu'elle mérite évidemment de l'être, a été éclairée par vous d'un nouveau jour, qui fait ressortir la loyauté et l'héroïsme de ce peuple fidèle aux traditions glorieuses de ses ancêtres qui défendirent avec tant de bravoure la Chrétienté contre l'islamisme...», valamint melyeket Guizot, a nagyhírű államférfi és

Társaság állásfoglalása, mely pár héttel a munka megjelenése után, februáriusban tagjává választotta.¹

Az elismerés nagyban fokozta munkakedvét s még jobban elmélyedt öt évvel előbb megkezdett tanulmányaiba. Most már módszeresen, az egész magyar történelem feldolgozására készül. Beható forráskutatásokat és nyelvészeti vizsgálódásokat folytat, hogy megírhassa egyelőre az Árpádok korát.² De hogy közönségének figyelmét ébren tartsa, addig is, míg nagy művét befejezheti, egymás után adja közre magyar tárgyú dolgozatait, közülök négyet még 1872-ben. Utóbbiak közül kettő ismertetés. Az egyik Budenz *Ugrische Sprachstudien*-jéről, a másik Arany László és Gyulai Pál *Magyar népköltési gyűjteményéről*. (Megjelentek a *Revue critique* 1872. évf. I. köt. 174. l. és II. köt. 366. l.) Két más dolgozata pedig önálló tanulmány, méltók arra, hogy megemlékezzünk róluk.

Az első *La Hongrie et les partis magyars depuis la guerre*³ címen (megjelent a *Revue des deux Mondes* 1872. június 1. számában) az 1869—72. évi országgyűlés utolsó negyedfél hónapjának (jan. 1.—ápr. 15.) eseményei és parlamenti tárgyalásai alapján rajzolja meg a magyar politikai életet. Fejtegetéseit a francia rokonszenvnek azokkal a nyilatkozásaival kezdi, melyeket mint szemtanú 1870. augusztusában Budapesten tapasztalt. Megállapítja, hogy az első kereszt-hadjárat óta, mely az első békés találkozás volt a magyarok és franciák közt, soha két nép nem értette meg jobban egymást, mint mi és ők. Bármilyen erős is volt azonban a francia-porosz háború idején a magyarság francia-barátsága, arra nem gondolhatott, hogy megsértse a monarchia sem-

---

történetíró intézett dec. 25.-én Sayous-hoz: «J'ai lu avec un vrai intérêt, Monsieur, votre petite histoire des Hongrois modernes. Vous avez toute raison d'attirer sur eux l'attention publique. S'ils ne prennent pas une place considérable dans l'avenir de l'Europe, ils manqueront à leur destinée. J'espère que cela n'arrivera pas. Nous sommes las des mécomptes.» (Báró Forster Gyula gyűjtéséből.)

¹ *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. Új folyam, VII. köt. 70. l.

² Baranyai i. m. 206. l.

³ Ismerteti a *Hazánk és a Külföld* 1872. XVII. évf. 24. sz.

legességét. Budapesten nem kívántak Franciaországnak vereséget, amely elnyomhatta volna Magyarországot és a bécsi udvart is, de nem kívántak győzelmet sem, amely Ferenc Józsefnek visszaadhatta volna az uralmat Németország fölött, elegendő erővel ahhoz, hogy visszavegyen minden, a magyaroknak adott engedményt. Óvatosságra inti a germán és szláv népek közé ékelt magyarságot számbeli gyöngesége is, mert a se germán, se szláv oláhok is nemzeti egységükért küzdenek, melyet nem érhetnek el másként, mint Magyarország földarabolása árán. Nincs nagyobb faji különbség egész Európában, mint a «tatár-eredetű» (!) magyarok és indoeurópai nemzetiségeik közt. Utóbbiak, teljesen kioktatva e kérdésekről, melyek nálunk a tudósok számára vannak fenntartva, nem titkolják szándékukat, hogy eltiporják vagy kiűzzék «ezt a vad, ázsiai fajt». (Az utóbbi szavakat idézőjelek közé foglalja).

Nemzetiségeiktől, a szláv föderalista kísérletektől és a bécsi túlsúlytól való félelmük készíti a magyarokat arra, hogy Poroszországtól várják hazájuk megerősödését. E szövetségről viszont véleménye a következő: «A jövő és talán az egyszerű okoskodás meg fogják mutatni a hasonló szövetség veszélyeit egy oly néppel, mely pillanatnyilag hízeleghet a magyaroknak, de amelyben nincs semmi neme a rokonságnak.»

Ezután a magyar politikai pártokat ismerteti. Kitűnő rajzot ad az egyes pártokról: a balközépről, a 48-as és a Deákpárról, kimagaslóbb tagjaikról, pl. Tisza Kálmánról, kiben már akkor a jövő miniszterelnökét látja, Ghyczy Kálmánról,¹ Irányi Dánielről. Nagy hozzáértéssel vázolja a pártok programját s a parlamenti viták anyagát. Így megemlíti többek közt az 1872. évi honvédelmi költségvetési vita alkalmából az önálló nemzeti hadseregért folytatott törekvéseket. De nyomban meg is jegyzi, hogy ha a közös hadsereg két részre oszlik, a monarchia tönkremegy, mert diplomáciai

¹ «A párt elragadó szónoka Ghyczy, ékesszólása teljes, gazdag és csengő, őszinte tekintettel, melyből katonás nyíltság sugárzik. Emlékeztet a régi magyar diéták követéire, kik fényes nemzeti viseletükben tanácskoztak és vitatkozásaikban is megőriztek valami gavalléros élénkséget és könnyedséget.»

tárgyalásokat sem folytathat komolyan. Talpraesett észre-
vételeket fűz a nemzetiségi kívánságokhoz s megállapítja a
magyar és szláv népek kiegyenlíthetetlen ellentétét. Rész-
letesen ismerteti a választójogi törvényjavaslat körül meg-
indult harcot s bár a javaslatot nem tartja szerencsésnek,
elítéli az obstrukciót. Van-e szomorúbb, — kérdi — mint
a parlamenti elveknek ez a kigúnyolása, a szólásszabadság-
nak ez a paródiája, amelyből hiányzik a tisztelet a nemzeti
képviselőt iránt?»

Tanulmányát így fejezi be: «A magyar nemzet nem
hagyhatja sokáig Európát ily benyomások alatt. Bármilyen
is lesz a jövő országgyűlés többsége, konzervatív, reformpárti,
vagy radikális, saját méltósága, Magyarország multja meg-
kívánja az állandóan szilárdabb és mérsékeltőbb maga-
tartást, a kevesebb erőszakot és szenvedélyességet... A
nélkül, hogy tanácsokat akarnánk adni a különböző pártok-
nak, melyek Magyarországon a hatalomért vetélkednek, a
magyarokat csak saját történelmük emlékeire figyelmeztet-
jük. Meg fogják látni abból, hogy ha Ausztria nem tehet
nélkülük semmit, de ők sem tehetnek semmit Ausztria nélkül;
hogy a szertelen dacosság és szenvedély mindig vesztükre volt s
hogy a türelmes törvényesség szelleme és a bölcs engedmények
tették lehetővé azt, hogy túléltek szerencsétlenségeiket.»

Míg most tárgyalt dolgozatában Sayous egykorú poli-
tikai viszonyainkról mond éles ítélettel véleményt, egyes
kérdésekben szinte megdöbbenően előrelátva a jövőt, addig
pár hónappal utóbb, ugyancsak a *Revue des deux Mondes*-
ban (1872. aug. 15.) megjelent *La poésie populaire hongroise
pendant la guerre de 1848—1849* c. értekezésében szabadság-
harcunk eseményeinek költői lelkű tolmácsa.¹ Kiinduló-
pontja, hogy midőn a közelmult korról van szó, az összes
hivatalos kiadványok, hírlapok sem tölthetik be az élő tanú-
nak: a népnek helyét, amely megéneklei saját dicsőségét
vagy veszteségeit. A népköltészet fogalma alá nemcsak az
ismeretlen szerzőktől való, kétségtelenül népi eredetű verse-
ket foglalja, hanem az ismert, kiváló költők (Arany, Czuczor,

¹ Ismertette a *Hazánk és a Külföld* 1872. évf. 35. sz.

Garay, Gyulai Pál, Petőfi, Tóth Kálmán stb.) alkotásait is, mint akiknek dalait énekelték az utcákon, a mezőkön és a táborozások alatt. (A Petőfi verseit azonban, mint amelyeket Chassin, Saint-René Taillandier, Ujfalvy és Desbordes-Valmore már megismertettek a francia közönséggel, mellőzi.) Hogy a költeményeket érthetővé tegye, előbb bevezetesként vázolja az ország politikai helyzetét, illetőleg a szabadságharc fordulatait, így a 48-as törvények megalkotását, a bécsi reakciót, a nemzetiségek megmozdulását, a magyarság hősi felbuzdulását, a honvédség megalakulását, harci kedvét, az 1849. évi tavaszi győzelmeket, az orosz beavatkozást, a fegyverletételt stb., majd e történeti mozzanatok után vonatkozó verseket adja prózai fordításban. Vezérfonalul az Arany—Gyulai-féle *Magyar népköltési gyűjteményt* és az Áldor Imre *Aranyfurulya, a forradalom költészete* című antológiáját használta.

Közben meleg színekkel rajzolja Kossuth egyéniségét, de egyúttal Görgeit is megvédi az árulás vádjával szemben. Bár a dolgozat nem ment a tévedésektől, sőt az elfogultságtól sem (pl. német-gyűlöletből a magyar ügyért fegyvert fogott idegenek közül kihagyja a bécsi légiót), mindig bizonyossága marad a Sayous magyar-barátságának. A szabadságharc utolsó visszhangjaként Lugossy József (1812—1884) kiváló nyelvész, pap és tanár, akadémiai tag *Hiszekegy* című, 1850-ben «Felsőbányai» álnév alatt írt, méltatlanul feledésbe merült, de még ma is megrázó erejű versét ismerteti, mint amelyben benne van a minden szenvedésen átcsillanó reménység a magyar feltámadásban. Sayous-nak értekezése végén levont tanulságaira még visszatérünk.

Ugyancsak közönsége érdeklődésének ébrentartására adott közre 1873-ban újabb három dolgozatot. Az elsőben Donner Ottó finn nyelvésznek 1872-ben, svéd nyelven ¹ megjelent *A finn-ugor nyelvészet történetének áttekintése* (Histoire des études sur les langues ouralo-finnoises) c. munkáját ismerteti (közölte a *Revue critique* 1873. évf. I. köt. 43. l.), a másodikban pedig Hunfalvy Pál: *Utazás a Balt-tenger vidékein*

¹ Oefversickt of den Finsk-Ugriska Sprakforskningens historia.

(«Voyage dans les provinces finnoises de la Baltique») c. két kötetes művét (megjelent a *Bulletin de la Société géographique* 1873. évf. I. köt. 535. l.). Harmadik tanulmánya, melyet a francia protestáns történelmi társaság 1873 ápr. 29.-i összes ülésén olvasott fel, *L'établissement de la Réforme en Hongrie* címmel, a magyarországi ref. egyház megalakulását vázolja főleg az Ember Pál, Lampe által, 1728-ban kiadott *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania* és Balogh Ferenc egyháztörténeti munkáinak felhasználásával. I. Ferdinánd és Szapolyai korával kezdi, mikor az ellenkirályok üldözései közben gyökeret ver magyar földön a reformáció. Behatóbban tárgyalja Melius Juhász Péter munkásságát s kiemeli, hogy az ő vezetése alatt 1566-ban, Debrecenben tartott egyházi gyűlés a Bèze Tódor által szerkesztett ugyanazon alaptételeket tette magáévá, amelyeket a francia ref. egyház már elfogadott volt. Majd párhuzamba állítva, ismerteti a magyar és a francia ref. egyházak multját, az üldöztetések korát és a békés jelent.

Mintha a finnekről írt dolgozataival azt akarta volna olvasóinak tudomására hozni, hogy a magyarság nem áll testvértelenül Európában, és utóbb említett felolvasásával arra óhajtotta volna hallgatóinak figyelmét felhívni, hogy a magyarságnak egy tekintélyes része már a XVI. században a kálvinista hitelvek és egyházalkotmány révén hittestvéri kapcsolatba jutott a hugenottákkal!

Ez év nyarának végén az ural-altáji népekre vonatkozó néprajzi ismereteinek kiegészítésére Dánián át nagyobb tanulmányutat tett Oroszországba,¹ ahonnan hazautazva, szept. közepén néhány napot töltött Budapesten² is, újabb kutatásokra használván fel az alkalmat.

Ilyen előzmények után bocsátotta közre 1874-ben évek óta készülő nagy munkájának első részét ily címmel: *Les origines et l'époque païenne de l'histoire des Hongrois*. Par Édouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne,

¹ *Musées ethnographiques de Copenhague et de Moscou et cartes ethnographiques de Russie et de Sibérie*. Paris. 1874.

² 1873. szept. 13.-án, Pesten kelt és Toldy Ferenchez intézett levelét közli Baranyai i. m. 210. l.

Membre de la Société Kisfaludy de Pesth. (Paris, Ernest Leroux éditeur, 1874. 8° 128 l.) Ezt a művét követték 1875-ben és 1876-ban a következő fejezetek, melyeket szép elismerés mellett mutatott be az Institut V. osztálya, az Académie des sciences morales et politiques, előtt: 1. *L'invasion des Mongols en Hongrie dans les années 1241 et 1242*¹; 2. *Les relations de la France avec les princes de Transylvanie pendant la guerre de Trente ans*; 3. *Les rois capétiens de Hongrie (1301—1382)*; 4. *La politique et les guerres de Mathias Corvin*. (Közöltettek a Comptes Rendus de l'Académie des sciences morales et politiques CIV. és CVI. köteteiben.) E fejezeteken kívül 1875-ben szép cikket írt a gályarabságba hurcolt magyar protestáns papokról is *Les pasteurs hongrois et les galères de Naples, 1674—1676* címmel. (Megjelent a *Bulletin de la Société de l'histoire du protestantisme français*, 1875. évf. XXIV. kötetében.)

Ugyanez év tavaszán a francia közoktatásügyi miniszter Budapestre küldi, hogy — amint aug. 26.-án kelt jelentésében olvassuk — egyfelől kiegészítse a Magyarországra vonatkozó francia gyűjteményeket és másfelől befejezze saját magyar történeti kutatásait. Május 10.-e körül² érkezett meg és ezúttal volt leghosszabb ideig hazánkban. Dolgozott a könyv- és levéltárakban, eljárta a tudományos és irodalmi összefüggésekre, nagy figyelmet fordított a politikai élet hullámveréseire, hallgatta a parlamenti tárgyalásokat s élénk érdeklődéssel kísérte az országgyűlésnek május 24.-én bekövetkezett feloszlását és az egyidejűleg megindult új választási küzdelmeket. Pünkösöd hétfőjén (május 17.) résztvesz egy vidéki városkában tartott képviselői beszámolón. Elmegy a bankettre is, ahol őt is felköszöntik, mire válaszolva, magyar beszédben dicsőíti a magyar-francia barátságot.

Május 25.-én az Akadémia kültagjává választja. A 30.-án

¹ Ismertette a *Századok* 1876. évf. 234. lapján Szilágyi Sándor. Magyarra fordította Takács István. Budapest, 1877. (Olcsó könyvtár 35. Új sorozat 73. sz.)

² *Vasárnapi Ujság* 1875. évf. 16. sz. A többi adataira l. u. o. 22., 23. és 26. sz. és Sayous cikke a *Revue des deux Mondes*, 1876. ápr. 1.-i számában.

lefolyt közgyűlésen meg is jelenik. Mikor Arany János főtitkár az újonnan megválasztottak közt felolvassa nevét, a közönség lelkesen megéljenezte a 33 éves új kultagot. A közgyűlés után tartott ünnepi ebéden magyarul köszöntötte fel Horváth Mihályt, Fogarassy Jánost és Toldy Ferencet. Viszont ő reá Pulszky Ferenc üritette poharát.

Fővárosi kutatásainak végeztével megfordult a vidéken is. Így töltött Révész Imre vendégeként több napot Debrecenben, ahol megtekintette a kollégium épületét,¹ az egyházkerület levéltárát, fölkereste a reformátorok (Mélius Juhász Péter, Szikszai Hellopoeus Bálint stb.) sírját és behatóan érdeklődött a magyar protestáns egyház multja és jelene iránt.

Benyomásairól, tapasztalatairól és tudományos kutatásainak eredményeiről két nagybecsű dolgozatban számol be. Az elsőben, mely *L'état présent et l'avenir de la Hongrie, souvenirs de voyage* címmel a *Revue des deux Mondes*-ban (1876. évf. apr. 1. sz.) jelent meg, gyönyörű sorokkal áldoz a hónapokkal előbb elhunyt Deák Ferenc emlékének, majd a magyarság szabadságszeretetéről, fejlett önkormányzati szelleméről ír. Megállapítja, hogy a magyar nemzetet két veszély fenyegeti: az egyik a közjogi kapcsolat ellen a szélsőbal által folytatott harc, mely sikere esetén a monarchia felदारabolását jelentené, a másik pedig a nemzetiségi kérdés. «Oly előnyös helyzetben vannak a magyarok. — írja — hogy csak veszthetnének bárminő felfordulásban.» A hibáikból is a nemzetiségek húznának hasznot. «A magyarok ereje és dicsősége abban rejlik, hogy a dunai nagy birodalom liberális nemzete legyenek, hogy ezt vezessék politikai tehetségük és dicső multjuk nevében, hogy magukba olvassák a gyöngébb, de művelődésre alkalmas elemeket férfias intézményeik és hazafiságuk vonzóerejével.»

Tárgyilagos képet rajzol a magyar közgazdasági és felekezeti viszonyokról s a tudományos életről. Szépen jellemzi az Akadémia munkásságát, névszerint is felsorolva a hozzá közelálló tudományszakok művelőit. Magyarország jövőjére

¹ Sajátkezű bejegyzése a kollégium vendégkönyvében június 7.-i kelettel.

pedig ezt a következtetést vonja le : «A magyaroknak vannak hibáik és megpróbáltatásokon mennek át, de segélyforrásaik nagyobbak, mint megpróbáltatásaik, és képességeik jelentősebbek, mint hibáik. Egyetlen oly kisszámú nép sem oly szívós, és ellenségeik jóslatai nem fogják őket megakadályozni abban, hogy a haladásban új eredményeket mutassanak fel.»

Magyarországi tartózkodásának másik becses emléke az említett, 1875. aug. 26.-ról kelt jelentése, melyben, négy főcsoportra osztva, világos áttekintést nyújt a magyar történelem forrásairól és irodalmáról. Ez a jelentés egyúttal némi rövidítéssel főművének könyvészeti bevezetése.¹

Ezek után áttérhetünk említett főművének, az 1877-ben *Histoire générale des Hongrois* (par Édouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne, membre de l'Académie hongroise. Paris, Librairie académique, Didier et cie) címmel megjelent munkájának² méltatására, mely két kötetre osztva, közel 1000 lapon adja a magyar nemzet történetét az eredet kérdésétől 1848-ig, illetőleg egészen rövid átnézettel kiegészítve körülbelül 1870-ig. Az anyagot a következő hét fejezetre osztja : 1. A származás és a pogány korszak ; 2. Magyarország az árpádházi keresztyén királyok alatt ; 3. Az Anjou-ház ; 4. A választó királyság ; 5. Magyarország a törökök és Ausztria között (1526—1711) ; 6. Az osztrák Magyarország (1711—1815) és 7. A liberális Magyarország. A munkát a már említett és a maga korában egyedülálló könyvészeti ismertetés vezeti be. Előszavát azzal kezdi, hogy Magyarországról szóló munkáinak kedvező fogadtatása

¹ Egész terjedelmében megjelent *Mémoire sur une mission en Hongrie* címmel az *Archives des missions scientifiques et littéraires* 1877. évfolyamában. Magyarra fordította ifj. Szinnyei József. (Megjelent az *Olcsó könyvtár* 38. számában. Ismertette a *Budapesti Szemle* 1877. évf. II. köt. 416. l.)

² Ismertette Fraknói Vilmos a *Budapesti Szemle* 1877. évf. I. köt. 189. l. és a *Hon* 1876. évf. 310. száma. Az egész munkát magyarra fordította Molnár Antal. Budapest (Athenaeum) 1880 — és új olcsóbb kiadása 1884. — A művet Sayous halála után második kiadásban közrebocsátotta díszes melléklettel és 1867-ig kiegészítve, fia : André E. Sayous és Dolencz Gyula. Budapest (Athenaeum) — Paris (F. Alcan) 1900-ban egy szép kötetben.

a közönség, a sajtó, sőt az Institut részéről is bátorította őt fel arra, hogy megírja «egyetemes történetét a legderekabb, a legékesszólóbb és a legszívósabb népek egyikének, melyekről a világ évkönyvei megemlékeznek.» (I. köt. I. l.)

Amikor a műről beszélünk, természetesen nem szabad elfelejtenünk, hogy megjelenése óta 54 esztendő telt el s hogy az utolsó évtizedek alatt történetírásunk nagyot haladt, számos, akkoriban még homályos kérdést tisztázott és az újabb adatok egész sorát hozta felszínre. Más oldalról az sem tagadható, hogy a műben oly megállapítások is vannak, melyek már akkor sem állották meg helyüket (pl. bebizonyítottnak veszi, hogy már a honfoglalás előtt itt laktak az oláhok s hogy «Magyarország és Erdély nagy része latin maradt» I. köt. 46., 47. l., noha elismeri, hogy államot nem alkottak 48. l.).

Van azonban a műnek három oly tulajdonsága, amely ma, egy félszázad multával is vonzó és tanulságos olvasmánnyá teszi. Az egyik, a szigorú tárgyilagosságra való törekvése mellett is, a magyarság iránt lépten-nyomon nyilvánuló rokonszenve, amelyet főleg a nemzetünkre alkalmazott jelzőivel juttat kifejezésre (pl. «a büszke és erős székely faj», I. köt. 22. l. — «alig van nép, melynek szépsége híresebb és amely e hírt inkább megérdemelné», I. köt. 24. l. — «türelmes, szívós, inkább jogász, mint lovag nemzet», I. köt. 346. l. — «Magyarország . . . gavalléros és arisztokratikus szelleme», I. köt. 352. l. stb. stb.).

Második ily vonása a magyarság öncélúságának erős kiemelése. (Bizony akadnak magyar történetírók is, akik e tekintetben tanulhatnának tőle.)

Harmadik nagy értéke a műnek, hogy a magyarság szereplését és sorsát európai szemszögből nézi és ítéli meg. Ebből a szempontból tárgyalja a honfoglalást és a magyar faj hivatását is. «Nem volt ez — mondja a honfoglalásról — egy új finn nép egyszerű beköltözése csak azért, hogy eltűnjék, mint a hunnok és az avarok, vagy hogy beolvadjon a legyőzött népbe, mint a bolgárok. A magyaroknak, az altáji fajok e virágának szellemi képességei, fizikai ereje, nagy száma, már akkor élénk hazafisága biztosította őket a lassú

vagy gyors pusztulás minden eshetőségével szemben. A balsors századokon át, főleg az újabb időkben rájuk zúdíthatott minden keserőséget és szenvedést, a nélkül azonban, hogy kitörülhetne volna őket a népek sorából, sőt azt sem akadályozhatta meg, hogy fokozódó jelentőséget nyerjenek Európában. Ezért ítélik meg majd mindig szénvedéllyel Árpád honfoglalását azok a népek, melyek következményeit érezték. A szlávokat halálos csapásként érte ez az acélék, amely behatolt sűrű tömegükbe és elszakította azt örökre.» (Itt Palackynak ismert sorait idézi, hogyan semmisítette meg a magyarság a szlávok reményeit.) Majd így folytatja: «A nyugateurópaiakra uralkodó szempontnak kell lennie azon szolgálatok elismerésének, melyeket Magyarország a polgárosodás érdekében teljesített, előbb, amidőn saját testét vetette a barbár népek útjába és utóbb rendületlen ragaszkodásával a szabadsághoz.» (I. köt. 69. l.) Hasonlóképen emeli ki a magyarság szerepét a nyugati műveltség védelmében a tatárjárás, a török háborúk és a bécsi abszolutizmus ellen vívott küzdelmek vázolásánál. Az 1830. évi országgyűlésről szólván, a magyarság békeszeretetének jellemzésére felhossa, hogy a diéta az újonclétszám emelését azzal a feltétellel szavazta meg, hogy az csak a birodalom megtámadtatása esetére állítható fegyverbe és nem használható a népek szabadsága ellen s idegen forradalmak elfojtására (II. köt. 435. l.). Épígy emlékszik meg az országgyűlés nemes állásfoglalásáról 1833 novemberében az elbukott lengyelek érdekében «a hivatalos Európa csendjében az igazság és a szabadság ügye mellett» (II. köt. 445. l.), valamint az 1825—1848. évek közé eső országgyűléseknek felvilágosult szelleméről és törekvéseiről a jobbágyság felszabadítása, a vallások egyenjogúsága s az alkotmány demokratikus átalakítása ügyében, jóformán mindig szemben a bécsi kormány reakciós politikájával.

Az európai szempontok kidomborítása mellett arra is gondja van, hogy tekintettel olvasóira, a magyar történelem egyes alakjait, intézményeit, mozzanatait francia vagy más külföldi hivatkozásokkal, összehasonlításokkal tegye érthetőbbé. Így von többször párhuzamot az angol és magyar

alkotmányfejlődés között, vagy a magyar és francia hűbériség között, így méltatja egymás mellett a magyar és a francia kálvinizmust, vagy a XVIII. századvégi magyar és francia ébredés különbségeit. Székesfehérvár, királyaink koronázó és temetkező helye az a magyaroknak, ami a franciáknak Reims és Saint Denis. Károly Róbert és Nagy Lajos a magyar Capet-k. II. Lajos Gaston de Foix szerencsétlen unokaöccse. Bethlen Gábort báró Dona egykorú jelentésével ekként jellemzi: «Az új magyar király szegény nemesből emelkedett erre a nagy méltóságra; kiváló katona, aki személyesen negyvenhárom ütközetben vett részt; bölcs ítéletű, nyílt szavú, és, ami a legfőbb, istenfélő és a mi református vallásunk követője, úgyhogy a nagy Henrik után nincs több ily király a világon.» (II. köt. 141. l.) Bessenyei ugyanazt a szerepet töltötte be Magyarországon, amelyet Bellay, az *Illustration de la langue française* írója, Franciaországban. A magyarság ép úgy törekedett nyelvének terjeszkedésére, mint ahogy az Ile de France nyelve uralkodik a bretonok és elzásziak fölött. 1848. márc. 14.-e a magyar nemesség 1789. aug. 4.-je stb.

Gyönyörű szavakban magasztalja a magyar nyelv ősiségét, változatlanságát nyelvtani rendszerében és szavaiban (I. köt. 26—28. l.). «A helyett, hogy azonnal egész tökéletes nyelven beszéltek, daloltak és írtak volna, — kérdi — nem szebb-e lassanként csinosítani, gazdagítani egy kezdetleges nyelvet, amely igen alkalmassá vált a modern műveltség és tudomány eszméinek és szükségleteinek kifejezésére, egyúttal bámulatosan megmaradván eredetinek és költőinek?» (I. köt. 42. l.)

De nemcsak szempontjai érdemelnek figyelmet, hanem kitűnő megállapításai is. Egy-két mondattal találóan jellemez népeket, történeti helyzeteket. Pl. a magyarok és lengyelek — írja — gyakran azt képzelték, hogy testvérnépek, mert egyforma volt vitézségük és közös gyűlölet egyesítette őket néhány, hol gyászos, hol dicsőséges csatájukban, de valójában mindig nehéz volt jó egyetértésben tartani a misztikus, rajongó és állhatatlan lengyeleket a türelmes és látszólagos mozgékonyasága mellett is kitartó magyarral, amely nép inkább jogász, mint lovag (I. köt. 346. l.). Arra, hogy mily

magára hagyottan küzdött Magyarország a török terjeszkedése ellen, idézi Aeneas Sylviust, a későbbi II. Pius pápát, aki szinte kárörömmel vette hírül a várnai vereséget. Előbb ugyanis tévesen nagy győzelemről értesülvén, attól félt, hogy «a magyar király diadalától elkapatva, betör Ausztriába és Stájerországba» (I. köt. 414. l.). Élesen megvilágítja a nemzet fájdalmas meghasonlását Mohács után: a megoszlást a török elleni hagyományos vallási és a Habsburgok elleni hagyományos politikai gyűlölet között (II. köt. 55. l.), amidőn népünk az európai diplomácia hálójába került, amely gyakran kihasználta bennünket, hogy aztán áldozatul vessen oda ismét (II. köt. 56. l.). A francia külpolitika jellemzésére idézi a II. Rákóczi Ferencel tárgyaló Hamel—Bruyninx holland követ nyilatkozatát, hogy «mily kevésbé lehet építeni a Franciaországgal kötött összes szerződésekre, amely ország feláldozza népeit, barátait, saját vérét, szövetségeseit, esküit és mindazt, ami a legszentebb, érdekének és nagyravágásának» (II. köt. 188. l.).

Befejezésül az 1870-es évek politikai helyzetéről szól. Reméli a kiegyezés sikerét, de nyugtalanító jelenségekül tekinti az Ausztria ellen a szélső ellenzék által indított közjogi harcot és a nemzetiségi kérdést, de mindenekelőtt az európai Törökország küszöbön álló felosztását. Fájdalom, a következmények igazolták aggodalmait.

Mint a felsorolt idézetek is bizonyítják, Sayous, bár mélyreható forráskutatásai alapján, melyeket az erdélyi fejedelmek diplomáciai érintkezéseire vonatkozó, addig ismeretlen párizsi levéltári adatokkal is ki tudott egészíteni, a részletekben is talált a magyar történetírók által addig figyelemre alig méltatott vonásokat, főleg az összefoglalásokban nyújt sok tanulságot. Nincs még egy külföldi író, aki a nyelvi nehézségek mellett is annyira behatolt volna a magyar lélekbe és intézményeink szellemébe. Munkája francia nyelven ma is a legjobb összefoglaló magyar történet, melyet a francia akadémia Saint-René Taillandier jelentése alapján 1877. május 17.-én legnagyobb díjai egyikével, a Prix Thiersszel (3000 fr) jutalmazott. Saint-René Taillandier, Petőfi egyik francia fordítója, pedig ez alkalomból e szavakat

intézte hozzá : «Souplesse d'esprit, finesse d'analyse, sentiment des nuances psychologiques. vous avez tout cela, sans compter l'érudition qui est du meilleur aloi.»¹

III.

A mű nagy értéke és szép sikere azonban nem biztosította szerzőjének az egyetemen azt a helyet, melyre joggal számíthatott.² Abban a reményében tehát, hogy a Sorbonne-on tanszéket kap, csalódván, 1876 végén, 34 éves korában lemond líceumi tanárságáról és azzal a céllal, hogy teológiai tanár lehessen, a lelkészi pályára lép. Nyugalanságra hajló lelkében ugyanis a mély vallásosság, mint egyik legszebb állandó tulajdonság volt munkásságának egyik hajtóereje, de egyúttal megnyugvásának is örök forrása. Foglalkoztatta őt akkor is, amikor még a tanári pályán működött s amikor legmélyebben volt elmerülve magyar történeti tanulmányaiban. Lozère département református lakosságának képviselőjeként résztvett a francia református egyháznak 1872. évi. Párizsban, az 1659.-i louduni zsinat után első ízben összeült nemzeti zsinatán s az egymással szembenálló orthodox és liberális táborok közt helyet foglaló, közvetítő párt tagjaként elmondott egyetlen beszédével nagy hatást gyakorolt az összes jelenvoltakra.³ Mennyire lelkéhez nőtt a nemzeti zsinat ügye, tanusítja a *Le régime synodal et la conscience protestante* c. 1875-ben megjelent, nagy feltűnést keltett röpirata s a *Le synode national nécessaire et possible* címen a francia reformátusok folyóirata, a *Revue chrétienne* 1894. febr. havi számában közreadott cikke. Tevékeny részt vett a Presbyteri Világszövetség Edinburgh-ben tartott első ülésének előkészítésében is. Közvetítette a magyar kiküldöttek részvételét s ő fordította a Révész Imre által írt üdvözlő szöveget francia nyelvre.⁴

¹ Idézi Kont I. i. m.

² L. Pingaud i. m. 10. l.

³ L. Pressensé nemzetgyűlési képviselő cikkét a *Revue des deux Mondes* 1872. aug. 15. számában : *Le synode général du protestantisme français et les divisions des protestants.* 761. l.

⁴ L. Olay F. i. m. a *Nagymagyarország* c. folyóiratban 1931. márciusi szám, 15. l.

Papi tanulmányait Montauban (1598-ban alapított, újabban Montpellier-be átvitt) protestáns teológiai fakultásán végezte. A három tudományos fokozatot — baccalaureatus, licentiatus és doctoratus — *Le christianisme de Bacon, ses apologistes et ses adversaires* (1877), *De Tauroboliis apud gentes tempore crescentis ecclesiae* (1880) és *Les déistes anglais et le christianisme principalement depuis Toland jusqu' à Chubb, 1696—1738* (1882) című munkáival nyerte el. Ez utóbbi 211 lapra terjedő tanulmánya kitűnő képét adja a XVIII. századbeli angol szabadgondolkodók keresztényellenes bölcséleti irányának, mely oly súlyos nyomokat hagyott a francia és német szellemi életen is. Közben újabb keserű csalódáson esett át. Majdnem egyidejűleg két egyháztörténeti tanszéket is ajánlottak fel neki: az egyiket a montaubani, a másikat a strassburginak pótlására Párizsban felállított fakultáson. Bár a konzisztóriumok nagy többsége őt ajánlotta a miniszternek, ez az utolsó pillanatban egy ismeretlen pályázót nevezett ki. Ezalatt Montaubanban is mással töltetvén be az üresedés, e fakultáson nyitott szabad előadás-sorozatot, melyeken 1879 és 1884 között a görög, római és mohamedán vallásokról, az arab műveltségről tájékoztatta hallgatóit, illetőleg egy irodalomtörténeti előadás-sorozaton élénk összefoglaló képet adott az 1815—1830-as évek romantikus forradalmainak embereiről és munkáiról. Ezekre az évekre esik gyakorlati lelkészi szolgálata is, melyet azért kellett vállalnia, hogy teológiai tanár lehessen. Rövid ideig egyik papja volt a poissy-i kerületi börtönnek, amely munkakörében nemesen érző lelke mély bepillantást nyert az emberi bűnök fertőjébe. Montaubanban pedig gyakran prédikált; színes, fennkölt beszédeit elragadtatással hallgatták hívei.

1885—1886-ban a toulouse-i egyetem bölcsészeti karán az egyik rendkívüli történeti tanszéket töltötte be, mígnem végre 1886-ban kinevezte a kormány a kis besançoni egyetemre a középkori történelem rendes tanárává. A besançoni akadémia is sietve tagjává, majd elnökévé választotta. Tíz évvel előbb még azt remélte, hogy a Sorbonne-nak lesz tanára és az Institut egyik osztályának tagja. E helyett férfikora derekán révbe jut egy ma is csonka vidéki egyetemen

és tagja lesz egy helyi tudományos egyesületnek, holott egykori pályatársai közül egyesek, akiknek nem annyira tudományuk, mint inkább szerencsájük volt nagyobb, legfőlebb helyesebb beosztással használták fel képességeiket, már a francia tudományos élet vezéralakjaivá emelkedtek.

Lelke ugyan megnyugszik a vallásban, az isteni gondviselés rendelésében, sőt örömmel tölti el négy gyermeke, kik közül három fia jogi, papi és tanári pályaválasztásában élete művének folytatását látta, de ismételt csalódásai s utóbb elbetegedése miatt nem tudja többé fényes tehetségét egy tárgykörre szorítani. Valósággal szétforgácsolja erejét és idejét. Bámulatos sokoldalúsággal és egyforma könnyedséggel foglalkozik magyar történetének megjelenése után a legkülönbözőbb feladatokkal és kérdésekkel. Vallás- és egyháztörténeti tanulmányai mellett ír a börtönök lakóiról, s az angol börtönügy multjáról. Ír művészet- és irodalomtörténeti cikkeket, bírálatokat, esztétikai fejtegetéseket, életrajzokat és mint nagy utazó, aki bejárta Európának majd minden országát, ír színes útirajzokat. Munkatársa több folyóiratnak és napilapnak, köztük különösen a francia reformátusok *Revue chrétienne* c. szemléjének és a *Signal* c. napilapjának.¹

Külön is kell szólnunk angol történeti tanulmányairól. A Bacon-ról és az angol deistákról írt értekezései során kezdte nemzet multjával foglalkozni. Vonzotta őt az angolok szabadságszeretete, vallásossága és politikai érettsége. Mint egykor hazánkba, úgy tette most tanulmányútjait Londonba, hogy eredeti forráskutatások alapján megírhatta összefoglaló műben Anglia történetét a XVII. századtól. Ennek egyik részeként látott napvilágot 1888-ban a Quantin-féle *Bibliothèque d'histoire illustrée* c. sorozatban a *Les deux révolutions d'Angleterre (1603—1689) et la nation anglaise au XVIIe siècle* című kitűnő munkája, melyben főleg Hallam, Macaulay és Guizot nyomán adta elő e kor vallási, politikai és tudományos áramlatait s ezekből magyarázta a két forra-

¹ Irodalmi munkásságát részletesen felsorolja Pingaud i. m.

dalom okait.¹ E műve alapján bízták rá szerencsésebb pályatársai: Lavisse és Rambaud, a 12 kötetes *Histoire générale* szerkesztői, az angol történet egyes fejezeteinek megírását Cromwell korától a legújabb időkig, 1649-től 1870-ig. (A mű VI—XI. köteteiben; az utolsó kötet már halála után jelent meg.) A tervbe vett nagy angol történetből tehát csak e rövid fejezetek készültek el, meg néhány kisebb dolgozata.

Ezek után visszatérhetünk ismét Sayous-nak, mint magyar történetírónak életpályájához. A közbeeső részletekre nemcsak a teljesség kedvéért volt szükség, hanem még inkább azért, hogy megérthessük magatartását hazánkkal szemben életének utolsó két évtizedében. Ezek figyelembevételével ugyanis könnyen beleeshetnénk abba a hibába, melyet magyar életrajzírói nem tudtak elkerülni akkor, amikor annak a föltevésüknek² adnak kifejezést, hogy irántunk érzett barátságát megbénította a Franciaországban lábrakapott magyarelles agitáció. Ha ezt a vádszerű föltevést az igazság mérlegének egyik serpenyőjébe vetjük, a másikba viszont a következő tényeket helyezhetjük:

1. Magyarországról 1878 és 1898 között, vagyis elhunytáig megjelent dolgozatait. 1878-ban írta a Lichtenberger Frigyes Ágost francia protestáns teológus szerkesztésében 1876—1882 közt kiadott *Encyclopédie des sciences religieuses* c. vállalatban a *Hongrie* c. fejezetet, (VI. köt. 338. l.). 1883-ban olvasta fel az Académie des sciences morales et politiques előtt a Fraknői nyomán írt *La Hongrie et la ligue de Cambrai* c. értekezését. 1885 és 1898 között a *La Grande Encyclopédie* I—XXII. kötetében (A—L betűk) több mint 200³ cikket írt Magyarországról, a magyar írókról, tudósokról, államférfiakról, városokról stb. Valamennyi között leghosszabb és legbecse- sebb a XX-ik kötetben 21 hasábon Magyarországról szóló cikke, melyben az általános, a gazdasági és politikai földrajzi, népességi és felekezeti viszonyok vázolója után tárgyilagosan, a nemzetiségi bajokat sem hallgatva el, ismerteti egészen új

¹ Kont I. i. m. 142. l.

² Kont i. m. 145. l. és nyomában Olay i. m. 15. l.

³ Kont 118 cikket említ, Bary Ilona 235-öt.

és önálló tárgyi és korhatárokkal a magyar politikai és irodalomtörténetet. 1889-ben beszámol előző évi budapesti útjáról. A magyar főváros, melyet 13 éve nem látott, elragadja őt fejlődésével. «Egy jó akadémikusnak — írja — nem szabad fél Európa átutazásától sem visszariadnia, hogy jelen legyen Akadémiája évi ülésén.» Az akadémia, — folytatja tovább — mint Széchenyi idejében, gyújtópontja a fajnak, a nyelvnek, a szellemi életnek». 1893 és 1895 közt három rövidebb és súlyban kevésbé jelentős dolgozatban foglalkozik Arannyal, Madách-csal és Petőfivel. 1894 és 1898 közt a már említett Lavisse—Rimbaud-féle egyetemes történelemben ő írja Magyarország történetét 1492-től 1847-ig (IV—X. kötet). Végül 1896-ban két cikkben foglalkozik az ezredévi kiállítással, mely alkalmából a francia közoktatásügyi miniszter megbízásából néhány hetet töltött Budapesten.

2. Az igazság serpenyőjébe kell tennünk a Plon kiadó céggel 1891-ben folytatott tárgyalását, melynek célja lett volna egy újabb kötet közreadása, mely 1870-ig egészítette volna ki a magyar történelmet.¹

3. A már vázolt csalódásai és pályaváltoztatása nyomán jelentkezett lelki hullámzását, mely megakadályozta, hogy hosszabb időn át egyetlen tárggyal foglalkozzék.

Végül legyen szabad Sayous magyar-barátságára néhány mondatot idézni Gyulai Pálnak a Kisfaludy-Társaságban 1898. febr. 23.-án Sayous elhunytát bejelentő beszédéből: «Rokonszenve nemzetünk iránt nem tette elfogulttá, mert ez nem a politikus, hanem a tudós rokonszenve volt, akit tárgya és tanulmányai lelkesítenek, s aki érzi, hogy nem hiába foglalkozott tárgyával, mert az megérdemelte a fáradságot. Sayous nemcsak a magyar történelmet szerette, hanem magát az országot is, ... sőt gyermekeibe is beleoltotta a magyar nemzet iránti szeretetet ... Senki a külföldiek közül nem szolgálta oly híven és önzetlenül hazánk érdekeit, mint ő.»³

Bármily sokat is írt, főműve a magyarok története marad,

¹ Kont i. m. 138. l.

² Gyulai Pál: *Emlékbeszéd*ek II. köt. 2. kiadás, 1902. 429—431. l.

melyhez hasonlót sem azelőtt, sem azóta francia tudós nem írt, amint Akadémiánknak sem volt még hozzá hasonlóan odaadó, lelkes kültagja.

* * *

Harminchárom éve alussza immár a touloni¹ temetőben örök álmát. Azóta nemzetünk, melyet találóan nevezett a nagy katasztrófák nemzetének, újabb, minden eddiginél súlyosabb csapás alatt szenved. Hallgassuk meg, minő tanulmányokat von le számunkra 1848/49. évi szabadságharcunkból: «Egy nemzet addig él, míg bízik önmagában . . . Magyarország, amely képtelennek látszott fölemelkedni egy ilyen küzdelemből, nem vesztette el hitét soha a jövőben és ez a mély hite elnyerte végül jutalmát. A magyarok számos követelésük közül megkapták mindazt, ami valóban észszerű. Pedig semmi sem hiányzott ez ország balszerencséjéből 1849-ben, sem az idegen hódítás egész területükre, sem a nemzeti zászló elbukása, sem a roppant adók, sem az elnyomás, sem a széthúzás . . . Amely nép megőrzi erkölcsi rugalmasságát és amely méltó a reménységre, az élni fog.»²

Aki ilyen tanulságokat tudott levonni a nagy katasztrófák nemzetének multjából, az nemcsak történetírója, hanem jóltevője is nemzetünknek, kinek tanításaiból az okulás mellett vigaszt és reményt is meríthetünk.

Áldott legyen emlékezete!

NAGY MIKLÓS.

¹ Olay i. m. febr. 1. sz. 22. l.

² *Revue des deux Mondes*, 1872. aug. 15. sz. 793. l.

AZ ALKOTÓ MŰVÉSZ.¹

Sokszor jutottam tudatára annak, hogy milyen nehéz a művészet elméletével foglalkozók helyzete; olykor van érzékük a művészet minden ágazatához s mindenesetre őszinte tisztelet tölti el őket a művészet és művelői iránt. De ha mindez kifejlesztheti is lelkükben a művészet iránt érzett hódolatot, mégsem elég arra, hogy behatoljanak a művészet lényegébe. A művészet mindenkor valami peripherikus marad számukra és mindig az az érzésük, hogy ki vannak tiltva az ígért földjéről. És mégis teljes erejükből azon kell lenniök, hogy annyira behatoljanak a művészet szentélyébe, amennyire csak lehetséges nem művészeknek. Nem élhetnek a művészet nélkül, de a művészet jól megvan nélkülük is. Ez munkájuk tragikumja. Mindenkor csak a művészet ajtónállói maradnak, mert nem adatott meg nekik a sajátos művészi képesség.

Ennek előrehocsátása után kíséreljük meg annak a problémának közelebbi vizsgálatát, amelyet mintegy központi feladatnak tekinthetünk: a művészi alkotás problémáját. Az elméletek tömegéből kettőt emelünk ki, amelyek, bár önmagukban nem kielégítőek, legalább közelebb visznek a kérdés lényegéhez.

Az első elmélet szerint a művészi alkotás olyan, mint a gyermek játéka: «Ernst ist das Leben, heiter ist die Kunst», csak akkor leszünk emberré, mikor játszunk; a művész az igazi ember, mert feloldódik a játék szabadságában.

De, úgy látszik, ez az elmélet megfelelkezik a művészi

¹ Dessoir: Miksa berlini egyet. tanár budapesti előadása 1930. szeptember 22.-én.

tevékenység lényeges jegyeiről. Nem hallunk semmit a művészi teremtés kínjairól; nem tudjuk összeegyeztetni a játék fogalmával azt, hogy a művész maradandó alkotások létrehozásán fárad. De sok találó is van ebben az elméletben; gondoljunk csak a felnőttek játékaira, például a futballra. A játékhöz hozzátartoznak az ellenfél és a játékszabályok is. A művészi alkotásnál is ott van az ellenfél, amellyel a művésznak meg kell küzdenie: ezt az ellenfelet azok a problémák alkotják, amelyeket vagy maga állított fel magának, vagy a megbízója; mert megrendelés útján igen jelentékeny műalkotások jöttek már létre s a művészek nemcsak a pénz miatt keresik a megbízatásokat, hanem a feladatért magáért is. A küzdelem alakulhat példának okáért úgy, hogy az arcképfestőnek valakit le kell festenie, de tárgya nem simul alkotó készségéhez s erőszakkal kell legyűrnie. Minden művészi teremtés tehát ép úgy, mint minden játék is, küzdelem egy ellenféllel. És minden művészi alkotásnak megvannak a maga játékszabályai is. Ezek a szabályok kötik a művészt; ha fa az anyaga, más szabály korlátozza, mint ha agyagot munkál; ha fugát komponál, más törvényszerűség köti, mint ha kánont szerez. A művészi alkotásnak csak első lépése szabad; de ha ezt megtettük, rabok vagyunk.

A másik elmélet, mely ez utóbbi időkben előtérbe nyomult, az a felfogás, hogy a művész kizárólag a képzelet világában él. A való élet mindenki számára csak kis részben adja meg azokat a lehetőségeket, amelyeket megvalósítva látni szeretne. A mindennap valósága, a reális élet szűk. Mikor képzeletünkre bízunk magunkat, szabadulni szeretnénk börtönünkből: légvárakat építünk, ébren álmodunk, gondolataink szerte szállonganak, kalandokat élünk át, amelyekre áhítózunk; amit az élet megtagadott tőlünk, azt megépíti képzeletünk. De képzelőerőnk mértéktelessé és kínzóvá lesz; a művész úgy szabadul meg képzeletének gyötrő képeitől, hogy műalkotásokban testet ad nekik.

Így a második elmélet; de ebben is csak részben van igazság. Mert a művészt alkotó ereje teszi naggyá: a műalkotást nem értékelhetjük a szerint, hogy alkotóját meg szabadította-e valami lelki kintól avagy nem.

Helyesebb azt mondani, hogy a művész alkotásaiban énjének kibővülését éli meg. Polgári életének korlátai közül a messzeségbe ragadtatik, vagy, helyesebben, visszatér önmagához. Gondoljunk csak zsenge gyermekkorunkra. Aki újra át tudja érezni gyermekségét, az tudja, hogy a kisgyerekeknek nincsenek korlátai; mindennel összeolvad, amit lát, tapint, hall és érez; mindez hozzátartozik s ő beletartozik mindenbe. Ez a művészi tudat kezdete is, ez az összetartozás mindennel, ez a lelki korláttalanság. A művész úgyszólván a forrasztópont, amelyben az egész, a feltétlen, az abszolút az egyes egyeddel összeolvad. A művész, mikor alkot, bizonyos szempontból áttörési területnek érzi magát: nem külön lény többé külön tudattal, csak a végtelen hordozója, vulkanikus terület. A mellett valami ellentmondást is érez — egészen erős élettudatot, s vele szorosan összeforrvá gyötrő aggodalmat. Valami határozatlan félelem ez benne, amely a negatívumot és pozitívumot egyesíti: a félelmet a semmitől és az én tudatát. A művészi alkotásnak erre az első mozzanatára emlékeztet talán a serdülőkor határozatlan és kínos szorongása, ez a félelem valami ismeretlentől és láthatatlantól s egyúttal az élet legerősebb lázongása és lázítása. Így van a művésznél is: elfogódottság, szorongás és egyúttal féktelen életérzés tölti el. Ez az állapot rettenetessé lehet; ha megszállja a művészt, akkor az nincs már többé a valósághoz kötve, de még nem is az alkotásé és így lebeg a semmi és semmi között; van benne valami, ami lenni akar, amit meg kell szülni. Ezt a valamit nem részekből állítja össze, már megvan egészben, de alaktalannul. Egyúttal tudatában él az ének erős érzése is. Akármilyen művészetnek szolgál is a teremtő génius, mindenekelőtt ez a kényszer él benne: beszélnie kell önmagáról. Ez a művészek «szent egoizmusa»; alapjában meg vannak győződve, hogy csak magukról kell beszélniök, magukat kell adniok hangokban vagy színekben s azzal megoldják az egész emberiség nyelvét. A művész számára nincs is más élmény, mint önmaga. Ezt az élményt előhívhatja bármi; lényegében valami elmosódó határú lelkiállapot. Alakok merülnek fel, szavak villannak meg, színeket látunk, hangokat hallunk. De

az alkotás tulajdonképeni folyamata csak ezután kezdődik. Itt két végletes lehetőség van számtalan variációval. Az egyik a viharos, szakadatlan alkotás, amely egyeseknél órákig, napokig, sőt egy hétig is eltart, mialatt a művész úgy alkot, mint egy holdkóros, titokzatos akarattól üzve, félig öntudatlanul, nem tudva, hova megy. Ebben az állapotban a művész kimondhatatlanul boldog. Egy művész mondta: «Így lenni mindig jó». Az az elragadó és boldogító érzés, hogy valami lesz, az életérzésnek szokatlan felfokozása ez. mint Bergson mondja: «Itt az élet élan, iniciatíva.» A művész rávetette magát tárgyára, mint zsákmányára a tigris, és többé nem is engedi el.

De sokkal gyakoribb a művészi alkotásnak egy más lefolyása, amikor lassan, részletekben és szünetekkel halad. Ilyen nagy szünet állhat be például már egy költői műalkotás fogantatása és kidolgozása között. Goethe két évet hagyott tovaszállni a wertheri élmény és a feldolgozás kezdete között. De rendszerint munkaközben támadnak a szünetek. Ezek általában nem külső akadályok folyamányai, hanem magának a dolognak a természetében rejlenek; éppen ezek azok, amelyek bennünket első sorban érdekelnek.

Vannak szükségképeni szünetek, amelyeket a pedagógiában használt kifejezéssel teremtő szüneteknek nevezhetünk. A földnek egy darabig parlagon kell hevernie, vagy, hogy egyszerűbb hasonlattal éljünk: a fa télen is őrzi nedvét, amikor már zöldelt, virult és elhullatta leveleit, de csak látzólag kopár és halott. Ilyen a művész is az alkotás szünetében. Erők torlódnak fel, amelyek később válnak termékegyekké. Különösen zenészekről vannak erre nézve vallomásaink. Mert az önállóan alkotó zenésznél rendesen a következőképen megy végbe a teremtés folyamata. A zeneszerző voltaképen állandóan komponál; még azoknál is, akik nem alkotó zenészek, csak erős zenei hajlandóságuk van. előfordul, hogy öntudatuk állandóan zenével telített; ha most már elgondoljuk, hogy milyen más egy olyan ember lelke, aki teljesen híjával van a zenei képességeknek, aki sohasem hall belső zenét, csodálkoznunk kell a nagy különbségen, amely ember és ember közt lehetséges. A komponisták voltaképen

szakadatlanul dolgoznak. Mindenki tudja különféle adomák-ból, hogy az ilyen komponistáknak aztán hirtelen fel kell valamit jegyezniök, akármicsoda cédulára, vagy akár a kezelőjükre; amit így belső munkájukból pillanatnyilag megrögzítenek, annak nem kell okvetetlenül kapcsolatban lennie az egész tervvel, amelynek kivitelével a komponista éppen foglalkozik. Legsajátosabb az egészben, hogy ezek a zenei motívumok ahhoz a kompozícióhoz, amellyel a művész éppen foglalkozik, legtöbbször egyáltalában nem is használhatók. Ilyenkor félretolja őket s vár az alkalomra, amikor majd mégis felhasználhatók. Ilyesmit tapasztaltam egyszer, még pedig egészen groteszk formában: Strindbergnél. Mikor először találkoztam vele, egy nagy íróasztalnál ült, mellette egy zöld zsák, abban mutatott nekem számtalan apró cédulát, amelyre mindenféle fel volt jegyezve, olvasmányai, megfigyelései, gondolatai, több ezer apró papírlapon, tarka összevisszaságban; mindez tervtelen volt, de nem értelmetlen. Így van a zeneszerző teremtő munkájával is. Sokszor nincs is konkrét formája annak, ami a zenész lelkében alakulóban van. Ferruccio Busoni mondta nekem, hogy sokszor érzi magában egy scherzo vagy egy tarantella eszméjét, úgyszólván platónikus ideáját; nem olyasvalamit, amit rögtön át lehetne hangokba tenni, de ami mégis határozottan magán viseli, mondjuk, egy tarantella bélyegét. Nehezen lehet ezt szabatosabban megfogalmazni. Később, mikor ravatalánál beszéltem, hivatkoztam is Busoninak erre a közlésére.

Ilyen ideális képek más művészeteknél is előfordulnak; a festő talán egy határozatlan tájat lát maga előtt, erős körvonalak és határozott színek nélkül. A munka lényege éppen az alkalom megteremtése arra, hogy a látott felhasználható, a határozatlan pedig határozottá legyen. A teremtő művész voltaképeni munkája abban áll, hogy kapcsolatot teremtsen, üzeneteket talál, hogy a motívumok, eszmék, amelyeket összefűz, mozgathatók legyenek. Így lehetséges az, hogy művészek, festők, költők gyakran egyidejűleg több művön is dolgoznak és a művész fogásaihoz tartozik, hogy mindazt, ami belé áramlik, gyorsan és biztosan elhelyezze.

Hauptman Gerhartnak több dolgozószobája van s min-

den íróasztalon egy más megkezdett kézírata. Ő mindig több vasat tartott tűzben. Karin Michaelis, a híres dán író nő is azt írja, hogy egyidejűleg öt-hat könyvön dolgozik. De végül is csak egy marad, amelyen teljes szabadsággal és odaadással dolgoznak. Ilyenkor a művész el van jegyezve művének; csak egy feladat van előtte, amelynek tervszerű megoldásán fárad. Talán úgy, — regényírók többször megírták már ezt — hogy először lejegyzi a regény tárgyát, ami megadja az összefüggést. Ekkor az író már teljesen együtt él alakjaival; számára a külvilág már csak regényének tükörképe. Mindent csak annak történéseire vonatkoztat. Mikor aztán a mű megnőtt s a beteljesüléshez közeledik, annyira tulajdona az alkotónak, hogy aggódva félti mindenkitől. Ibsenről van egy kedves anekdota, amely erre rávilágít. Ibsen egyszer feleségével Gossensassba utazott; a vonat megállt egy helyen és az író leszállt egy pár percre. Közben elejtett egy cédulát, amelyre egy név volt feljegyezve. Felesége meglátta a papírdarabot, felvette s amint egy pillantást vetett rá, rögtön tisztában volt azzal, hogy valami új dráma alakjáról van szó. Mikor férje visszaérkezett, megkérdezte: «Mondd csak, milyen szerepe lesz drámádban ennek az alaknak?» Ibsen megijedt s indulatba jött az «árulás» miatt. Csak akkor nyugodott meg, mikor megtudta, hogy felesége ezen az egy néven kívül semmit sem tud a darabról.

Ennyire összeolvad a művész művével. Ha ezt a pontot elérte, akkor kezdődik az a tevékenység, melyet precíziós munkának nevezhetnénk. A költőnél első sorban a nyelvmelódia kidolgozását kell megemlítenünk. Flaubert-ről tudjuk, hogy egyes esetekben először a mondatok végszavait írta le, hogy meglegyen a kadencia s azután hátulról előre dolgozta ki mondatait. Van olyan író is, aki nem végzi be mondatait addig, amíg tinta van a tollában. Isten mentsen, hogy töltőtollal írjon!

Egész sajtószerű folyamatokról van itt szó. Már az a körülmény is súlyosan esik latba, hogy legtöbb költő nem diktál, hanem maga ír. Ez a valóságos tudatos precíziós munka; a művész nem nyugszik addig, míg meg nem adta művének a végleges formát. Áll ez mindenfajta művészre.

Ha megfigyelünk egy festőt, látjuk, hogy' próbálkozik újra meg újra, hogy' számítja ki az arányokat, hogy' mér, vizsgál és pontosan dolgozik, mint egy gép. Poe Edgar Allan ebből a felfogásból kiindulva, az alkotásnak egész saját-ságos elméletét állította fel, melyet «The Philosophy of the composition»-nak nevez. Azon fáradozott benne, hogy elemezze a művészi tevékenységet és kifejti, hogy a közönség csak genialis ihletésekről akar tudni, de arra nem kíváncsi, hogy mi történik a kulisszák mögött. pedig hát épen ez a döntő. Ezért vallomást akar tenni arról, hogyan készültek költeményei. Így leghíresebb versének, *A hollónak* keletkezését következőképp mondja el: Gondolkodott azon, hogy mikép lehetne a közönségre tartós benyomást tenni. Mindenekelőtt megállapította, hogy nem szabad a költeménynek túlságosan hosszúnak lennie, tehát a költemény terjedelme legföljebb száz sor körül járhat. Valóban, *A hollónak* 105 sorá van. Továbbá a költeményben erős érzelmi hullámvásznak (emotion) kell kifejeződnie, például gyásznak valami elveszett dolgon. Ennek a refrainben ismétlődnie kell; innen a gyakori «never more». Ki mondja most már ezeket a szavakat? Ember untatna; tehát állat. Mondjuk, madár. Természetesen nem papagáj, hanem a vészjósló madár, a holló. És mért ismétlje folyvást a «never more»-t? Mert valaki elvesztette szerelmesét és sohasem fogja megtalálni, még a túlvilágon sem.

Poe azt állítja, hogy ezt a költeményét úgy építette fel, mint egy matematikus, racionális mérlegelésekkel. Ezt a vallomást erős kételkedéssel kell fogadnunk; nem valószínű, hogy ily módon költői munka létrejöheszen. De ez az elmélet érdekesen ellensúlyozza az inspirációról szóló ábrándos tanokat és bizonyítja, hogy itt is van precíziós munka és kell is lennie.

Hogyha a művész a végső formát elérte, akkor okvetlenül ragaszkodik is hozzá. A szó művésze inkább ellene fordulna az egész világnak, semhogy egyetlen árnyalatot is feláldozzon. Renan mondta egyszer: «La vérité est dans les nuances.» Ezeket a finom árnyalatokat látni és hallani kell tudni, ezért nem enged belőlük a művész. Ebben a tekintetben is hasonlít a művész a gyermekhez: ha gyermeknek kétszer elmesélünk

egy mesét és harmadszor változtatunk rajta, akkor hazugságnak érzi, támadásnak valami pozitív ellen. Ugyanígy érez a művész is: minden változtatás támadás valami tárgyilag meglevő ellen. A műalkotás, amely megkapta végső formáját, immár végkép meg van határozva; egyszeri valóság, amelyen változtatni nem szabad.

Gyakran mondták, hogy mindez csak az ú. n. nagy művészetekre vonatkozik, nem pedig a reprodukívekre, például a színészetre. Nagy tévedés! Ott is ugyanígy van: minden hangsúly és mozdulat a legfinomabb árnyalatokig meg van állapítva estéről estére, mert egy szerep művészi alakítása ugyancsak pozitív létté lett. Devrient Lajos még ma is a geniális, rögtönző tragikus színész mintaképe; valóban a művészi teremtésnek oly sokoldalúsága jellemzi, aminőre ritkán találni példát. Még nem volt ötven éves és már ötszáz színpadi figurának adott életet. De e mellett a legpontosabb, sőt legpedánsabb színészek közül való volt. Ha a vele játszóok próba után valamit változtattak, azt rögtön megrótta; ma mint holnap, egyformán kellett mennie mindennek. Folyton képezte magát. Folyton magával hordta a darab kéziratát, amelyben új szerepe volt. Falstaffon két évig dolgozott. Az egyik darabban volt egy jelenet, ahol el kellett aludnia és két perc múlva ismét felébrednie. Ezt így játszotta: szippantott egy burnótszelencéből, ezt kezében tartotta, majd lassan, mintegy véletlenül a földre csúsztatva s az esés zajától felébredt . . .

Azt szeretném kiemelni, hogy a művészi alkotás munka. A művészi eszmény a tárggyal és az anyaggal — legyen az nyelv vagy márvány — vívott küzdelem árán ölt testet. Fichte abban látja a lét értelmét, hogy a természet pazar gazdagsága csak arra való, hogy az ember erkölcsi tevékenysége számára ellenállást szolgáltasson. A szellem rendeltetése — úgy tanította — erkölcsi tevékenység. De az erkölcsi tevékenységnek szüksége van ellenállásra. Ép úgy a művészenek is. Az ő tevékenysége is erkölcsi tevékenység a szó magasabb értelmében, mert megvalósítás valami ellenállással szemben.

A művész munkája férfias munka. Az én keresztültörése

a fizikai akadályokon, surlódási ellenálláson. Munka, tehát komoly élethivatás, nem játék és nem ábránd. A művész a cselekvő életbe van állítva, bármennyire eltávolodjék is tőle. Ez tiszteletet kelt a művészet iránt. Méltán mondja Wagner Richárd a *Mesterdalnokok*ban: «Ehrt eure deutschen Meister!»

Magyarországon mindig nagy volt a megértés a művészek iránt; a magyar művészet összeforrott a néplélekkel és a nemzeti történettel. A magyar művészet, mint minden igazi művészet, hazai talajból fakad, de túlnő a magyarság határain. A művészeket köszönet illeti, hogy teremtő munkájuk gyümölcsét nemcsak tulajdon nemzetük, hanem az egész emberiség élvezzi.

DESSOIR MIKSA.

SZENT IMRE-PROBLÉMÁK.

— Első közlemény. —

I. Szent Imre herceg keresztény-magyar alakját megrajzolták a történettudósok, megalkották a művészek; az irodalomtörténet és művelődéstörténet kutatójának a feladata a reánk maradt írott emlékek vizsgálatával kapcsolatban felmerülő irodalmi és történelmi problémák fejtegetése. Igen tiszteletreméltó számú s mélységű új adatot hozott felszínre az elmúlt év nagy jubileumi munkássága. Kiderült hogy nem is olyan nagyon kevés az, amit Szent Imréről tudhatunk,

Legtöbb, illetőleg legbiztosabb adat annak rendelkezésére áll, aki a lélek értékeinek elemzése alkalmával keresi Szent Imre életében a keresztény hit és erkölcs tételeit. Amikor a katolikus anyaszentegyház Imre herceg szentségéről nyilatkozott a mirákulumok kétségtelenül biztos tényeinek lelki és szellemi igazsága mellett, méltán állította bele Szent Imre egyéniségét a katolikus dogmákba, mint a hit lelki hősroszát, a morális szabályokba, mint a tételek hős megvalósítóját. Szent Imre lelkének isteni, sarkalatos és egyéb erényei most már kizárják a kételkedést, mert amit igaznak hitt, azt önmaga életében mind megvalósíthatónak bizonyította. Lelke kedves volt az Úr előtt és ezt approbálta is számunkra, amikor az egyház igazolása szerint a tényleg megtörtént mirákulumok ennek bizonyosságául siettek. Szent Imre egyéni értékei mellett őrt állt a magyar nemzet is, mely a mirákulumok külső jelenségeiben gyönyörködve, az etikai mélységeket esztétikai szépségekkel színezte számunkra. Már az 1093-ban tartott szabolcsi zsinat ünnepjegyzékében megtaláljuk Szent Imre nemzeti ünnepét annak igazolására, hogy nemzeti tisztelete a magyar szívekből a Catalogus Sancto-rumba kerül.

*

Gerevich Tibor, a M. T. Akadémiának 1930. évi május hó 18-án tartott Szent Imre-ünnepi ülésén, mondotta, hogy «a szenteknek, mint minden igazi hősnek, több életük van; mennyei életükön kívül két földi életük: az egyik haláluk előtt, a másik haláluk után, s ez földi halhatatlanságuk». Ennek a második, azaz testi halál után az élők lelkében folytatott életnek a jelentősége — az egyetemes egyház és irodalom tanúsága szerint — a nemzeti szellem és lelki viszonylatok révén még nagyobb számunkra, akik e földön még az első életet éljük és akiknek kötelessége a szentek-hősök példájának követése, életüknek mintegy újra átélése, tehát folytatása. Csak azt az erényt és hősi tettet ünnepeljük igazán, amely után mi is törekszünk, de amelynek teljesen azonos átéléséhez példájukon kívül a szenteknek szellemi, esetleg lelki segítségére van szükségünk. Ez a gondolat a hősök és szentek tiszteletének a mindenkori fundamentuma.

A magyar szentek megszerezvén a szentség glorioláját. — erről mi a mirákulumok útján, az isteni beavatkozásnak kézzelfogható észbizonyosága mellett, tudomást nyerünk — megmaradnak a nemzet eszményeiül, sőt pártfogókká magasztosulnak. Bennünk, elménkben és szívünkben élnek századokon át. Minden idők magyarja nagy elődeinek utóda és eszményéletük örököse, szent feladatok birtokosa. Ennek a gondolatnak a tudatában kötelessége a mai magyar nemzetnek is Szent Imre kegyeletes ünneplése. A nemzeti szentek bennünk élvén, részt vesznek küzdelmeinkben, támogatnak a haza és egyéb nagy eszmék hatalmas erénygyakorlataiban; viszont irodalomban és művészetben, történelemben és társadalomban mint clenodiumot és palladiumot tekintjük őket. Minél bensőségesebb, azaz mélyebb és tökéletesebb a kapcsolat a nagy ősök, szentek és hősök, valamint a jelenlegi keresztény magyar élet között a magyar földön, annál vigasztalóbb számunkra a jelen és annál biztosabb a jövő élet szempontjából a létjognak boldogító tudata.

A magyar nemzet az ifjú Imre herceget a belőle kisugárzó lelki nagyság hatása alatt már életében tisztelte, mert olyan nagy értékeket láthatott egyéniségében, melyek szinte önkénytelenül kényszerítették a kortársakat a személyes

tiszteletre. Halála után a mirákulumok erejével alakja a nemzeti erények és eszmények típusává magasztosult, mert hisz benne az akkori és mindenkori keresztény magyar lélek virágzott ki.

Az élő szívek belső értékeiben felmagasztosult, ezt az úgynevezett *praelitterális* tiszteletet nem tartották és nem is tarthatták teljesen elegendőnek, hanem azt szükségszerűleg írásba is foglalták, mert az élet kialvásával ez a nemzeti keresztény tisztelet is szükségképen kialudt. Az utókor számára tehát nemzeti piedestálra kellett helyezni. Amint ugyanis az élő ember küldetésének a földön eleget téve, az örök hazába költözik, meghidegült szívében kihűl és az utána következő nemzedék számára elvész a hősök és szentek tiszteletének nagyon is szükséges és minden időben nélkülözhetetlen entuziazmusa; míg az egyszer betűkbe rögzített, írásba törlejtett, szellemi és lelki művészművek megmarad. A szájhagyománynak, mint nemzeti és vallási kincsnek, biztosítása céljából ezért szükségesek a passionálék, martyrologiumok, legendák, tehát hagiographiák és krónikák stb. Így született meg nemzeti és lelki szükségletként a Szent Imre írott legendája is.

Ugyancsak Gerevich Tibor mondja *Szent Imre a magyar művészetben* c. idézett tanulmányában, hogy «az adatok, melyek alapján a művészet a szenteket szemléltetően ábrázolja, többnyire irodalmi jellegűek». A szentek és hősök lelki-szellemi kultusza megelőzte az irodalmat, vagyis a törlejtés által létrejött legendát. Előbb megvolt az élő szívek szellem-művészete, mint a betűk irodalma. Mindenkor kegyeletesebb a szívek nemzeti érzésétől ihletett ajkak hagyományos közlése, mert ez szellem-örökség a fiak számára, mint a könyvekből olvasott legendák átvétele; azt közvetlenül a szívek, ezt közvetve a kezek juttatják az utókorra. De a kettő a legszorosabb harmóniában, sőt genetikus viszonyban van egymással. Mert csak azt írták le és így hagyományozták az írók az utókorra, tehát reánk, ami lelkükben élt. Mielőtt a Szent Imre-legenda írott alakban megszületett, mélyebb gyökerekből táplálkozva, régen, évtizedeken át élt az apák keblében. Más szempont szerint ítélve, még a leírás előtt nemzedékről-

nemzedékre, apáról-fiúra szálló Szent Imre-kultusz az idők távlatában, a fiak ihletett lelkében folyton szépülhet és fejlődhetik, nemesedik és tökéletesül: míg a megírt szöveg betűk alakjához köttetvén szigorúan stabilizálódik. A középkorban könnyebben volt lehetséges a hagyomány módosítása az egyének lelki világa szerint, — mert hisz minden magyar szívben, ajkon mintegy újra született, amint minden magyar lélekben újra élt — mint a betűkbe rejtett szöveg-gondolat, legenda-élet változtatása. Ez a változtatás hamarabb és könnyebben volt észrevehető, mint a másik, melynek ellenőrzése valóban nehéz, majdnem lehetetlen feladat lett volna.

Ilyen értelemben a magyar szellemi iratlan művészet csakugyan korábban születhetik és született is, mint a magyar irodalom. Már ez a praelitterális szellemi Szent Imre-kultusz bőségesen elegendő alap volt a művészeti alkotáshoz. A Szent Imre-legenda előtti időből reánk maradt a XI. század első feléből, Szent Imre halála évéből, Szent Imre művészi ábrázolása. És ez a mai koronázó paláston megörökített, tüfestéssel készült, Gizella édesanyai lelkéből lelkedzett Szent Imre-kép. Ezt az inkább gondolatilag mint kivitelében szép Szent Imre-képet, a fájdalmas szív, de egyben a mirákulumok égből származó bizonyosságai mellett boldogságba öltözött édesanyai lelkület alkotta; nemzeti örökség volt, de egyben a magyar kereszténység diadal-ábrázolása.

Imre alakjában ugyanis — minthogy szándék szerint boldogemlékű Gizella miseruhát kívánt készíteni — széplelkű fiában a szentet, az Úr oltárzsámolyán a magyar közbenjárót, a perspektivikus jövőben a magyar ifjúság patronusát kívánta megörökíteni. Ekkor, 1031-ben, mikor a koronázó palást készült, már több mirákulum fénye és boldog ragyogása világította meg és emelte fel Imrét az emberi értelem előtt is az Isten-közelségbe: ekkor még nem volt betűkbe rögzített Szent Imre-irodalom.

A lelkek, mint a csodák ihletett tudói, azonban telideselteli voltak már Szent Imre tiszteletével és nagyságának megfelelő benső magasztaló érzéssel. E gondolatok alapján egybeolvad a művészet és az irodalom Szent Imréje, sőt később

szinte elválaszthatatlanok egymástól, mert mindkettő ugyanazt célozta. A további egymásrautaltság correlatiója tisztán állhat előttünk. Gizella királyasszony művész-ábrázolása és (Erdélyi László véleménye szerint) Fulkó betűvetése¹ egyaránt Szent Imre-képet állít elénk. Minthogy a legenda Szent Imréje több életadatot tár fel, illetve gyűjt össze és a másolás útján mind többen olvashatták, nagyobb és szélesebb körű hatással volt az utókorra, mint a miseruha egyetlen képe. Viszont e kettő egymásra alig hathatott.

A későbbi idők folyamán az ábrázoló művészek az időbeli távolodás aránya szerint mindinkább a legenda Szent Imrójét ismerve, alkották meg műveiket. A hagyomány praelitterális Szent Imréje nem élt már a lelkekben, tovább egyedül az írott emlék maradt meg. Ekkor szinte megfordul a viszony, mert míg a legenda szövege — az egyház approbálása mellett — a maga egységében csonkíthatatlan és változhatatlanul azonos másolásban és olvasásban terjed: addig a művész képzelete szabadon tervezheti és alkothatja a szent királyfi alakját. Míg tehát az irodalmi és történelmi századok folyamán a legenda szövege szinte változatlanul volt csak másolható, addig a művész teljesen egyénileg választott lelke mélységének és képzelete szépségének aránya szerint céljának megfelelőleg témát a Szent Imre-legendából. Mert csak innen meríthetett. A jámbor olvasók mindegyike átelmélkedvén a legenda kedves szövegét, külön-külön önmaga számára is kialakítja Szent Imre egyéniségét, benne reprezentálja Szent Imre lelkének erényeit és ebben a felfogásban minden olvasó lelkében újra él Szent Imre lélek-művészi képe. A legtöbben a maguk egyéni épülésére szemlélik az erényeiben nagy Imre herceget és szerzik meg égi pártfogójukul; csak a képzőművész van abban a szerencsés helyzetben, hogy a betű Szent Imrójét egyénileg értelmezhető külső művészi formában állítja elénk. És itt a művész feladata sokszorta gazdagabb, színesebb. A későbbi századok folyamán vajmi kevés Szent Imre új irodalmi feldolgozással találkozunk. Sokáig megelégszenek Szent Imre kettős ünnepének jelzésé-

¹ Mintegy nyolc teljes évtized választja el őket egymástól.

vel, vagy az őslenda szövegének egyszerű másolásával, ill. olvasásával és pedig néha breviáriumi lectio egységei szerint való tagolással.

Az irodalom olyannak írta Sz. Imrét, amilyenek tudta, a művészet olyannak ábrázolta, amilyenek képzelte. Az irodalom szükségképen mindenkor közelségben maradt a legenda valóságához, míg a művész elképzelése szerint sokszorta szabadabban színezhetett; az író tehát objektív, a művész szubjektív keretek között mozgott.

A középkori hagiographikus irodalom, ámbár a lélek erényeit értékelté elsősorban, nem mondott le a nemzeti elemek kapcsolatáról. Ennek legfőbb bizonyága a legendák topografiája. A magyar nemzet századok folyamán nem kisebb lelki melegséggel tekintett fel a szent, mint a magyar Imre hercegre. E földi haza egyes helyei is hívebben őrizték emlékszerület és történelmileg Szent Imre egyes életeseményeit. Ma is úgy zarándokolunk el Esztergomba, mint Szent Imre születése, Veszprémbe, mint Szent Imre tiszta erényének fogadalma, Pannonhalmára, mint a csókjelenet és Székesfehérvárra, mint iskoláztatása és temetése, valamint a sírjánál történt csodák színhelyére. Ezek a történelmi nevezetességű helyek időhöz kötött emlékek és események szerint valóban hívebben hirdetik Szent Imre életét és ott kiváló nagy erényeit. A hely, idő, körülmények pontos ismerete stb. együttesen kiegészítve szinte szoborszerűleg állítja elénk első magyar hercegünket.

Minél mélyebb a legenda olvasója szellemének tudományos ismerete és lelkének keresztény magyar buzgósága, annál több, igazabb kiegészítő, pótló, színező elemet illeszt ő maga a legenda stereotip szövegéhez. Ez a gondolat még jobban megvilágíthatja az előzőket, melyek szerint a legenda minden olvasója lelkében egyéniségének megfelelőleg újabb művészi Szent Imre-eszménykép alakul ki. Épen ezt tekinthetjük a hősök és szentek, itt épen Szent Imre, kultusza nemzeti, történelmi, pedagógiai, szociális stb. értékének. Minden kor fia tanulhat, tanuljon, szépülhet, szépüljön Szent Imre egyéniségének a szemléleténél. Ez a szentek második élete.

Tetszik nekünk a középkor nemzet-fölöttisége és az európai hitbeli nemzet-közösség nagyvonalúsága, mégis közelebbi és melegebb érzés kapcsol bennünket a magyar föld szülte és nevelte Liliomszálhoz. A szenteket távolról sem kisebbíti, sőt aránytalanul nagyobbítja nacionalizmusuk. Hisz a magyar földről égbe emelkedett Imre herceg egyéniségét és lelke összes szépségét, erényét, jellemét stb. sokszorta közelebb érezzük magunkhoz mi magyarok, mert őt a magunkénak vallva érezzük, tudjuk, hogy magyar földön táplálkozva növekedett, önmegettagadása nagy érdemeit itt szerevve jutott fel az eszményi, majd az égi magaslatig. A legigazabb értelemben és a leghensőbb egységben olvadva össze velünk, tekinthetjük őket lelki küzdelmeink, szellemi törekvéseink és hazafias kötelességeink pártfogóiu.

A föld lakói nemzeti, szellemi és lelki életet élnek. Ezeknek eszményi magaslatára vajmi nehéz feljutni ; a nagy élethez szükséges igazságokat a hősök és szentek képviselik és birtokolják számunkra is. Soha nem lehet és nem szabad elválasztanunk Imre hercegben a magyart a szenttől ; az Ajtony ellen véresen halálra küzdő hőst a Szent György kápolnájában fogadalmat esküvő átszellemült ifjútól, mert itt a szentélyben lelke szépségét, ott a harctéren teste épségét, mindkettőben egész hős-szent egyéniségét csodáljuk. A Koppány ellen küzdő Szent István harcát hasonlóképp megáldotta az Úr, valamint tetszett neki a török küzdelmekben hazát és vallást egyaránt oltalmazó Zrínyi lelki nagysága. Milyen szerencse és áldás a magyar irodalom, művészet, hagyomány stb. számára a keresztény magyar életnek szinte csodálatos missziója, melyben eggyé olvad a honfoglaló Árpádok későbbi honmentő küzdelme a kereszténység ellenségével folytatott és diadalra juttatott harcokkal.

A művészi Szent Imre-ábrázolás képe-szobra nemcsak a magyar keblekben, hanem az Úr templomában is oltárra került : az frott legenda szövege pedig a nemzet — és nemzetek — olvasó asztalára. De ez utóbbi a szívek áhitatos melegével ott hangzott-zengett az ihletett zsolozsmázó klerikus és imádkozó laikus ajkán is a templomban ; sőt az igehirdető az egész egyház nevében felviszi a nemzeti legendákat, tehát

Szent Imrét is az Úr házának szószeréke a szívében. És itt az Isten igéjével kapcsolatban — mint már határozottan át-élt és így földi ember életével még inkább megszentelt magyar igazságot — ajkára veszi, együtt hirdeti az evangélium örök tétéleivel. Ennyire fenséges a legendák jelentősége és ennyire szervelesen összeolvad az értelem és lélek közös keresztény magyar munkájával. Irodalomnak ennél magasztosabb hivatása alig képzelhető el. Ezért értékes az irodalmi kutatás.

Szent Imre-kutatásainkat eredmény koronázta. Szerencsésen állapítjuk meg, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum 128-ik számú, XIV. századból reánk maradt *Psalteriuma* őrzi a — tudtunkkal eddigelé legrégebb — *hangjegyekkel* is reánk maradt Szent Imre-himnuszt. Szövege (Plaude parens Pannonia) nem volt ismeretlen,¹ de a valószínűleg magyar elmében fogant, előzőleg teljesen ismeretlen Gregorián-dallama különös nagy érték számunkra.²

Ebben a psalteriumban találkozunk, tudtunkkal, először a Mindszentnek litániájában az egytetemes egyház szentjei között hat magyar szentnek a nevével. Ezek között ott van a *dux Heinricus*, azaz Imre herceg neve is, a magyar irodalom nem kis örömére. A későbbi századok folyamán nem ismeretlen ez az interpolatio, melyet csak magyar kegyeletes érzés illeszt-

¹ V. ö. Dankó József: *Vetus Hymnarium Ecclesiasticum Hungariae*. Budapest, 1893. helyeivel és az idevonatkozó egyéb adatokkal. Dankó a 238-ik lapon közli *Hymnus in festo Sancti Emerici ducis*. Felsorolása szerint megtalálható a *Breviarium Zagrabiensé*ben 1483., itt Heremicus (!) néven szerepel Imre, azonkívül Brev. Zagrab. 1505., Brev. Strigon. 1484., Brev. Zagrab. 1688., Psalt Strig. 1515. és 1523., Brev. Strig. 1524., Cantuale Zagrab. 1751. Ismeretes néhány lectio varians, de kevésbbé lényegesek, pl. Pannonia helyett Ungaria stb.

² A himnusszal kapcsolatos megállapításainkat másutt közöljük. A himnuszt Iodocus Clichtoveus (meghalt 1527.) *Elucidatorium Ecclesiasticum* című művében közli öt kiadásban. Páris 1516., Basel 1517. és 1519. Paris 1521., Velence 1555. Az 1556-os kiadást használja Dankó. Művét Gozthony győri püspöknek ajánlja (meghalt 1527.). Az Előszóban azt írva: «quod efflagitasti opus». 14 himnuszt adott itt ki, köztük a *Plaude Parens* kezdetűt is. Clichtoveuson kívül kiadta Pray, *Dissertatio de Sanctis Salomone rege et Emerico duce* (Pozsony, 1774.); azután Knauz F. *Libri missales ac breviaria Ecclae. Hungariae*. (Esztergom, 1870.)

hetett a szent szövegbe. Valamint a hősök és szentek nevei egy-egy eszmét képviselnek és nagyértékű diadalmas harcok birtokosai: épen úgy széleskörű erénysor, magyar igazság és fenséges gondolat fűződik a litániák sorain említett szent nevekhez. Az előforduló magyar szentek nevei a következők: S. Adalbertus, S. Gerardus, rex Stephanus, *dux Heinricus*, rex Ladislaus és S. Elisabeth. E nevek nemcsak a lelki élet terén, hanem a hazafias és társadalmi kötelességek teljesítése és nemzeti érdemszerző cselekedetek hűsége szempontjából is a legnagyobbak és mint ilyenek kerültek az összes világegyházi szentek litániájának a magyar honi keretébe. Hisz ép úgy, sőt bizonyára sokszorta hathatósabban, számíthat a kódexíró érzületével imádkozó segítségükre, mint a többiekére.

Ha nem is épen szorosan Szent Imrével kapcsolatos, de nemzeti szempontból minden esetre becses új adatként említjük ugyanazon kézirat ugyanezen litániájának a szövegében előforduló két, Magyarországra vonatkozó invocatiót. Középkori irodalmunk eddig nem nagyon ismertette — tudtunkkal — ezeket a magyar szívből fakadt és e kéziratban levő könyörgéseket, pedig az érzés igazságával és mélysége erejével bizonyára sok magyar ajkon hangzott már el írása óta, sőt előtte; — és tört a nemzeti küzdelmek viharában ég felé ez az őszinte könyörgés: *Ut regem nostrum cum populo suo subiecto perpetua pace et prosperitate conservare digneris* (Hogy királyunkat és a kormányzása alá helyezett népet állandó békében és szerencsében megőrizni méltóztassál.), továbbá a következőt, amely még melegebb, meghatóbb és bensőbb érzés között fogant: *Ut regnum Pannoniae beate Marie virgini commendatum in tranquillitate custodire digneris* (Hogy a Szűz Máriának felajánlott Pannonia királyságát békés nyugalomban megőrizni méltóztassál). Az egyház magyar szolgája ajkán szíve őszinte érzésének bizonyosságával emelkedett tónusban elhangzó e két magyar fohász bizonyára az érzelmek melegségével hatott a templomban összegyűlkezett vagy processiót járó magyar közönségre, mely a pappal együtt imádkozott és a lelki ájtatossága közepén sem tudott egyfeledkezni áldott nemzeti érzéseiről.

Nem kisebb áhítat írathatta ezeket az ihletett, magyar szívből fakadt, nemzeti vonatkozású és épen ezért nekünk sokszorosan becses — az egyetemes egyház nevében elhangzó és mégis hazánkra vonatkozó — honfíui könyörgéseket, mint amilyen őszinte hazafias-vallásos kegyelet hímezte — az egyetlen fiát elvesztett, de szentsége tudatában boldog — Gizella királynénk és munkatársnői remegő ujjával a ma koronázó palástul szolgáló miseruhára Sz. Imre stb. képét.

Ezek a most előkerült Szent Imre és egyéb magyar irodalmi vonatkozások csakugyan úgy állítják elénk a magyar szenteket, mint az egyetemes egyház általánossága mellett minket magyarokat különös égi pártfogásban részesítő testvéreinket, mint akik látják-ismerik küzdelmeinket, hisz ugyanazt az utat járták és szentelték meg, melyen mi is járunk és ugyanazt jelölték ki a mindenkori magyar számára, melyen tehát utódainknak is járniuk kell, ha őseinkhez hasonlóan a jelen században és e második ezredévben is jó magyarok és hű keresztények kívánunk maradni.

*

II. A Szent Imre-irodalom az ünnepi lelkes munkálatok, kutatások és feldolgozások során jelentősen gyarapodott. Sok kérdést tisztázott, másokat megvilágított, de a tanulmányok során a történelmi és irodalmi köztudat is több problémát vetett fel. Szerintünk sokkal több a művészeti probléma Szent Imre életével kapcsolatban, mint az irodalmi, viszont gazdagabb is volt a képző- és szőlőművészet jubileumi évi¹ produktuma a tudományos irodaloménál. Mi ez utóbbival foglalkozunk. Ám lássunk néhány problémát.

¹ A Szent Imre halálának kilencszázados évfordulója alkalmából tartott hivatalos ünnepi év immár befejeződött. Itthon és külföldön egyaránt többször felvetették a kérdést, vajjon a jubileumi ünnepségek éve nem a jelen (1931.) esztendő lett volna-e, hisz Szent Imre 1031-ben halt meg. A jubileumi év alkalmából megjelent egyes lapok és iratok: 1031—1930. évet közöltek tévesen. Így csakugyan anticipáltuk a jubileumot, mert 1930 szeptember 2.-án fejeződött be Szent Imre halálának 899-ik és tulajdonképp most kezdődött a kerek-számú 900-dik esztendeje.

1. Szükségképen vetjük fel elsőnek: a) *mikor született* és ezzel kapcsolatban, b) *mikor halt meg Szent Imre?*

Az eddig ismert legrégebb latin codexek sehol sem említik Szent Imre születésének az évét. Az elfogadott általános történelmi és vele kapcsolatban irodalmi mai vélemény Szent Imre születését az 1007-ik esztendőre teszi. Ez az évszám azonban csak következtetés útján volt tulajdonkép megállapítható és bizonyos újabb irányzatok útján lett általánossá. Ennél sokszorta biztosabb Szent Imre halálának az évszáma.

Szent István királyunk Hartvik-féle nagyobb legendájának XVIII. fejezete szolgált Szent Imre halála évének alapforrásául. Ezeket olvassuk (a reuni k. szövege szerint 34^v l.):

... talibus et his similibus disciplinis institutus iuvenis praeclarus ad «victum» dispositionis eterne, cui cuncta subiacent obediendo millesimo (centesimo)¹ XXXI. dominice incarnationis Anno vitam hanc exitialem commutavit sempiternam superiorum civium adiunctus contubernio.

... az ilyen és ezekhez hasonló oktatásban nevelt jeles ifjú az örök végzés intésére, melynek minden engedelmeskedve hódol, Urunk születésének ezerharmincegyedik évében e mulandó életet örök élettel cserélte fel, a mennyei lakosok társaságába iktattatván.

A *pozsonyi évkönyv* a XII. század végén (1192—1195.) Szent Imre halála évét az MXXXI-ik évhez a következőképp írja: *Henricus filius Stephani regis obiit.* (M. Fl. III. 208.) Ez az adat tehát teljesen egyezik Szent István legendájáéval.

A *Pray-kódex Annalese* ugyancsak az 1031-ik évhez írt megjegyzésében szószerint egyezik a Pozsonyi évkönyvével még mindig a XII. századból (1192. és 1195. között): *Henricus, filius Stephani regis obiit.*

Több kéziratos magyar történelmi munka évszámot nem említve, csak annyit mond, hogy Szent Imre még atyja életében halt meg, illetőleg hogy korai halállal múlt ki. Adataink a következők:

Albericus Trois-Fontaines. Ciszterci szerzetes a XIII. század (1241.) derekán írván művét, tévesen (1031. helyett) 1041-hez ezt írja: «Sanctus rex Stephanus primus Christianus, Ieche filius et a primo duce Almo septimus, filium habuit unicum, virum sanctum, nomine *Hemicum*, qui *vivente patre decessit*». (SS. XXIII. 748—950. l.)

¹ A centesimo téves adat, melyet maga a codexíró áthúzott.

A *zágrábi krónika* (M. Fl. III. 252.) így ír: «Beatissimus igitur primus Hungarorum rex Stephanus . . . habuit filium S. Emericum, qui eo *vivente* transivit de hoc mundo, virgo existens plenus sanctitate!», (L. még Hóman B.: A Szent László-kori Gesta Ungarorum, Bp, 1925. 8. l.) MG.

A *váradi krónika*: «Sanctus igitur Stephanus primus rex Hungariae . . . habuit filium sanctum Emericum ducem, qui *vivente adhuc s. Stephano* sublatus est de medio virgo corporis sanctitate et gratia plenus». (L. o. Statutumok elején. 1331. körül.)

Cornides-kódex: «Christianus autem rex Stephanus filius Geysae ducis, primus rex Hungarorum coronatus est anno Domini millesimo primo. Huius filius fuit s. dux Emericus, decessit *ante patrem* in virginitate». (M. Fl. IV. 91.)

Hasonlóképp ír a *Knauz-kódex*: «S. Stephanus . . . habuit filium unicum s. Emericum, qui decessit in virginitate *ante patrem* et ascriptus est catalogo Sanctorum». (M. Fl. IV. 100.)

Ép így ír a *Toldy-kódex* s a Knauz kéziratossal egyezőleg megemlíti Szent Istvánnak 1001-ben történt koronázását és így folytatja: «Sanctus Stephanus . . . filius s. Emericus decessit *ante patrem* in virginitate permansus et ascriptus catalogo Sanctorum.)

A *dubneci krónika* (M. Fl. III. 47—48. l.) részletesen közölvén Szent Imre szellemi és lelki kiválóságának bizonyítékait, megnevezvén szépséges erényeit, így folytatja: «itaque sanctissimus pater (sc. Stephanus) sanctissimo filio curam administrationis et gubernandi regni sollicitudinem intenderet committere, beatus dux Emericus *praepropera* (propria) morte praeventus est . . .» stb.

Thuróczi krón. 1488. Ed. M. Beli. Tyrnaviae. 1765., cap. XXXIII. 155. l. ugyanezen szavakkal mondja: «Cum itaque sanctissimus pater, sanctissimo filio curam administrationis et gubernandi regni sollicitudinem intenderet committere, beatus dux Emericus propria morte praeventus est.

Régi krónika — és egyéb jegyzés — adatokat igen nagy számmal közölhetnénk még hasonló vonatkozásban. Szent Imre halálának évét így biztosra elfogadhatjuk még akkor is, hogyha az *Acta Sanctorum* Boll. Szent Imre halálát 1030-ra teszi és kijelenti, hogy halálakor 23 éves volt. Ribadineira nagy műve¹ mely teljesen Surius² (1518.) műve nyomán halad, az 1032.-ik, az *Altaichi Évkönyvek* 1033.-ik, Hó-

¹ P. Ribadineira: *Flos Sanctorum*, Coloniae Agrippinae, 1741. november, t. II., Vita S. Emerici principis Hungariae, sive Pannoniae conf. 331—332. ll.

² Svrvs: *De probatis Sanctorum vitis* Coloniae Agrippinae, 1618. november 4., 62—63. ll.

mann B. i. m. 84. l. Martinus Cromer 1036. stb. évben említi Szent Imre elköltözését. Nem döntenek meg ezek az újabb és eltérő adatok a történelmileg hitelesnek mondható halálátumot, mert hisz amazok régiségük és egyetemleges hitelességük alapján sokkal megbízhatóbbak. Az *Acta Sanctorum Ungariae* Magyarországon (Tyrnaviae, 1744.) nyomtatott szövege Szent Imre halálát ismét 1031-teszi, a régi codex-adatoknak megfelelőleg és főleg ettől kezdve ment át a magyar történelem és irodalom által a tudós világ köztudatába.

Mint fentebb említők, távolról sem ennyire egységes és még kevésbé hiteles Szent Imre születésének az éve. Legtöbb történelmi forrásunk nem is említi, legfeljebb néhol találkozunk távolabbi vonatkozással.

Ellenben másutt hivatkozás történik, hogy Szent István-nak több gyermeke is volt. Van, aki leányáról is tud¹; sőt van tudósunk, aki Szent István leányáról mint angol királynőről emlékezik meg tanulmányában.² T. *Pelbártnál* található a legrégebb adat Szent Imre testvéreiről; Pelbárt Szent István egyik (valószínűleg első) fiának nevét is tudja. *Ottónak* mondja. (L. alább.)

Az 1527-ik év november elején — talán éppen Szent Imre ünnepe táján — megszövegezett legrégebb reánk maradt magyarnyelvű Szent Imre-legenda³ említi Szent Imre születésének az évét, Nagy-Krónikára hivatkozva, mint forrásra és ezzel mintegy megerősíti adatát.

¹ «zent ymre . . . nagy yeles kyraly nembroel tamada ez vylagra leen kedeeg ew zyleteese mykoron Christus wr ffyw zyletetehek wtanna ezer eztendoe telneek mynt az nagy Cronicabol ky vehettyek.»

² Dr. Rézbányay József: *Magyarországi szent Margit Skótország királynéja* c. tanulmányában (Kath. Szemle, 1896. 72. l.): «A két királyi herceg hazánkban meg is nősült és pedig Edmund, vagy magyarosan Ödön, Szent István király leányát, kétségtelenül második leányát, Eduard vagy magyarosan Ede pedig a királyné unokahúgát vette nőül». V. ö. Bolland, *Acta SS. Apr.*, tom. I., p. 670., Cornides, 239. Pray-nál Szent István leányának a neve talán Hedvig, aki a menyegző után nemsokára özvegyen maradván, Eppo nellenburgi gazdag gróf felesége lett.

³ *Érdy-kódex* 615. l., *Nyelvemléktár* V., 439. l.

Az Érdy-codex karthauzi írója terjedelmes kézirata minden lapján mélyreható és szinte megdönthetetlenül alapos és komoly tudományos szellemének adja bizonyosságát. Nemcsak a vallás igazságainak bölcséleti alapon nyugvó korabeli rendszerét ismerte, hanem a vele kapcsolatos ú. n. világi ismeretek nagy tárházában is alaposan járatos volt. A magyar beszédek és legendák szövegezésében önálló, egyéni utakon jár — a fogalmazásban ép úgy, mint a szerkesztésben, de mindenütt pontosan megjelöli forrásait, melyek önmagukban megbízhatóknak bizonyultak. Főleg a magyar szentek, Szent László, Szent István, Szent Imre, Szent Erzsébet (ide vehetjük Szent Gellértet is) legendáit szerkeszti meg különös tudományos és gondos készültséggel és egyben nem csekély kegyeletes figyelemmel, többször a magyar krónikákra hivatkozva. E beszédek és legendák már terjedelmüknél és a bennük elhelyezett adatok, hivatkozások nagy számánál fogva is méltán érdemelnek figyelmet; de nem kisebb a szerkezetükben észlelhető írói gondosság, sőt a nyelv használatában megjelenő magyar nyelvérzék, valamint a stilisztikai szóképek stb. halmozása.

Szent Imre születésének nála meghatározott 1000-ik évét tagadnunk nem lehet, sőt mint egyedül álló adatot is bátran elfogadhatjuk, a már említett és másutt is kimutatható vonatkozások alapján. Szívesen csatlakozunk Hóman Bálint történettudósunkhoz, aki a Szent István-Akadémiának Szent Imre-ünnepélyén kiemelve ennek az Érdy-codexben lévő adatnak jelentőségét, a közlést súlyosnak és elfogadhatónak tekinti. 1907-ben a *Religio*¹-ban mi hívtuk fel az Érdy-codex adatára az irodalom figyelmét, most megkíséreljük alább következő érvekkel igazolni, hogy Szent Imre véleményünk szerint az 1000-ik év körül született.

Szent Imre herceg a krónikákban előforduló legrégebbi ábrázolás szerint, mint azt Gerevich Tibor tanulmányában említi: «hosszú haját, dús tömött körszakállt és bajuszt visel, javakorbéli férfinak látszik». Igaz, hogy csak két külföldi emlék ábrázolja Szent Imrét szakállal és bajusszal, — és pedig

¹ Vargha Damján: *Szent Imre egyénisége az irodalomban*. Religio. 1907., 558., 595., 616., 635., 676. és 724. ll.

a berni múzeumnak XIII. századbéli oltárkája és a Firenze mellett lévő San Martino a Mensola templomnak 1391-ben készült hármás oltárképe, — mégis jelentősek és érv gyanánt említhetjük itt fel. Ha a nem magyar, hanem velencei születésű, de Szent István királyunk udvarában is megjelent művész alkotása is ez a bajuszos és szakállas Szent Imre, mégis hivatkozhatunk reá, mert valószínűleg így élt ekkor a köz tudatban és a művész adatait hiteles helyen szerezhette. A dr. Wolf Rózsitól legújabban felfedezett — Orcagna valamelyik tanítványától Giuliano Amerigho Zatti megrendelésére festett — Szent Imre állat is szakáll övezi, sőt a leírás szerint : Szent Imrének «hegyesre pödört, kissé lelógó hosszú bajusz»-a idősebb férfi alakjának magyar típusát állítja elénk.

Hivatkozhatunk Albericus ciszterci XIII. századi író közlésére, aki Szent Imrét «vir»: férfi-nak nevezi. Ha talán a mainál erősebb szervezetben fejlődve a Szent István-korabeli 24 éves ifjút is «vir»-nek mondhatjuk, mégis sokszorta jobban ráillik e kitétel a 30—31 éves ifjúra, mert ilyen korúnak tartjuk Szent Imrét, ha születésének évét 1000-re tesszük az Érdy-kódex írójával egyezőleg. Ez esetben ugyanis Szent Imre nem 24, hanem 30 éves korában halt meg.

A jelen év nyarán Bruxelles-ben a bollandisták nagy könyvtárában kutatva kerestem Szent Imre-adatokat. Az egyházi téren elég nagy tekintélynek örvendő Pétin: *Dictionnaire Hagiographique* (Paris, 1850.) c. enciklopedikus mű Emeric címszó alatt a mi Szent Imrénkről úgy emlékezik meg, mint aki 1032-ben, 30 éves korában, halt meg.

E mű Szent Imre születésének évét 1002-re teszi a következő szövegben :

Emericus, fils de saint Étienne, roi de Hongrie et de Gizèle, soeur de saint Henri, empereur d'Allmagne nâquit en 1002, son père . . . avait perdu ses autres enfants. Emeric mourut l'an 1032, âge seulement de trente ans . . .

Mikor 1907-ben Szent Imre születésének 900-ados évfordulóját ünnepeltük itthon Magyarországon, az irodalom, továbbá az intézetek ifjúságának a lelkivilágán át fáradoztunk akkori tanulmányaink útján, hogy az addig kevésbé ismert Szent Imre herceg ünnepe és a személye képviselte

nagy eszmék a nemzet szélesebb, intelligensebb rétegeiben elterjedjenek — kétségtelenül jó szándékkal munkálkodtunk, mert az irodalmi köztudat azidétt az 1007-ik évet tekintette Szent Imre születése esztendejének. Ma az újabb adatok felkutatása és így napfényre hozása idején bizonyára makacsnak tetszenék, ha még mindig kizárólag az 1007-ik év mellett kardoskodnánk. Az Érdy-codex karthauzi írójának a Nemzeti Nagy Krónikára, vagyis a Gesta Ungarorumra való hivatkozását súlyos értékűnek tekintjük és készsággel fogadjuk el ennek alapján Szent Imre születése éveül az 1000-ik esztendőt. Még akkor is elfogadhatónak látszanék ez az évszám, ha a Nemzeti Nagy Krónikára való hivatkozás nem erősítené és a Szent Imre korához közel álló századoknak mintegy köztudatba átmert erejét nem foglalná magában; így azonban még sokszorta jelentősebb a tudós néma szerzetes közlése, mert hisz a Nemzeti Nagy Krónika az Árpád-korabeli irodalmi és történelmi köztudatot hagyományozta így reánk közvetve.

VARGHA DAMJÁN.

NAGY VÁROSOK KÖZLEKEDÉSE.

— Második közlemény.¹ —

A nagyvárosi különféle közlekedési eszközök összehasonlítása.

A tömeges utasforgalmat lebonyolító nagyvárosi közlekedő eszközöktől mindenekelőtt biztosságot, az utca- és úterületeknek nem nagymértékű igénybevételét, továbbá gyorsaságot, gyakoriságot, bizonyos fokú kényelmet, nagy teljesítőképességet és nem utolsó sorban gazdaságos üzemet követelünk meg.

Hasonlítsuk össze e követelmények szerint a három legfontosabb nagyvárosi közlekedő eszközt: az autóbust, a közúti vasutat és a gyorsvasutat.

A közlekedés biztossága.

«Periculum privatum utilitas publica», az egyén veszélye a köz haszna, volt a jelszava a világ első közforgalmú vasútjának, az 1825-ben forgalomba helyezett stockton—darlingtoni vasútnak.

Ez a jelszó találóa n fejezi ki, hogy a vasútnak a közre megbecsülhetetlen haszna az egyes egyének veszélyével járhat. A vasút fejlődése folyamán mindig arra törekedett, hogy ez a veszély mennél kisebb, az utazás mennél biztosabb legyen, és az eredmény az, hogy manapság a vasúti közlekedésben a biztosság aránytalanul nagyobb, mint a közúti közlekedésben. Az utóbbinak biztosságát különösen csökkentette az automobil térfoglalása.

Az automobil okozta balesetek száma valóban rendkívül nagy; az északamerikai Unióban egyenesen megdöbbentő.

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 644. számában.

Az Unióban 1930-ban az automobil megölt 32,500 embert,¹ tehát 50 %-kal, kereken 10 ezer emberrel, többet, mint amennyi vesztesége volt emberéletben az Uniónak a világháborúban, és 15 %-kal többet, mint amennyi halottja volt Németországnak (28,278) az 1870—71. évi hadjáratban.

E mellett az automobil-balesetek okozta súlyos sebesültek száma 1930-ban az Unióban közel egymillió (962,325) volt. A kisebb automobil okozta balesetek számát pedig naponként 25 ezerre becsülik.²

Az utóbbi 15 év alatt (1916—1930) az Unióban az automobil 282,799 embert ölt meg.

Ezen adatok szerint az Unió automobilközlekedését az «utilitas publica» helyett a «calamitas publica» jellemzi. Az amerikaiak ezeknek a kalamitásoknak pénzbeli egyenértékét is meghatározták. Kiszámították, hogy 1927-ben az automobil előidézte balesetek következtében az emberi életben (26,613 halál és 798,700 súlyos sebesülés) okozott gazdasági veszteség túlhaladja a 800 millió dollárt (4·5 milliárd pengőt). Meg kell azonban jegyezni, hogy e számítás szerint az amerikaiak az emberi életet nagyon csekélyre becsülik.²

Ijesztően nő az automobil okozta balesetek száma Európában is, ahol jóval kevesebb az automobil. 1927-ben az Unióban 5, Franciaországban 40, hazánkban pedig 648 főre jutott egy automobil.

Az európai automobilközlekedés biztosságának fokát a vasúthez viszonyítva a francia eredmények alapján állapíthatjuk meg. Franciaországban 1929-ben automobil-baleset következtében meghalt 3717 ember, a francia vasutakon vasúti baleset következtében 14 utas. A biztosság mértékének megállapítására ennek a két adatnak szembeállítása nem alkalmas. Csupán abban az esetben tárgyilagos az összehasonlítás, ha a balesetek következményeit ugyanarra a formai teljesítményre vonatkoztatjuk.

Egy milliárd utas km teljesítményre Franciaországban 1929-ben a vasúti közlekedésben 0·5, az automobilközleke-

¹ *The Minneapolis Sunday Tribune*. February 22. 1931.

² Dr. Abitz-Schulze: *Eisenbahn u. Kraftwagen*. Verkehrstechnik. 1929. október.

désben pedig 72·8 baleset okozta halál jutott.¹ E szerint Franciaországban a vasúti közlekedés biztossága 145-ször volt nagyobb, mint az automobil-közlekedése.

A vasúti közlekedés biztosságának magas fokát valóban az automobilé meg sem közelíti.

Jellemző egyébként, hogy a vasút fejlődésével kapcsolatban a biztosság nagymértékben nő, a közúti közlekedés biztossága pedig az automobil-közlekedés fejlődésével csökken.

Az automobil okozta balesetek legnagyobb része nyilván nagy városokban történik.

Magyarországon 1929-ben a mótoros közúti járművek okozta balesetekből 59·6 %, 2105,² esett a székesfővárosra. Ugyanebben az évben a közúti vasúti balesetek száma Budapesten 314. E szerint a mótoros járművek okozta balesetek száma 6·7-szer volt nagyobb, mint a közúti vasutaké.

A nagyvárosi utcai közlekedésben a különféle közlekedő eszközök veszélyességének fokáról a következő táblázat tájékoztat :

A veszélyesség foka :	Magán személy- automobil	autótaxi	autóbusz	közúti vasút
Balesetre általában	58·0	26·0	2·77	1·0
Sérülésre	25·0	12·0	2·20	1·0
Halálos balesetre	20·0	24·5	6·00	1·0
A közlekedő eszköz saját hibájából eredő balesetre	103·6	53·0	4·40	1·0

Ez a táblázat a berlini különféle utcai közlekedő eszközök 1925. évi teljesítményeinek és az általuk okozott baleseteknek figyelembevételével van megállapítva.³

Ha a közúti vasút veszélyességének fokát 1-nek vesszük fel, ehhez viszonyítva, a közlekedési eszköz saját hibájából keletkező balesetek tekintetében a magán személy-automobil veszélyességi foka kereken 100-szor (103·6-szer), az autótaxié kereken 50-szer (53-szor), az autóbuszé pedig több mint 4-szer (4·4-szer) nagyobb, mint a közúti vasuté.

¹ *Verkehrstechn. Woche.* 1930. Heft 47, 680. o.

² Dr. Várszeghy: *Közúti forgalmi balesetek Magyarországon.* Magyar Statisztikai Szemle. 1930. 7. szám.

³ Wentzel: *Lehren der Verkehrsunfälle für die Entwicklung der grossstädtischen Verkehrsmittel.* Verkehrstechnik. 1926. Heft. 27.

Nagy városok utcáin e szerint a legbiztosabb közlekedő eszköz a közúti vasút.

A közúti vasúténál is nyilván jóval nagyobb a biztosság a nagyvárosi gyorsvasutakon, amelyek, minthogy földalatti vagy magasvasutak, az utcai közlekedéstől függetlenek.

Az elmúlt századokban az emberiséget sokszor járványok tizedelték meg. Korunkban ezeknek szerepét, ha a balesetek továbbra is hasonló nagy mértékben szaporodnak, az automobil-közlekedés veszi át. Szükséges tehát jobb belátással, céltudatos intézkedéssel és a közönség nevelésével a balesetek számát lényegesen csökkenteni.

Hogy cum grano salis mily kiváló eredményt lehet e tekintetben elérni, igazolja a svájci postaigazgatóság. Nagykiterjedésű automobil-vonalain, minthogy az autók mérsékelt sebességgel járnak s e mellett az automobil-vezetőknek tiltva van a szeszes italok élvezete, sérülést vagy halált okozó baleset nem fordul elő.

Az autóbusz-közlekedés biztonságának növelése céljából igen üdvös és követésre méltó intézkedésnek tartjuk a székesfővárosi autóbusz-üzemben bevezetett óvatossági jutalom rendszeresítését.

Legújabban Amerikában is kezd a jobb belátás tért foglalni. Az Unió 44 államában ugyanis az automobil addigi túlságosan nagy óránkénti maximális sebességét leszállították a városi szakaszokon 32 km-re, elővárosokban 40 km-re, a nyílt vonalon pedig 6 államban 72 km-re, 10 államban 64 km-re, 20 államban 56 km-re, 6 államban 48 km-re és 2 államban, Missouri-ban és Dél-Dacotában 40 km-re. Ez a két állam ennél nagyobb sebességet «meggondolatlanak és oktalannak» tart. Ezeknek a sebességleszállításoknak bizonyára kedvező hatása lesz a balesetek számának csökkenésére.¹

Ha Európa az amerikai túlzásokat, az automobil-közlekedésben a fékevesztett sebességeket nagy mohósággal vette át, kívánatos, hogy a józanabb mérsékléseket is hasonló gyorsasággal érvényesítse.

¹ Cassione: *Ausmass, Gewichts- u. Geschwindigkeitsbeschränkungen im Kraftwagenverkehr der Vereinigten Staaten*. Verkehrstechnik. 1929. Heft. 48.

Az utcák igénybevétele a nagyvárosi különféle közlekedő eszközök által.

A mai nagyvárosi közlekedésben sokszor tapasztaljuk, hogy forgalmas utak vagy utcák kereszteződésénél nagymértékű torlódások keletkeznek, úgyhogy a városi közlekedés irányítása, közlekedési rend megállapítása vált szükségessé.

A felületes megfigyelők közül sokan az utcák túlterhelését, a torlódásokat a közúti vasút és az autóbusz növekedő forgalmának tulajdonítják. Az ilyértelmű megállapítás azonban nem helyes.

Nagy városokban a torlódásokat, közlekedési rend megállapításának szükségét, az automobil-közlekedés rendkívüli mértékű növekedése idézte elő.

Ez a növekedés legnagyobb mértékű az északamerikai Unióban. 1928-ban az Unióban regisztrált automobilonk száma 24·5 millió ; ebből 21·4 millió személyautomobil, tehát több mint a telefonkészülékeknek száma (18·75 millió). Ezzel szemben 1895-ben az Unió automobil-állománya csak 4 személyautomobilból állott és teherautomobilja még nem is volt.

Az amerikai közlekedési szakférfiak az automobilnak ezt a nagymértékű szaporodását, épen a nagyvárosi utcai közlekedés nehézségei miatt, aggodalommal kísérik. Lassankint tért hódít az a felfogás, hogy nem lehet minden polgárnak joga az utakat és utcákat saját automobiljával megterhelni, hanem célszerűbb volna, ha a tömeges forgalomra alkalmas közforgalmú közlekedő eszközöket vennék igénybe.

Való, hogy Észak-Amerikában ma már több nagy városban alig tudják az utcai közlekedést lebonyolítani és a belső városrészekben gyakran gyorsabban halad az ember előre gyalog, mint automobilon.

Annak a kérdésnek megvilágítására, hogy az utcák túlterhelését és a torlódásokat elsősorban melyik közlekedő eszköz okozza, meg kell állapítani, hogy az utca területéből mekkora részt vesz igénybe a különféle közlekedő eszközökben egy utas. E tekintetben a következő összeállítás ad tájékoztatást.

	Személy- auto- mobil	autó- busz	Csupán mótoros kocsi	egy pót- kocsival	két pót- kocsival
A jármű által igénybevett utcaterület ¹ m ²	19·5	37·4	45	70	94·3
Utasok száma a legforgalmasabb időben	2	46	70	140	210
Egy utas által igénybevett utca- terület: m ²	9·75	0·81	0·64	0·50	0·45 ²

E szerint a legforgalmasabb időben az utca területéből, a közúti vasúti mótoros kocsi egy utasához viszonyítva, az autóbusz egy utasa 1·26-szor, a személyautomobil egy utasa pedig kereken 16-szor nagyobb utcaterületet vesz igénybe.

Világvárosokban, ahol igen nagy utasforgalmat kell lebonyolítani, a közúti vasúti vonat rendszerint mótoros kocsi-ból és egy pótkocsiból áll. Indokolt tehát az összehasonlítást ilyen közúti vasúti vonat alapulvételével tenni meg. Ha az egy pótkocsis közúti vasúti vonat egy utasa által igénybe-
vett (0·5 m²) utcaterületet az egységnek vesszük, akkor ehhez képest az autóbusznek egy utasa 1·6-szer és a személyauto-
mobil egy utasa közel 20-szor (19·5-szer) nagyobb utcaterü-
letet vesz igénybe.

Kétségtelenül kitűnik tehát ebből az összeállításból, hogy az utcák túlterhelését és a torlódásokat elsősorban és nagymértékben a személyautomobilok szaporodása idézte elő.

Érdekes ebből a szempontból Giese-nek a berlini Leipziger-Strasse teljesítőképességére vonatkozó vizsgálata.²

Megállapította, hogy 1907-ben a legforgalmasabb órá-
ban hány jármű közlekedett az utcán, mekkora utcaterületet
foglaltak el és hány utast szállítottak. A világháború után
1925-ben az utcaterületnek ugyanazt az igénybevételét, a jár-
művekben ugyanazt a férőhelykihasználást, mint 1907-ben,
a különféle járművek megoszlását pedig az 1925. évi arány-
ban véve fel, a szállítható utasok száma az 1907. évinek csak
57 %-át tette volna ki. 1925-ben ugyanis a közúti vasúti jár-
művek és az autóbuszok száma sokkal kevesebb, a személy-

¹ Biztonsági sávval együtt.

² E. Giese: *Inanspruchnahme der grosstädtischen Hauptverkehrsstrassen durch die verschiedenen Verkehrsmittel*. Verkehrstechnik. 1925. S. 413.

automobilok száma pedig jóval több volt, mint 1907-ben. Ha a torlódások megszüntetése céljából az a téves fel-fogás jutna érvényre, hogy az automobilok szaporodásával a közúti vasúti meg az autóbusz-közlekedést terelnék el a utcáról és az utcán helyettük csupán személyautomobilok közlekednének, akkor ugyanazon utcaterület igénybevétele esetén a Leipziger-Strasse teljesítőképessége az 1907. évinek 11·4 % -ára csökkenne.

Ha ellenben fordítva a legforgalmasabb órában a személyautomobil-közlekedést terelnék el és csupán a közúti vasúti, meg az autóbusz-közlekedést engednék meg, ugyanakkora utcaterület igénybevétele esetén, mint 1907-ben, a szállítható utasok száma, tehát az utca teljesítőképessége az 1907. évinek kereken kétszeresére növekednék.

A közlekedés gyorsasága és gyakorisága.

Manapság az életnek rohanó árja talán sehol sem tűnik fel annyira, mint a nagy városok közlekedésében. Mindenki igyekszik, sőt sokszor tülekedik, hogy utazásának célját mihamarabb elérje.

A rendelkezésre álló nagyvárosi közlekedő eszközök értéke a rajtuk elérhető utazási sebességtől függ. E tekintetben első helyen van a városi gyorsvasút. Utazási sebessége (óránként 25—30 km) általánosságban kétszer akkora, mint az elektromos közúti vasúté vagy az autóbuszé (óránként 12—15 km). A közúti lóvasút utazási sebessége (óránként 8—9 km) annakidején kétszerakkora volt, mint a gyalogos sebessége (óránként 4—5 km).

Ha az utazási sebességet gyalogosnál óránként 5 km-re, a lóvasút utazási sebességét 9 km-re, az elektromos közúti vasútét és az autóbuszét 15 km-re, az elektromos városi gyorsvasútét pedig 30 km-re vesszük fel, akkor a gyalogostól kezdve a városi gyorsvasútig az utazási sebességek úgy viszonylanak egymáshoz, mint 1 : 2 : 3 : 6-hoz, a közlekedő eszközök befolyási területe pedig félórai utazási idő alapulvételével, mint 1 : 3 : 9 : 36-hoz. E szerint a lóvasútnak befolyási területé mintegy 3-szor, az elektromos közúti va-

súté és az autóbuszé 9-szer, a városi gyorsvasúté pedig 36-szor nagyobb, mint a gyalogosé.

Ebből a képből az elektromos városi gyorsvasútnak rendkívül nagy fölénye tűnik ki a többi nagyvárosi közlekedő eszköz fölé.

A nagyobb utazási sebességnek azonban természetesen csak akkor van értéke, ha az utazási alkalmak gyakoriságával kapcsolatos. Nagy városok közlekedésében az utazási alkalmak gyakorisága a legfontosabb tényező. Az óriás méretű utasforgalom lebonyolítására rendelkezésre álló elektromos gyorsvasút, elektromos közúti vasút, meg az autóbusz gyakori közlekedési lehetőséget enged meg.

Az igen kis időközökben, pl. Berlinben 1·5 percenként, közlekedő s e mellett nagysebességű gyorsvasúti vonatok teszik lehetővé a világváros távolfekvő pontjainak a legközelebbi idő alatt való elérését. E tekintetben a személyautomobil sem képes a városi gyorsvasúttal versenyezni, mert világvárosokban az automobiloikat a keresztelő utcáknál lépten-nyomon feltartóztatják.

Az elővárosokban lakó személyautomobil-tulajdonosok Londonban éppen ezért csak a belső városrészek szélén fekvő gyorsvasúti állomásig használják automobilaikat. A belső városrészekbe való továbbmenetelre pedig a lényegesen gyorsabb és biztosabb földalatti vasutat használják.¹

A nagyvárosi közlekedés gyakoriságát jellemzően mutatják a forgalmas utcák vagy terek igénybevételére vonatkozó számlálások.

A m. kir. államrendőrség által Budapesten négy forgalmas gócponton, ú. m. a Kálvin-téren, az Oktogon-téren, a Rákóczi-út belső torkolatánál és a Margit-hídon végzett számlálások eredménye szerint legnagyobb a közlekedő eszközök száma a Kálvin-téren, mégpedig reggel 7 és 8 óra között.

1930 június 7.-én 7 és 8 óra között átment a Kálvin-téren 2945 jármű, mégpedig 740 lábbal hajtott kerékpár, 651

¹ Holstein u. Kemmann : *Die Hamburger Hochbahn-Aktiengesellschaft. Wirtschaftliche Entwicklung und Ausblicke.* I. B. 26. o.

személyautomobil, 411 lófogatú teherkocsi, 396 közúti vasúti kocsi,¹ 307 kézikocsi, taliga, kordély, 274 teherautomobil, 123 mótorkerékpár, 42 személyszállító lófogatú kocsi és 28 autóbusz.

Ebből a példából is kitűnik, hogy világvárosokban milyen nagymértékű a közlekedés gyakorisága.

A közlekedés kényelme.

Minél nagyobb távolságra utazik a utas, annál inkább van szüksége kényelemre.

A nagyvárosi közlekedésben, minthogy rövid ideig tartó kistávolságú utazásokról van szó, a kényelemnek koránt sincs az a jelentősége, mint a távolsági vasutakon, mindazonáltal a kényelemnek a kérdése itt sem mellékes.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a nagyvárosi különféle közlekedési eszközök vonzóereje a sebesség és gyakoriság mellett a nyújtott kényelemtől is függ.

Az autóbusznak kedveltsége az utaspublikumnál kapcsolatos azzal is, hogy az autóbuszban párnázott ülések vannak.

A személyautomobilnak a nagyvárosi közlekedésben a gyorsvasúttal, a közúti vasúttal és az autóbusszal tapasztalt versenyét az északamerikai Unióban azáltal igyekeznek legyőzni, hogy nagyobb és nagyobb súlyt vetnek a veszélyeztetett közlekedő eszközöknek kényelmes, fokozottabb igényeket kielégítő, kialakítására. A közúti vasutaknál is foglalkoznak újabban a kocsik kényelmesebb utazást nyújtó kiképzésének kérdésével.

Az 1930. évi varsói közúti vasúti stb. kongresszus foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy miképen lehetne a közönséget a közúti vasút és autóbusz fokozottabb használatára serkenteni.

Az érdekelt közlekedési vállalatoktól beérkezett vála-

¹ Csupán a közúti vasúti kocsik maximuma, reggel 8—9 óra között, 387 volt.

szok¹ nagyobb része a kényelem fokozását tartja szükségesnek, ú. m. : télen a kocsik fűtését, jobb világítását és puha párnázott ülésekkel ellátását. Berlin még ezenfelül az üléseknek ívelt hátsó támasztékát is javasolta. Voltak azután javaslatok a kocsiknak jobb szellőztetésére, az alvázak jobb rugózására, zárt perronokra, a ritkább forgalom óráiban alacsonyabb tarifára, a sebesség fokozására, továbbá a be- és kiszállítás megkönnyítése céljából mélyre lenyúló kocsilépcsőkre.

A kényelem fokozását célzó javaslatoknak teljesítése természetesen jelentékeny költséggel járna.

A nagyvárosi különféle közlekedő eszközöknél a kényelmes utazás szempontjából fokozatok vannak.

A legnagyobb kényelmet nyújtja a gyorsvasút. A new-yorki s a londoni földalatti vasúton a reggeli órákban az utasok nagy tömege újságot olvas. A fényesen kivilágított és nyugodtan járó gyorsvasúti kocsikban az utasok ezt kényelmesen megtehetik. sőt a szintén síma vágányon közlekedő, kevesebb kényelmet nyújtó közúti vasúti kocsikban is. kevésbé azonban a rázkódással járó autóbuszokon, még ha aszfalthurkolaton haladnak is.

A kényelem fokozása nyilván az egy férőhelyre eső holtteher nagyobbodását jelenti.

A kényelmet és a holtteher nagyságát természetesen nagymértékben befolyásolja a férőhelyek kihasználása.

Nyilvánvaló, hogy az utazás kényelme fokozódik, ha nincs állóhely és ha a férőhelyek kihasználása csekély. A férőhelykihasználás csekély volta azonban kedvezőtlené teszi a haszon- és holtteher viszonyát. Már pedig ettől a viszonytól nagymértékben függ az üzem gazdaságossága.

A közlekedési hullám kiemelkedő csúcsaira, valamint a mai tarifákra tekintettel a tömeges forgalom lebonyolítására hivatott nagyvárosi közlekedő eszközök, ha gazdaságos

¹ Nestroyke jelentése a közúti vasutak, kis vasutak stb. 1930 június 29—július 6. között Varsóban tartott XXII. nemzetközi kongresszusához: *Vergleich der allgemeinen Verkehrsarten, Kleinbahnen, Strassenbahnen, Autobusse unter sich und mit dem Privatverkehr, vom technischen und wirtschaftlichen Standpunkt und vom Standpunkt des Verkers im allgemeinen.*

üzemre törekszenek s ha a roham-órákban az utasforgalmat egyáltalában lebonyolítani igyekeznek, nem mondhatnak le az állóhelyekről.

A közlekedő eszközök teljesítőképessége.

A tömeges szállítás lehetősége nyilván kapcsolatos a különféle közlekedő eszközök teljesítőképességével. Erre viszont befolyással van a súlyegység továbbítására szükséges vonóerő nagysága. E tekintetben a vasút feltétlenül fölényben van az automobillal, tehát a közúti vasút az autóbusszal szemben.

A tömeges szállítás nagyságáról tájékoztatást nyújt a következő összeállításban ¹ a különféle közlekedő eszközök férő-képessége és egyórai teljesítőképessége.

Közlekedő eszköz :	Férő-képesség : (Utasszám egy járműben, illetőleg vonatban)	Teljesítő-képesség : (Utasszám egy óra alatt)	Az ülőhelyek viszonya az állóhelyekhez
Autótaxi	4	2,000	
Autóbusz	60	12,000	1 : 0·2
Közúti vasúti vonat 2 pótkocsival	150	18,000	1 : 1·7
Gőzvasút	1000	24,000	1 : 0·8
Elektromos gyorsvasút	1200	48,000	1 : 1·45

Természetesen az autóbusz teljesítőképessége változik a szerint, hogy a kocszi emeletes-e vagy nem, a közúti vasúté pedig, hogy a mótóros kocszi magában jár-e, avagy egy, illetőleg két pótkocsival. Befolyással van továbbá a teljesítőképességre az a körülmény is, hogy a legnagyobb forgalom óráiban milyen mértékű túlszűfolttságot engednek meg.

Az összeállítás adatai szerint a városi gyorsvasút teljesítőképessége messze felülmúlja a többi nagyvárosi közlekedő eszközt. Az autótaxi (személyautomobil) egyórai legnagyobb teljesítőképességéhez viszonyítva, az autóbuszé 6-szor, a közúti vasúté 9-szer, a gyorsvasúté pedig 24-szer nagyobb.

Ennél az összehasonlításnál azonban nem szabad figyel-

¹ Dr. Remy: *Grosstädtische Verkehrsprobleme*. Verk. techn. Woche 1930. 264. o.

men kívül hagyni, hogy az autóbusznak teljesítőképességét világvárosokban az utcáknak egyéb megterhelése nagymértékben csökkenti. Épen ezért világvárosokban autóbuszközlekedéssel nem igen lehet egy óra alatt egy irányban 10 ezer utasnál többet továbbítani.¹

Városi gyorsvasutaknál viszont nagy szerepe van a teljesítőképesség szempontjából az állomásokon való tartózkodásnak. Ennek időtartama az utazó közönség fegyelmeztségétől és a vonat hosszától függ. A newyorki földalatti vasúton tett megfigyelések szerint² 160 m hosszú, nyolc kocsiból álló vonathoz érték el a legnagyobb teljesítőképességet. Ilyen vonat befogadóképessége 1600 és egy vágány egyórai teljesítőképessége 64 ezer utas, 33 %-kal nagyobb az előbbi összeállításban megadottnál.

A gyorsvasút tömeges forgalmának lebonyolíthatása céljából a londoni földalatti vasút legjelentősebb állomásait nagy költséggel volt kénytelen átalakítani.

A Piccadilly Circus 27.5 millió P költséggel átalakított földalatti állomásának jelenleg évente 25 millió, naponta 70 ezer utasa van, de teljesítőképessége éppúgy, mint a legutóbb átalakított Charing-Cross állomásáé, évi 50 millió utasnak felel meg.

Az európai gyorsvasutak között legnagyobb forgalmi sűrűségű párizsi Metrón lebonyolított utasforgalom tömegéről képet nyerhetünk, ha meggondoljuk, hogy a Metro főállomásairól naponta kilencezer vonatot indítanak, tehát egy órára átlagban 700 vonat esik.

Az amerikai nagy városokban 1925-ben és 1926-ban végzett utasszámlálások alapján megállapították, hogy kétvágányú földalatti vasút egy irányban annyi utast tud továbbítani, mint öt közúti vasút öt utcán. (A földalatti vasút teljesítőképessége a roham-órában 60 ezer utas, a közúti vasuté 12,000 utas.³

¹ W. Stein: *Über den wirtschaftlichen Geltungsbereich der verschiedenen öffentlichen Verkehrsmittel.* Z. d. V. d. I. 1928. No 21.

² Blum, Schimpf, Schmidt: *Städtebau.* 160. o.

³ *Verkehrstechnik.* 1931. Heft 14.

Amennyiben gyorsvasút nem áll rendelkezésre, különleges alkalmakkor nagy utastömegek szállítására felettebb alkalmas a közúti vasút.

Kölnben 1928 július 29.-én a német tornaünnepély alkalmával a közúti vasút egy óra alatt 150 két pótkocsival, tehát 450 kocsival, 30 ezer utast szállított.

Az útfelszíni közlekedő eszközök közül e szerint rendes viszonyok között és rendkívüli alkalmakkor is a közúti vasutaknak van a legnagyobb teljesítőképessége.

Az összeállításból is kitűnik, hogy a személyautomobil tömeges forgalom lebonyolítására nem alkalmas. Maximális teljesítőképessége egy óra alatt az összeállítás szerint 2000 utas, feltéve, hogy négy személy van benne. Számos nagy városban végrehajtott forgalmi számlálások szerint azonban nincs ennyi utasa. Átlagos elfoglaltsága Chicagóban 2.70, New-Yorkban 1.75, Los-Angelesben 1.64, Berlinben az autótaxik 88 %-ában 1.5, 12 %-ában pedig 3.2 utas.

Berlinben a Brandenburger Toron át naponként 35 ezer automobil megy, ha két utast számítunk egy kocsira, ez egy napra 70 ezer utast jelent. Ezzel szemben a közúti vasút óránként tud 18 ezer utast szállítani és amíg egy autótaxi 1—2 utast szállít, a közúti vasútnak egy vonata 150-et.

Mindezek szerint annak a helyzetnek, hogy nagy városok utcai közlekedésében a személyautomobil az uralkodó s hogy hozzá igazodnak a többi nyilvános közlekedő eszközök, tulajdonképpen nincs jogosultsága.

A nagyvárosi közlekedés gazdaságossága.

Száz esztendővel ezelőtt a vasútnak diadalmas előretörése a szállítás sebességének nagymértékű növelése mellett azért is korszakalkotó volt, mert lényegesen olcsóbbá tette a közlekedést.

A nagyvárosi közlekedésben a vasút két alakjában fordul elő: mint közúti vasút és mint gyorsvasút.

Tömeges szállításra alkalmas újabb nagyvárosi közlekedő eszköz az autóbusz és a trolleybusz.

Mindenesetre fontos kérdés, hogy az autóbusz és a

trolleybusz idézett-e és idézhet-e elő olcsóbbodást a közúti vasúti és gyorsvasúti szállításhoz képest, továbbá, hogy mily esetekben és milyen mértékben tud versenyezni a közúti vasúttal és a gyorsvasúttal.

Ennek a kérdésnek megvilágítására mindenekelőtt a teljesítmény-egységre vonatkoztatott önköltséggel kell foglalkoznunk.

Az önköltség, amelyet gazdasági költségnek is neveznek, a tőkeszolgáltatból és az üzemi költségből áll.

A tőkeszolgáltatra befolyással vannak a közlekedés technikai alapjai : a pálya, az állomási berendezések, a jármű és a vonóerő.

Az autóbussznak meg a trolleybusznak a pálya és az állomási berendezések létesítése korántsem okozott oly nagy költséget, mint a közúti vasútnak meg különösen a gyorsvasútnak. Feladatuk lényege tehát a jármű és vonóerő megfelelő kialakítása volt.

Maga az a tény, hogy a városokban az autóbussz meg a trolleybusz számára nem kellett útpályát létesíteni, megmagyarázza gyors előretörésüket, a nélkül azonban, hogy ebből feltétlen elsőbbségükre lehetne következtetni.

A tőkeszolgáltat nyilván kapcsolatos a beruházási költséggel. Ennek nagyobbik része, 60—70 %-a, a közúti vasútnál a pályára, az autóbussznál és a trolleybusznál pedig a járműre esik. Gyorsvasútnál a beruházott tőkének sokszor több mint 80 %-a esik a pályára.

Nagyvárosi közlekedő utak beruházási költsége igen tetemes.

Manapság németországi s első sorban berlini viszonyok alapulvételével a földalatti gyorsvasútak km-enként 14—16 millió pengő hatalmas tőkebefektetést igényelnek.

Jóval kisebb egy km-re a közúti vasút beruházási költsége, a gyorsvasútnál 20—30-szor kevesebb, s általában legkisebb az autóbusszé, a közúti vasútnak ötödrésze — fele.

Mint hogy az autóbussznak a teljesítmény-egységre (egy kocsi km teljesítményre) vonatkoztatott üzemi költsége jóval nagyobb, mint a közúti vasúté, nyilvánvaló, hogy az önköltség egyik részének, az üzemi költségnek, szempontjából

az autóbusz a közúti vasúttal szemben hátrányban van. Az önköltség másik, rendszeren kisebb, részének, a tőkeszolgáltatnak szempontjából viszont a tetemesen kisebb beruházási tőkét igénylő autóbusz van előnyben a közúti vasút fölött.

Kétségtelen, hogy a teljesítmény-egységre eső tőkeszolgáltat a forgalom sűrűségének csökkenésével növekszik. Gyér forgalom esetén ennél fogva a közúti vasútnál a teljesítmény-egységre olyan nagymértékű tőkeszolgáltat eshetik, hogy kisebb üzemi költsége ellenére is, a tőkeszolgáltat és üzemi költség együttvéve, azaz az önköltség, nagyobb lehet mint az autóbusznál, noha ennél az üzemi költség lényegesen nagyobb, mint a közúti vasútnál.

Gyér forgalom esetén tehát az autóbusz gazdaságosabb lehet, mint a közúti vasút.

Az a kérdés azonban, hogy hol van a határ.

E tekintetben a német automobiltársaságok dortmundi köteléke által kiadott, a közúti vasút és az autóbusz önköltségének összehasonlítására vonatkozó tanulmány nyújt megfelelő útmutatást.¹ Ennek a tanulmánynak értékét emeli, hogy azt közúti vasúti és autóbusztársaságok igazgatóiból alakított tanulmányozó bizottság dolgozta ki.

Az önköltség nagyobbik részére, az üzemi költségre, mindenekelőtt a vonóerő-szükséglet van befolyással.

Legkisebb a vonóerő-szükséglet a gyorsvasúton. Egy tonna tehernek vízszintes pályán továbbítására szükséges vonóerő a közúti vasúton mintegy kétszer, az autóbuszon pedig közel négyszer nagyobb, mint a gyorsvasúton.

A kocsikm-enkinti energia-költség mellett nyilván a nagyobb vonóerő-szükséglet is okozza, hogy Európában az autóbusz üzemi költsége kocsikm-enkint átlagosan 41 %-kal nagyobb, mint a közúti vasúté.²

Az önköltséget, azaz a tőkeszolgáltatot és az üzemi költséget együttesen, véve figyelembe és azonos feltételekkel számítva, a varsói említett kongresszus elé terjesztett jelentés

¹ Verband deutscher Kraftverkehrs-Gesellschaften : *Selbstkostenvergleich Strassenbahn—Omnibus*. 1930.

² Nestrupkének idézett jelentése. 38. o.

is természetesen arra az eredményre jut, hogy gyér forgalom esetén az autóbusz-üzem gazdaságosabb, mint a közúti vasúti. Élénkebb forgalom esetén, amikor azonban még a közúti vasúti üzem nem gazdaságos, a trolleybusz lehet a leg-gazdaságosabb. Nagy forgalom esetén azonban kétségen kívül a közúti vasúti üzem a leggazdaságosabb.

A dortmundi hivatkozott tanulmány is hangsúlyozza, hogy ha csak gyér forgalomra lehet számítani, csupán az autóbusz jöhet szóba, minthogy ritka forgalom esetén az autóbusz üzeme gazdaságosabb, mint a közúti vasúté. A közúti vasút gazdaságosságának előnye sűrű forgalom esetén nyilatkozik meg.

A nagyvárosi tömeges forgalmat lebonyolító közlekedő eszközök feladata és egymáshoz való viszonya.

A közlekedés minőségét befolyásoló és az előbbieken nagy vonásokban ismertetett tényezők figyelembevételével hasonlítsuk össze a tömeges forgalom lebonyolítására alkalmas nagyvárosi közlekedő-eszközöket, állapítsuk meg gazdaságos munkaterületüket, tehát feladatukat.

Nagy városok útfelszíni közlekedésében a közúti vasút és az autóbusz egymáshoz való viszonya sokszor nincsen tárgyilagosan megvilágítva. Némelyek a közúti vasutat, mások az autóbust tartják előbbre valónak.

Lássuk tehát mindenekelőtt : hol és milyen szempontból van előnye a közúti vasútnak az autóbusszal szemben.

A közúti vasút előnyei.

A közúti vasútnak lényeges előnye, hogy veszélyességi foka, amint fentebb kifejtettük, az összes útfelszíni közlekedő eszközök között legkisebb.

Üzeme sűrű forgalom esetén gazdaságosabb. Az autóbusz üzemi költsége kocsikm-enként, amint imént említettük, átlagosan mintegy 40 %-kal nagyobb, mint a közúti vasúté.

Teljesítő képessége jóval nagyobb, mint az autóbuszé.

Ha tömeges forgalom lebonyolítására a közúti vasutat autóbuszszal akarnók helyettesíteni, átlagosan 35 %-kal több járműre volna szükség.¹

A közúti vasúti mótóros kocsi élettartama (mintegy 20 év) átlagosan kétszer akkora, mint a trolleybuszé (mintegy 10 év) és négyszer akkora, mint az autóbuszé (mintegy öt év).

A közúti vasúti vonatnak egy utasa kisebb utca-területet foglal el, mint az autóbuszé. Egyenlő utasszám esetén tehát a közúti vasúti vonat kevésbbé terheli meg az utcát.

A közúti vasúti vonat, minthogy vágányon, tehát meghatározott nyomon közlekedik, előmozdítja a közlekedési rendet.

Minthogy a vonóerejéhez szükséges anyagot nem kell külföldről beszerezni, az elektromos közúti vasút kedvezően befolyásolja az ország kereskedelmi mérlegét.

Ha a nagy város tulajdonában levő elektromos telepből kapja az áramot, javítja annak gazdasági helyzetét.

A közúti vasúti járműveknek a síma sínpályán nyugodtabb a menete, mint az útburkolaton haladó autóbusznak vagy trolleybusznak.

Járműveinek közlekedése nem rontja az utca levegőjét. Vezetékoszlopait fel lehet használni az utcai világítás céljaira.

Foglaljuk össze ezek után az autóbusz és trolleybusz előnyeit a közúti vasúttal, valamint egymással szemben.

Az autobusz és trolleybusz előnyei.

Nagy városok tömeges utasforgalmát olyan utcákban, ahová a közúti vasutat nem vezették vagy nem vezethették be, az autóbusz hivatott lebonyolítani. Jellemző példa erre Berlinben az Unter den Linden.

Ilyen eseteken kívül azonban az autóbusznak és trolleybusznak főfeladata a gyorsvasutak és a közúti vasutak utasforgalmának gyűjtése, illetőleg elosztása.

Szabad, illetőleg szabadabb mozgásuk meg simulékonyságuk, valamint gyér forgalom esetén is gazdaságos üzemük erre a szerepre felettébb alkalmassá teszi őket.

¹ Nestroyke i. m. 27. o.

Az északamerikai Unióban az autóbusz-közlekedést ilyen értelemben fejlesztik s használják ki és csakis a közlekedés roham-óráiban engedik be őket a nagy városok belsejébe, hogy ilyenkor tehermentesítsék a közúti vasutat s esetleg a gyorsvasutat is.

Általában sikeresen használható fel az autóbusz a roham-órákban a közlekedési hullám maximumának legyőzésére, amennyiben a közúti vasút egymaga már nem tudja ezt a nagy forgalmat lebonyolítani.

Kiváló jelentősége van az autóbusznek a kiránduló-forgalom lebonyolításában, valamint az esetleges éjjeli üzem fenntartásában.

Legújabbban az európai nagy városokban is a most említett elveknek megfelelően fejlesztik az autóbusz-közlekedést.

Előnye az autóbusznek, hogy ha a rendes útirányba eső utcák valamelyikében helyreállítási munkák vannak folyamatban, nagyobb idővesztés nélkül a szomszédos utcában közlekedhetik, ha pedig a jármű megsérül, nem akasztja meg a közlekedést, minthogy az utána jövő ép kocszi kikerüli a szolgálatképtelent.

Jó utak hiánya nyilván akadálya mind az autóbusz, mind a trolleybusz közlekedésnek, viszont azonban e közlekedés bevezetésének szüksége előmozdítja a jó utak építését.

Az autóbusz és a trolleybusz sebessége átlagosan mintegy 12 %-kal nagyobb, mint a közúti vasúté.¹

Az autóbusznek a közúti vasúttal szemben azt az előnyét, hogy a gyalogjáró mellé állhat, többször emlegetik s ugyanekkor hangsúlyozni szokták, hogy a közúti vasútnak az úttest közepén elhelyezett vágányaihoz csakis a személybiztonság veszélyeztetésével juthat az utas.

Ez a megállapítás azonban nem egészen helytálló. Egyrésztől ugyanis a nagyvárosi utcai közlekedési rend a minimumra csökkenti a közúti vasút vágányaihoz való jutás veszélyességét, másrésztől világvárosok nagyforgalmú utcáin az autóbuszok több sorban haladnak egymás mel-

¹ Nestrypke : i. m. 28. o.

lett, tehát csak egyes autóbuszok tudnak a gyalogjáró mellé állni.

A trolleybusz önköltsége a közúti vasúté és az autóbuszé között van. Tőkeszolgálata, minthogy vágányra nincs szüksége, kisebb, mint a közúti vasúté, viszont nagyobb, mint az autóbuszé. Vágány jókarbantartási költség ugyan nem terheli, mint a közúti vasutat, de a kettős drótvezeték miatt az áramvezetési költségek nagyobbak.

A felújítási és a jármű jókarbantartási költségek a trolleybusznál kisebbek, mint az autóbusznál. Élettartama (mintegy 10 év) kétszer akkora, mint az autóbuszé (mintegy öt év).

Energia-költsége az európai kontinensen az autóbuszénak mintegy fele, ennek következtében üzemi költsége kisebb, mint az autóbuszé.¹

A trolleybusznak a benzinmóros autóbusszal szemben további előnye, hogy elektromotor hajtja, amely jobban túlterhelhető. E mellett a sebességfokozás indítás után, valamint a fékezés nemcsak gyorsabb, hanem egyenletesebb és lökésmentes. Ennélfogva a trolleybusz kevesebb gumiabroncsot fogyaszt és kevésbé veszi igénybe az útburkolatot, mint az autóbusz.

Felhozzák a trolleybusz előnyéül ezeken kívül a nagyobb üzembiztosságot, a mindenkori készenlétet és minthogy üzemi anyagot nem kell magával vinni, a kisebb holterhet.

A trolleybusz menetét nem kíséri az utcán kellemetlen szag és az autóbuszéhoz viszonyítva tűzbiztossága is nagyobb.

A városi elektromos mű gazdasági eredményeit, amennyiben onnan kapja az áramot, hasonlóan, mint az elektromos közúti vasút, javítja és nem rontja az ország kereskedelmi mérlegét.

Minthogy a trolleybusz menete vezeték-hálózathoz van kötve, mozgása nyilván nem oly szabad, mint az autóbuszé, kényszermozgása azonban nem olyan mértékű, mint a közúti vasúté. Mintegy négy méter akció-sugara van.

Újabb nagy városok közúti vasúti vállalatai igyekez-

¹ Nestroyke : i. m. 51. o.

nek a külső városrészekben forgalomgyűjtő, illetőleg szétosztó trolleybusz vonalakat berendezni. Törekvésüket előmozdítja az a körülmény, hogy a trolleybusz nem zavarja meg a közúti vasúti üzem egységét. Nem kell új műhelyi berendezéseket létesíteni.

A közúti vasút, az autóbusz és a trolleybusz gazdaságos munkaterülete.

A közúti vasút, az autóbusz és a trolleybusz előnyeinek meg hátrányainak összehasonlításából megállapítható, hogy az autóbusznak meg a trolleybuszunk gazdaságos munkaterülete a nagy városoknak már azokra a közlekedési vonalaira kiterjed, ahol gyér, illetőleg közepes forgalom várható. A trolleybusz különösen ott léphet előtérbe, ahol a városnak saját elektromos műve van.

A három közlekedő eszköz között e szerint a fokozat a következő: gyér forgalom esetén leggazdaságosabb az autóbusz, közepes forgalomnál a trolleybusz, sűrűbb járatok szüksége esetén, tehát nagy forgalomnál, pedig a közúti vasút.

Mind a három tömeges forgalom lebonyolítására hivatott útfelszíni közlekedő eszköznek ezek szerint más és más lévén a gazdaságos munkaterülete, azok egymás mellett, illetőleg egymást kiegészítve működtetnek.

Az előadottakból azonban az is kitűnik, hogy új közúti vasúti vonal létesítéséhez jóval nagyobb tőkebefektetés kell, mint akár az autóbusz-, akár a trolleybusz-üzem bevezetéséhez. Manapság ennél fogva minden részletre kiterjedő vizsgálat kedvező eredménye alapján lehet új közúti vasúti vonal létesítését tervbe venni, tehát csak akkor, ha feltétlenül lehet sűrű forgalomra számítani.

Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagyni, hogy a benzinmótoros autóbuszunk manapság a nagyvárosi forgalomban az élettartama csak mintegy öt esztendő. Autóbusz-üzem bevezetése esetén tehát, amennyiben a forgalom növekedése úgy kívánná, rövid idő alatt beáll a lehetősége, hogy gazdaságosabb üzemre (trolleybuszra vagy közúti vasútra)

térjenek át. Ha ellenben részletesebb vizsgálat nélkül azonnal közúti vasút létesítését határoznák el, az ily értelmű döntés hosszabb időre, 20—30 esztendőre szólna. Amennyiben ugyanis a feltételezett forgalmi növekedés nem következne be, nem lehetne előbb a gyérebber forgalom esetén gazdaságosabb üzemre, autóbuszra vagy trolleybuszra áttérni. mert gazdaságossági szempontból igen nagy hiba volna újonnan fektetett vágányokat rövid idő múlva felhagyni.

Új közlekedési vonal berendezésekor az üzem módjának megválasztása tekintetében az óvatosság annál inkább indokolt, mert a Diesel-mótoros autóbusz és a trolleybusz fejlődése esetleg jóval gazdaságosabb üzemet eredményezhet, mint a mai benzinmótoros autóbusz.

Kétségtelen, hogy nagytömegű utasforgalom lebonyolítására nagy-városok útfelszíni közlekedésében legcélszerűbb közlekedő eszköz a közúti vasút, viszont azonban azt is el kell ismerni, hogy az autóbusz ritkább járatú forgalomban feladatot gazdaságosabban tudja megoldani, mint a közúti vasút.

Ma a tőkehiány idejében felettébb fontos az autóbuszt, illetőleg a trolleybuszt megillető alkalmazási területet helyesen megállapítani. Nagykiterjedésű városokban mindig van olyan számottevő terület, ahol a közlekedés legcélszerűbb lebonyolítására az autóbusz, illetőleg a trolleybusz különösen alkalmas.

A nagyvárosi közlekedő-eszközök üzemgazdasági eredményeinek vizsgálatából tehát megállapítottuk, hogy ahol nem várható nagyobb utasforgalom, olyan közlekedő eszközt kell választani, amelynél a beruházási költség viszonylagosan kicsiny. A forgalom sűrűségének növekedésével azután fokozatosan lehet áttérni nagyobb beruházási költséget igénylő, de kisebb üzemi költséget okozó közlekedő eszköz alkalmazására.

A sorrend e tekintetben a következő: autóbusz, trolleybusz, közúti vasút, gyorsvasút.

Fejlődő nagy metropolisokban bekövetkezik az az idő, amikor a helyi közlekedés problémáját az automobilon folytonos szaporodása következtében a gyorsvasúti hálózat fokozatos kiépítésével lehet sikeresen megoldani.

E mellett azonban tovább kell fejleszteni az útfelszíni

legnagyobb teljesítőképességű közlekedő eszközt, a közúti vasutat, és a közlekedési hálózatba okszerűen kell beiktatni az autóbusz-, esetleg a trolleybusz-vonalakat.

Túlélte-e magát a közúti vasút?

Napjainkban nem ritkán hallható a sok helyen népszerű jelszó: a közúti vasút már túlélte magát, a jövő az autóbuszé, illetőleg a trolleybuszé. Adveniunt novi, veteres migrate coloni!

Nyilvánvaló az előbbiek szerint, hogy az ilyen megállapítás nem helytálló.

Az autóbusz hívei álláspontjuk erősítésére első sorban Londonra hivatkoznak, ahol a nagykiterjedésű autóbuszvonalakon rendkívül nagy utasforgalmat bonyolítanak le s ahol a közúti vasúti hálózat a city-ben nem tudott tért foglalni s ennél fogva torzó. A londoni példából azután azt a következtetést vonják le, hogy a nagyvárosi tömeges helyi forgalom lebonyolítására a belső városrészekbe csupán az autóbust kell beengedni, a közúti vasút pedig maradjon a külső városrészekben.

Sem a hivatkozás, sem a következtetés nem helytálló. Ha valahol, ebben a kérdésben mértékadó: qui bene distinguit, bene docet.

Az említett vélemény tulajdonképpen azt jelenti, hogy a belső városrészekből azért kell a közúti vasutat kiküszöbölni, mert ott a tömeges utasforgalmat az autóbuszok könnyebben bonyolítják le.

Ennek a felfogásnak téves volta azonban azonnal kitűnik, ha meggondoljuk, hogy az autóbuszoknak egy utasa amint már előbb kimutattuk, az utcából lényegesen nagyobb területet foglal el, mint a közúti vasút egy utasa s e mellett ugyanolyan tömegű utasforgalom lebonyolítására, ha közúti vasút helyett autóbust alkalmaznánk, manapság átlagosan 35 %-kal több járműre volna szükség.

A hivatkozott jelszót hangoztatók bizonyára nem tudják, hogy Londonban a közúti vasút a belvárosban a város sajátságos viszonyai következtében nem tudott tért foglalni.

Ma már kevésbé ismeretes, hogy az európai kontinens városaiban a lófogató omnibuszok háttérbeszorulását s ezzel kapcsolatban annak idején a lóvasút térfoglalását első sorban a városi utcák kőburkolata segítette elő. Londonban a city utcáit azonban nem kővel, hanem a zaj csökkentése céljából keményfa kockákkal burkolták. Ez a burkolat, mint-hogy rajta a patkolt lovak nem csúsztak, előmozdította a lófogató omnibusz térfoglalását.

A közúti vasút tehát azért nem jutott be a londoni city-be, mert az utcák faburkolata lehetővé tette az omnibuszok térfoglalását, viszont a city akkori utcáinak szűk volta lehetetlenné tette a vágányok fektetését. Természetes, hogy ilyen módon az omnibusz, illetőleg az autóbusz az útfelszíni tömeges utasforgalom lebonyolításában a city-ben egyedül uralkodó lett. Ennek ellenére a közúti vasút a city felé fokozatosan előrejutott, sőt a Kingsway földalatti közúti vasúti vonal a vágánynélküli cityn át létrehozta a Themzétől délre fekvő közúti vasúti hálózatnak az északi hálózattal való összekötését. Ennek a földalatti vonalnak, amelynek közepén egy megállóhely is van, emeletes közúti vasúti kocsik közlekedésének lehetővé tételére megfelelő átalakítása a folyó év elején készült el.

Abból tehát, hogy Londonban a city-ben nincs közúti vasút, nem következik, hogy, ahol lehetséges, a közúti vasútnak a belvároson keresztülvezetése ne engedjék meg. És egyáltalában nem következik, hogy ahol, mint Budapesten és Berlinben is, a közúti vasútnak sikerült a belvároson keresztül haladni, ezek a belvárosi vonalak vagy egy részük felhagyassanak és autóbusz-vonalakkal pótoljassanak azért, mert Londonban a city-ben nincs közúti vasút.

Ilyen jelszó ismételten forgalomba jött Berlinben, sőt legújabban Lipsében is. Nálunk is vannak hívei.

Berlinben régóta hangoztatják, hogy a belváros utcáit s különösen a Leipziger és Potsdamer Strasse-t mentesíteni kell a közúti vasúttól s helyébe autóbusz-közlekedést kell bevezetni.

Helyesen jegyzi meg a pár hónappal ezelőtt elhunyt Kemmann, a nagyvárosi közlekedés elismert szakértője,

hogy ilyen módon megcsonkítanánk a közúti vasúti hálózatot. Helyét elfoglalná a jóval kisebb teljesítőképességű autóbusz. A forgalom torlódása tehát hamarabb következne be.

A kiváló német közlekedési szakemberek tárgyilagos felvilágosításainak mindeddig sikerült az említett hangzatos jelszónak, amely csak ignotos fallit, megvalósítását megakadályozni.

Azok, akik a belvárosban a közúti vasutak felhagyását és autóbusszal pótlását javasolják, hivatkozni szoktak legújabbán Párizsra és Rómára is.

Párizsban ugyanis a városi hatóság úgy találta, hogy a belvárosnak egyes helyein, ahol az elképzelhető közlekedési rendszabályok alkalmazása ellenére sem tudta az útfelszíni közlekedésben a torlódásokat megszüntetni, kénytelen a közúti vasutat eltávolítani. Így pl. 1928-ban a Rue Réaumur-ban, a Rue du 4. Septembre-ben, valamint a Szajna balpartja mentén vezető közúti vasúti vonalat eltávolították, egyik, a nagy opera közelébe vezető közúti vasúti vonalon pedig a forgalmat csak délután 3 óráig engedik meg. Ezekén kívül azonban a városi hatóság, amennyiben a helyzet arra rákényszeríti, még több közúti vasúti vonalat szándékozik megszüntetni.¹

Rómában 1930 elején a belvárosban a közúti vasúti forgalmat hirtelen megszüntették és helyette autóbusz-forgalmat vezettek be.

Az a kérdés már most: kívánatos-e Párizs és Róma példáját másutt is követni? A kérdésre a feleletet a helyi forgalmi viszonyok vizsgálata adja meg.

Párizs forgalmi viszonyai egészen mások, mint akár Berliné, akár Budapesté.

Párizsban igen szűk utcák és a mi fogalmaink szerint túlságosan nagy automobil-forgalom van. E mellett azonban Párizsnak olyan kiterjedt hálózattal rendelkező földalatti vasútja van, hogy az minden nehézség nélkül tudja felvenni és szállítani azt az utastömeget, amelyet azelőtt a felhagyott közúti vasúti vonalakon továbbítottak.

¹ Adler: *Der Strassenverkehr in Paris*. Verkehrstechnik. 1929. Heft 7.

Az útfelszíni közlekedésnek túlságosan nagy volta esetén olyan nagy városokban, ahol még nincs gyorsvasút, az utcai közlekedés torlódásait meg lehet szüntetni földalatti gyorsvasút létesítésével. Párizs ezt az orvosszert nem használhatja, minthogy mintaszerű földalatti vasúthálózata van, melynek vonalhálózatát már alig lehet sűríteni. Az útfelszíni közlekedés torlódásának megszüntetésére tehát más mód jelenleg nem látszott sikeresnek, mint egy pár közúti vasúti vonal megszüntetése.

Nem lehet ennél fogva a közúti vasúti üzem korlátozására vonatkozó párizsi intézkedéseket más viszonyok között levő nagy városokban utánzandó példa gyanánt venni és főképpen ott nem, ahol a felhagyandó közúti vasutat autóbusszal kívánják pótolni.

Párizsban a hozzáértők ilyen egészségtelen gondolatra sohasem jöttek, mert jól tudják, hogy az útfelszíni közlekedésben a legteljesítőképesebb közlekedési eszköz a közúti vasút. Az utcaterületeknek kisebb mértékű igénybevételével ugyanis jóval több utast tud továbbítani, mint az autóbusz. Éppen azért a belső városrészekben az emeletes kocsik járatását újból meg akarják kezdeni.

Egészen más a helyzet Rómában, ahol a belvárosban a megszüntetett közúti vasút helyett az autóbusz-közlekedést vezették be. Ott tehát az a merőben téves felfogás diadalmaszkodott, hogy az autóbusszal nagyobb forgalmat tudnak lebonyolítani, mint a közúti vasúttal, s így az autóbusz kevésbbé akasztja meg az utcai közlekedést, mint a közúti vasút.

Erre a súlyos tévedésre azonban csakhamar rá is jöttek. Minthogy az alkalmazott autóbuszok befogadóképessége jóval csekélyebb, mint amekkora volt a közúti vasúté, az utcákon igen sok autóbusz közlekedik. Ennek ellenére sem tudják a roham-órákban a forgalmat lebonyolítani. A heringmódjára összezsúfolt utasok között ilyenkor rendkívül kellemetlen a ki- és beszállás. És hogy ne legyen oly sok ingyen utas, az autóbuszok két kalauzzal közlekednek, az üzem azonban így sem rentábilis.

E mellett az autóbusz sebessége, noha az utcák szűkek

s burkolatuk nem mindenütt megfelelő, igen nagy. A bal-esetek száma megnőtt. Érthető tehát, hogy a megváltozott belvárosi közlekedés miatt sok a panasz. Az idegen a belváros szűk s a megrekedt benzintől vagy naftától kellemetlen szagú utcáiban, ahol rendszeren nincs gyalogjáró, a robogó autóbusszok elől nem tud hová menekülni.¹

Az a másik népszerű jelszó sem vált be, hogy a város centruma a közúti vasút megszüntetésével «a csend és nyugalom zónája» lesz. Ellenkezően egyértelmű a megállapítás, hogy «Róma a világ leglármásabb fővárosa lett». A *Giornale d'Italia* 1930 június 20.-án írja: «A Piazza Cavour, amely a közúti vasút megszüntetése előtt csendes tér volt, ma valódi pokollá változott át.»¹

Kétségtelen, hogy nagyforgalmú városokban a közúti vasútnak autóbusszal való felcserélése nem segít az utcai forgalom torlódásain, ellenkezően azokat fokozza.

Való azonban, hogy nem nagy forgalmú városokban a közúti vasútnak autóbusszal, Angliában trolleybusszal való felcserélése előfordult, de korántsem azzal a céllal, hogy torlódásokat szüntessenek meg, — hiszen azok ilyen városokban nem is voltak — hanem hogy ilyen módon gazdaságosabb üzemet érjenek el. És a várt eredmény több helyen be is következett. Ez az eset volt pl. Németországban, Wiesbadenben.²

A gyorsvasút költsége és értéke.

Gyorsvasút létesítése földalatti vagy magasvasútként természetesen lényegesen nagyobb költséget igényel, mint az utca szintjében haladó közúti vasúté. Viszont azonban, minthogy vonalain nagyobb távolságokra is rövid idő alatt lehet eljutni és e mellett igen nagytömegű utas szállítására alkalmas, közlekedési értéke jóval nagyobb, mint akár a közúti vasúté, akár az autóbuszé vagy trolleybuszé.

Gyorsvasút létesítése tehát első sorban olyan nagy

¹ *Verkehrstechnik*. 1930. Heft. 31.

² Quarg: *Die neuere Entwicklung des Grosstadt-Omnibusses*. Z. d. V. d. I. 1930. No 38.

kiterjedésű és a milliót megközelítő vagy ennél nagyobb lélekszámú városokban lép előtérbe, ahol a gyorsvasútnak közlekedési értéke érvényesül, ahol tehát nagytömegű utasnak hosszabb távolságon való szállítására lehet számítani.

Nyilvánvaló e szerint, hogy rövid gyorsvasúton, mint amilyen a 3-7 km hosszú budapesti földalatti vasút, gazdaságos üzem alig remélhető. A rövid vonalon elérhető időmegtakarítás ugyanis az utca szintjében közlekedő járművekéhez, pl. Budapesten a Vörösmarty-tértől az Aréna-útig vezető autóbushoz, viszonyítva nem lehet olyan nagy, hogy sűrű forgalomra lehetne számítani. Az a tény, hogy ezen a vonalon 1926-tól kezdve már több az autóbushoz az utasa, mint a földalatti vasútnak, megerősíti az említett tételt.

A világháború előtt Németországban az volt a praktikus szabály, hogy a gyorsvasútnak akkor lehet gazdaságos üzeme, illetőleg akkor fizetheti ki magát, ha egy év alatt km-enként annyi millió utast szállít, ahány millió márka km-enként építési költsége.¹

A budapesti földalatti (útburkolat-alatti) vasút építési költsége egy km-re mintegy másfél millió márka, forgalmi sűrűsége azonban km-enként alig egy millió utas (1928-ban 992 ezer utas). Ez a kép is mutatja, hogy noha km-enkénti építési költsége a külföldi hasonló földalatti (útburkolat-alatti) vasutakéhoz viszonyítva nem nagy, messze van még attól, hogy rajta gazdaságos üzem legyen elérhető.

Ha a milliós lakosú város kiterjedése akkora, hogy már mintegy 10 km hosszú gyorsvasút létesítéséről lehet szó, akkor, amennyiben a helyi forgalmi szükséglet elég nagy, az ilyen vagy ennél nagyobb távolságon elérhető időmegtakarítás indokolhatja a gyorsvasút létesítését és használatát.

Tapasztalat szerint akár Londonban, akár Párizsban, ha forgalmas időben nagyobb távolságra gyorsan akar eljutni az utas, nem az automobilt, hanem a gyorsvasutat használja. Világvárosok nagyforgalmú utcáin és utain ugyanis manapság a forgalmasabb órákban az útfelszíni helyi közle-

¹ Giese u. Paetsch : *Polizei und Verkehr*. 26. 1.

kedés, a legjobban szervezett közlekedési rend ellenére, olyan nagymértékű torlódást idéz elő, hogy az utasoknak mind nagyobb és nagyobb tömege menekül a gyorsvasúthoz.

Nyilvánvaló e szerint, hogy nagy városokban a gyorsvasút elősegíti a közlekedés szabályozását és az automobilközlekedés rohamos növekedése, amely az utcák és utak területét a legnagyobb mértékben foglalja le, szinte rákényszeríti a nagy városokat a gyorsvasúti hálózat kiépítésére.

Budapesten nagy kiterjedése, valamint számottevő helyi forgalmi szükséglete miatt a gyorsvasúti hálózat létesítésének kérdése már szintén felmerült. A beruházás nagy költsége, valamint a nyomasztó gazdasági helyzet miatt azonban ez a kérdés mindezideig nem jutott dűlőre.

Már a fentebbiekben hangsúlyoztuk, hogy a földalatti gyorsvasút beruházási költsége szerfelett nagy, még ha útburkolat-alatti vasútról van is szó.

Sztrókey: *A Nagy Budapest közlekedési problémái* című érdekes tanulmányában¹ ismertetett budapesti gyorsvasúthálózatnak építési költségét az 1918. év folyamán végzett tanulmányok alapján, az akkori viszonyokhoz mérten, pályakm-enként 3·85 millió pengővel irányozta elő. Kétségtelen, hogy ez az építési költség ma lényegesen több volna, s minthogy az akkor tervezett mintegy 90 km gyorsvasúti hálózatnak csak kereken harmadrésze volt földalatti, mind 1918-ban, mind ma a km-enkénti átlagos költségnél egy km földalatti vasútra eső kvóta jóval nagyobb. E mellett nyilván a beruházási költség is nagyobb, mint az építési költség.

Berlinben, a fentebbiek szerint, a földalatti gyorsvasút beruházási költségét nagy általánosságban km-enként 14—16 millió pengőre becsültük. Hozzátehetjük azonban, hogy ha a helyi viszonyok kedvezőtlenek, a beruházási költség még jelentékenyen nagyobb lehet. Így pl. a berlini földalatti gyorsvasút 1930 december 21.-én megnyílt 7·8 km hosszú Alexanderplatz—Friedrichsfelde közötti legújabb szaka-

¹ *Magyar Mérnök és Ép. Egylet Közlönye* 1921. 27—28. sz.

szának beruházási költsége km-enként 21·7 millió pengőt tett ki.¹

New-Yorkban 1 km földalatti vasút létesítési költsége 14—40 millió pengő.

A párizsi földalatti vasúton a háború előtt az egy km-re eső beruházási költség átlagosan túlhaladja a 8 millió pengőt.²

A londoni földalatti vasúttársaság beruházási tőkéje egy km-re átlagosan 7·3 millió pengő,³ noha a hálózatnak túlnyomó része a világháború előtt épült ki s e mellett az egész hálózatnak 52 %-a, tehát több mint a fele, földfeletti, 13 %-a utcaburkolat-alatti és csak 35 %-a mélyebben fekvő, ú. n. csővasút. A földalatti szakaszra km-enként eső beruházási tőke ennél fogva az átlagosnál jóval nagyobb. Már az 1863-ban üzembe helyezett első földalatti vasútnak, a Metropolitan-nak beruházási tőkéje, az 1908. évi állapotnak megfelelően, egy km-re 9·4 millió pengő. Az újabb rendszerű csővasutaknál (Tube-Railway) természetesen még ennél is több, pl. a Baker-Street and Waterloo csővasútnál 12·7 millió pengő. És mindezek a vonalak a háború előtt létesültek.

A gyorsvasúton szükséges utasszám.

Manapság, amikor a gyorsvasút km-enkénti beruházási költsége sokkal nagyobb, mint a világháború előtt, hogy a gyorsvasút kifizethesse magát, nyilván igen nagyszámú utasra van szükség.

E tekintetben tájékoztatást nyújt a következő táblázat, amely feltünteti, hogy Németországban évenként, illetőleg naponként mennyi utasszám szükséges minimumban egy km-re, hogy a különböző beruházási költséggel létesített gyorsvasút kifizethesse magát.⁴

¹ *Ztg. d. V. deutsch. Eisenbahnverwaltungen.* 1931. No 2. 51. 1.

² Dr. Remy: *Die Pariser Untergrundbahnen nach dem Kriege.* Ztg. d. V. d. Eisenbahnverw. 1929. No. 42.

³ Thomas: *Handing London's Underground Traffic.* 1. és 2. 1.

⁴ Dr. Remy: *i. m. Verkehrstechn. Woche.* 1930. Heft 19. 275. 1.

A beruházási tőke egy km.-re. Birodalmi márka	A szükséges utazások száma minimumban	
	évenként	naponként
4 millió	3.640,000	10,000
6 "	4.850,000	13,300
8 "	6.060,000	16,600
10 "	7.270,000	19,900
12 "	8.480,000	23,200
16 "	10.910,000	29,900
20 "	13.330,000	36,500

Ez a táblázat kellő óvatossággal van megállapítva. Fel van ugyanis tételezve : *a*) hogy az átlagos utazási távolság 5·5 km, ami körülbelül megfelel a berlini földalatti és magasvasúton elért értéknek (1928-ban az átlagos utazási távolság 5·43 km, az 1929 április 24.-iki utasszámlálás alapján kiszámítva pedig 5·57 km) ; *b*) hogy az üzemi költség km-enként egy évre 200 ezer birodalmi márka, noha a világháború után ez a költség jóval nagyobb. Így pl. az üzemi költség km-enként egy évre a londoni földalatti vasúton 500—600 ezer, Berlinben több mint 600 ezer, Párizsban pedig több mint 400 ezer birodalmi márka.

Ha a km-enkénti üzemi költség pl. évenként 500 ezer bir. márka, a szükséges utazási szám a táblázatban megadottnál lényegesen nagyobb. Így pl. ebben az esetben olyan gyorsvasúton, amelynél egy km-re a beruházási költség 4 millió bir. márka, az előbbi táblázatban megadottnál 50 %-kal több, kereken 5·5 millió utazás volna évenként szükséges, hogy a gyorsvasút kifizethesse magát.

Fel van tételezve továbbá : *c*) hogy 5·5 km átlagos utazási távolság esetén a bevétel utaskm-enként 3·0 pfg, azaz egy utasra 16·5 pfg¹ és *d*) a tőkeszolgálat 10 % kamatláb alapulvételével van számítva.

A fenti táblázat szerint tehát ahhoz, hogy új gyorsvasút kifizethesse magát, rendkívül nagyszámú utas szükséges.

Az a kérdés : lehet-e manapság számítani a táblázatban feltüntetett felette nagy utasszámra?

¹ Ekkora volt a bevétel utasonként a berlini földalatti vasúton az egységes tarifa bevezetése előtt, 1926-ban.

Állapítsuk meg e célból az európai nevezetesebb gyorsvasutak forgalmi sűrűségét, más szóval a km-enkinti utasszámot.

1928-ban a forgalmi sűrűség a gyorsvasutakon :

Párizsban km-enkint	.....	7·320	millió	utas
Berlinben	«	.....	4·570	«
Londonban	«	.....	2·910	«
Hamburgban	«	.....	2·660	«
Budapesten (F. A. V.)	.....	0·992	«	«

Ezen összeállítás szerint az európai gyorsvasutak között legnagyobb a forgalmi sűrűség a párizsi földalatti vasúton, 1928-ban 7·32 millió, 1929-ben 7·65 millió utas km-enkint, utána következik a berlini földalatti és magasvasút, 1928-ban 4·57, 1929-ben 4·70 millió utassal km-enkint.

A londoni és hamburgi gyorsvasúton kevesebb a km-enkinti utasszám, mint amennyi a közölt táblázat szerint, a manapság km-enkint 4 millió bir. márkába kerülő legolcsóbb gyorsvasúton (3.640,000 utas) volna szükséges. A km-enkint 6 millió bir. márkába kerülő új gyorsvasúton már több utas (4.850,000) volna szükséges, mint amennyi a berlini gyorsvasúton van.

A mai árak alapján azonban Berlinben a gyorsvasút egy km-ére átlagosan kell számítani 10 millió bir. márka (13·7 millió pengő) beruházási költséget.

Giese megállapítja,¹ hogy Berlinben a világháború előtt épült gyorsvasúti hálózat (magas- és földalatti vasút) beruházási tőkéje egy km-re 6·25 millió márka (8·5 millió pengő) volt. A világháború előtti árakhoz viszonyítva a jelenlegi (Giese ezt a tanulmányát 1928-ban írta) 60 %-os drágulás következtében ez a költség manapság 10 millió bir. márka.

A fentebb közölt táblázat szerint olyan gyorsvasúton, amelynek egy km-ére 10 millió bir. márka beruházási költség esik, hogy kifizethesse magát, egy km-re évenként, ha a km-enkinti üzemi költség évenként 200 ezer bir. márka, 7·27 millió, ha pedig a km-enkinti üzemi költség

¹ *A nagyvárosi közl. vállalatok gazdaságossága.* stb. Városi Szemle. 1930. 3. sz. 605. l.

évenként 400 ezer bir. márka, közel 9 millió utas volna szükséges. Kilométerenként ennyi utas manapság még a legnagyobb forgalmi sűrűségű párizsi metro-n sincs, ahol az üzemi költség, amint említettük, km-enként túlhaladja a 400 ezer bir. márkát.

Ha Budapesten a táblázatban foglalt minimális, km-enként 4 millió bir. márka, azaz 5·5 millió pengő beruházási költséggel volna földalatti gyorsvasút létesíthető, a km-enként egy év folyamán szükséges utasszám, hogy kifizethesse magát, a táblázat értelmében legalább 3.640,000 volna. Ez a km-enkénti utasszám 25 %-kal nagyobb, mint a londoni földalatti vasúton és 36 %-kal nagyobb, mint a hamburgi gyorsvasúton elért utasszám.

Budapesten kellő óvatossággal nem igen lehetne a létesítendő gyorsvasúton km-enként 2·5 millió utasnál többre számítani.

Ez az utasszám megközelíti a hamburgi gyorsvasútét (1928-ban km-enként 2·68 millió utas). Ennek a fölvételnek jogosultsága abban van, hogy Budapestnek helyi közlekedési szükséglete, amint fentebb kimutattuk, egyezik Hamburgéval. A hamburgi gyorsvasúton azonban a km-enkénti utasszám 15 esztendő alatt növekedett 2·66 millióra, eleinte 2·24 millió volt.

Nyilvánvaló e szerint, hogy Budapesten, az előbbi táblázat értelmében, a földalatti gyorsvasút még km-enként 5·5 millió pengőnél lényegesen olcsóbb beruházási költség esetén sem fizethetné ki magát.

Kétségtelen, hogy a gyorsvasúton akkor lehet a legtöbb utasra számítani, ha a nagy város legsűrűbben lakott részeiben és az üzleti városrészben halad, ahol tehát csupán földalatti vasútról lehet szó.

Az előbbi vizsgálatból e szerint az következik, hogy manapság metropolisoknak még sűrűn lakott városrészeiben létesítendő gyorsvasút sem fizetheti ki magát a jelenleg alkalmazott tarifáknak lényegesebb emelése nélkül.

Ez a tétel annál is inkább helytálló, mert a mai nagy kamatláb következtében az egy utasra eső tőkeszolgálat olyan tetemes, hogy a fenti táblázat adatai ellenére manap-

ság még azt sem lehetne remélni, hogy pl. a km-enként 10 millió bir. márka beruházási költséggel létesítendő új berlini földalatti gyorsvasút a párizsi Metro-énál is jóval nagyobb forgalmi sűrűség, km-enként 10 millió utas esetén kifizethesse magát.

Ha ugyanis a gyorsvasút egy km-ére eső évenkénti utasszám 10 millió volna, a km-enkénti 10 millió bir. márka beruházási költségből egy utasra 1 bir. márka jutna. A tökekszolgáltatásra felújítással és tartalékolással együtt csak 8 %-ot számítva, az önköltségnek ez a része utasonként 8 pfg-et tenne ki. Az önköltségnek másik része, a tiszta üzemi költség, Giese számításai szerint pl. 1927-ben a berlini magas- és földalatti vasúton utasonként 11·8 pfg volt.¹ Az egy utasra eső teljes önköltség e szerint 1927-ben 19·8 pfg-et tesz ki.

Ezzel szemben Berlinben a gyorsvasút bevétele utasonként 1927-ben 14·76 pfg volt, úgyhogy a ráfizetés utasonként kereken 5 pfg-et tett volna ki. Még nagyobb mértékű ráfizetés adódik ki 1928-ban és 1929-ben, minthogy a bevétel utasonként 13·6, illetőleg 12·96 pfg volt; kisebb mértékű, utasonként 3·3 pfg a ráfizetés 1926-ban, az egységes tarifa bevezetése előtt, amikor a bevétel utasonként 16·5 pfg-et tett ki.

Tájékozásul felemlítjük, hogy a berlini magas- és földalatti vasút, melynek vonalhálózatát nagyobb részben a világháború előtt építették ki, noha a tökekszolgáltatásra 1927-ben a beruházott tőkének csak 4·4 %-át fordította, újabban, különösen az egységes tarifa bevezetése óta, bár nem csupán ebből az okból, veszteséggel dolgozik. Ez a veszteség 1927-ben elérte a 9 millió bir. márkát.

Ugyancsak veszteséggel dolgozik a hamburgi magasvasút is, amelynek 35·7 km pályahosszából 18·9 km már a világháború előtt létesült és 1925 óta pályahossza változatlan, noha az utasonkénti bevétele (1928-ban 18 pfennig) nagyobb, mint a berlini földalatti vasúté. Az egy utasra eső tökekszolgáltatás és üzemi költség azonban az egy utasra eső bevételnél 5·5 pfg-gel volt több. Ennyi volt a vállalat vesztesége az 1928. évben utasonként.

¹ Giese : *Nagyvárosi közlekedési vállalatok gazdaságossága és díj-szubása*. Városi Szemle. 1930. 3. sz. 579. 1.

Ez a nagyobb részükben nem mostanában épült gyorsvasutakra vonatkozó vizsgálata is világosan mutatja, hogy nagy városokban ma új létesítendő földalatti gyorsvasút nem fizetheti ki magát.¹

Ezt a tételünket nem teszi kétségessé a párizsi Metro meg a londoni földalatti vasút, amelyek ma is jövedelmező vállalatok. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni, hogy ez a két gyorsvasút legnagyobb részében jóval a világháború előtt épült, aránylag olcsó tőkével. E mellett Párizsban a forgalmi sűrűség rendkívül nagy, viszont Londonban a tarifa tetemes. A berlini földalatti vasútnak pl. az egész hosszára (58 km) érvényes tarifájánál a londoni földalatti vasút 14·3 km hosszú Piccadilly vonalán 60 %-kal nagyobb a viteldíj. A londoni belső körvasúton a III. osztályban 20 km-re a tarifa kétszer akkora, mint a berlini Ringbahn-on 40 km-re.

ZELOVICH KORNÉL.

¹ Ha Budapesten a földalatti (utcaburkolat-alatti) gyorsvasút egy km-ére eső beruházási költség a táblázatban foglalt minimálisnál, azaz 4 millió márkánál esetleg kisebb, pl. 3·5 millió márká (4·8 millió pengő) lenne, akkor km-enként 2·5 millió utas forgalmi sűrűség esetén egy utasra 1·4 márká beruházási költség esnék. A tőkeszolgálat tehát utasonként, ha arra a beruházott tőkének 8 %-át fordítják, 11·2 pfg lenne, azaz több, mint amekkora a km-enként 10 millió márká beruházási költséggel létesülő gyorsvasúton km-enként 10 millió utas esetén.

ALKONYAT.

(Regény.)

— Harmadik közlemény.¹ —

HARMADIK FEJEZET.

Az egész ház táját megváltozotttnak találta. A kibővített kerten széles út vezetett az újonnan épült kőoszlopos tornác elé, s a régi boltíves épületnek is mintha új szárnya támadt volna. Belépve is, idegenül érezte magát. A szarvasagancsokkal díszített előszobában fényes rézfogasok csillogtak s a széles szárnyasajtó kényelmes, szép pipázóba vezetett, melyet nehéz szőnyegek, festett képek, vert ezüstitárgyak tettek lakályossá. Dukai Takács József ott ült a kandalló mellett, melyben nagy fahasábok parázslottak.

— Isten hozott, Dani! — kiáltott eléje. — Csakhogy egyszer rászántad magad, hogy meglátogass; még Wesselényivel üzented, hogy jössz, azután csak hiába vártunk. Mire gyújtasz, pipára vagy csibukra? Van jó dohányom, szagold csak, muskotály. Veszprémből hozta a sógor. De van török dohányom is a csibukhoz, ha azt kívánsz!

— Látom, bőven vagy mindenben, én már csak a pipánál maradok — szólta Berzsenyi, körülnézve.

— Nem panaszkodhatom, biz itt telik — kezdte Takács, látva, hogy Dániel körülnéz a szobában.

— Hát Dudi itthon van-e? — kérdezte a költő.

— Itthon bizony, nagyon fog örülni, hogy jöttél. Most nagy dologban van. Talán nem is hallottad, mi készül Keszthelyen? — kérdezte Dukai fontoskodva.

— Itt van a meghívó a zsebemben, de nem szándékozom elmenni — felelt Berzsenyi.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 643. és 644. számában.

— Nem szándékozol elmenni? — álmélkodott sógora. — Csak nem utasítod vissza az ilyen megtisztelő meghívást? Ott lesz egész Somogy, Zala, Veszprém, s még Pestről is sokan.

— Nem szeretek nagy urakkal egy tálból enni.

— A költérek lesznek ott a legfőbbek, nem a mágnások. Dudi három verssel szerepel — szólt a büszke apa.

— Örülök neki, de én nem szándékozom szerepelni. Az ilyesmi nem nekem való, még költségbe is kerül.

— Fösvény vagy, az a te bajod, Dani.

— Csak takarékos, nekem nincs arra pénzem, hogy olyan házam legyen, amilyenben ilyen nagy urat elfogadjak, hát magam sem megyek hozzá.

— Ezt nem értheted komolyan, nem kívánhatod, hogy az olyan öreg úr inkomodálja magát és azokon a rossz utakon elmenjen hozzád Niklára. És hogy a házad nem olyan, hogy elfogadhatnád, annak magad vagy az oka, ha kicsit tágasabbra építed és nem garasoskodik a bútorral is . . . Lásd én is sokat belevertem ebbe a házba, de most van is formája.

— Könnyű neked! De engem rászedett a sógor is, duplát vett meg rajtam, a pátens meg végleg tönkretett. Tizenötezer forintot vesztettem általa.

— De, valld be, már rég kiheverted.

— Azt nem mondhatnám.

— De ezer holdat kiváltottál azóta.

— Igen, de adósságra — felelt bosszúsan Berzsenyi.

— Könnyebben kellene élned, nem azon törni magad, hogy élire rakd a garast.

— Van, aki könnyen szerzi és könnyen kiadja, — felelt Dániel — és van, aki nehezen szerzi és azon igyekszik, hogy megtartsa.

— Mi hasznod belőle, ha nem élvezitek? Nem érdemes a pénzt úgy szeretni.

— Nem a pénzt szeretem én, hanem a gyerekeimet, az ő jövőjükért mondom le sokról.

— A kedélyedet igyekezzél megtartani, Dani, többet tessel a jövőjükért — szólt fölényesen Takács.

— Milyen jövő az, amely tele van gonddal! — kiáltott Dániel.

— Aki gondot keres, mindig talál, de elkerüli azt, aki kitér előle, elhíheted nekem . . . — szólt Takács.

— Kedves poétatárs, — hangzott az ajtóból egy csengő leányhang — Isten hozott végre nálunk. — Két kezét nyújtva, sietett Dániel felé, szebben, virulóbban, mint valaha, egész lényén ellenállhatatlan báj ömlött el, mosolygó szemében kacér csintalanság ragyogott és szavai édes kacagásként hangzottak. — Végre megtaláltad az utat hozzánk, de mit látok . . . Apa, siess, hozz a legjobb asszúdból, Dániel bizonyosan átfázott és költőnek tüzes ital kell . . .

— És szép leány mosolygása — szólt Dániel, a leány kezét a magáéban tartva és mélyen szemébe nézve.

Dukai Takács engedelmesen elsietett, csörtetve a pincekulcsokat és Jánost, az öreg inast hitta segítségül.

— Hallom, verseket írsz a Helikoni ünnepre — szólt Dániel.

— A versenyre . . . mert verseny lesz, tudod?

— Verseny? Ezt nem tudtam.

— Találd ki, kivel akarok versenyezni? — kérdezte a leány.

— Csak nem velem?

— Kivel mással? Hisz nem volna érdemes.

— Még csak elmenni sem szándékozom — szólt Dániel.

— Ezt nem teheted. A gróf az első helyet neked szánta, neked küldte az első meghívót. Nem sértheted így meg azt az embert, aki megérdemli, hogy megbecsüld.

— Végre elmenni elmehetek, de szerepelni, ezt ne kívánd tőlem, Dudi.

— De a versenyt el nem engedem — kiáltotta a leány.

— S mire jó az?

— Hallgass ide, a császár . . .

— Király — szólt közbe Berzsényi.

— Átutazik Keszthelyen, már most ez alkalommal köszönteni kell őt, s mi fogjuk, te és én . . .

Dániel csak a fejét rázta és nevetett.

— Igen, igen, a régi versem hozzá most már semmire se jó, újat kell írnom — szólta Dudka komolykodón.

— De minek írnak én is, Dudka? — kérdezte Berzsenyi.

— A verseny kedvéért. Hiszen az életnek a verseny adja meg a savát-borsát, a távolság elérésében, a felfelé törésben, a politikában, a rímfaragásban... az életben... és mindenben...

— A szerelemben érted, Dudi?

— Abban is — húzta fel ajkát a szép leány. — A férfi és nő egymáselleni versenyében melyikük győz, melyikük hódítja meg, győzi le, kényszeríti térdre a másikat, melyiküké a diadal...

— Az mindig a nőé, de minél jobban meggyőzi a férfit, annál gazdagabbá teszi és így a versenyben nincs vesztes senki.

— És mégis a verseny a rugó, mely érdeket és becsét ad olyannak is, aminek különben nem volna.

— Mint ennek az üdvözlő-versnek — nevetett Berzsenyi.

— Igen, ennek is. Ha nem versenyeznénk, talán el-
lapulna, amit mondani akarnék, de így minden sorod sarkantyú lesz számomra, hogy jobbat csináljak a tiednél.

— S hátha nekem is sarkantyú lesz és szebbet, jobbat fók. mint máskor? — tréfált Dániel.

— Annál érdekesebb lesz és érdemesebb a küzdelem.

Takács bejött az asszúval, alig vették észre. A leány kacagó szája kicsattanón piros volt, Dániel arca égett, szeme lángolt, jókedvűn kacagott, ki volt cserélve. Takács nem csodálkozott rajta, leánya varázsát oly ellenállhatatlannak tartotta, annyira hitte, hogy minden férfinak meg kell hódolnia szépsége, bája előtt, hogy természetesnek találta Dánielen a változást, hiszen ő, maga, — öreg apja, nem engedelmesskedik-e egy szavára leányának? Mosolyogva rázta a fejét, azután töltött az asszúból.

— Igyál, Dani — szólta.

— Igen, igyál, — szólta Dudi és magának is töltött egy pohárral — úgy jobban megy majd a versírás, mert nem engedlek ám el, most mindjárt megkezdjük a versenyt.

— Milyen versenyről beszélsz, Dudi? — kérdezte apja.

— Költér-versenyről, ehhez te nem értesz, apa, azért hagyj magunkra, menj a gazdaságba, vagy a pincébe, vagy az istállóba, de menj, menj! — s már toltta kifelé, de közbe jobbról-balról megcsókolta, mit az öreg úr nevetve fogadott.

— Most jer a szobámba, ott megírjuk.

— Jó — szólt Berzsenyi — kész vagyok a versenyre; a verset megírom, de megtartom.

— Ezt majd meglátjuk.

Beléptek a szép, nagy, világos szobába, mely fehérfalú, virágos kásmérral volt bevonva, nagy körmöslábú karszékek, sötétveretes fiókos szekrények, egyikén lábas óra, tetején kiterjesztett szárnyú sas, a talapzaton allegórikus alabástrom-alakok, a másikon karos gyertyatartók nehéz vert ezüsből, csodálatos szép, könnyűrajzú porcellán virágtartó, melyet amorettek emeltek, az íróasztal maga mesetermü, gyöngyház és elefántcsont berakással.

— Be szép! — szólt önkéntelenül Berzsenyi.

— Igen, szép, az ilyenben már lehet írni. Neked is más-kép kellene berendezkedned, nem úgy...

— Ez gyönyörű kis fészek, olyan gyönyörű leánynak, mint te, de nekem nem való volna.

— Azt tartod: sasnak sziklaodú való, csupasz és kietlen?

— Meglehet, de sasnak azért nem tartom magam.

— Csak nem karvalynak, vagy ölyvnek? Az inkább Kisfaludy, ki nem tűri, hogy másnak is jusson a zsákmányból.

— Zsákmányból?

— A méltánylást értem, amit csak magának akar megtartani. Horváth Elek elárulta, hogyan beszél a verseimről, pedig azokban tisztább a versláb, mint az övében.

— Ő nem is törekedik arra...

— Most kezdjük a versenyt — szólt Dudi, két ív papirost véve ki a fiókból, egyet odatett az íróasztalra Berzsenyi számára, a másikat vele szembe, egy kis varróasztalra, melyen írásait tartotta. Amint elhelyezkedtek, mindketten felkacagtak.

— Még így sem írtam verset, parancsszóra. De ha a szép-nem rendelkezik, a férfi mindig engedelmeskedik.

— Én már elkezdtem, — szólt Dudi — most rajtad a sor.

— Könnyű neked, csak travesztárod a meglevőt és meg-vagy vele, és talán jobban is megihlet a király, mint engem.

— Csak írd, írd — kiáltott Dudi, s ahányszor Berzsényi szólni akart, felemelte újját és kacéran megfenyegette vele.

Így ültek csendben. A pajkos démon a leány szemében minduntalan találkozóra hitta az asztalon át a költő tekintetét s az ilyenkor hosszan rajta felejtette. És a pillantásuk-szötte szálak oly közel vonták őket egymáshoz, mint ahogy a beszéd soha.

A szomszédban Takács József türelmetlenkedett.

— Mit írtok már annyi ideig? — kiáltott be az ajtón.

— Még el sem kezdtük — csengett Dudka felelete.

— No akkor itt is hagylak benneteket, kimegyek a mag-tárba.

Most már komolyan írni kezdtek. Dudka régebbi versét már majdnem átírta, mikor felnézett, Berzsényi pedig a ne-gyedik strófánál tartott. «Pazarlj Festetics» — írta épen.

— Most csak meg lehetsz velem elégedve?

— Mutasd! — kiáltott a leány és kikapta Berzsényi kezéből az írást és olvasta.

— Ez szép, ez hangulatos — szólt dicsérően, de valami fenntartással.

— Remélem, csak elég erősnek tartod a tömjént.

— Hogyne, hogyne, de még nincs befejezve.

— Mit írjak még, mit parancsolsz, zsarnoknóm? Látod, engedelmeskedem.

— Nekem is öt strófám van, hogy teljes legyen a ver-seny, neked is annyinak kell lenni.

— Legyen hát — szólt Berzsényi, s pár pillanat mulva felolvasta :

Mutasd, hogy a szent honszeretet heve
S a jobbágyi szelid tisztelet egybefér,
Mutasd, hogy e két virtus együtt
Tesz fejedelmeket és nagy embert.

— Pompás — szólt Dudi, de mintha arca kissé megnyúlt volna. — Így egyszerre meg van adva a tisztelet mindkét ünnepeltnek.

— Hízelgésből csak elég, most lássuk a tiédet.

S im itt ma öszvegyült igaz magyarjaid
Inneplik e napot, amely nekünk adott.
Uralkodj! Uralkodj! mint hiv jobbágyaid
Ezt zengi, s óhajtja örömmel fakadott
Szívünk olvadozva.

Ferenc, Te, hatalmas, Téged így idvezlünk
Királyi székedben, mint kegyes Atyánkat,
Kardunk — és hiv karunk, utolsó csepp vérünk
Fedezze tronusod és magyar hazánkat,
Forrón feláldozva.

— A többit ismered. Elküldöm a tiédet is Kaposvárra — szólt Dudi, elvéve Berzsényi versét. — Ismerek egy írnot, az gyönyörűen leírja, a kezdőbetűket még ki is festi, úgy igazán prezentálni lehet.

— Hohó, nem így alkudtunk! — kiáltotta Berzsényi, kikapva a leány kezéből a verset. — A versenyre rálettem, megírni megírtam a kedvedért, de nem azért, hogy más is olvassa!

Dudi felkacagott, és egyszerre mintha szabadabban lélegzett volna.

— Hát nem fogod felolvasni? — kérdezte ismét, egy kicsit szorongva.

— A világ minden kinciséért sem — nevetett Berzsényi. Odatámaszkodott az egyik fiókos szekrényre és dolmánya gombja megérintette az amorettes virágtartót.

Dudi ijedten ugrott fel.

— Vigyázz, az Istenért, mindjárt eltörik.

Berzsényi nézegette.

— Kár lenne érte, látom, nagy becsben tartod — s hoszszan, kérdőn nézett a leányra.

— Festetics György gróftól kaptam, amikor az első versem megjelent — szólt Dudi, de utólag mélyen elpirult. — Ez a kép és ezek a gyertyatartók is tőle valók — tette hozzá látszóan közönnnyel, de zavarát nem tudta leküzdeni.

Berzsenyi hallgatott, elébbi jókedve mintha megcsappant volna s egész nap sem tudta többé visszanyerni. Dudin ellenben kiütött a megkönnyebbulés, hogy Berzsenyi nem szándékozik a Helikonon mint költő elébe lépni, s akkor ő, — igen, ő lesz az első ódaköltér. Mert hogy Keszthelyen annak fogják tartani, azon nem kételkedett; ki is jöhetne szóba? Kisfaludy nagyon megharagította az öreg gróft az ő verseiről mondott kritikájával, és különben is a gróftól és fiától annyi hízelgőt hallott verseire, hogy nem kételkedett, hogy a tölgykoszorú az ő homlokát fogja övezni, s ez jókedvét elragadóvá, kacagását ezüstcsilingeléssé változtatta. Berzsenyin nem tudott teljesen erőt venni a kedvetlenség mellette, tréfált és nevetett, bosszantotta hiúságáért, mikor ebédhez ismét más szép ruhát öltött.

— Nem akarom, hogy megúnj ugyanegy formában — felelt Dudi.

— Hogy' lehetne az? Magad se hiszed — szólta Berzsenyi.

— Minden ruhában más a szemünk, más a színünk, más a formánk és más a kedvünk, s mivel ti, férfiak, szeretitek a változatosságot, mennél többször kell ruhát változtatni, hogy mindig újnak lássatok. Egy ruhában nagyon kiismernétek s az sohase jó.

— Azt hiszem, van benned elég érték a megismerés után is, Dudi.

— Ki tudja, akarom-e, hogy oly jól megismerj? Ahányszor meglátsz, mindig az a pohár bor akarok lenni, melynek először érzed zamatját, illatát és soha sincs időd kiüríteni.

— Másokkal is ezt a játékot űzöd, Dudka? — kérdezte Berzsenyi.

— Másokkal még inkább! Minél jobban akarunk tetszeni, annál kifürkészhetlenebbnek kell lennünk! — felelt a leány.

— Most valld be, — nevetett Berzsenyi — kinek akarsz még nálamnál is jobban tetszeni?

— Ezt... ezt... majd máskor, várj egy kicsit! — A leány kacagott, oly öntudatos, oly biztos megelégedéssel, hogy Berzsenyinek fejébe szökött a vér, de Dudka ekkor oly melegen és hosszan nézett a szemébe, hogy ebben a

percben bolondságnak vette gyanúját és tréfának a leány szavát.

Még a kandalló körül a fekete kávé mellett ültek, mikor kocsizörgés hangzott a kőkockás udvaron.

— Ez Horváth Elek lesz — szólta a leány. — Megígérte, hogy eljön még e héten.

Berzsenyi felfigyelt. Szerette volna látni azt a fiatal embert, kiről köztudomású volt, hogy szerelmes Dudkába és beszélték, hogy ő nézi át verseit és ad neki irodalmi tanácsot. Hiszen majd két évig nem fordult hozzá ilyenért. És mindenekfelett tudni szerette volna, hogy nem mégis ez-e az a *más*, akinek még jobban akar tetszeni.

Magas, vékony, színtelen ifjú lépett be. Hogy szerelmes Dudiba, arról mindjárt meggyőződhetett, de Dudi? Valóban kifürkészhetetlen volt, vagyis egyszerűen nyájas; sem ki-tüntető, sem kacér, sem zavart, hogy érzelmeit takarja. Szíves természetességgel kínálta kávéval, azután visszaült helyére, a kandalló rácsára téve apró, széles, barna selyemszalaggal befűzött cipőcskébe bújtatott lábát. Berzsenyinek csak most tűnt fel, hogy soha még ilyen szép, kicsiny lábát, ilyen ógörög saruhoz hasonló, de formában tökéletes cipőcskét nem látott. Szinte megdobogott a szíve belé és ajkára rímek tolultak.

Ezalatt Dudi Horváthtal a Helikonról beszélt.

— Már három versem van készen — szólta a leány.

— Mutassa! Engedje meg, hogy megnézzem.

— Majd kihozom — s bár elindult utána, nem engedte Horváthnak, hogy szobájába kísérje. Egyik karos gyertya-tartóval kezében, tért vissza — a szobát eddig a kandalló tüze világította meg — s leült Horváthtal a szoba másik sarkába, s mihamarabb belemélyedtek a verssorok skandálásába.

Berzsenyi és Takács új pipát tömtek meg és még közelebb húzódtak a tűzhöz. Kívülről behatolt az esti nedvesség, jó volt melegedni.

— Megmutatnám neked az új lószerszámot; Kaposban csináltattam, de már sötét van; nagyon szépen sikerült — mondta Takács, nagyot pöfékelve.

— Nekem is szükségem volna egy párra, ha mégis elmennék Keszthelyre az ünnepélyre. Hol csináltattad?

— Bangónál. Jól dolgozik, de neked drága lesz.

— Akkor nem is megyek hozzá — felelt Berzsényi.

— Pedig csak a drága az olcsó, azt idővel megtanulja az ember, de hát akkor nem szabad siratni a költséget.

— Azt nem teszem én sem . . .

— Nem tennéd, ha nem Zsuzsa volna a feleséged. Hogy' is házasodhattál poéta létedre olyan házba, ahol csak egy Isten van : a pénz. Tízszer is fogukhoz verik a garast, míg kiadják.

— Gyerek volt még Zsuzsa, magam vagyok a hibás, ha nem fejlesztettem másként — szólt Berzsényi rosszkedvűen.

— Fejleszthetted azt, szegény Zsuzsát, olyan asszony, ki még a fát is számolva adja ki, a cérnát meg fonttal méri a szabónak.

— Balga beszéd, csak nem hiszed el? — szólt Berzsényi.

— De nem tagadhatod, hogy még a papirost és a gertyát is sajnálja, ha kedved van este az írásra.

Berzsényi nem felelt, csak nagyokat fújt a pipájából. Ki a mennydörgős ménkű beszélhette már ezt? Csak nem Dudka? — gondolta.

— Igaz, nem tudta, mire kell, hiszen nem hallott a híredről, nem vitted sehová, jó dunántúliasan azt tartottad, hogy asszonynak, kályhának otthonn a helye, hát olyan is lett szegény, mint egy kályha ; nem lát ki a sarokból. Ez bosszulja meg magát rajtad, Dani, a pozíciód, a vagyonod, az összeköttetéseid és az írói neved megkövetelnék, hogy másforma életet folytass. De persze, Zsuzsa . . .

— Jobb feleséget nem kívánhatok magamnak — szólt Berzsényi sértődötten. Nem tűrte, hogy feleségét, kinek maga legjobban érezte fogyatkozását, más kárpálja.

— Tudom, tudom, hisz én szeretem is, hisz a húgom, ép azért szeretném, ha egy kicsit másként néztétek volna az életet.

— Hogy' érted ezt? Zsuzsa kitűnő gazdasszony.

— Az igen, igen, de mondjuk, mikor Wesselényi nálad volt és utána hozzám jött, nem győzött magasztalni, de én

mégis resteltem egy kicsit, hogy folyton a szerénységedet, a puritánságodat emlegették, különösen Döbrentei, ami annyi volt, hogy szegényesen láttatok el őket és szórakozásnak se találtál mást, mint hogy lampos mézet etettél velük.

— Ha nem jól érezték volna magukat, nem maradtak volna három nap — szólt haragosan Berzsényi.

— Arról szó sincs. Még azt is elbeszélték, hogy a kocsi-sodat, mikor vitte őket, megkérdezték, milyen úr az a tekintetes Börzsönyi úr, s az azt felelte: Az a mi fődi Istenünk; a másik legény pedig folytatta: A' bizon senkit se bánt, pedig jó gazda; erre megint a kocsis rákezdte: A fölséges Isten álgya meg és füzessen neki ezer annyit. Ez egész meghatotta őket.

— Ezt mondták? — Berzsényi egyszerre felderült és elfelelte neheztelését.

Horváth már átnézte Dudka verseit, s most ők is oda-jöttek a lámpához, melyet az öreg János az asztalra helyezett.

— A te versedet mutasd meg, Dániel — szólt Dudi.

— Majd én ítélek fölöttük, melyik nyertes a versenyben. Egész objektíve és tárgyilagosan. Megnézem, melyik megfelelőbb a verstörvényeknek, melyiknek tökéletesebb a formája, tisztább a ríme. Már a Dudi kisasszonyét átnéztem.

— Jegyezze meg magának, domine Spectabilis, ha férfi és nő versenyeznek bármiben, mindig a nő a győztes. Judit pedig egyáltalán mindig és mindenben győztes, természetesen az ódában is.

— Ez igaz! Ez igaz! — örvendezett Horváth, felülkerekedve benne a szerelmes a professzoron.

A leány ott állt csillogó szemmel, mosolygó ajkakkal, büszke fejtartással. Berzsényi nézte. Igen, ha ez a szép, eszes, tündöklő jelenség lenne a párja, élete másként formálódott volna. Ha annak idején a sors nem azzal a jó, szerény, szorgalmas kis tyúkkal hozza össze, hanem ezzel a pompás paradicsommadárral, akkor ő is másként repülhetett volna. Férfi sorsa a nő s ha nagyon is különbözök, a gyermek se tudja elég szoros lánccal összecsatolni őket, hogy minden ellentét megszűnjék közöttük. Most ezt világosabban érezte,

mint valaha. Később majdnem bocsánatot kért magában ezért Zsuzsától, de most ez a gondolat beléverte fullánkját.

Újabb vendégek érkezése zavarta ki töprengéséből. A Takács-ház közismert vendégszeretete és Judit bája a vidék kedvelt találkozóhelyévé tette Dukát. Svastics Károly jött Csányi Bertivel. Svastics javakorabeli, még csinos, magas férfi volt. Csányi már idősebb. Vagyona nagyrésztét még az atyja elköltötte, utána természetesen maga is segített a maradékra túladni. Házassága sem sikerült, végre valami írnyi állásba helyezték a megyénél. De mivel abból nem igen tudott megélni és nem nagyon tartották számon, hogy bejár-e hivatalába vagy sem, hónapokat töltött jóismerősöknél. Egyeneslelkű, tisztességes gondolkozású létére még ebben a fonák helyzetben is megbecsülést tudott szerezni magának. Nem kért soha senkitől semmit, kis jövedelme elég volt neki napi kiadásaira, sőt borralalóra is; néha-néha kisegítette egy partie piquet, amit mesterien játszott. Nem volt követelő, de szerénységében nem is alázatos. Most szüret óta Svasticsnál volt és Berzsényinek önkéntelenül az a gondolata támadt, hogy szívesen megosztaná vele magányát.

— Nagy dolgok lesznek Keszthelyen — kezdte Svastics, amint letelepedtek a kandalló körül.

— Még a királyt is várják — szólt közbe Csányi.

— Várni várják, de jönni nem jön — vetette közbe Svastics, nagyokat pöfékelve a verpeléti dohányból.

— Miért ne jönnö? — kérdezte Takács harciasan.

— Miért? Mert Metternich nem eresztené és magának sem jut eszébe. Üres biztatás az ilyen, betönni a magyarok száját.

— Hol van most a magyarnak szája a szólásra? — dörmögte Csányi.

— Még most, most, de ha igaz, amit Keszthelyen beszéltek, hogy Sedlnitzky még Magyarország fölött is hatalmat kap! — kiáltotta Svastics. — Nem volt elég a pátens, és hogy a sok katona kiélte, kifosztotta; ahol megtelepedett, nem maradt élelem a népnek, takarmány az állatnak, fizetni meg fizetett a nagyharang. Meg volt az a falu verve, ahová az ilyen német cserepár betette a lábát és ha valami panasz

hangzott el az erőszakoskodás, az elnyomatás miatt, a legkevesebb volt, hogy ad audiendum verbum berendelték a magyar urakat, s hogy ez aztán mibe került, azt csak az tudja, aki keresztülment rajta. De ha Sedlnitzky itt is parancsol, annyi lesz a kém, a bevádolás, elcsukatás, hogy lélegzetet sem tudunk venni. Még a Helikoncn is kémkedni fognak, minden szó után, ha előre be nem tiltják.

— Bolond beszéd, mikor a király születése napját tisztelik meg vele, és oly nagy kegyben van Festetics a királynál, hogy azt ígérte, átutaztában meglátogatja. Hát mit beszélsz! — pattogott a házigazda.

— Festetics is másként állt, mikor fel mert szólalni, hogy Magyarországra magyar tiszteket tegyenek — szólt bele Csányi. — Még az aranykulcsát is visszavették miatta.

— De azóta belátta, ami nem lehet, az nem lehet — kiáltotta Takács.

— Igen, de soká ki volt közösítve az udvartól is, úgy-hogy a főurak se mertek hozzá járni. Ha József nádor el nem megy hozzá a Georgicon ünnepére, nem látott volna magánál semmiféle atyafiát sem, mert még a Georgicon felállítását is rossz néven vették — szólt Csányi.

— Ebben téved, domine Spectabilis, — kiáltotta hevesen Takács — azt minden magyar mágnás érdemül rója neki és Ferenc császár is.

— Császár? — hangzott egyszerre három-négy ajkról.

— Hát király, no! — dohogott Takács. — És hogy érdemül rótták, mutatja, hogy a nádor maga elment az ünnepélyre.

— Hogy' volt az? — kérdezte Berzsenyi.

Csányi körülnézett. Judit és Horváth távolabb ültek, a lámpa már odáig alig világított. Horváth a leányt nézte, oktató hangon szerelmes szavakat beszélt hozzá, de a leány egyenesen és mereven ült és hallgatott. Csak Berzsenyi látta meg, hogy ideges újjai hogy' tépdesték pici brüsszeli zseb-kendőjét.

— Ott laktam akkor Keszthelyen — kezdte Csányi. — Szapáry, a nádor főudvarmestere, levélben jelentette Velencéből, hogy Ófensége Budára térteben a grófnál kíván szállani.

Erre Festetics Bécsből hamar pompás hintót hozatott és Sztrokay Antal kedves kancellistájával elébe küldte. De a főherceg késett s egyszerre a maga hintáján temett Keszthelyen. Itt azután csakugyan a neki szánt hintón járt a Georgicon, a balatoni gálya és a táj megszemlélésekor.

— Csak nem az a nagy, barna caleche az, amin a grófné templomba szokott menni? — kérdezte Takács.

— Épen az, barna selyem a bélése is — folytatta Csányi. — Augusztus 23.-án a főherceg szántással szentelte fel a Georgicont, a számára készített eke fája nemzeti háromszínre volt festve, vasai megezüstöztvék. Az elébe fogott két legszebb jármosökör szarván koszorúk és aranyzás. Egy dülő hosszát forgatá fel a főherceg végig és vissza, s — mivel ezalatt jó esővel is akará megáldani Isten e gazdaságra serkentő nagy példát — fehér köpönyegben. Gróf Szapáry az ostort vivé utána, György gróf a húzókat vezeté. És míg ez tartott, a keszthelyi muzsika-iskola fiai dalt zengének, melyet előre már Keszthely ura szerzett össze Horváth János plébánosnak — a domine Spectabilis rokona — szólt oda Horváth Elek felé — Sztrokayja által a gróf felszólítására írt verseire. Ezek meg is jelentek *Búzakulász-koszorú* címen.

— Dicső ünnep lehetett, — szólalt most meg Judit — büszke lehet rá a gróf, ez igazi elismerése volt érdemeinek.

— Kétségkívül meg is érdemelte. Tudta a nádor, kit tisztel meg — szólt Takács meglegedetten.

— Tudta, — szólt Csányi — ő mindig tudja, mit kell jutalmazni, felkarolni. Csak Bécsben nem akarják tudni. Hisz kegyvesztett lett ő is egyidőre miattunk, nagyon is szeretett bennünket.

— Nincs is nála népszerűbb ember az országban, tűzbe, vízbe menne érte minden magyar ember — erősítette Svastics.

— Hej ha még egy kicsit jobban szeretett volna! Ha akkor, mikor csak egy lépést kellett volna tennie és Napoleon a fejére teszi a magyar koronát, ha akkor megteszi ezt a lépést, hol vagyunk most! — lelkesedett Csányi.

— Hol? Sehol. Az osztrák armádia bejött volna és szétvert volna bennünket — dohogott Takács.

— Az a szétvert osztrák ármádia? Hisz mozdulni sem mert Napoleontól — folytatta Csányi. — Önállóknak lennénk és megvolna a magunk dinasztíája.

— Rég elkergette volna Ausztria! — kiáltott Takács.

— Ahogy akkor le volt törve, soha! Bernadotte is uralkodik most is és senki sem zavarja.

— Skandinávia, az más — legyintett kezével Takács.

— Igen, más, mert ott nincs mit elvenni, — kiáltotta Csányi — de itt? Háromszáz éve szipolyoz Ausztria, elnyom, kifoszt, szegénnyé, nyomorulttá teszi ezt, ezt a tejjel-mézzel folyó Kánaánt, a magtárunk, a mézszárszékük, a pin-céjük vagyunk, ahonnan jóllaknak és hálából tönkretesznek és leigáznak. Mi állítottuk őket talpra és hová juttattak!

— Nem szeretném, ha valaki feljelené, hogy így beszélsz — szólt Takács bosszúsan.

— Ki jelentene fel? Te nem, mert restelnéd, hogy nálad történt, a többiek pedig mind úgy éreznek, mint én, ha nem mondják is — szólt Csányi.

— Ez kérdés, én nem vagyok hívó benne — kiáltotta Takács.

— Azt tartod, azért beszélek ilyen bátran, mert nincs veszteni valóm? — kérdezte Csányi élesen.

— Kétségtelen, hogy háromszáz év óta az nehezedik ránk, hogy dinasztíánknak német a szíve, német a lelke, német az érdeke és német a nyelve — szólt Berzsenyi. — Ezért nem értik a mi nemzeti törekvéseinket, pedig a nemzetiségben van minden boldogulás. Ezért vagyunk kiszolgáltatva idegeneknek.

— Azért extra Hungariam non est vita! Jól élünk és semmi bajunk. Te sem panaszkodnál, Dani, ha a pátenis nem fosztott volna úgy ki — kiáltotta Takács.

— Mi az én bajom a nemzetemé mellett! Egész históriája benne van abban az egy tényben, hogy német katonasággal van tele az ország és még a magyar ezredeknek is németek a tisztjei, mintha occupált ország volnánk.

— Háromszáz évről beszélsz, de az alkalom itt volt, tíz éve sincs, hanem akkor . . .

— Akkor a dolog nem volt komoly — szólt bele Takács.

— Halálosan komoly volt, de sokan féltették az ezer holdjukat és nem szóltak, másokat pedig lekenyerezett Ausztria, vagy az udvartól reméltek és hallgattak — kiáltotta Csányi.

Judit kezében a csipkezebkendő darabokra volt tépve és Horváth hiába lesett tőle egy pillantást. Takácsnak már nem volt ideje visszavágni, az ajtó kitérült s az inas Servi! Servi! kiáltással meghajtotta magát.

— Ez is keszthelyi, újmódi — súgta Svastics Berzsenyinek — de oda jobban illik. A fejébe ment a sógornak, hogy Dudít . . .

Nem mondhatta tovább, asztalhoz ültek.

Berzsenyi Judit mellé jutott. Amint leültek, a leány odasúgta szomszédjának :

— Hogy' fér össze, amit írsz és amit mondasz?

— Sehogy — volt a felelet.

— Azért nem akard hát felolvasni? és csak a fiókodba rejteni?

— Azért — felelt Berzsenyi makacsul.

A poharakban gyöngyözött a badacsonyi kéknyelű; a hangulat jó, a bor kitűnő volt.

A pecsenye után Takács felállt :

— Éljen a király! — kiáltotta.

Az urak is felállottak és, szívükben különböző érzelmekkel, összecsendítették poharukat.

* * *

Másnap reggel a naparanyozta köd mint fényes, csillogó por feküdt a tájon. Berzsenyi két sárgája könnyen vitte a sárga szekérekét a friss, fagyos úton s kiverte a bentülők szeméből az este késői fennmaradás és koccintgatás okozta álmot.

— Józsi már egészen mágnásnak érzi magát, amióta Jutkának a fiatal Festetics teszi a szépet — szólt Csányi, amint elhagyták a dukai határt. — Pedig ebből csak nagy

csalódás lesz, a hercegnő nem olyan asszony, aki eltűrné, hogy fia ilyen házasságot tegyen.

— Hogy? — fortyant fel Berzsényi. — Dudka a legsebbe leány három vármegyében, ezer holdja lesz és hetven-ezer forint készpénze, azt nem lehet csak *ilyen* házasságnak tartani.

— Jó, jó, de Festeticsnek van százezer, és ha maga szívesen mulat is egy szép leánnyal, azért menynek mégsem szeretné — vetette közbe Csányi.

— Ki mondta azt neked, mondd? — kérdezte bosszúsán Berzsényi.

— A józan eszem — felelt Csányi nyugodtan.

— Az is néha megbicsaklik — dohogta Berzsényi.

— Már látom, te is grófi rokomságra vágyódsz — felelt Csányi.

— Sose vágytam a nagy urak társaságát, most sem vágyom — haragoskodott a költő.

— A magad részére nem is — biztatta Csányi.

Berzsényi meghökkent. Miért is védi ennyire Festeticset, vagyis Dudkát? Hiszen maga is azt tartotta, hogy ennek a dolognak csak rossz vége lehet? És mégis haragszik, hogy Csányi az igazat megmondja? Miért sérti őt, hogy Dudkát ellenzik Festeticsék, mikor maga sem kívánja ezt a házasságot? Nem értette önmagát és most sajnálta, hogy magával hozta Csányit, ki csak türelmetlenné teszi őt. Jobb neki a magány. Az egyedülletben mindig megtalálja a szükséges erőt és megnyugvást. Ez a szószátyár ember még a Múzsát is elűzi, ha talán jelentkeznék.

Így telt a november, se napfény, se derű, se kacagás nem hozott felfrissülést. Két mogorva férfi ült egymás mellett a hosszú estéken és rossz néven vette egymás hallgatását. Csányit a podegra bántotta, Berzsényinek a tavalyi feldúlés okozta sebei sajogtak. Félévig nyomta akkor az ágyat, de az orvosok nem jól láthattak hozzá, a csonttörés sem forrt úgy össze, ahogy kellett volna és a zúzódások is fájtak. Ez rosszkedvűvé tette, s még hozzá a Múza, a váravárt, az áhítozott sem jött. Nem talált rímet, s a gondolat sem tolult eléje tömören, súlyosan, erővel telten, mint eddig, s ez talán

még a sebeinél is jobban fájt. S a kis falut áthatolhatatlan köd burkolta be szürke köpönyeggel, melyet néha felrojtzott az észak felől falánkan habzsoló szél, de nem bírta széttépni. S a két férfi ült a kandalló mellett és várt valamit, ami enyhét hoz zordságukra. Kazinczy levele sem jött, könyvet sem küldött, amit Berzsenyi már rég kért tőle, hogy tárgyat keressen valamely történelmi színműhöz, de Kazinczy megfedkezett róla. Csányit sem hívta senki magához és kénytelen volt itt maradni.

FÁY ILONA.

KÖLTEMÉNYEK.

Levél haza.

Levél... Kinek írjam? A néma síroknak?...
Mindenkinek írom. Megérik a holtak,
Megértik az élők a sok kusza kérdést?
Úgy nyúlik-e most is a büszke hegyeknek
Erdőkoszorúzta, száz orma az égbe,
Mint rég, amikor még dacolva viharral,
Példázta sok álmod magasba törését?...
S a Nyitra vizének lágy habjai most is
Suttogva regélnek-e játszi meséket
A szív tavaszáról, álmodva bolyongó
Szerelmesek útját kísérve dalukkal?...
És ontja-e még arany nedűjét
Zobor venyigéje?... És zeng-e magyar dal
Villái között?... Hát feljebb, az erdő
Lombsátora mélyén kacag-e a gerle,
Meglesve a csókját szép asszonyi ajknak?...
S lent nyüzsg-e a város, mely annyi örömek
Habzó poharával kínált, amikor
Bús lelke' a gyász, bánat, keserűség
Hollói kikezdték?...

Ma ködbe hanyatló

Emlék az egész... Ó, vajh' lesz-e szív, mely
Megdobban e versre?... Megérik a holtak,
Megértik az élők a Vágy oceánját,
Mely benne viharzik?...

Kinyílt az orgona.

Mi száll a légben?... Mily illatcsoda?...
Május kacag: kinyílt az orgona.

Ha szíved nem gyúlt lángra még soha ;
Most itt a perc : kinyílt az orgona.

Holdfényes estén szebben zokog a
Bús csalogány : kinyílt az orgona.

Az Ég s a Föld szerelmes mosolya
Ölelkezik : kinyílt az orgona.

Az Úr remekbe készült temploma
Úl ünnepet : kinyílt az orgona.

S mint halk imádság, sóhaj száll tova
Az üzenet : kinyílt az orgona ! . . .

SZATHMÁRY ISTVÁN.

SAYOUS EDE LEVELEZÉSÉBŐL.

A genfi ó-városban, a Saint Pierre-katedrális közelében levő rue des Chanoines 113 (ma rue Calvin 10) számú kis bérház harmadik emeletén született 1842-ben, a XV. Lajos alatt Délfranciaországból menekült családból Sayous Ede.¹

Gyermekkorát Genfben töltötte, hol atyja, Sayous André, egyetemi tanár volt. Előkelő rokonságukban ott találjuk Dufour tábornokot és Toeppfer író, akiket Genf szobrokkal tisztelt meg.

Fiatalkorától kezdve nagy utazásokat tett, nyelveket tanult, ami mind hozzájárult ahhoz, hogy életén át gazdag és sokoldalú tudományos tevékenységet fejtsen ki. Mikor 1898-ban Toulonban sírba tették, benne hazánk nemcsak lelkes, hanem tudós barátját is vesztette, aki azért tanult meg magyarul, hogy eredeti forrástanulmányok alapján írja meg történelmünket.

Pályájának első részében, amely a legtermékenyebb volt, a magyar történelemmel foglalkozott behatóbban. Magyar tárgyú munkáinak nagy számával (több mint 20 könyv és tanulmány), az akkori lexikonok és egyetemes történelmek magyar fejezeteinek hű feldolgozásával igen értékes szolgálatot tett a magyarság helyes megismeretetésére. Tevékenységét az akkori francia tudósok nagy elismeréssel fogadták. Perrot² már 1871-ben azt írta Sayousnak, hogy «egy ember, aki magyarul tud, megérdemli, hogy megöleljék és segítsék trónjának elkészítésében». Guizot³ szerint: «Önnek minden oka megvan arra, hogy a közfigyelmet felhívja (t. i. a magyarokra). Ha pedig ezek nem fognak Európa jövőjében jelentékeny helyet foglalni, akkor ren-

¹ Dr. Olay Ferenc: *A magyar történelírás francia mestere: Sayous Eduárd.* (Nagymagyarország, 1931 január—június. Hat közlemény.) *Edouard Sayous et la Hongrie.* (Gazette de Hongrie 1931. III. 21—28.)

² Georges Perrot az École Normale Supérieure igazgatója és a francia Akadémia tagja.

³ François-Pierre-Guillaume Guizot, államférfi és történettudós (1787—1874).

deltetésüket nem fogják betölteni.» Eichhoff¹ ezt írta: «A magyarok történetét kevesen ismerik, holott határozottan megérdemli, hogy Ön nyilvánosságra hozza azt s kiemelje ennek az ősei dicsőségteljes hagyományaihoz hű népnek hősiességét és ragaszkodását, amely oly nagy vitézséggel védte meg a kereszténységet az izlámmal szemben.»

Sayous több ízben járt 1868—1896 között Magyarországon, s a magyar tudományos és közéletnek újszólván minden számottevő tényezőjével megismerkedett. Többekkel közülök állandó levelezésben állott s a levelek egy része nyilvánosságra is került.² Más részük eddig még nem volt közölve, míg Sayous életrajzi adatainak kutatása során tíz, eddig ismeretlen levelét sikerült felkutatnom, amelyeket az alábbiakban közlök.

Mint a levelekből látni fogjuk, a nehéz magyar nyelvvel erősen küzdött Sayous, de ez csak növeli elismerésünket igaz barátunk iránt.

I. Lechner Gyulához.³

I. levél. (1.)

Címzés a borítékon : Pesth, Royaume de Hongrie.

Postabélyeg kelte : 1869 július 30.

29 Juillet a zsebemben maradott a levelem, bocsásson — bizonyos vagyok — Magyarországon nem járhatni, de 1870-ben Svájc és Németországban utázom majdnem.⁴

¹ Frédéric-Gustave Eichhoff nyelvész, a francia Akadémia tagja (1799—1875).

² Baranyai Zoltán: *Édouard Sayous levelezése magyar tudósokkal*. Budapesti Szemle, 1919. március. Lukinich Imre: *Édouard Sayous levele Csengery Antalhoz*. Századok, 1926. évi 7—8. szám. *Egy levél és tanulságai*. Budapesti Hírlap, 1930 április 10. *Párizsi levelek*. Vasárnapi Ujság, 1871. évi 12., 22. és 38. számok. Olay: *Paris il y a soixante ans*. (Revue de Hongrie. 1931. V. 9.)

³ Lechner Gyula ügyvéd, festőművész, felső iparrajziskolai tanár volt egyik legelső ismerőse Budapestről. 1870. évi budapesti látogatása alkalmával feleségével együtt nála lakott a Kerepesi-utca 68. szám alatt. Lechner Gyula — mint fia, Lechner Lóránd közölte — halála előtt a Kisfaludy-Társaságnak ajándékozta Sayous leveleit, miután mindketten ennek tagjai voltak. Ezen útmutatás alapján dr. Kéký Lajos, a K. T. új főtítkára volt szíves a kutatást elvégezni, mely alkalommal az ereklyetárból négyrendbeli levél került elő.

⁴ A levelet Sayous elfelejtette feladni s ez egy utólagos szelvényzete. A levél keltekor még nem régen tanult magyarul. A Lechnernére való hivatkozásból arra lehet következtetni, hogy 1868-ban, első magyarországi útja alkalmával is Lechneréknél lakott.

Edes Barátom,

Már régóta akarom Önnek írni, de nincs időm volt, vagy inkább reményelem, hogy személyesen Önt és szives Lechnernét september havának végén lehet látni. De ma nem gondolom, hogy így tavol-utazhatom; azonban reményelem hogy 1870-ben menni lehet a híres városba, hól most sok szónokok és vitatkozások hangzik, talán is Erdélyországba fogom járni?

Már régóta a könyveket kaptam; köszönöm, hogy Kegyed által Heckenast azokat küldeni emlékeztett.

Mikor Parisba jött Kegyed, akkor boldog leendő önnek használni.

Isten hozza

E Sayous

emlékez, mikor Parisban leend, hogy lakom rue Mogador No 3 derrière l'Opéra.

2. levél. (2.)

Címzés a borítékon: Lechner Gyula ur ügyvéd. — Pesth, Hongrie. Kerepessi utca 68 első emelet.

Postabélyeg kelte: 1870 július 9.

Edes barátom,

Reményelem hogy kegyed nem gondolta hogy Pestet és derék vendégeimet feledtem. Nem. De ez a tél végén elvesztettem az atyamat 's tíz nap később az anyamat: ezutan szomorú voltam és sok dolgoim voltak.¹

Reményltem önt 's a feleséget Parisban az a nyarkor látni. De nem lehet. Talán 1871 ben. Az a hónap vég előtt lesz az hazasságom; vig fog lenni a feleségem Önt és Lechnernét ismerni.²

Ez az őszkor fogom egy könyvet a magyar történetéből kiadni. Enged talán engemet egy példányt küldeni.

Jó és hü barátja

E. Sayous

rue Mogador 3. Paris

3. levél. (3.)

Címzés magán a levélpapíron: Pesten. (Nyilván alkalmi küldemény.)

Bordeaux, 2 juin.³

Rue Montméjan, 38.

Edes barátom,

Már két hónap óta a kormányomért dolgozom, Toursben 's később itt Bordeauxban a külföldi ujsagokat a Külügy miniszteriumért

¹ Atyja meghalt 1870 február 22.-én Párizsban. Tíz nappal utána anyja is.

² Július elején még azt tervezi, hogy csak 1871-ben fog Magyarországra utazni, de már a hónap végén megkapja az utasítást a külügyminisztériumtól, hogy bizalmas értesülések végett utazzék oda.

³ 1870/1-ben működött Bordeaux-ban.

olvásom 's fordítottom, mert a tanari székelem szükség szerint üres marad.¹ Mint Gyulai Pálhoz írok, itt minden ember dolgoz, reményl.

Kegyednek 's Lechnernének 's egész családjának kívánunk, én 's a feleségem igen halálatos a szives vendégségéért. Talán titeket Pesten nem vizsalatni nekünk lehet, mert igen szegények az haboru után leszünk, 's drága dolog utázni. De mindig a magyar történetemet folytatni reménylem, Önhez írni, 's korán vagy később kegyedet náluk Parisban látni. (rue Mogador, 3 emlékez), ha Paris még marad.

E. Sayous.

4. levél. (4.)

Címzés a borítékön: Lechner Gyula ügyvéd. Harminczad Utea 3 sz. Peth. Autriche—Hongrie.

Postabélyeg kelte: 1872 augusztus 8.

Edes barátom,

Nagy örömmel olvastam a leveleit, nem könnyü ez volt, mert kegyed írása, bár igen szép, a francia ir-modról nagy különbséggel bír. Feledtem Kegyedet (nagy szégyenemmel), mikor Magyarországhoz néhány példányát küldöttem.

Igen boldogiton Kegyedet egy szép leányt Istenből kapni; én is egy szép leányt, vagy férfiat Istenből várom, a következő télben. Is a feleségem azért nagyon boldog lesz, de nem most, mikor él a kis leánynyal és a nővéremmel a francia Svajczországban, hol nem oly meleg van a nyar mint Parisban. Csak Agost. 14.dikba lehet nekem azokat visszatalalni. A levelét a feleségemhez fogom közölni, de a fordítás, ezt félem, nagyon szükséges lesz: nem igen tudos a feleségem magyarul.

Mikor leszünk Magyarországbán? Ezt tudja Isten de mi nem. Szeretem egész szivemből azt az országot, de nem szabad vagyok. Talan a következő esztendőben.

A barátimat nagyon üdvözelek, és kerem ezeket nem feledni, sem a feleségét és mind a családjat.

Igen nem alácsony de szives barátja

E. Sayous.

¹ Sayous 1870-ben augusztus—szeptemberben félhivatalos megbízással Budapesten volt, majd novembertől februárig a francia külügyminisztérium sajtóosztályában, Bordeaux-ban volt. 1871 február végétől ápriliséig Párizsban tanított, majd elmenekült, vissza Bordeaux-ba, amíg a kormány is vissza nem tért Párizsba. Olay; Eduárd Sayous levelei Párizs megszállásáról és a kommünről. (Budapesti Hirlap. 1931. V. 9.)

II. Révész Imre debreceni református lelkészhez.¹

5. levél. (1.)

Edes barátom,

Reményltem hogy Kegyedet fognék látni az Akadémiai nagy ülésünkben (ma egyik külső tagok közt örülöm lenni).² Most szükséges irnom, hogy a következő vásárnapon fogom Debreczenbe menni, és oda 3 orakor délután megérkezni. Csak az egész hétfőn maradhatom, és azután Ungvarra menni, hol Haddik grófné várja engem a Pálócz-kasztélyében.³ Nem jól tudom hól szállni Debreczenben, Feher lohoz, hiszen? De nem tudom ha szabad egy szoba lesz, midőn Tisza K. fog egy beszédet szombaton tartani. Kérem nekem irni a legjobbat, és engedni Kegyedet, ha nem nagyon bátor vagyok, a megérkezésem után, látogatni. Legyen olly szives nekem is irni a lakossága utczáit és számát.

Már örülöm a ref. collegiumot és a könyvtárt nézni.

Alaz. szolgál.

Edouard Sayous.

6. levél. (2.)

Cherbourg (Manche), rue Adam, 5 — le 3 Juillet.⁴

Edes barátom,

Jól megérkeztem ide egy hosszú és érdekes utazás után, és még egyszer köszönöm kegyedet és feleségét a szives vendégségéért.

De is más dologért irok. Londonban a Julius 21-ikén fog lenni egy világ presbyterian gyűlés, hól angolok, Americanok, Scotok, Francziak, Hollandiak, Helvetek, Németek stb. fognak egy általános presbyterian társaságot és szövetséget megalapítani.⁵ Keves idő volt, és nálunk csak egyenként némelly egyházak (az általános Íglise reformée de France részék) egy követet választák, a derék barátomat

¹ Révész Imre (1826—1881) debreceni ref. lelkész, akadémiai tag, egyháztörténetíró. Unokája, dr. Révész Imre debreceni egyetemi ny. r. tanár, volt szíves a tiszántúli ref. egyházkerület levéltárában az itt közölt három levelet felkutatni.

² Sayous Edét a Magyar Tudományos Akadémia 1875. évi május hó 26.-án 34 szóval 1 ellen külső taggá választotta. (XXXV. nagygyűlés.)

³ A Pálócz-kastély Zemplén vármegyében van. Sayous ungvári útjáról nem sikerült adatot szerezni.

⁴ Mint Révész Imre is közli, a levelek közül az évszámmal el nem látottak is nyilván 1875-ből származnak.

⁵ A szóbanlevő Világszövetség, melynek alakulásáról itt szó van, a ma is élő és virágzó *Alliance of the Reformed churches holding the Presbyterian System*, amelynek végleges alakuló ülése 1877-ben Edinburgh-ban volt. Az 1875. évi gyűlésre a magyar reformátusok nemcsak Sayousnak ezt a meghívását, hanem az előkészítő bizottságét is megkapták, de belső viszálykodások miatt nem jelentek meg.

lelkipasztorat Parisban Decoppet, szóval Parisi, Marseilli, Montaubani stb. egyházak. Nagyon kívánom, és sok emberek velem, hogy a két-felé magyar protestáns Egyház, legalább egy-egy részleti Egyház, mint az híres Debreczin, egy képviselőt Londonba küldjék.

Ha nem lehet, Decoppet ur szívesen fog a Debreczeni egyházi tanácsot és a Reformatus Collegiumot erkölcsi módon képviselni. Veszély nincs: a jövő szövétség fog sem egy világ Credot írni, sem egy szigorú kormányt az Egyházaknak terjesíteni. Csak egy szellemi de látható és valóban végre szükséges kötet alapítani szándékozik. Csak két dolgot kívánnak az alapítók: hogy egyik egyház 1. formán presbyterian, 2. vallás szempontból tiszta evangelicus legyen. És a magyar egyház, a Debreczeni vallással és a kormányával rendkívül egyenlít ez a programmal.

Kérem tehát kegyedet és Balogh urat¹ (ha nem már ebből gondolták) a theologiae professores és a Debreczeni tanácsot kérdezni, ha nekik kellemes hogy Decoppet pásztor ur (ha magyar képviselő senki) üdvözlője is mint ők képviselője a Londoni előleges gyűlését, és azután ezt nekem ide írni: fognék a levelet fordítani és a fordítását Decoppet urnak küldeni.

De keves időnk: kérem tehát kegyedet, ha a tanácsra későbbben vagyunk, legalább némely tagoknak és pásztoroknak és tanároknak nekem küldeni: is ez hasznos fog lenni.

Egy gyorsot levelet váró alázatos és szives *Edouard Sayous*

7. levél. (3.)

Fontainebleau 20 Sept.

Cher ami,

J'ai traduit votre üdvözlő szöveget qui a été publié en entier dans «Le Christianisme au XIX-é siècle», avec toutes vos signatures.

Az üdvözlő szöveg így nem volt hivatalos jellegű. 1877-ben azonban, a végleges megalakuláson már hivatalosan résztvettek a magyarok. A Presbiteri Világszövétség egyébként a legújabb időben igen emlékezetes és nagyjelentőségű tevékenységet fejtett ki nemcsak a magyar reformátusok, hanem valláskülönbség nélkül a magyarság egyeteme érdekében. Ez a szövétség volt ugyanis a volt ellenséges országok egyik legelső szervezete, amely az összeomlás után, már 1918 végén és a következő években több ízben bizottságokat küldött ki a megszállott területekre, amelyek azután elsőként igyekeztek felrázni a győztesek lelkiismeretét, rámutatva a magyarokkal való embertelen bánásmódra. (Lásd részletesen e bizottságok tevékenységének ismertetését dr. Olay Ferenc: *A magyar művelődés kálváriája az elszakított területeken 1918—1928*. Gróf Apponyi Albert előszavával kiadta a Magyar Nemzeti Szövétség, 1930.)

¹ Balogh Ferenc (1836—1913) debreceni theológiai tanár, egyháztörténeti író, a genfi egyetem díszdoktora.

M. Decoppet a présenté votre document (texte et traduction faite par lui en anglais sur ma traduction au congrès. Voilà tout ce que je sais n'ayant rien reçu directement d'Angleterre, mais vous voyez qu'en ce qui concerne, tout a été fait. J'ajoute que votre document a été accueilli avec une sympathie toute fraternelle.¹

Je vous réponds en hâte au moment du courrier. Je vais vous envoyer à vous et à M. Balogh une brochure que je publie sur *Le Régime synodal et la conscience protestante*.²

Bien à vous

E. Sayous.

III. Feleségéhez 1875-ben Budapestről intézett levelei.³

8. levél. (1.)

Buda-Pesth, 9 mai 1875.

« . . . . J'ai trouvé la fille aînée de Mme Csengery⁴ dans une grande émotion a cause de sa réception qui devrait avoir lieu aujourd'hui et qui, en effet, a de quoi interloquer. J'y ai assisté ce matin. Les jeunes filles sont rangées sur deux ou trois lignes en face — des garçons, la table de communion les séparent, de telle sorte qu'ils sont les uns et les autres également en vue et du pasteur et de l'assemblée. Après le service ordinaire où il est curieux de voir des paysans à longs cheveux couverts d'immenses manteaux de cuir jaune, qui chantent les psaumes comme de vrais camisards. M. Török⁵ a commencé à interroger toutes les filles les unes après les autres : celles-ci se levèrent et répondirent à haute et intelligible voix ; puis les garçons : quand ceux-ci ne répondirent pas bien, l'évêque, que je connais déjà pour le meilleur garçon du monde, fit un geste comique, montrant les filles par dessus son épaule et dit : « elles répondent mieux que vous » — ce qui était vrai. Cela a duré une heure environs et ce brave Török a demandé si quelqu'un était disposé à interroger les enfants ; on s'en est naturellement abstenu. Alors ils ont défilé devant lui et

¹ Az üdvözlő szöveget Révész Imre fogalmazta. Eredeti magyar szövegét az *Evangeliumi Protestáns Lap* (Debrecen) 1875. évi július 16.-i száma közölte.

² Fontainebleau, 1875, 16. lap.

³ E két levéltöredék másolatban van csak meg báró Forster Gyula birtokában, mert Sayous levéltára véglegesen elveszett.

⁴ Csengery Antal (1822—1880) közíró és politikus. A kiegyezés harcosa. Politikai és történelmi essay-író. A *Budapesti Szemle* szerkesztője. Sayous-szal jó barátságban volt.

⁵ Török Pál (1808—1883) budapesti ref. lelkész és a duna-melléki egyházkerület püspöke, egyházi lapszerkesztő, a protestáns egyesülési törekvések egyik vezéralakja.

il a donné à chacun une poignée de main. Ensuite il a passé devant eux les bénissant deux par deux en citant un verset. La cérémonie s'est terminée par une bénédiction générale et une déclaration d'admission à la cène. C'était simple et satisfaisant à voir, très exactement conforme, je crois, à nos anciennes habitudes réformées, car ce peuple-ci est essentiellement conservateur. Aussi je crois qu'aucun schisme n'est à craindre, malgré l'humeur de plus en plus sombre de mon correspondant, M. Révész, l'éminent pasteur et historien de Debreczin, qui voit le latitudinarisme avec scandale. Je tâcherai de le châpitrer un peu la-dessus, quand je le verrai ; car il n'y a vraiment pas dans cette église-ci de radicalisme à écarter . . . »

9. levél. (2.)

Buda-Pesth, le 26 mai 1875.

« . . . Dimanche, je suis allé assister à l'ordination provinciale des proposants de l'Église réformée, qu'ici se fait en bloc au mois de Mai, lors de la réunion du synode provincial. Ils étaient onze, qui ont prêté serment en levant deux doigts de la main droite et à qui les pasteurs présents ont imposé les mains deux par deux. C'est tout à fait comme chez nous au XVIIe siècle. L'assistance était très nombreuse, surtout en hommes car le synode de celui des quatre Cercles dont Pesth est le chef-lieu était réuni depuis la veille pour sa session annuelle et chaque groupe d'église, analogue à de grands consistoires, est représenté par son président ecclésiastique, par son président laïque et par deux délégués élus, un pasteur et un laïque. Il y avait donc des pasteurs vieux et jeunes et des légistes de la plaine entre le Danube et la Theiss, tous en redingote noire et la plupart en grandes bottes. Il est impossible de voir des figures plus énergiques et plus indomptables. Tous vrais Magyars, ni Allemands, ni Slaves, ni Roumains, patriotes intraitables inistes consommés, habitués à la vie d'élection et de discussion en toutes choses. En sortant dans la cour, le surintendant ou évêque Török m'a présenté à tout le monde là qui m'a acclamé.

Le soir j'ai soupé chez un abbé avec l'évêque d'Ipolyi qui m'a réitéré son invitation ; un bénédictin et quatre protestants. Nous sommes sortis bras dessus, bras dessous. Le lendemain (Lundi) je suis allé à la tribune de la Chambre des Magnats pour assister à la dissolution triennale des deux chambres par le premier ministre. Pendant l'attente, Ipolyi en grande robe violette a quitté son banc de pair et est venu sous la tribune où j'étais, pour me causer durant cinq minutes . . . »

IV. Jókai Mórhoz.¹

10. levél.

Pesten Angol királynéban. Sept. 9. dik reggel.

Tisztelt Ur,

Kegyedet tegnap Gyulai Pál barátommal Ferencziek terén nem találkoztam. A mult esztendőben igen szomorú voltam Önt személyesen nem ismerni. Ha valóban emlékezem, irtam hozzá ; de nem akarom a jelen évben a látogatásomat Pesten végezni a nélkül hogy híres 's gyokeresen magyar írótl láttam.

A legnagyobb dolgom, minkor az egyetemi hivatalom keveset időt hagy egy Magyarország politikai és irodalmi történetét készíteni. Kit tehát inkább ismerni kell kívánom, mint egy embert nemcsak a regények szellemért, de is a történelmi színért kitünőt.

Halálatos vagyok hogy a szegény házamat ² kedvesebb szemmel most kegyed nézni kezdet. De nem mindent Ön tud ; nem tud hogy negy év óta a szent Király, *pius rex jure divino*, a kémeikkel az Elsassi 's Lorraini minden falvat, minden fajat tanult, hogy az haborut akart, hogy egy «*guerre de conquête*» nem «*guerre défensive*» csinál, hogy pusztítássa 's rablosaggal a szent német hadjat csak a Törökkel Magyarországon lehet hasonlítani. Elsassi családból ered a feleségem és bizonyosan tudjuk hogy Edmond About czikke «egy szent haragja» (is Elsassi Ember Edmond About) kezdetből végzetig igaz van.

Nem a porosz talp alatt még a francia köztársaság, a 'ki vagy koran, vagy később győzelmes sem ellenségeiket, sem barátaikat fog elfelejteni. A barátok közt minden francia liberalis ember első szám alatt becsül a nemes magyar nemzetet. Sokat boldogtalan Magyarokat vendégeket kapott a házam,³ sok francia emberek a szabadító magyar haddal küzdtenek, de Gérandó, Guyon stb. Ezt még ígérhetem, ha szomorú idő (nem kívánom) visszajövend. Itt is, ha tulajdon hazánk-ból kell futnunk, szives vendégséget (ezt tudom) találándunk.

A szerencsés pillanatot varó Kegyedet látni

Alázatos szolgában

- *Edouard Sayous*

Docteur, Professeur d'Histoire à Paris.

¹ A Magyar Nemzeti Múzeum irodalmi levelestárában. Az évszám határozottsággal nem állapítható meg. Bizonyos, hogy a francia-porosz háború utáni időből származik, valószínűleg 1873-ból.

² T. i. «hazámat».

³ T. i. «hazám».

V. Szilágyi Sándorhoz.¹

11. levél. (1.)

Keltezés nélkül.²

Tekintetes Ur,

En egy francia tanár vagyok, magyarul, igen rosszul beszélő, de jó akaratú a Magyar irodalmat és történetét tanulni. Nem szükséges mondani hogy már Szilágyi Erdélyi történetet és forradalom történetét ³ vettem (még nem olvastam). Kegyedet látni és hallani nagy öröm nekem, ha lehet. Arany Janos mondott szívesen hely lakik Kegyed. Kis időm itt van 's Budavar igen magas és mesze; de reménylem hogy majdnem olly boldog leszem Önt itthon találni.

A tekintetes Ur inasa ⁴

E. Sayous

Tudor, a parizsi Karoli Magni Lyceumban
történeti tanár.

VI. Gyulai Pálhoz.

12. levél. (1.)

Strassburg, hetfőn 22 Sept. 73.

Edes barátom,

Legyen olly szives nekem küldeni, olyan koran, mint lehet Salamon a Török uralkodása alatt munka, a mas könyvet nélkül, a posta által. Ezt átolvasni most idő és a működseim szerében elsőször fog jönni.

Kérem is a második ez a munka paginában irni ha van, vagy nincs nemétül fordított. Ezt nekem szükséges tudni.

Nem akarom hogy valamit engemért fizet, vagy később és ez az alkalomban ez a levelben egy jegyt fünf thaler küldöm = 8 frt 20 kr.

Edes barátom, igen köszönöm a szives vendégségéért — és kérem a barátunkat üdvözleni. Emlékez hogy Vajda Viktor, Jókai M. Szasz K. Hunfalvy Palt. Sajnalom nem talakozni és kerem ezt azoknak mondani is Budenznek, hogy ezt az Akademiában nem talaltam.

E. Sayous

r. M. le Prince 14.

¹ A levél a Magyar Nemzeti Múzeum irodalmi levelestárának Szilágyi Sándor-gyűjteményében van.

² A levélen semmiféle keltezés nincsen. Nyilván Budapesten való tartózkodása alatt írta 1868 és 1871 között.

³ Szilágyi Sándor több munkát írt a szabadságharcról és 1866-ban jelent meg *Erdélyország története*, amelyekre Sayous hivatkozik.

• Nyilván a «serviteur» szót fordítja így.

13. levél. (2.)

Paris Sept. 27 dik 73.

Edes barátom,

Vagyok talán keveset unalmas, de még egyszer valamit kívánom. Olvasok egy Balogh Ferenc munkájában, hogy Fabo Andras¹ kiadta Pesten 1858 egy könyvet nem igen vastag a «Rajzok a magyar protestantizmus Történelméből» czim alatt, és egy kis füzet: Beythe Istvan életrajza Pest 1866. Nagyon kivanom azokat a Révész Imre könyvével kapni. Lehet-ne?

Ezt reménylem, de kivanom is valamit nehezebbet, a Fabo A. kiadványait Monumenta Evangelicorum aug. conf. in Hungaria historia olvasni (4 kötet, Pest 1861—1869). Csak olvasni, átolvasni, és ezutan Pestre visszaküldeni: lehet-ne? Egy nagy vagy sokat közleményeket fogom arról a Bulletin-ünkben írni.

Nem sokára fogom Önnek néhány példányat küldeni a Société de l'histoire du protestantisme français könyvtarnak programmaját vagy prospectusot. Hiszem hogy a Magyar Tudos embereknek hasznos lett ennek a ujságokban leiratasát találni. Adja kerem az ujsagoknak és Székács Urnak. Török Ur fog ezt is kapni.

Mikor a fűnf thaler jegyem elégtelen lesz, ezt kerem nekem írni, is fogom egy 10 forint jegyet küldeni s nem akarom, hogy engemért valamit fizet.

Ez a levelét Strassburgból, hol marad meg néhány hetig a nővérem fog kapni.

Mindig hű és szives

E. Sayous.

Nincs Szilágyi F.² kis munka «Cserey Helena» czim alatt. S.

A most első ízben nyilvánosságra hozott fenti leveleken, valamint a hivatkozott Baranyai Zoltán és Lukinich Imre közléseiben megjelent leveleken kívül a *Vasárnapi Ujság* 1871. évi 12., 22. és 38. számaiban olvashatjuk Sayous-nak három magyar nyelven írt levelét a németek párizsi bevonulásáról, a párizsi kommünről. Továbbá 1875. évi magyarországi tartózkodása alkalmával Debrecenben tett látogatásáról *La Genève hongroise* címen francia nyelven a *Journal de Genève* című genfi napilap 1875. évi június hó 18.-i számában, valamint egész csekély kihagyással a párizsi *Le Christianisme au XIXème siècle* című protestáns lapban 1875. jun. 25-én³ megjelent levelét.

¹ Fabó András (1810—1874) evang. lelkész, egyháztörténetíró.

² Szilágyi Ferenc (1797—1876) tanár, történetíró.

³ A lap most *hatvanadik* évfolyamában jelenik meg *Le Christianisme au XXème siècle* címen. Szerkesztője, illetve később munkatársa hatvan esztendeje megszakítás nélkül Emile Doumergue nyug. montaubani teológiai tanár, aki több ízben járt Magyarországon s hazánknak lelkes barátja.

Sayous Edének tehát az előadottak szerint nemcsak tudományos művei, hanem levelezése is ékes bizonyságul szolgál annak megállapítására, hogy tudásával és érzésével egyaránt barátja volt a magyar nemzetnek. Tudományos működése és összeköttetései ismeretében egészen biztosra vehetjük, hogy sokkal több levelet írt Magyarországra, mint amelyek eddig napvilágra kerültek. Remélhetőleg e szerény megemlékezés alapul fog szolgálni arra, hogy kortársai, főleg néhai történetiróink levelestáraiból újabb levelei kerüljenek elő, amelyek magyar kapcsolataira és magyar irányú munkásságára nézve kiegészítő adatokat szolgáltatnának. Sajnos, adatgyűjteményének és a magyarok részéről hozzá intézett levelezésnek további kutatása reménytelen, mert — mint fia, Sayous André velem közli — ezek az iratok végleg elveszetteknek tekinthetők.

Sayous magyar összeköttetései kétségkívül jelentős állomását teszik a régi francia-magyar barátságnak és kapcsolatoknak, amelyek-től az utóbbi évtizedekben oly távol estünk. Nemcsak dicsőségét hirdette a magyarnak, hanem mintegy a jövőbe is látva, előre igazságot szolgáltatott. Mintha érezte volna, hogy mily sok igazságtalanságot, mily sok félreértést és félremagyarázást kényszerül majd az a jobb sorsra érdemes nemzet elviselni, amelyről megállapította¹ ő is, hogy «a nyugati hatalmak elismeréssel tartoznak azokért a szolgálatokért, amelyeket Magyarország tett a civilizációnak akkor, amikor előbb saját testét dobta a barbárság útja elé, majd később, amikor oly szilárdan ragaszkodott a szabadsághoz.»

OLAY FERENC.

¹ Édouard Sayous : *Histoire générale des Hongrois*. Paris, 1877. Librairie Académique Didier. I. édition. Vol. I, p. II. («Pour les Occidentaux ce qui doit dominer, c'est la reconnaissance des services que la Hongrie a rendu à la civilisation, d'abord en mettant son corps en travers du chemin de la barbarie, et plus tard par son indomptable attachement à la liberté.»)

SZEMLE.

A százéves Csongor és Tünde.¹

Alig egypár hónapja múlt száz éve annak, hogy a *Csongor és Tünde*, Vörösmarty remek mesejátéka, megjelent a magyar könyvpiacra. Nem kutatom, miért fogadta a maga kora közömbösen, miért nem adták elő a maga korában, s miért nem iktatta játékrendjébe hat évvel később megnyílt Nemzeti Színházunk, noha ez a tündérajátékunk csupa báj, az álmok és ábrándok bűvös szövédéke — az idő, ez a szigorú, de igazságos bíró jóvátette, amit a közönség és a színház Vörösmarty legköltségesebb drámája ellen vétett. A *Csongor és Tünde* lappangása, majd diadalmas föltünése újabb, fényes bizonyosága Petőfi optimizmusának, hogy az igazi érték soha, még a legkedvezőtlenebb viszonyok között sem kallódik el; — az idő kiemelte Vörösmarty remekét a feledésből s méltó helyére állította.

Ez az immár örökéletre virradt mesejáték olyan finom alkotás, hogy szépségeit inkább érezni és éreztetni kell, mint fejtegetni; nem is akarom a magyarázó durva kezével letörölni ennek a bájos költői szövédéknek hímporát, hanem szeretnék fogékonyságot kelteni a mű sok szépsége iránt, simábbá, könnyebbé egyengetni a dráma számára az utat olvasói szívéhez. Erre talán van némi szükség, hiszen a *Csongor és Tünde* száz évvel ezelőtt jelent meg, és száz év nagy idő a drámák életében!

Ne keressünk a *Csongor és Tünde*ben kiszámított művészettel fölépített cselekményt, hatalmas szenvedélyek végzetes összeütközését, merészen szőtt, biztos kézzel megoldott bonyodalmat. Vörösmarty drámája tudatosan elkerüli a tragikumnak zordon főségű tájékát, s nem vezeti az olvasót a komikumnak furcsa, mulatságos birodalmába sem. Az a föld, amelyen *Csongor és Tünde* cselekvénye lepörög, a magyar mesék derült, játszi világa. Itt, ebben a kedves mesevilágban, a korlátlanul csapongó képzelet az úr s nem a fizikai világrend rideg, kimért törvényei. Hősei is a népmesék hagyományos alakjai. Az egyik Csongor, a daliás ifjú, tele nemes hevülettel, akiért egy tündérelány érdemesnek tartja fölládozni természetfölötti valóját s a rövid

¹ Fölvasta a szerző a Petőfi-Társaság ünnepi ülésén, 1931. március 15.-én.

földi boldogságért cserébe odaadni az örök életet. A másik hős ez a tündérleány, a női báj megtestesülése, aki olyan édes, olyan gyönyörű, hogy reá gondolva igazat kell adnunk Platonnak, ennek a legmélyebben járó elméjű filozófusnak, mikor arra a kérdésre, mi a szép, féltréfásan azt felelte: egy üde fiatal leány. Értjük az ifjút, hogy ezért a leányért, ha kell, elmegy a világ végére!

A dráma tárgya ennek a két egymáshoz testben-lélekben méltó fiatal lénynek szerelme s azok a szenvedések, amelyeket le kell bírniok, amíg legyőzve a harmadik hősnek, a népmese ismert gonosz szellemének, Mirigy boszorkánynak ármányát, végre boldogan egyesülhetnek. Miért tör ez a gonosz teremtés a két szerelmes elválasztására? Avatatlan szem könnyen félresiklik ezen a ponton. Eleinte az a színe van a dolognak, mintha Mirigy a maga leányának szeretné megszerezni a nemes ifjút; maga Mirigy azt veti okul, hogy meg akarja alázni Csongor dölőfét; majd meg úgy rémlik, hogy a vén boszorkány a megfiatalítását várja attól az aranygyümölcstől, amely a Csongor kertjében álló, ezüst virágú tündérfán terem, s ehhez csak úgy fér, ha Csongor kétségbeesésében elveti magától az életet. Mindez azonban csak féligazság. A költő sokkal mélyebbről fejleszti Mirigy gyűlöletét; leszáll, hogy megértesse, az emberi szív legrejtetteb zugába. Mirigy a drámában szimbolum, az emberi gonoszságnak, az ősszossznak szimboluma; lelkébe természetből belegyökerezett az irigység, a tajtékzó düh minden ellen, ami szép, ami nemes, ami nagy — s van-e az emberi életben szebb, nemesebb, nagyobb, mint az igazi, a tiszta szerelem?

Magát a mesét, drámája vázát, készen találta Vörösmarty népünk egy kedves könyvében, az *Árgírus királyfi* című, XVI. századi költői elbeszélésben, amellyel egy régi magyar költő, a csak nevééről ismert Gyergyai Albert ajándékozta meg irodalmunkat. Hozzá idegenből, olasz földről került, de már az ő kezén magyarrá vált: azok a mesés lények, amelyekkel regéje cselekményét benépesíti, tündérek és ördögfiak, a magyar nép képzeletének termékei, s magyaros mind szellemében, mind fordulataiban maga a tündérmese is. Ez a XVI. századi tündérmese azonban csak a nyers anyagot szolgáltatva Vörösmartynak. Hogy az összecukott szirmú bimbóból kibontakozzék a pompás, ragyogó színű rózsa, a naiv tündérmeséből a magyar drámairodalom egyik remeke, ahhoz két hatalmas költői szellem munkájára volt szükség. Az egyik Shakespeare. Az irodalomtörténet megállapította, hogy a *Csongor és Tünde* Shakespeare *Szent-iván-éji álmának* hatása alatt keletkezett. De Vörösmarty nem anyagot merített az angol drámából, hanem ösztönt vett tőle. Amint más alkalommal megállapítottam, «Vörösmarty géniuszát Shakespeare

bátorította a *Csongor és Tünde* megírására, ő vezette a költői anyagra és tanította meg értékesítésének módjára. Az ő példájára nyúlt Vörösmarty egy régi magyar regéhez, mely a ponyva közvetítésével eljutott a nép ajkára is, s a *Szent-iván-éji álom* pazar költőisége mutatta meg neki a célt, az ideált. Kifejteni a tárgyból mindazt a költőiséget, mely benne rejlik; az idealisztikus képek sorozatát változatosabbá tenni a mindennapi élet tréfás jeleneteivel s ezáltal hatásukat emelni; fellengző, szinte légies érzelmeket nyers komikummal és derült humorral vegyíteni s ezt a tarka egyveleget elárasztani a csapongó képzelet üde, napfénytől csillogó virágaival: ez az, amit Vörösmarty Shakespeare-nél látott. Shakespeare regényes színjátéka megértette vele, hogy a mesék fantasztikus világa is tárgya lehet drámának, — csak a költőnek legyen eleven képzelete életet varázsolni az anyagba.¹

Vörösmartynak volt — s ezen a ponton vette át a munkát a másik hatalmas szellem: maga Vörösmarty. Megihletve Shakespeare-től, lelke művészi adományaival drámává formálta Gyergyai elbeszélését, s a tárgyban rejlő költői magot oly mértékben kifejlesztette, hogy az ő mesejátéka, Gyulai Pál megállapítása szerint, költőiségben méltó párja Shakespeare-ének.

Valóban a *Csongor és Tünde* a kifejezés művészi erejében vetekszik a *Szent-iván-éji álommal*; nyelve zengő, mint amazé, hozzásimul a cselekvény hullámzó hangulataihoz, tele bájjal, zeneiséggel, líraisággal az érzelmes jelenetekben, s fönséggel ott, ahol a költő a filozófia magasságába szárnyal. Páratlanul szép a *Csongor és Tünde* költői nyelve, mindmáig a legszebb magyar költői dikció.

Gyulai, láttuk, költőiség tekintetében a *Csongor és Tündét* magasán az *Árgírus királyfi* fölé, a *Szent-iván-éji álom* mellé állítja. Találhatunk azonban olyan pontot is, ahonnan nézve a magyar drámát még az angolnál is magasabb színvonalon láthatjuk. Ez a *Csongor és Tünde* szimbolizmusa. Míg Gyergyai históriája nem ad egyebet, mint egy szerelmi történetet, s az érdekes, fordulatos, költői ugyan, de mégis csak mese; míg Shakespeare mesedramája a képzeletnek legpompásabb remeke, a világirodalom legbájosabb mesejátéka, de szintén csak mese: a *Csongor és Tünde* mélyén egy filozófiailag megállapított költői eszme rejlik s egészében egy nagy emberi bölcsesség szimboluma. Vörösmarty túlemeli drámáját az esztétikum világán, azáltal, hogy cselekvényét két ellentétes világfelfogás ütközőjévé emeli. Főhősei mellé, akik a maguk eszményi szerelmével és nemes rajongásukkal az idealizmus képviselői, szolgálkban, Balgában és Ilmában, megteremtette a realizmus képviselőit. Amazok finom,

¹ *Shakespeare és a magyar költészet*. Budapest, 1917. 160—161. l.

gyöngéd lelkek, emezek durva, tenyeres-talpas, pórias lények, amazok az égben járnak, ezek lent a földön, amazokat nagy célok, egész lelkekön uralkodó érzések hevítik, emezek a mindennap apró örömeinek élnék s érzékiségük rabjai. Nem ennek a két világfölfogásnak küzdelmét és megbékélését rajzolja a költő, mint egyes esztétikusok tanítják, ellenkezőleg, azt bizonyítja a költött történettel, mennyivel magasabbrendű, fennköltebb, értékesebb az eszmékért lelkesedő idealizmus, mint a földönkúszó, nyers valóhoz tapadó realizmus — ez lesúlyesztí az embert a hétköznapi sarába, az eszményiség és annak kultusza föl-emeli az ideák magas, tiszta világába.

A világnézeteknek ebből a poláris ellentétéből sarjad ki a *Csongor és Tünde* költői eszméje. Hogy a dráma cselekvényén keresztülcsillog valamilyen eszme, amelytől az filozófiai reflexet kap, azt érzi a mesejáték minden gondolkodó olvasója. De mi ez az eszme? A rejtély kulcsát a dráma két legmélyebben járó jelenete adja kezünkbe, a hős találkozása két ízben három misztikus alakkal, a kalmárral, a fejedelemmel, a tudóssal. Mikor először találkoznak, Csongor a keresztúton áll és keresi, kutatja, melyik út visz álmai földére, Tündérországba. Megjelenik előtte sorjában a három gögös, a kalmár, a fejedelem, a tudós, az emberiség életében legnagyobb szerepet játszó erőknél, a vagyonnak, a hatalomnak, a tudományak allegóriái. Elbizakodva erejükben, öntelten lenézik a szerelmes ifjút, hogy a pénznel, uralomnál, tudásnál többre becsüli a szerelmet — hiszen a szerelem

Költők világa, szép tündérvilág.

Mi kár, hogy álom, gyermeknek való . . .

Együgyű lélek a Csongoré, hogy az élet nagy értékei helyett a csalfa, hiú szerelmen kap.

A dráma végén újra találkozik a négy vándor, Csongor és a három büszke férfi. De mi lett belőlük? A dús kalmárból nyomorék koldus, a hatalmas fejedelemből üldözött vad, s a tudós elméje megháborodott a világegyetem nagy problémáinak boncolgatásában. Csongor is meg van törve: Mirigy ármánya nemcsak szerelmesétől zárja el, hanem kísértésekkel is gyötri — de míg a másik három vándor ege örökre elborult, az ő bánatának felhői szakadoznak, s csakhamar forrón süt reá a boldog szerelem napja.

Gyönyörű ez a két jelenet, kivált a második, de mit keresnek a drámában, Csongor szerelmének történetében? A dráma szerkezetében nincs jelentőségük, teljesen anorganikusak, ki lehetne őket hasítani az egésznek legkisebb kára nélkül. Mik tehát? Ragyogó, de céltalan ékességek? Nem, ez lehetetlen. Még csak föltenni is bűn volna, hogy Vörösmarty, ez a tudatos művész, aki előtt szentség volt az irodalom,

üres játékká alacsonyítsa a költészetet! Ha ennek a három allegorikus alaknak nincs szerepe a dráma szerkezetében, akkor kell más hivatásuknak lenni. Van is, s ez nem lehet egyéb, mint megadni a drámának az igazi értelmet, rávilágítani költői eszméjére. Úgy érzem, most már szinte észrevétlenül, de meggyőző fényvel élénk villan ez a költői eszme, — Csongornak és a három gógós vándornak ellentétes sorsából tisztán kicsendül: a szerelem, a tiszta, boldog szerelem a legnagyobb emberi érték, mellette minden más érték eltörpül. Kincs, hír, tudás — amint vagy egy évtizeddel később menyasszonyának írta Vörösmarty:

legyen bár, mint özőn,
A telhetetlen elmerülhet benne,
S nem fogja tudni, hogy van szívöröm.

Ezt az igazi szívörömet, a szív teljes boldogságát, csak az eszményi, viszonzott szerelem adja meg az embernek. Ez az egyetlen igazi érték az ember számára, a többi mind hiú, füst és pára.

A szerelem mindenható erejét példázza tehát Vörösmarty tündérvjátéka. Nincs szakadék, amelyet meg ne járna, nincs akadály, amelyet le ne győzne, nincs ellenség, akit az útból félre ne vetne — de érdemes is minden áldozatra. Ne kutassuk, vajjon ez a filozófia, amely ilyen határozottan leszűrődik a *Csongor és Tündéből*, állja-e a tudományos bírálatot, igazolja-e az etika örökérvényű normáit, s Vörösmarty, ha filozófiai munkát ír, vállalta volna-e ott is ezt a tételét. De Vörösmarty drámájával a költészet világába vezet, ahol a művészet az úr, s célja nem értelmünkre, hanem a képzeletünkre hatni. S valóban ez a történet, amelyből Vörösmarty költői eszméjét kifejti, meghatja szívünket, Csongor sorsában mély életbölcse ség reuelálódik, ez az eszme pedig, ez a bölcsesség költőileg igaz — ennyi nekünk elég.

Láttuk a drámában Vörösmartyt a költőt, láttuk Vörösmartyt a filozófust — de megláthatunk benne egy harmadik Vörösmartyt: az embert. Maga a dráma végső elemzésben nem is egyéb, mint egy nagy vallomás, s az mélyen bevilágít az ember lelkébe. A tündérvjátékban Csongor ajkával maga Vörösmarty beszél; Csongor szavai, amelyek a szerelem gyönyörét-búját olyan megragadó közvetlenséggel tolnácsolják, nem a költő képzeletéből, hanem az ember érzelmvilágából fakadnak, s bennük az ő szerelemre sóvárgó lelke nyilatkozik. Ismeretes, hogy Vörösmarty a huszas évek eleje óta egy mély, eszményi szerelem kését-kínját viselte szívében. Szeretett egy leányt, üdét fiatal, gyönyörűt, de az, az előkelő Perczel-család ifjú hajtása, Etelka, mint elérhetetlen tündérléány állott előtte — a társadalmi és vagyoni ellentét rideg korlátai elzárták a szívéhez vezető utat. A költő, érezve

szerelmének reménytelen voltát, szíve mélyébe rejtette fájdalmas vonzalmát s csak titkon, hangtalanul imádta a leányt. Majd egy évtizednyi idő múlt el szerelmének fakadása óta, régen elhagyta a Völgység bájos vidékét, a kedves leány otthonát, de Etelka képe egyre kísérte, emléke még mindig élt szívében. Így mikor Csongor hosszú bujdosás után visszaérkezik elvadult kertjébe a bűvös fa alá, és marcangoló fájdalomra keserű panaszokban tör ki :

Meddig égsz még e kebelben,
Mint szorult tűz a hegyekben,
Oh, beteg szív régi búja?
Legrettentőbb háborúd
E kebelt még meddig dúlja?
A kívánság elhagyott,
Mely, mint rózsaaJKu méh.
Ült gyönyörnek kútfejénél ;
Mely keservim éjjelébe
Szebb jövőnek küldte fényét,
A reménység elhagyott ;
Csak te vagy hű, csak te vagy társ,
Szűnhetetlen gyöttelelem ;
Tél a szívnek, tél az észnek
Kétségb'ejtő szerelem,
Csak te nem hagysz, s mint sötét por,
Mint felhő a vész elől,
Hasztalan fut szűm előled . . .

ez a fájdalmas keserv magának Vörösmartynak szívéből tör fel : a maga bánatát zokogja el a sóvárgott, de célját nem ért szerelem után. A költő azonban kiemelkedett emberi fájdalomából s mindazt a boldogságot és gyönyört, amelyet maga számára megálmodott, de amelytől a kegyetlen végzet megfosztotta, elárasztotta drámája hősén, s míg neki a szerelemnek csak vágya és gyötrelme jutott, Csongorral fenékgig üríttette a szerelem gyönyörének kelyhét.

Ez az erős szubjektivizmus átjárja a dráma egész szövedékét. A költő hullámnzó kedélymozgalma behatol a mese egyes fordulataiba, s a szerelmeseknek hol szenvedélyesen szárnyaló, hol fájdalmasan megtört hangjában ott rezeg az ábrándjaiban élő férfi szívvilága : sóvárgó vágya és bánatos lemondása, merész álmokat szövögető reménye és csalódott lemondása. Ez a lírizmus, a cselekmény átítatása a szív mélyéről föltörő érzelmekkel, adja meg a *Csongor és Tündének* igazi jellemét, ez teszi a mesedramát emberi drámává — egyben a magyar költészet egyik remekévé.

Császár Elemér.

Az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszus.

(Budapesten, 1931 május 20—24.)

Szellemi életet élő ember számára mindig öröm, ha azt kell látnia, hogy szervesen fejlődő, természetes irányzatok az ő idejében, szeme láttára érnek jellegzetes fordulóponthoz. A világháborút követő belátások és magábaszállások sok régóta, nehezen érlelődő gyümölcsessel kedveskednek a szemlélődő szellemnek. A munka szervezése, ez a régi-régi ábránd is az utóbbi években jutott a tetetöltés stádiumába. Külön tudománnyá vált már, s nemcsak a gyárakban okoz izgalmat, ahol a fölösleges mozdulatok, az elfecsérelt időtörédek ellen végeztet irtó hadjáratot. A tudományos munka megszervezése ellen is fölemeli fejét a megszokás, s annál keserűbben hadakozik, minél nyilvánvalóbban nincsen igaza. Az elefántesont-torony tudós remetéje — néhány kivételes lángelmét, meg a nagyon szűk és könnyen átfogható tárgykör specialistáit leszámítva — lassankint ép úgy a múlté lesz, mint a kézműves, akit kiszorít a jobban megszervezett, mozgékonyabb nagyipar. Nem itt a helye a munkaszervezés megvitatásának; elég annyi, hogy ma legfontosabb gyakorlati célkitűzései: a fölös párhuzamos munka megakadályozása s az idegen nyelveken folyó munka hozzáférhetővé tétele (nyilvántartás), a célok és módszerek revíziója (tudatosítás), a néha lehetséges együttműködés megkönnyítése s általában a nemzetközi tudományos kapcsolatok sűrűbbé tétele.

Ezért volt hiba szemrehányásokat tenni az Értelmi Együttműködés Nemzetközi Intézetének, hogy kereteken, alkalmakon kívül mást nem produkált. Nem is lett volna jó, ha beleavatkozott volna a tudományos munkába, amely a tudósok autonóm missziója; másrészt épen az alkalmas és a keretek váltak ma, az új munkarendszer küszöbén kiszámíthatatlanul fontosakká.

Amikor aztán konkrét feladatok széles fronton való megoldására került a sor, a «coopération intellectuelle» szellemétől ihletett, bár attól személyükben talán távol álló kutatók csoportjai szövetkeztek a munkára. Mintát adott e tekintetben a «Comité international des Sciences Historiques», amelynek ma semmi köze a párizsi Intézethez, de amelynek lelke, Michel Lhéritier valamikor az intézet szakértője volt. A Nemzetközi Történettudományi Bizottság, amely magyar tagjaiul szerencsés kézzel olyan nagy tekintélyű és aktivitású tudósokat választott ki, amilyenek Domanovszky Sándor és Lukinich Imre professzorok, több albizottságában közös munkával oldja meg az egész történettudományt érdeklő kérdéseket (pl. a felvilágosult

abszolutizmus). Az oslói kongresszustól (1928 augusztus) kezdve az irodalomtörténet problémáit is programra tűzte a Történelmi Bizottság s egy kicsiny, de céltudatos irodalomtörténetírói csoport ez alkalommal került szemtől-szembe új feladataival. Ekkor tette meg Henri Tronchon strassburgi professzor azt a magyar szempontból olyan fontos kijelentést, hogy «a magyar tudományosság eredményei oly értékesek, oly gazdagok, hogy kérnie kell egy ezen eredményekről valamely ismert nyelven beszámoló röplap vagy folyóirat kiadását.» A «nyilvántartás» elvének diadala volt ez. Ugyanekkor fogadták el Van Tieghem párizsi professzornak s e sorok írójának egy-egy előterjesztését, amelyek az egyetemes irodalomtörténet kronológiai csontvázának, ill. az irodalomtörténet irodalmának megfelelő módon való közrebocsátását sürgették. De a legfontosabb elhatározás nem az üléseken, hanem a kulisszák mögött történt. A jelenlevők közül néhányan megvetették az azóta oly rohamosan fejlődő Nemzetközi Újabb Irodalomtörténeti Bizottság (Commission Internationale d'Histoire Littéraire Moderne) alapját. Ez a Bizottság hozta létre három évvel később az első nemzetközi irodalomtörténeti kongresszust, amelynek alkotásai Budapesthez, Magyarországhoz fűződnek. S ma már el lehet mondani, hogy amint a Történelmi Bizottság lassankint minden kétely ellenében megvédte, sőt növelte tekintélyét, az Irodalomtörténeti Bizottságnak is csak egy ilyen seregszemle szerezhette meg a most már úgyszólván osztatlan elismerést.

A kongresszus mindenekelőtt abban ütött el az átlagos kongresszusoktól és «Neuphilologentag»-októl, hogy részletkutatások helyett — amelyek mindig inkább folyóiratba valók s rendszerint elszigetelik az előadót közönségétől, amelyet a szóbanforgó kérdés esetleg nem érdekel — az irodalomtudomány nagy létkérdéseit tűzte műsorára. Elnökök és előadók nagy komolysággal mondtak bírálatot módszereik hiányosságai, célkitűzéseik bizonytalansága fölött. Sokan nem féltek válságról beszélni, de mindig azzal a hittel, hogy az irodalom és az irodalom tudománya az élet középponti értékei, s hogy a válságnak oka lehet a közönség vagy a kutató, de semmiesetre sem az, hogy talán elődeink tévedtek s túlbecsülték az irodalom jelentőségét. Ezzel a kritikai vizsgálattal a budapesti kongresszus nemcsak időrendben lett első számú, hanem igazán kezdő, alapvető s (néha a túlzás látszatától sem szabad megijedni) új korszakot nyitó megbeszélés volt.

A Bizottság főtítkárának s magyar megbízottjának előzetes megbeszélésén alakult ki az a terv, hogy az első kongresszus irodalomelméleti, irodalomesztétikai és módszertani kérdéseket tárgyaltasson

meghívott előadókkal, akik a legkülönbözőbb megoldások és irányok képviselői. Így került sokszor vitára a sor a Cysarz-féle metafizikai-szellemtörténeti irány, a formalista s az esztetizáló irány, vagy a hisztorikus-filológiai irány neves képviselői között. Bár ezek a viták természetesen nem végződhetek «ötven százalékos» megegyezésekkel, de alkalmasak voltak a szintézis előkészítésére. Mindenkinek be kellett látnia, hogy az ellentétek nem kiegyenlíthetetlenek s hogy az irodalomtudomány különböző tudományok szövetsége, amelyben sokféle módszerre s rugalmas alkalmazkodásra van szükség.

Másfelől épen az előadásokban polarizálódó végletek bizonyították be legékesebben a nemzetközi kapcsolatok s főképp a pontosabb és közősebb elméleti alapvetés szükségességét. Nyilvánvalóvá vált, — amit sokan régóta éreztünk — hogy tudományunk művelői számára egyazon szó gyakran egészen különböző fogalmakat jelöl. (Nálunk is elkelve a híres «Centre de Synthèse Historique» most kialakuló fogalmi szótára.¹) Meg kellett látsania annak is, hogy többé-kevésbé minden kutató csupán egy-két irodalomban jártas, míg a többiből csak kimagasló csúcsok távlati képét ismeri, ami a mindig példákra épített elméletben is kifejezésre jut s kutató és kutató közé szakadékot ás. Végül az is kiderült, hogy az előadók egy része a tudományos felfogás és kutatás módszereit egy kis szögnyi eltolódással a tanítás módszereivel helyettesítette s ez megint szélesebbre bontotta az eltérések, az árnyalatok legyezőjét.

Ezek előrebocsátása után most már leszálhatunk a krónika szintjére. A kongresszus s ezzel Magyarország sikerét előre sejtette a résztvevők kivételeesen fényes névsorán² kívül az elnökség megalakulása s különösen az elnök, Fernand Baldensperger (Párizs) személye,

¹ A «Centre de Synthèse» évek óta dolgozik a történelemben előforduló fogalmak pontos és nemzetközi érvényű meghatározásán, s ennek a munkának tudományos jelentősége mellett nemzeti fontossága is lehet. Az oslói kongresszuson tanuja voltam, hogy a «nemzetiség» (Nationalité) szó meghatározása körül milyen parázs vita folyt az érdekeltek között. S mondanom se kell, hogy az érdekeltek között az első helyen épen mi, magyarok voltunk, s nagy örömünkre szolgált, mikor a magyarság helyzetét ismerő előadó a szót a nekünk (s az igazságnak) kedvező értelmezésben fogadtatta el.

² Az előadókon kívül itt voltak még: B. Vignola, az olasz közoktatásügyi minisztérium képviselője, G. Belli (Olaszország), G. Charlier és S. Étienne (Belgium), Nelly Nucci, F. Brahmer és F. Bielak (Lengyelország), A. Jolivet, V. Michel (Franciaország), P. Salinas (Spanyolország), M. Ibrovac, M. Marković (Jugoszlávia), H. Brix (Dánia) stb.

aki négy nyelven volt tökéletes ura a vitának s nagy nyugalommal, tapintattal vezette az üléseket. Oskar Walzel (Bonn), a német alelnök finom megjegyzéseivel s gazdag tapasztalatából vett analógiákkal díszítette, élesítette az előadók megállapításait, Wladislaw Folkierski (Krakkó), a lengyel alelnök értékes és rokonszenves egyénisége is elmélyítette, biztonságosabbá tette a kongresszuson uralkodó családias hangulatot. A három nyelven (francia, német, olasz) folyó vitában Baldensperger mellett a kitűnő főtitkár, Paul Van Tieghem (Párizs) állta meg helyét legjobban s ezzel is növelte a kongresszus rendezésében szerzett nagy érdemeit. A kongresszus vezetőségét előnyösen egészítette ki Luigi Russo (Firenze), a másodtitkár, a *La Nuova Italia* szerkesztője s tanítványa Benedetto Crocenak, a világhírű nápolyi esztétikusnak, aki a kongresszuson rövid expozéjával és sok találó hozzászólással vett tevékeny részt.

A megnyitó ülés, amely az Akadémia dísztermében nagy közönsége lőtt folyt le, örvendetesen bizonyította az irodalommal való foglalkozás örök népszerűségét. De még jobban esett külföldieknek és magyaroknak egyaránt az az elismerés, amely gróf Klebelsberg Kuno magyar kultuszminiszter klasszikus tömörségű elnöki megnyitójából hangzott tudományuk felé. Georges Ascoli a *Nouvelles Littéraires*-ben külön is kiemelte ennek a jelentőségét s visszafordította az elismerés sugárkévéjét a miniszter felé, akinek szakértelme és céltudatossága a mai európai politikában egészen kivételes. Nagy visszhangra talált a magyar miniszternek az a megállapítása, amely az irodalomnak mint a közvélemény hordozójának fontosságát emelte ki s a nemzetközi kongresszusok sorozatának folytatására, esetleg nemzetközi tudományos folyóirat kiadására buzdította az egybesereglett irodalomkutatókat.

Ezután Fernand Baldensberger beszélt (franciául, olaszul, angolul és németül) az irodalomkutatás eltérő irányairól (*Divergences actuelles en histoire littéraire*). A háború óta — mint minden szellemi tevékenység — az irodalomkutatás is válságon megy keresztül, éreznie kell, hogy függ más életfeltételektől is. A történelmi érdeklődés krízisét az is magyarázza, hogy a Tér jobban érdekli a mai embert az Időnél. Másrészt viszont azt kell megállapítanunk, hogy az irodalomtörténet népszerűsége versenyez a szépirodaloméval s hogy a historicismus — a «passéisme» — ellenfele: a tett embere is történelmi világnézetnek áldoz, amikor memoárjait megírja... Goethe centenáriuma eszünkbe juttatja az ő felfogását: a művet genetikusan kell megismerni. A különböző kutatómódszerek megférnek egymás mellett, sőt túlzás nélkül azt mondhatjuk, hogy jóformán minden műhöz más módszer kell.

Az elnökség megválasztása után Van Tieghem főtítkár olvasta fel az egyik távolmaradt nagyság, Arturo Farinelli levelét, amely Kölnből érkezett, ahol az olasz professzor az «Istituto italo-germanico di cultura» vezetője: «Mintegy harminc éve annak, hogy a budapesti egyetem tanárai meg óhajtottak nyerni társukul. A lemondás fájdalmas volt számomra, de nem csökkentette szeretetemet a magyarok népe iránt, amely ily nemes kezdeményezésre képes s annyira ég a munka és az élet vágyától. Ha maradt még egy csöpp emlékezőes reám ott, ahol méltóságosan s mégis hevesen folyik a Duna, ez megvigasztal kissé, s kevésbbé fájdalmas lesz számomra, hogy távol kellett maradnom.»

Ezután Thienemann Tivadar pécsi professzor tartotta meg előadását, amelyben német nyelven ismertette *Irodalomtörténeti alapfogalmak* c. nagyértékű könyvében kifejtett irodalombölcseleti rendszerét (*Versuch einer Literaturphilosophie*). A magyar szellemi élet nemzetközi érvényesülésének útján fontos állomás volt ez az előadás, amely irodalomkutatásunk egyik nagy sikert aratott, marandó értékének s a szellentörténeti irány magyar vezérének nyitott új kaput az egyetemes közvélemény legmagasabb fórumára.

Ezzel véget ért a megnyitó ülés.

Benedetto Croce, aki a rendes közlemények sorát megnyitotta, nagy érdeklődés közepett, csevegő modorban bizonyítgatta, hogy irodalomelmélet, «filozófia» nélkül nincs magasabbrendű irodalomtörténet. Különösen érdekes volt, amikor saját tudományos fejlődését tekintette át, rámutatott tévedéseire s illúzióira, amíg végül megtanulta, hogy a német idealista filozófia sokoldalúságára, széles látókörére van szüksége a történetírónak, s hogy a kis körben való specializálódás a közepszerű emberek illúziója (*Metodologia e storiografia letteraria*).

Bernard Fay, az ismert fiatal clermont-ferrandi professzor az «esztétizmusnak» ezen az ülésen uralkodó álláspontját nagy eréllyel és szónoki erővel képviselte (*La compréhension et la perception en histoire littéraire*). Nem annyira a kutatás, mint inkább a felső oktatás lebeg a szeme előtt, amikor azt vitatja, hogy nem történeti adatokat kell átadni a következő nemzedéknek, hanem kifejleszteni benne a remekművek megértésének és élvezésének érzékét. E végből a mai irodalom segítségével ki kell tapogatni tanítványaink irodalmi érzékét s aztán kell nekilátni a nagy feladatnak: a régi klasszikusoknak, amelyeket minden nemzedék megújít a maga számára. Ennek eszköze a «percepciók» gondozása és kifejlesztése (a vers hangzása, a technikai eszközök «nyelvtana», a mű s az író általános «tónusa» stb.).

Mihail Dragomirescu (Bukarest), aki csak a remekművek tanulmányozását engedi meg, a történeti szempont jogosultságát tagadja s a remekművek felismerésére «biztos» kritériumokat állapít meg. A metafizikai törekvés túltengése s ezzel bizonyos gyakorlatiatlanság jellemzi a rendszert, amelynek helyes magva az esztétikai szempont rehabilitálásának korszerű szüksége. Dragomirescu professzor volt a kongresszus legfáradhatatlanabb vitázója, aki minden előadással szemben a maga rendszerét vette védelmébe.

Lorentz Eckhoff (Oslo) előadásában a naturalisták kedvenc módszerét, az analízist támadta s helyette szintézist követelt (*La Méthode synthétique*). Újabb filozófusok, lélekbúvárok és írók idézésével bizonyította, hogy a Lansontól követelt szkepszis helyett a szellemünkbe vetett bizalom lehet vezérszavunk, — az a hit, hogy az intuíció s magunk és tárgyunk iránt érzett szimpátia segítségével megérezzük, hogy hol van témánk csúcsa és középpontja, ahova helyezkednünk kell, ha nem töredékeket, hanem egészet, egységet, lényegét akarunk megismerni.

Az előadóknak ezzel a csoportjával némiképp rokon a nagy zürichi esztétikus, Emil Ermatinger (*Die Idee in der Literaturwissenschaft*). Mióta az irodalomtörténet a szakszerűség sáncjai mögé húzódott vissza, megszűnt a szellemi élet hatóereje lenni. Jelentőségét csak akkor nyerheti vissza, ha visszaszerzi kapcsolatát az étellel, úgy, hogy teljesíti régi hivatását: a költői művek megértését. Minden más irodalomtörténeti munka, mely holt anyag gyűjtésében merül ki, csak előkészítője a tudománynak. Az irodalomtudósnak magának is művésznek kell lennie. Ne kérjen kölcsön módszert a természettudományoktól: szellemtudomány nem lehet el értékítéletek nélkül. Az értékítélet természetesen nem lesz soha abszolút; mindig több tényező eredője s nem vonatkozhatik el az egyéniségtől és a kortól. De minden korra nézve értékessé teszi az ítéletet a módszer és az eleven kapcsolat a kor szellemével. Mert mindaz, ami nincs kapcsolatban a kor életével s így az elvont örökkévalóságba akar emelkedni, minden idők számára élettelen marad.

Josef Nadlerrel, a neves königsbergi «irodalomgeografussal» egyszerre más irányba borzolta a kongresszus vizét a historizmus szele. Nadler professzor előadása (*Literatur, Rasse, Volk*) éles vonalakban foglalta össze ismert elméletét. Nem akar tudni általános elvekről és dedukcióról; induktíve jár el, az elemi tényekből indul ki: az egyes művek magyarázásából. Az, amit több műben rokonnak, közösnek tapasztal, az a közös szerző egyénisége. Több szerzőben közös a néptörzset, fajt jellemző személyiség. Így mehetünk följebb a nemzet

irodalmához, majd az emberiség irodalmához, s valamennyi fokozatot ugyanazzal a módszerrel, ugyanazon kategóriák szempontjából vizsgálhatjuk. Amikor egy-egy népcsoport irodalmát tanulmányozzuk, gondosan ügyelnünk kell a bevándoroltak elkülönítésére (a XVIII. századi Thuringiát nem jellemezhetik Goethe, Wieland, Schiller, Herder alkotásai) s a genealógiai kapcsolatokra. Nagy segítségére van a kutatásnak a különszakadt rokontörzsekkel való összehasonlítás (pl. moseli frankok — erdélyi szászok). Az irodalomtörténet is alakító erő abban a harcban, amelyet az egyéniséget megsemmisítő kollektívizmus folytat a népcsoportok egyéniségre való törekvésével.

Hankiss János (Debrecen) az irodalom és az irodalomkutatás presztizsének válságára igyekezett fényt deríteni s az irodalom és a benne «tükröződő» valóság viszonyát vizsgálta. Arra az eredményre jutott, hogy az irodalom és a valóság nem állhatnak egymással szemközt, mint az ú. n. valóságosság kategóriájában egymáshoz mérhető, jól megkülönböztethető tárgyak: az irodalom az életnek nem képe, hanem atmoszférája, amely nélkül nincs «valóság». Másfelől az irodalom életszükséglet, az olvasó tér és idő korlátait tágítja ki a maga számára. Ezután e kettős megismerés módszertani következményeit igyekezett levonni az előadó (*La Littérature fonction vitale*).¹

Luigi Russo (Firenze) előadását (*Orientamenti della critica letteraria contemporanea in Italia*) Croce döntő hatásának vázolásával vezette be. De Sanctis-szal szemben Crocenak ad igazat, aki szerint a művészi (individuális) formákban nincs haladás, fejlődés. Minden remekmű abszolút, egyéni, egyedülvaló (autogenetico). A történeti kritika és az esztétikai kritika, az «akadémikus» (klasszikus anyagon dolgozó) kritika és a «harcos» (modern tárgyú) kritika ellentéte ma kevésbé éles, mint 25 évvel ezelőtt, aminthogy az újságíró és a tudós ellentéte sem áthidalhatatlan. A ma uralkodó típus: a monografikus, egyénítő irodalomtörténetírás (storiografia di tipo monografico, individualizzante). Russo hangsúlyozza, hogy a kritika nem posztumus, hanem már magában a műalkotásban benne van, immanens. A műalkotásnak csak a kritikában (a szerző vagy az «örök» Olvasó kritikájában) van realitása, mint a testnek a fényben, az álomnak az ébrenlétben. A legnaívabb olvasás is kritikus olvasás. A kritikus nem önmagáért való, új műalkotás mestere (artifex additus artificii), hanem philosophus exortus ab artificii. E ponton Russo eltér

¹ Magyarul: *Irodalom és élet*. (Debreceni Szemle 1931 május és kny.)

mesterétől, Crocétól: a művészi alkotás szerinte nem öntudatlan,¹ nem barbár, nem szenvedélyes, nem romantikus.

Hasonló kiindulási pontról részben párhuzamos úton jutott el más eredményhez Luigi Sorrento, a milánói katolikus egyetem küldötte (*Critica e cultura. Metodo critico e metodo erudito*). Színes és markáns képet fest a tudományos s az ú. n. «kritikai» módszer küzdelméről az utolsó 30 év kimagasló olasz tudósainak pályáján. A két módszer között szerinte sincs igazi ellentét s ezért nem szabad feláldozni egy betűnyit sem a tudományos módszer eddigi eredményeiből.

Eckhardt Sándor (Budapest) a *Revue de Littérature comparée* szellemében azt vizsgálta, mily mértékben lehet Középeurópa vagy jobban mondva: a régi osztrák-magyar monarchia összehasonlító irodalomtörténetéről beszélni. Idézett bizonyos irodalmi jelenségeket, melyek lehetségesnek tüntetnek fel egy ily irodalmi szemléletet (a naív eposz keresése, irodalmi hamisítások vagy a mult dicsőség festésére irányuló konstrukciók, a népköltészet kultusza, a népköltészet és a nemzeti költészet fogalmának összezavarása). A legfőbb közös vonást a dunai népek romantikus irodalmának filozófiamentes politikai jellegében ismeri fel. A dunai népek irodalmának történeti összefüggését Bleyer Jakab már észrevette. Ő azonban Bécs központi szerepét hangoztatja: szerinte minden szellemi mozgalom, könyv vagy irodalmi hatás Bécsen, osztrák színezésben jut el a monarchia népeihez. Ez a kultúrgeográfiai szempont őt Nadler regionális elméletével rokonítja. Most már itt volna az ideje, hogy elnélkedjünk azon is, hogy a magyar irodalom egymagában nem képvisel-e szintén ilyen kultúrzónát. Az eddigi adatok arra vallanak, hogy igen. A tót, oláh és szerb irodalomban egyenlően érezhető, különösen a XIX. században a magyar irodalom, nevezetesen Arany, Petőfi, Mikszáth és legutóbb Ady hatása, és valószínű, hogy a művészi hatáson kívül demokratikus irányuk is közrejátszott népszerűségük elterjedésében. S így nincs igaza Meillet-nek, aki a magyar irodalmat presztizsnélkülinek mondja. Az előadó itt rámutat a kultúrgeográfiai szempont hiányaira s igen helyesen arra is, hogy amikor egy irodalom saját klasszikus kifejezéséhez eljut, a kultúrföldrajzi tényezők jelentősége eltörlődik. Az összehasonlító irodalomtörténetnek tehát számba kell vennie a genie és a divatáramlatok ritmusának váltakozását. Az előadás gazdag belső értékeit tetézte az a körülmény is, hogy idegen szakközönség előtt mutatott rá a magyar irodalom békés és természetes expanziójára.

¹ Vagy legalább is «non un'ingenuità di natura, ma un'ingenuità di conquista». Russo cikkét l. La Nuova Italia, 1931 jún. 20. U. ott Croce előadása is.

Oskar Walzel (*Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters*) ismert módszerét mutatta be, amikor F. Dahn, G. Frenssen, H. F. Blunck és A. Döblin négy összehasonlítható helyét állította párhuzamba, hogy az írói egyéniség jellemzésének nehéz és sok csalódással járó útján pozitív eredményeket, egyre élesebb és finomabb vonásokat érjen el. Előadása nagyszerű demonstráció volt: munkabemutató, amely mégis nyilvánvaló elméleti eredményekkel járt.¹

Nagyhatású volt a szellemtörténeti irányzat egyik jellegzetes és egyéni stílus vezérének, Herbert Cysarznak (prágai német egyetem) előadása (*Dichtung, Geschichte und Dichtungsgeschichte*). Cysarz a szellemiség harcosa, lírikusa, finom megkülönböztetések bőségszárójából adakozó gondolkodója. Ezúttal is tiltakozott materialisztikus és pozitivistá elgondolásoknak a szellemtörténeti időhálózatba való behatolása ellen (az «utóbbi» sokszor jobban megmagyarázza az «előbbi», mint megfordítva, s a középiskolában az irodalomtanítást talán inkább Hauptmannal kellene kezdeni...); hangoztatja, hogy a részek és az egyedek mindig valami szellemi burokok állnak élénk (ha kimondom: «Goethe és Darwin», legalább három, egymás által egyénített értéket neveztem meg: egy bizonyos Goethét, egy bizonyos Darwint s egy bizonyos szellemi korirányzatot). Amikor valamely irodalmi alkotást megítélünk vagy megmagyarázunk, magunkról s korunkról is ítéletet mondunk.² Jellemző az irodalomkutatóknak minden berekből felhangzó himnuszára feladatuk társadalmat és életet alakító fontosságához, hogy Cysarz is a béke dicsőítésével végezte előadását...

L. L. Schücking (Lipese) *Irodalom és szociológia* c. tartott értékes előadást.³

Georges Ascoli (Sorbonne) a történeti módszert veszi védelmébe. Kimutatja, hogy Franciaországban épen a történeti módszer képviselői kezdeményezték a szöveg közvetlen ismeretét s magyarázatát, ami az esztétikai értékelés egyetlen útja. Igaz, hogy többnyire az előadásokban s a gyakorlatban fejtettek ki ezirányú tevékenységet, de igazuk volt, mert az írásban rögzített kommentár sokszor kellemetlenül előtérbe tolja a magyarázó személyét. Egyébként azok,

¹ Az előadás bő kivonatát közölte a Pester Lloyd a kongresszus tartama alatt.

² A halhatatlanság: «Grenzfall eines reellen Vorgangs: des Immerwiederkehrens schöpferischer Kraft in immer neue Gegenwart, eines empirischen Vorgangs, den zu befördern doch wohl die oberste Pflicht der Literaturhistorie bleibt.»

³ Thienemann, Schücking és Folkierski előadásai nem érkeztek be a bizottsághoz.

akik az «abszolút szöveg» közvetlen élvezését tartják egyedül fontosnak, elfelejtik, hogy a szöveg sohasem érvényesülhet történeti magyarázat nélkül. Victor Hugo *Himnusa* (*Chants du crépuscule*) nem érdekelhetné a nem-francia olvasókat, ha nem ismernék történeti háttérét: azt, hogy az 1830-as forradalom esettjeit dicsőíti s a világszabadság eszméjébe kapcsolódik. Végül ismét felhívja a figyelmet arra, hogy sok derék, de középszerű kutató érdeklődik az irodalmi tanulmányok iránt, a nélkül, hogy finom és új esztétikai megállapításokra képes volna. Ami pedig a tanítás szempontját illeti, néhány hatásra képtelen tanár s néhány túlságosan földön-szúzó kézikönyv miatt nem lehet elítélni egy módszert.

Ascoli nagy lepdülettel előadott apológiáját a kongresszus közönsége józan és hasznos ellensúlynak érezte az első nap esztétikai intranzigenciájával szemben.

Végül Wladislaw Folkierski (Krakkó) és Paul Van Tieghem (Sorbonne) a nemzeti irodalom s az egyetemes irodalom (*littérature générale*) viszonyát vizsgálták. Folkierski érdekes példákon mutatja be, hogy ha a nagy irodalmi és szellemi áramlatokat tanulmányozzuk, ki kell lépniünk az egyes nemzeti irodalmak korlátai közül. A renaissance, a romanticizmus kutatói csak úgy érhetnek el eredményt, ha a különböző nemzeti irodalmak történetében ugyanazt az időpontot veszik összehasonlító vizsgálat alá. Még ha a szó szoros értelmében vett irodalmi hatásokat nem tudnának is kimutatni, ez «egyidejűségek» (simultanitás) tanulságai akkor is döntő fontosságúak volnának.

Van Tieghem (*La Littérature générale*)¹ az egyetemes irodalmi kutatás pontos módszerét dolgozta ki és mutatta be. Az irodalomtörténet szerinte azzal foglalkozik, ami az irodalomban történeti, azaz természeténél vagy körülményeinél fogva ok vagy következmény, vagy mind a kettő. Ide tartozik az életrajz, a bibliográfia, a «critique d'attribution» (annak a megállapítása, hogy mely műveket mely szerzőnek kell tulajdonítani) stb. Fontos az irodalmi hatás kérdésének tisztázása is (1. nemzeti irodalmon belül, 2. a görög-latin vagy a bibliai hatás, 3. különböző élő irodalmak között: a) két elem között, «rapports binaires», b) típusok és témák a különböző irodalmakon keresztül). Az egyetemes irodalom kutatása azonban ezeken túl, magasabb szempontról kezdődik. Minden irodalmi alkotás a nemzeti s egyúttal a nemzetközi hagyomány része. Az egyetemes irodalom kutatója számol 1. sugárzó hatásokkal (Rousseau, Schiller, Scott stb.),

¹ Megjelent könyvalakban is ily címmel: *La Littérature comparée* (Coll. Armand Colin, 1931).

2. irodalmi divatokkal (udvari költészet, concetti, érzelgősség, exotizmus, pesszimista realizmus stb.), 3. nemzetközi áramlatokkal vagy örvénylésekkel egy-egy szirt körül (néha több országból indulnak egyszerre), ilyenkor lehet «influence collective»-ről vagy «Zeitgeist»-ről beszélni. A főteendő nem a szintézis. Kisebb problémakomplexumokat kell megoldani (Farinelli: *Romanticizmus a latin világban*. Van Tieghem: *Preromantika a XVIII. században* stb.); műfajok, alapérzések, stílusok, rendszerek kutatása, a szinkronizmusok tanulságainak levonása: ezek a feladatok várnak az egyetemes irodalom kutatóira.

Van Tieghemnek, aki az összehasonlító irodalmi kutatás egyik vezéralakja, elméletét alapos gyakorlatra építő tudós, megérdemelt sikere volt.

Ezzel a közlemények hivatalos sora lezáródott. A záróülés a Bizottság munkájáról számolt be (Van Tieghem) s az elmaradt hozzászólások kerültek sorra. B. Fay Ascolival szemben a maga álláspontját magyarázta, míg Pierre Kohler (Zürich) talpraesett megjegyzéseivel az irodalom s az igazság viszonyát tisztázta s az elmélet elburjánzása ellen küzdött.¹

Végül Fernand Baldensperger mondott elnöki tevékenységének többi mozzanatához méltó záróbeszédet. Nem engedi kicsinyelni a kongresszus eredményeit. Kevesen voltak a választottak, de néha féltucat ember ül le egy asztal mellé s új korszak lendül útjára. A teljes ellentétek polarizálódása ép oly nagy eredmény, mint hogyha «kiegyeztek» volna valamely merev szövegben a kongresszus tagjai. Örvendetes, hogy az ellentétek nem nemzeti kristályosodások, hanem elvi, «filozófiai» kérdések körül alakultak ki. Az ú. n. kis nemzetek irodalmának jelentősége a helyesen értelmezett irodalomtörténetírás egyik posztulátuma. 1840 és 1860 között Jókai és Lenau, Petőfi és Liszt országának az egész intellektuális világ számára nemesi jogai vannak s ezeket érvényesíteni kell. Annak megállapítása után, hogy 2—3 év múlva újabb kongresszus fogja követni ezt az elsőt, az elnök s a tagok nyugodt lélekkel hagyhatták el négynapos munkájuk színhelyét, az egyetem auláját.

Mondani sem kellene talán, hogy a kongresszus megbeszéléseit kidíszítő társadalmi program is hozzájárult, ha nem is az irodalom-elméleti kérdések tisztázásához, de legalább a kongresszus tagjainak melegebb s tartósabb összekovácsolásához. A miniszter fogadóestélyén, a főváros bankettjén, az Operaháznak a magyar zenét és

¹ Lásd Kohler: *L'Étude de la Littérature* (Berne; Les Éditions du Chandelier, 1927).

táncot szerencsésen reprezentáló díszelőadásán, a történészek pompásan rendezett kirándulásain a külfölddel amúgyis élénk kapcsolatot tartó magyar irodalomtörténetíróknak bőven nyílt alkalmuk új szálak szövésére s a régiéek megerősítésére. Benedetto Croce, Walzel és mások felszólalásaiban a magyar kultúra hagyományai s még inkább mai erőfeszítései kerültek előtérbe. A magyar kultúrpolitikának nagy megnyugvására szolgálhat a külföldi szakértők elismerése, s mi jogosan örülhetünk annak, hogy a germánok, az olaszok s a baltiak után ezúttal a francia szellemi élet igazi vezetői is teljes meggyőződéssel kapcsolódhattak bele a kórusba.

Külön öröm volt az a példaszerű egyetértés, amellyel a magyar kutatók — nemzedékre és felfogásra való tekintet nélkül — együtt dolgoztak s minden díszét megadták a magyar tudományos élet homlokzatának.¹

A kongresszussal közeli kapcsolatba került a magyar ifjúság is, amelynek így felejthetetlen, mély nyomokat hagyó élménysorozatban volt része. Eckhardt és Bleyer professzorok a pesti egyetemre hívták meg Baldensperger, Van Tieghem és Nadler professzorokat, akik nagy hallgatóság előtt tartottak értékes előadásokat. Még a debreceni egyetemről is felzarándokolt a kongresszusra a hallgatóság egy csoportja: ez is afféle «első tünet», aminek jelentőségét majd később fogják értékelni.

Különös jelentősége van annak, amikor a közvélemény alakítására legalkalmasabb tudomány legnagyobb tekintélyű tagjai jönnek magyar földre s meggyőződnek a magyar tudományosság életképességéről.

Hankiss János.

¹ A kongresszus rendezőbizottsága nevében itt, a magyar értelmiség előtt külön ki kell fejeznem a bizottság köszönetét mindazoknak, akik a siker érdemét külön-külön és együtt is maguknak követhetnék, főképp Domanovszky Sándor és Lukinich Imre professzoroknak, s Pukánszky Béla professzornak, aki a kongresszus lebonyolítását fáradhatatlan munkabírással és finom tapintattal segítette elő.

IRODALOM.

Havas István versei.

Havas István válogatott versei, 1891—1931. Budapest, 1931. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T., 230 l.

A magyar szellemi élet egyik vezérlőalakja néhány esztendeje érdekes kísérletet tett. Elolvasta a francia szépirodalom legutóbbi évi termésének azt a részét, amelyet valamiféle kitüntetéssel, díjjal koszorúztak Párizsban. A kísérletnek — kacagás lett a vége. Könnyen, elfogultság nélkül meg lehetett állapítani, hogy ez az egész koszorús irodalom alig ér fel a mi irodalmunk közepes részéhez; nálunk közepes írók szebbet, jobbat, maradandóbbat termelnek, mint a koszorús franciák.

Irodalmi életünknek ez a magas szintje amilyen öröndetes, oly nehezzé teszi a komoly, elmélyülő, újságba nem dolgozó (tehát újságtól nem portált) kiváló költő helyzetét. Havas István is, ma élő és dolgozó költő-nemzedékünk egyik érdemes tagja, immár négy évtizede dolgozik a pedagógus s a költő egyként küzdelmes és egyként szépséges pályáján. Díjak, koszorúk repülnének feléje a «művelt Nyugaton»?! Havas szerény, csendes munkás. Szemérmes tartózkodással mindig a második sorban jár, de ez nem árt neki. Költészetének férfiasan mély hangja annál feledhetlenebbül zeng belé az elől ágálók összhangtalan kiáltozásaiba.

Negyven évi termésének ez a gondos és izléses válogatott gyűjteménye teljes kifejlésben állítja eléink Havas Istvánt, a kitűnő magyar költőt. A népmemzeti irány talajából nőtt ki. Költői ideálja, mestere: Petőfi, kinek hatása lírájára eleinte szembetűnő, de kihez ihletért, tanulságért, mint a forráshoz az elfáradozó vándor, mindegyre visszatér. *Te rózsaszál vagy* . . . c. dala 1898-ból a magyar költészet legszebb Petőfi-dalai közé tartozik. De Havas nem Petőfi-egyéniesség. Páthosz, lángolás, harsogás idegen tőle. *Veled akarok lenni mindig* c. dala Gyulai Pál *Szeretnélek még egyszer látni* c. költeményének édesbús hangulatába ringat. Néha mintha más szellem-ujjak nyomaira is bukkannánk költészetében. Egészben azonban Havas István a maga útján járó poéta. Elmélázó, szemérmes, mély. Szerelmi

lírája pályája elején az ifjúság kedves tüzével éget. De ez a húr mégegyszer megrezdül a pálya «végén», a hamvahodó parázsból láng lövell, s pl. az *Elfelejtselek* öt strófájában az őszi lángolás oly megrázó képei tárulnak elénk, amelyek költészetünk legnagyobb alkotásai mellett is figyelemreméltók.

Magyar és modern. Szerelmese a magyar városoknak. Huszonöt magyar város pompás verses dicsőítése után következik Havas István költészetének egyik legegységibb vonása: a rajongás ezért a szép, sokszor félreismert, de mindig ragyogóan szépnek maradó Budapestért. Budapest költője Havas István. Ő mondta először, s igaza van, nekünk ez: a városok városa; Buda, Óbuda, a Sziget, a Várkert, az Országháza, a Dunapart, a Halászbástya, melyen «egypár kőszent álmodik», s a kávéház, melyről Havas már 1913-ban énekelte, hogy ott «a fénynek a gondok királya udvarolgat». Látja Budapestet havas téli éjszakán, amikor a Duna hófehér ruhába' igéző éji esküvőre megy, s száz pirosablak néz utána; február végén, mikor az agg Duna megifjuló szirén s feléje Pestnek csipkés habkarja integet (ámbár Buda szívének álma); júliusi éjszakán, mikor attól fogva, hogy e vidéken várost emelt Pannónia leigázott barbár-fia, az első gőzös füttyéig, a költő végigálmodja e város történetét. Ez a helyes értelemben vett város-költészet, mely a nemzeti kultúra őst nyomait keresi és hangsúlyozza (s nem, a nyugati minták után igazodók módján, a csatornáknak látja a városi élet legjellegzetesebb tüneteit), ez a formás város-kultusz nemcsak költészetünknek újszerű színe, hanem kitűnő eszköz lehet az iskolában is, pedagógiai szempontból is nagyon érdemes munka. Modern, akinek életútja dómok és gyárak közt vezet, és lát, mert mindent megnéz fényivó szeme. Pompás technikai készséggel (legjobb szonett-íróink közé tartozik) rajzol meg mindent, amit lát. Ünnepi ódái (*Arany, Petőfi, Deák, Kossuth, Brunszvik Teréz* láthatók szép galériáján), élmény-versei, fordításai (finnből, németből; Lenau-fordításai nagy hivatottságról tanuskodnak) nemesen egészítik ki ennek az érdemes költői és írói pályának rajzát. Vagy tizenöt kötet vers, próza útjelzői e szép pályának, mely ifjúságnak és felnőtteknek egyaránt adott ízes termést, és a pálya vége felé (hiszen «vég»-ről még szó sem lehet) jellemző szemérmetséggel rajzolta meg költői pályájának túlságosan szerény, de egyébként oly találó rajzát:

Halk trubadúrja voltam a szíveknek,
Kiket az élet gondja megtörött.
Nem kapta szárnyra
Nótám a fáma,

De minek! Vonzott a mély, az örök :
 A dal szülője, anyja egyedül . . .
 Atlantiszként majd az is elmerül.

Nem, ez a kötet még messze van az elmerülés sorsától. Szépségei zengenek a kortársakban, kik az igazi szépségeket nem viszik magukkal, hanem új nemzedékekre örökítik át s azok majd sóhajtvá gondolnak ránk s egy kicsit irigykedve is: «Ezer szenvedések közepe is voltak, akik *akkor — így* daloltak!»

—yi.

Böhm Károly ifjúkora.

Böhm Károly ifjúkori életrajza. Kéziratból kiadta és bevezetéssel ellátta Joó Tibor. Szeged, 1931. — Egyetemi Bethlen Gábor-Kör (Kolozsvár—Szeged) kiadványai, 8. füzet.

Ez a 29 oldalas kis füzet, amely a szegedi egyetemi ifjúság tekintélyes részének háláját nálunk ritka szép módon juttatja kifejezésre, érdemes mindazok figyelmére, akik a magyar szellemi élet kifejlése iránt önzetlenül érdeklődnek. Joó Tibor bevezetése finom lelki megértésről tesz tanuságot s elmond mindent, amit az életrajz megértéséhez tudnunk kell. Méltán emeli ki, hogy az itt közölt életrajz Böhm szellemének kialakulására is nagy világosságot vet, de másfelől híven tükrözi felénk a mult század hatvanas éveinek szellemét, vagyis azét a korét, mikor a romantizmus és az idealizmus uralmát a naturalizmus és a pozitivizmus váltja fel. Ez az életrajz valóban a magyar szellem történetének s Böhm Károly bölcséleti álláspontjának kialakulása szempontjából egyformán érdekes. S mindezen felül félreérthetetlenül bizonyítja azt, hogy Böhm egészen a maga szellemének legmélyét tárta fel akkor, amikor szinte bántó élességgel hangsúlyozta azt a tényt, hogy a filozófus nem lesz, hanem születik. Ez életrajzot, mely egyúttal a legőszintébb vallomás is, megrendült lélekkel olvassuk: szemtől-szembe látjuk itt a 17 éves érzékenylelkű ifjú küzködését a világ csapásai és saját lelkének hitetlensége ellen. A szigorú vallásosságban nevelt gyermek apja halála után az atheizmus karjai között vergődve, ritka energiával folytatja az elkeseredett harcot az elvesztett kincsekért. E harc tüzeiben forr ki első határozott formában a filozófiai élmény a Böhm lelkének legmélyéről, s őlt először formát a bölcséleti rendszer, amely minden ízében organikus szellemi alkotás-ként áll most szemeink előtt. Igaza van Joó Tibornak: Böhm nem

«tudományos ambícióból» válik filozófussá, hanem az élet élményszerű hatására. Valóban, Böhm Károly már 17 éves korában sok keserűség és sok küzdelem között kezdi megélni a filozófiát. Egész bölcséletének a szó legjobb értelmében vett élményszerűsége már ebben a fiatal korban fakad.

Böhm életírása egy istenáldott, rendkívüli tehetség őszinteségével tárja fel előttünk életének folyását, nem titkolva semmit és nem tüntetve fel fontosnak a csekély dolgokat. Valósággal megdöbönt az a biztosság, amellyel a maga nemzeti hivatását már ilyen fiatal korában felismeri, s az a szívósság, amellyel ennek a felismert hivatásnak betöltéséhez felkészülni igyekszik. A maga merevségében állítja már most fel az alternatívát: vagy betöltöm azt a szerepet, amelyre elhívottnak érzem magam, vagy elpusztulok. Ezen elszánás elől háttérbe kell szorulnia minden más érdeknek és más gondolatnak. Egész további életpályáját mostantól fogva ez irányítja s a további küzdelmekhez — amelyek elől Böhm sohasem tért ki, sőt némelykor mintha kereste volna azokat, — ezekhez a küzdelmekhez ez az életre szóló elszánás ad erőt.

Még csak két pontot szeretnék ebből a rövid életírásból kiemelni. Az egyik nemcsak Böhm, hanem az egész korszak szellemének megismerése szempontjából érdekes. Az t. i., hogy a szellemi tevékenység első erőteljes megindulásához az első lökést Böhmnek is, mint a korszak sok más kiváló elméjének, Lessing tanulmányozása adta meg. Annak a nemzedéknek kiváló tagjai nagy szeretettel merültek el e nagy és szellemes kritikus műveinek tanulmányozásába s különösen a protestáns theológia művelői köszönhettek sokat munkái tanulmányozásának. A másik pont Herbart hatását illeti. Herbart eleinte határozottan háttérbe szorította Kant criticizmusát, s Böhm később is nem egyszer emlékezett meg bizalmas beszélgetései közben szeretettel Herbartról, akinek metafizikájába oly szívesen merült el ifjú éveiben. E metafizika nagy hiányait azonban kritikai elméje korán észrevette s Kant tanulmányozása megmutatta a biztos utat, amelyen Böhmnek haladnia kellett.

A kis füzet kiadásáért illesse hála a kiadó Bethlen Gábor-Kört, valamint a sajtó alá rendezés munkáját teljesítő Joó Tibort.

Bartók György.

A magyar irodalomról a — franciáknak.

Hankiss et Juhász: *Panorama de la Littérature Hongroise contemporaine*. Éditions Kra. Paris, 1930., 348 lap.

Hankiss János, a debreceni egyetem tanára, és érdemes munkatársa, Juhász Géza, nehéz feladatra vállalkoztak, mikor a Krikiadványok során körképet, panorámát tártak a magyar irodalom utolsó hatvan esztendejéről a franciák elé. Ha könyvük végén megnézzük a bibliográfiát, hogy lássuk, mi az az anyag, amelynek ismeretét témájukkal kapcsolatban a francia olvasó részéről feltételezhatték, azt kell mondanunk: szinte semmi. A magyar irodalomnak alig néhány művét (Petőfi, Jókai, Madách) olvashatják a franciák fordításban, s ilyen körülmények között egy ismeretlen országban kellett kalauzolniok azt az olvasót, akiről tudvalevő, hogy mindenkinél kevesebb jártassága van a földrajzban és nem szívesen ismerkedik idegen népekkel, azok sajátos szellemébe pedig egyáltalában nem is kíván behatolni. Régebben a jó Kont Ignác szorgalmasan irogatott magyar irodalomról a franciáknak, azonban úgy próbálta ezt hozzájuk közelebb hozni, hogy mindazt, ami itt történt, szinte egyenesen a nagy francia irodalom hatására keletkezettnek mutatta be. Hankissék ettől a ferde beállítástól mentesek: ők igen erőteljesen kiemelik irodalmunk eredeti szellemét, amely még a külföldi hatásokat is teljesen magyarrá tudja átalakítani. Azonban tisztában vannak azzal, hogy ez a föld és ennek szellemi élete a franciák számára elsősorban *terra incognita*, exotikum, s ezért maguk is bizonyos regényes köntösbe öltöztetik tárgyukat. Igyekeznek benne a szokatlan, megkapó és dramatikus mozzanatokat kiemelni. Úgy tesznek, mint a múzeumi cicerone, aki tudatosan elsiklik sokszor egy-egy igen értékes műtárgy vagy emlék mellett, hogy másokat aztán annál nagyobb lelkesedéssel állítson a nézők szeme elé. Van ebben az eljárásban valami önkényesség, amely néha kissé túlzó mondatokra készíti a szerzőket s mosolyt kelt a magyar olvasóban. Egyik jegyzetben pl. (28. lapon) azt mondják, hogy az Alföldön lépten-nyomon lehet találni olyan egyszerű munkásokat, akik letették az érettségi vizsgálatot. Egy lappal odább pedig azt olvassuk, hogy Shakespeare-nek oly nagy kultusza van nálunk, hogy még a háború alatt is hetenkint két-három estén át az ő darabjait játszotta a Nemzeti Színház. Általában azonban, dicséretükre legyen mondva, kitűnően eltalálják azt a módot, ahogy az idegen olvasót némileg tájékoztathatják a magyar élet és a magyar irodalom jelenségeiről. Tudvalevő, hogy az idegen főtörekvése arra

irányul, hogy az idegen irodalom alakjait és műveit lehetőleg a saját irodalmi életének jelenségeire írja át. Nekünk tehát talán furesa, ha azt olvassuk, hogy Kemény a magyar Balzac, vagy Babits a magyar Gautier s Gyóni a magyar Déroulède stb., de bizonyos, hogy a francia olvasónak ez némi fogódzó arra, hogy a különben levegőben lebegő írók valami konkrét értékkel ruházza fel és rögzítse a maga fogalmi világában.

Külön ki kell emelnünk a szerzők stílusának elevenségét és franciás világosságát. Könyvük teljesen ment a tudós nagyképűségtől. Tisztában vannak azzal, hogy az irodalmi kritika is irodalom, s ettől a franciák akkor sem hajlandók tágítani, ha idegen irodalmakról van szó. Mindnyájunknak emlékezetében van Taine angol irodalomtörténete, vagy Vogüé nagyszerű könyve az orosz regényről. Ott, ahol ilyen pompás művek szólnak egy-egy idegen irodalomról, olvasatlanul teszi félre az olvasó azt a művet, amely irodalmi igények nélkül, száraz tudományos elemzést akar elébe adni. S valóban Hankissék könyve úgy olvastatja magát, mint valami érdekes regény. Egy nagyon tehetséges és nagyon szerencsétlen, mert belső ellentétben gazdag nép regénye ez a könyv. Miután a szerzők egy pompás és világos vonalú bevezetésben vázolták a magyar irodalmi élet törekvéseit Szent Istvántól a kiegyezésig, három képben — egyetlen dinamikus triptychon! — festik meg az életnek és világfelfogásnak azt a nagy átalakulását, amelyen a magyar szellem 1867-től 1929-ig keresztülment s ahogyan ez nyomon kísérhető az irodalmi művekben.

Az első rész a magyar realizmus (1867—1900) jellemzése. Persze itt is, mint mindenütt, azokat a mozzanatokat keresik a szerzők, amelyek az újnak a tükrözői, amelyekben tehát nem a régi törekvések élnek tovább, hanem az új élet új vágyai találnak kifejezést. Magyar ember, akinek a szemében talán ez az új nem ér föl a réginek az értékével, s aki többre becsüli ennél azokat az írókat, akikben Petőfi és Arany nemzeti klasszicizmusának nemes hagyományai élnek tovább, természetszerűen hajlandó tiltakozni könyvünknek ez ellen az iránya ellen. Innen van, hogy konzervatív körökben sokan rossz néven vették a szerzőknek, hogy — mint mondták — kevés helyet szentelnek a nemzeti hagyományok őreinek s velük szemben túlságos szeretettel foglalkoznak az újnak, a nemzetközi jellegű irodalomnak képviselőivel. Holott ez a tény tárgyuk természetében rejlik. Nekik egyrészt arról kellett szólniok, ami új volt, ami kezdeményezés volt a magyar irodalmi életben 1867 óta, másrészt kétségtelen, hogy ebből a szempontból jól és arányos világításban látták meg irodalmunk jelenségeit, amelyek között épen ott szerepelt egyik főtényezőként

a nemzeti klasszikus hagyományoktól való elhajlás. Hankissék a magyar életnek ezt az átalakulását, sőt dekadenciáját látják és találoán jellemzik. Értékelésük inkább konzervatív, mint újító, de nem húnyhattak szemet még az olyan jelenségek előtt sem, amelyek talán nekik sem kedvesek, de történelmi fontosságuk vitán felül áll. Könyvüket nem írták pártos lélekkel, s ami szintén igen fontos; nem írták pártos magyarok, hanem közömbös idegenek számára. Ebből a szempontból nézve nagyon érdekesek és sikerültek azok a képek, amelyeket az egyes fejezetek adnak az olvasónak. Vajda Jánosban a nagy élet vágya zokog náluk, amely nem találja helyét a régi keretek között. Vele kezdődik irodalmunknak elszakadása az Arany—Petőfi klasszicizmusától és a népre támaszkodó nemzeti irányától. Magyar ez az irodalom is, de van benne valami fensőbbeség: az író tudatosan távol tartja magát a néptől, a tömegtől. Tolnaival és Ambrussal a városi élet alakjai és problémái vonulnak be irodalmunkba, ahol eddig inkább a falu iránt volt érdeklődés. Mikszáth műveiben sikerült képét kapjuk az illuziótlan ember mosolyának, s Gárdonyit úgy látják, mint a csendes hétköznapok epopoeájának énekesét. Herczeg Ferenc folyton emelkedő művészete pedig szép példa szemükben arra, hogyan tette magyarrá ez a föld az idegen nemzetiségek fiait s hogyan vállaltak ezek életre-halálra közös sorsot a magyarsággal.

A második fejezet az, amelyben szemelláthatóan a legnagyobb szeretettel merültek el a szerzők. Ebben az 1900—1919-ig tartó időszakról van szó, melyet korunk irodalmában a «nagy korszak»-nak neveznek. Adyval egészen újszerű hangok váltak úrrá költészetünkben. Az Adyról szóló fejezet egyike a könyv legsikerültebb részeinek. Az idegen olvasó is megérezheti belőle ennek a különös költőnek szokatlan és magyar ízét. De sikerültnek kell mondanunk a Móriczról és az új lyrikusokról írott részeket is. Az pedig éppen dícséretükre válik, hogy meg tudták látni és kellően értékelik Prohászkanak az egész magyar életre és szellemre való nagy hatását és jelentőségét.

A harmadik részben Babits és Szabó Dezső a protagonisták, kiknek művei beható méltatásban részesülnek. Azt hiszem, hogy a magyar *poeta doctus*t túlbecsülik, de Szabó Dezső fanyar és végletek között hánykolódó egyénisége jól tűnik ki a róla szóló részből. A legújabb jelenségekről, ideértve az erdélyi magyar irodalmi törekvéseket is, igyekeznek Hankissék megbízható képet rajzolni. Helyzetük persze itt még nagyon nehéz, hiszen igazán távlat nélkül kell látniok. De higgadtság és önmérséklet jellemzik értékelésüket. Meglepő és sajnálatos, hogy néhány érdemes nevet alig, vagy éppen sehogy sem említenek föl.

A könyvet azzal a megnyugvással tesszük le kezünkből, hogy vele vonzó kalauzt adtak az idegen olvasó kezébe, mikor az első sorban a mai irodalom iránt érdeklődik. Hancsics és Juhász hozzáértéssel elemzik a magyar talaj összetételét, amelyből ezek a sokszor különös növények kinőttek. S az idegen utazónak, aki a magyar erdő fáira kíváncsi, szeretettel és elmélyedéssel mutogatják az évszázados fákat és a zsenge hajtásokat egyaránt. Mindegyikről meg tudják mondani, miben rejlik különösségük, milyen a viráguk színe és illata, s megtalálják a kapcsolatot köztük és tápláló talajuk között. Ha kifogást akarnék tenni kalauzolásuk ellen, azt mondanám: inkább túlságosan sokat, mint keveset mutogatnak. Azt hiszem, itt a kevesebb valóban több lett volna. A magyar büszkeség mindent meg akart mutatni a közömbös idegennek, aki olvasmányai során a magyar erdőbe került. Azt hiszem, szellemi valónk képe élesebb és határozottabb lett volna, ha a szerzők souverain módon mernek nagyobb változtatásra vállalkozni és csupán azokat a műveket mutatták volna be, amelyek legjellemzőbbek egyrészt a magyar szellemre általában, másrészt a mai magyar életre. A konzervatívok és az újítók táborából néhány markáns alakot rajzoltak volna meg. Így a kép kissé zsúfolt és a részletek finomságai néhol elnyomják a kontúrokat, — elfeledtetik a nagy egységeket. Azt lehetne mondani, hogy a részletek miatt e könyv magyar nyelven való megjelenése is kívánatos volna. Annyira könnyen olvasható, élvezetes mű.

Örülünk kell, hogy a mai irodalmak francia panorámájában ilyen gazdag és szerető elmélyedéssel rajzolt kép szemlélteti a magyar irodalmat.

Nagy József.

Válasz Farkas Gyulának.

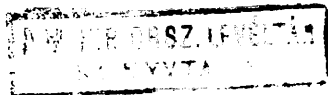
Farkas Gyula a Budapesti Szemle júliusi számában szót emel az ellen a kritika ellen, amelyet nagy művéről, *A magyar romantikáról* folyóiratunk júniusi számában írtam. Tulajdonképpen nincs okom az ellenbírálattal szóba állani. Farkas ellenbíralatában nem azok a pontok súlyosak, amelyekben fölfogásomat és állításaimat cáfolja — igazi célkitűzése magasabbrendű: egyfelől kritikai eljárásomat «minősíti», az önérzetében megbántott író fájdalomával, a régi recept szerint «suaviter in modo, fortiter in re» — ehhez neki joga van, s eszem ágába sem jut tiltakozni ellene; másfelől azt próbálja igazolni, hogy a vállalt föladatait megoldotta, vagy legalább is megkísérelte megoldani, vagyis hogy jó könyvet írt, míg én bírálatomban mindennek az ellenkezőjét iparkodtam igazolni —

ez meg olyan kérdés, amelyben mindenkinek van joga ítélni, csak két ember szavának nincs súlya: az övének és az enyémnek. Akit érdekel a kérdés, olvassa el a három írásművet, Farkas könyvét és a két bírálatot, azután döntsön maga.¹

Csak két kifejezése ellen akarok tiltakozni. Az egyik, hogy nem *átálltam* más helyen 52 téves állítását jegyzékbe szedni. *Átallani* erős szó! Akkor használjuk, mikor meg akarunk bélyegezni valamilyen erkölcsbe ütköző vagy legalább jogtalan eljárást. Bízom benne, hogy F. Gy. tollán akaratlanul csúszott ki a szó, s meglegszem a tény pusztá megállapításával. A másik súlyosabb. Azt mondja, hogy mindenesetre *eleve is tudtam*, hiszen bírálatomban magam írom, hogy *«könyve téves és zavaros állítások halmaza.»* Először is ezt így nem írtam. Szószertint így szól a bevádolt hely: *«Eleve is tudjuk, hogy a könyv okfejtése teljes sikert nem érhet el»*, s ezt nem előljáróban írom, bírálatom elején, mint ahogy az ellenbírálat olvasója gondolja, hanem miután hét lapon keresztül megpróbáltam igazolni módszerének hiúságát s ebből megállapítottam, hogy ilyen úton nem lehet sikert elérni. De nem ez a fontos, hanem az, hogy F.-nak ebben a vádjában finoman elrejtett gyanúsítás lappang: az, hogy elfogult voltam iránta s mint rosszakarója a könyvét azzal a szándékkal vettem kezembe, hogy tönkretegyem. Valóban elfogult voltam F. iránt könyve elolvasása előtt — de éppen az ellenkező irányban, mint ahogy F. sejteti. Ha ezt más nem tudja is, Farkas Gyulának tudnia kell: volt alkalma meggyőződni róla.

Császár Elemér.

¹ Kritikusi módszerét, bírálataim egyes állításainak cáfolásában követett eljárását csak egy példával világítom meg. Bírálatomban azt írom, hogy *«F. Gy. a hatást nem tudta igazolni, valójában meg sem kísérelte»*, pár sorral alább meg: *«Meddő vállalkozás F.-é»*, mikor *«megkísérli»*. Ez szerinte ellenmondás, s ilyenektől hemzseg bírálatom. Szerintem itt nincs ellenmondás. Azt akartam ezzel mondani, hogy F. Gy. megkísérelte ugyan a kimutatást, de olyan szegényes, gyatra módon, hogy az kísérlet-számba sem megy. Azt hiszem, az érdekelten kívül mindenki így is érti.

DEÁK FERENC.

— Bevezetés Deák Ferenc válogatott műveinek kiadásához. —

Feladatomban, hogy Deák Ferenc beszédei és iratainak e kötetbe foglalt gyűjteményéhez bevezetést írjak, úgy vélek legjobban megfelelni, ha élete s működésének képét legjellegzetesebb vonásaiban az olvasó elé állítom. Mert a legkéesszólóbb méltatásnál is jobban jellemzik a nagy férfiút élete, mely emberi s államférfiúi jellemének tükre, és azok a beszédek és egyéb megnyilatkozások, melyek hatásuk által korszakot alkottak hazánk történelmében.

Deák 1803-ban született a zalamegyei Kehidán, köznemes és középbirtokos családból; tanulmányait a hazában végezte, nem járt a külföldön, nyilvános működésének iskolája olvasmányai mellett az ősi vármegye lett, amelyen szeretettel csüngött akkor is, mikor meghasonlott vele. A megyegyűléseken már fiatalon nagy szerepet vitt s bizonyos közismertségre tett szert, úgy hogy mikor testvérbátyja, Antal, ki Zala megye egyik követe volt a pozsonyi diétán, betegsége miatt 1833-ban megvált a követi állástól, barátaitól búcsúzva azzal vigasztalhatta őket, hogy küld ő maga helyett egy olyan fiatalembert, akinek kisujjában több van, mint az ő egész személyében. Deák Ferencet tehát némi hírnév előzte meg az országgyűlésen, s követtársai csakhamar meggyőződtek róla, hogy bátyja igazat mondott.

Deák Ferencnek sikerült rövid idő alatt nemcsak a közfigyelmet magára vonnia, hanem tckintélyre, sőt vezető szerepre emelkednie. Különös buzgalommal és lelkesedéssel szentelte magát az úrbér megszüntetése, a jobbágyság felszabadítása s a földtehermentesítése kérdésének. Lángoló szavakkal követelte nyolcszázados alkotmányunk nyolcszázados igazságtalanságának jóvátételét, mert a közboldog-

ság nem lehet általános, a nemzet virágzása nem képzelhető, ahol még a személybeli bátorság is csak kiváltság, ahol azt csak a kisebb rész gyakorolja kizárólag!»

Akik az úrbérmegváltást úgy tüntetik föl, mint csak az 1848.-i felbuzdulás és a Kossuth ékesszólásának gyümölcsét, azok feledik a hathatós munkát, melyet e téren a közvélemény előkészítése érdekében Deák Ferenc már a harmincas években kifejtett, bár az, amit akkor az úrbéresek érdekében törvénybe iktattak, még korántsem felelt meg annak a célnak, mely a rendi országgyűlés szabadelvű ellenzékének szemei előtt lebegett.

Országgyűlési szereplése Deáknak oly jogászi hírnevet szerzett, hogy az 1840.-i diéta berekesztése után az új büntető-törvény kidolgozására kiküldött bizottságban ő is helyet foglalt és fontos feladatot teljesített. A külföld is elismerte a létrejött munkálat jelességét, mely azonban a főrendek s a kormány ellenzése miatt törvénné nem válhatott.

Mint az úrbérmegváltás, úgy a közteherviselés is lelkes apostolra talált Deákban. Az 1843.-i országgyűlést megelőzőleg kijelentette, hogy csak úgy vállalja el Zala megye követi megbízását, ha a közadózást a követeknek adandó utasításba fölveszik. Akkor még a nemesség nagyobb része ridegen ragaszkodott privilégiumához, s így a Deák megválasztása követte heves harcot idézett föl, melyben a küzdő felek egyike sem mondott le a választásoknál hagyományosan meggyökerezett visszaélések és erőszakoskodások igénybevételéről. Így aztán a választásnál több emberélet is áldozatul esett, ami a nemesen érzékeny Deákot arra készítette, hogy a megbízást visszautasítsa s legjobb barátainak rábeszélése, kérielése, sőt neheztelése sem volt képes elhatározását megingatni. Így a megnyílt országgyűlésnek nem lehetett tagja, sőt — miután Zala megye helyébe mást nem akart választani — a megyét csak egy követ képviselte. Távolléte nagyon érezhetővé vált a diétális tanácskozások zavaros menetében.

E közben Deák a falusi visszavonultságot annyira megkedvelte, hogy az 1847.-i országgyűlésre sem volt hajlandó mandátumot vállalni. De azért nagy része volt a szabadelvű

ellenzék ezévi programjának megszerkesztésében, mely azután az emlékezetes 1848.-i törvényekben valósult meg s valóban mint a közvélemény jelöltje foglalta el az igazságügy-miniszteri széket az e törvények végrehajtására gr. Batthyány Lajos elnöklete alatt alakult parlamentáris kormányban.

Bár nem tért ki a reá váró súlyos feladat elől, Deák az egyaránt kitűnő, de gondolkozásuk szerint sokban különböző férfiakat magában egyesítő 1848.-i kormány ama tagjai közé tartozott, kik — mint Széchenyi is — el nem ragadtatva magukat a forradalmi láztól, világosan látták a fenyegető veszélyeket is és több aggodalommal, mint reménnyel néztek a jövő elé. Amíg hivatalban volt, mindent elkövetett a forradalmi időkben fölburjánzott túlzások mérséklésére s a ránkényszerített védelmi harcnak a majdani kiegyenlítés útját nyitva tartó irányítására. A minisztérium lemondása után is híven kitartott a nemzeti ügy mellett, akkor is, mikor az összeütközés a nemzet s az uralkodóház között immár nyilvánvaló volt, részt vett a Bécsbe az uralkodóhoz s Bicskére Windischgrätzhez menesztett küldöttségben, de mikor a Debrecenbe menekült országgyűlés az olmtüzi manifesztumra a függetlenségi nyilatkozattal válaszolt, Deák visszavonult a közpályától. Érezte, hogy nincs benne semmi a forradalmi vezér tulajdonaiból s a nemzet szerencséjére fenntartotta erejét oly idők számára, melyekben lényé egész megalkotásánál fogva éppen neki kellett hazáját egy boldogabb idő felé vezetnie.

Habár ilyenképen forradalmi szereplésének külső képe nem sokban különbözött a Batthyányétól, valami szerencsés ösztön a hatalmat visszatartotta attól, hogy a győzelmi negéd és bosszúvágy tobzódásai közepett is Deákhoz hozzányúljon ; sőt a Schwarzenberg-kormány igazságügyminisztere, Schmerling, már az ötvenes évek elején meghívta őt, hogy vele állítólag az igazságügyi reformok iránt értekezzenek. Deák a meghívást udvariasan, de határozottan visszautasította.

Általában mindinkább kialakult s mind többekre gyakorolt hatást Deáknak az a felfogása, hogy az abszolút kormányzati rendszerrel szemben a nemzetnek a teljes passzivitás álláspontjára kell helyezkednie. Akik e rendszernek

szolgálataikat felajánlották, azok honfitársaik becsülését vesztették el; akik az emigráció reményétől elvakítva s külföldi beavatkozást várva forradalmi conspiratiókra adták magukat, bitóra vagy börtönbe jutottak; a konzervatívok, kik ismételve megkísérlették emlékiratokkal férközni hozzá az uralkodó jobb belátásához, visszautasításban, sőt korholásban részesültek. Egyedül a passzivitás politikája volt az, mely semmit föl nem adva az erőszakos elnyomás rendszabályait is el tudta kerülni.

Mikor az abszolutizmus már némileg enyhült s társadalmi téren bizonyos szabadabb mozgás kezdett érvényesülni, sorra került az Akadémia alapszabályai revíziójának kérdése is. Deák, ki már 1837 óta tagja volt az Akadémiának, emlékiratot dolgozott ki, melyben a kormány tervezett rendszabályaival szemben az alapítók rendelkezéseinek tiszteletben tartása mellett szállt síkra, s ez az emlékirat a Széchenyi felszólalásával egyetemben lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy az Akadémia magyar jellege fenntartassék s a kormány beavatkozási joga minél szűkebb körre szoríttassék.

Az ötvenes évek vége felé Deák mind több időt töltött Pesten s mind többet érintkezett politikusokkal, közöttük több, az emigrációból kegyelemmel hazatért s az emigráció álmaiból kiábrándult honfiakkal is, és egyúttal a br. Kemény Zsigmond révén bizonyos összeköttetésbe lépett a Pesti Naplóval. Így ő, a nélkül, hogy erre igyekezett volna, középontja és irányítója lett annak az országban mindinkább terjedő felfogásnak, mely a passzivitás szigorú megőrzése mellett elvül vallotta azt, hogy bármely kibontakozásnak és kiegyenlítésnek csak az 1848.-i törvények föltétlen elismerése lehet alapja.

Mikor Ausztria 1859.-i veresége az olaszországi harc-tereken megtörte a Bach rendszerének uralmát s Ausztria kormánypolitikájában a fordulat elkerülhetetlenné vált, többen a magyar konzervatívok közül elfogadták a pénzügyi egyensúly és államhitei helyreállítása érdekében kibővített birodalmi tanácsba (Verstärkter Reichsrat) való kinevezést és ott csakhamar vezető szerepre emelkedtek. Így sikerült a magyar és osztrák konzervatívok bizonyos szövetségének

létrehozni az 1860 október 20.-án kibocsátott úgynevezett októberi diplomát. Ez az okmány, mely egy korszakos és állandóságra hivatott reform tetszetős külszínével jelent meg, a magyar alkotmányt — az 1848.-i közjogi törvények teljes mellőzésével — 1847.-i alapon akarta restaurálni; kilátásba helyezte az országgyűlés összehívását, visszaállította a törvényhatóságokat, a kancelláriát és a helytartótanácsot, a magyar hivatalos nyelvet, a régi magyar törvénykezést is, és visszacsatolta az 1849-ben elszakított bánágot s vajdaságot; de viszont fenntartotta az addigi — császári közegek kezében levő — pénzügyi adminisztrációt, megoldatlanul hagyta Erdély, Horvátország és Fiume kérdését s az újra szervezendő birodalmi tanácsot jelölte meg mint azt a testületet, amelyet a birodalom összességét érdeklő ügyekben az elhatározás joga megillet. E diploma alapján nevezte ki az uralkodó magyar udvari kancellárjává b. Vay Miklóst, tárnokmesterré s egyúttal a helytartótanács elnökévé Mailáth Györgyöt, tárcanélküli magyar miniszterré gróf Szécsen Antalt és országbíróvá gróf Apponyi Györgyöt.

Aki a magyarországi közvéleményt ismerte, nem kételkedhetett abban, hogy a nemzet az októberi diplomát alkotmánya helyreállításának tekinteni nem fogja s abban megnyugvást nem fog találni. Azonban Deák és hívei egyetértettek az országos közvéleménnyel abban, hogy a följánlott alapra rá kell lépni, mert már a törvényhatóságok visszaállítása is módot nyújtott a közélet megújítására, és az összehívandó országgyűlés lesz illetékes a diplomában följánlott megoldás el- vagy el nem fogadása iránt nyilatkozni.

Az első kérdés, melyet a diploma alapján működésbe lépett s csak ideiglenesnek tekinthető kormánynak meg kellett oldania, az volt, hogy mily alapon történjenek a képviselőválasztások. A nemzet álláspontja természetesen az 1848.-i törvényhez való ragaszkodás volt; a kormány, egyrészt mert a 48.-i törvényeket elismerni vonakodott, másrészt mert szélesebb alapra fektetett választásoktól jobb eredményt várt, valami oktrojra gondolt, melynek eszméjét Zsedényi útján hírlapi cikkekben próbálta szárnyra bocsátani. Az eszme határozott és általános visszautasítással találkozott, s miután a

kormány maga beleegyezett egy december hóban Esztergomban a primás elnöklete alatti értekezlet tartásába s ez az értekezlet — bár azon Deák meg nem jelent — egyhangúlag az 1848.-i törvény megtartása mellett nyilatkozott, a kormány kénytelen volt a választási eljárást lényegileg annak a törvénynek megfelelően szabályozni.

A választások megejtése előtt két dolog történt, amely a hangulatot mindkét részen, úgy a kormány, mint a nemzet oldalán elrontotta. Az egyik az újra feléledt törvényhatóságok magatartása volt; legnagyobb részök éles feliratokban tiltakozott az alkotmánynak az októberi diploma által megkísérlett megcsönkítése ellen és követelte a teljes jogfolytonosságot a 48.-i törvények elismerésével. A másik az ú. n. februáriusi pátens kibocsátása volt, mely által a konzervatívok segítségével az államminiszteri állásba jutott Schmerling lovag a birodalmi tanácsból valóságos központi parlamentet alkotott s annak javára elkobozta a magyar országgyűlés adó- és ujoncajárólási jogát.

Ez időben Deák Ferenc — kit Pest belvárosi kerülete jelölt képviselőjéül — fontos személyes szerepet vitt az Apponyi országbíró elnöklete alatt 1861 januárius végén összeült országbírói értekezleten, melynek munkálata szolgált azután törvénykezésünk zsinórmértékeül, összeegyeztetve a régi magyar jogot az abszolút uralomtól jogéletünkben teremtett helyzettel.

Amint előrelátható volt, különösen a februáriusi pátens hatása alatt a képviselőválasztások teljesen ellenzéki országgyűlést eredményeztek, melyben a pártokat csak az különböztette meg, hogy egy rész — a Deák vezetése alatt — bár szintén el nem ismerve V. Ferdinánd és Ferenc Károly lemondásának s a Ferenc József trónralépésének törvényszerűségét, mégis a tényleges uralkodóhoz intézendő felirattal kívánt a megnyitó trónbeszédre válaszolni, míg a másik törvényes uralkodó hiányában határozatba kívánta foglalni a nemzet ítéletét a multakra s kívánságait az alkotmány helyreállítására nézve.

Már az országgyűlés megnyitása körül bonyodalom támadt, melyet főképp a Deák szava oszlatott el. A kormány —

ebben is ellenkezvén a 48.-i törvények rendelkezésével — nem Pestre, hanem Budára hívta össze az országgyűlést, ami a képviselők túlnyomó részének heves ellenzésével találkozott. Deák kijelentette, hogy ha magára marad is, fölmegegy a megnyitásra, mert nem akarja, hogy a képviselőház maga akadályozza meg az országgyűlés munkásságának megindítását. Megegyezés jött létre Béccsel, amely szerint Apponyi országbíró mint királyi biztos a budai várpalota tróntermében fogja — királyi üzenet formájában — a megnyitó beszédet az országgyűlés tagjai előtt felolvasni s azután a két Ház Pesten fogja folytatni tanácskozásait.

A határozati párt vezérének, a még Deáknál is népszerűbb gróf Teleki Lászlónak az egész országot lesújtó öngyilkossága miatt a képviselőház május hó 13.-ra halasztotta a válaszfelirat vagy határozat feletti vitát, mely a Deák felirati javaslatának előterjesztésével vette kezdetét.

Ez a javaslat valódi remeke volt a közjogi fejtegetésnek, mely megdönthetetlen érvekkel bátyázta körül a nemzet álláspontját az abszolút uralom kiegyenlítési kísérletével szemben. Ez nem lehetett más, mint a jogfolytonosság helyreállítása a 48.-i törvények elismerése s végrehajtása alapján; a törvénytelen lemondások utólagos törvényesítése, amely utat nyit a koronázáshoz; Erdély úniójának elismerése, Fiume s a határvidék visszacsatolása és a Horvátországhoz fűző közjogi kapocs megújítása a régi alapon; felelős minisztérium kinevezése s a még működő nem alkotmányos hivatalos közegek eltávolítása; visszautasítása az októberi diplomának s a februáriusi pátensnek, a magyar országgyűlésnek teljes jogkörébe való visszahelyezése és az Ausztriához való viszonynak a Pragmatica Sanctio alapján tiszta personálúnió alakjában való rendezése.

Maga az ellenzék vezérszónoka, Tisza Kálmán is magáévá tette érdemileg a Deák fejtegetéseit, s a hosszú vita csak a megnyilatkozás formája körül forgott. Midőn végre június elején véget ért, nyilvánvaló volt a határozati párt többsége, s mert másrészt köztudomás szerint a határozat elfogadása az országgyűlés azonnali felosztatását vontá volna maga után, személyenkénti rábeszéléssel sikerült a határozati párt

néhány tagját távozásra bírni, úgy hogy a felirati javaslat általánosságban három szótöbbséggel elfogadtatott.

A Deák politikájának ez a nehéz győzelme még kétesebb értékűnek bizonyult a részletes tárgyalás során, amennyiben a határozati párti többség a javaslat eredeti szövegét többszörösen módosította s különösen a Deáktól ajánlott, a királyi címet is magába foglaló megszólítást e szavakkal cserélte föl: «Felséges Úr!»

E végzetes változtatások következménye a felirat visszautasítása lett. A konzervatív kormányférfiaknak — utolsó diadalképen — sikerült ennek a visszautasításnak oly formába öltöztetése, mely a felelőssége tudatára ébredt képviselőháznak lehetővé tette — vita nélkül, egyhangú határozattal — a Deák eredeti szövegét iktatni a már elfogadott felirat helyébe.

Nagy elégtétel volt ez Deáknak és nagy önmegtagadás a képviselőházi többség részéről, mely azonban, sajnos, nem hozta meg a remélt eredményt. A magyar országgyűlés — teljes joggal — dezavualván az októberi diploma alkotóit, ezek Bécsben elvesztették a talajt lábaik alól; Schmerling felülkerekedett s egy oly válaszleiratban történt megállapodás, mely a legridegebb visszautasítását tartalmazta a nemzet álláspontjának s az októberi diploma szerinti csonka alkotmányhoz és a februáriusi pátens szerinti központi parlamenthez való merev ragaszkodást, szánalmasan hamis és erőszakolt érvelések s törvénytárgyalások alapján.

Ezzel a leirattal Vay és a többi októberi férfiak már nem azonosíthatták magukat. Vay, Szécsen és Szögyény alkancellár már annak kibocsátása előtt megkapták elbocsátásukat, Mailáth egyelőre még kénytelen volt a helytartótanács vezetését megtartani, s Apponyi, legalább a törvénykezés zavartalan megindítása érdekében, még tovább maradt meg az országbírói méltóságban. Kancellár gróf Forgách Antal lett és tárcanélküli miniszter gróf Esterházy Móric.

Az országgyűlés két háza méltóságteljes nyugalommal hallgatta meg a leiratot, mely közmeggyőződés szerint a teljes szakítást jelentette. Eredetileg a határozati és felirati pártoknak külön-külön javaslatot kellett volna a képviselőház

elé terjeszteni; de mikor Deák Ferenc a maga terjedelmes második felirati javaslatát, koronkint felváltva Szalay Lászlótól, felolvasta a képviselőházban, az egyetértés és lelkesedés olyan vihara zúgott végig a gyülekezeten, hogy ott többé más javaslatról szó sem lehetett. Maga Tisza Kálmán kijelentette, hogy a Deák műve az ő legtitkosabb gondolatainak megfelel, s a Ház minden részletes vita nélkül nyomban egész terjedelmében egyhangúlag magáévá tette a feliratot.

Deák e második felirata valóban még remekebb mű volt az elsónél; megsemmisítette az uralkodói leirat minden érvelését és a történelmi ténynek megfelelően kijelentette, hogy a tárgyalások fonalát maga a hatalom tépte szét. Mindkét felirat együttvéve a magyar nemzet közjogi evangéliumává vált, melyhez híven bizalommal nézhetett minden viszontagságokon keresztül a jövőbe. Hogy Deáknak sikerült e megnyilatkozásokban az egész nemzet meggyőződését fejezni ki, azt tanúsítja nagy politikai ellenfelének, Kossuthnak nyilatkozata, ki elismerte, hogy Deák, különösen második feliratával, sikeresen megvédelte a nemzet jogait.

Nem kisebb volt e feliratok fontossága a külföldi közvélemény szempontjából, mely azokat rendkívüli figyelemben részesítette s mely azokból ismerte meg Magyarország igazát a közte s az osztrák hatalom közt folyó perben. A jog kérdésében a világ ítélőszéke előtt föltétlenül Magyarország lett győztes, a hatalom azonban még egyelőre Bécs kezében volt és így a második felirat átnyujtása után nyomban, augusztus 22-én bekövetkezett az országgyűlés feloszlata, amelyet azonban megelőzött Deáknak egy, a feloszlata elleni óvása, melyet a két Ház lelkes egyetértéssel, egyhangúlag fogadott el.

Miután a törvényhatóságok még próbáltak a saját hatáskörükben ellenkezni a kormány önkényével, az egyes megrendszabályozásokat november 5-én követte az ú. n. provizórium, vagyis a törvényhatósági önkormányzat fel-függesztése, az ennek következtében lemondott tisztviselőknél kinevezettekkel való pótlása s minden némileg politikainak minősíthető vétségnek a katonai bíróságokhoz való utalása. E korszakban Magyarországon a helytartó gróf Pálffy

Móric volt, a Forgách későbbi lemondása után kancellár pedig gróf Zichy Hermann.

Deák Ferenc az országgyűlés feloszlataása után s a provizórium ideje alatt népszerűségének és dicsőségének delelő-pontján állott; a kormánynak nem volt módja a köztisztelet és rajongó szeretet őt környező s mindig megújuló megnyilvánulásait meggátolni. Mindenki benne látta a jövő emberét.

Schmerling abban a reményében, hogy a kibőjtölés politikájával fogja Magyarországot a birodalmi gyűlésbe való belépésre rábírní, csalódott. Erdélyből — különszakadva a magyaroktól és székelyektől — bejöttek a románok és a szászok, de ez a gyarapodás csak nevetségessé tette a «teljes birodalmi tanács» fogalmát. Míg tehát Magyarországon az államminisztert várakozó politikája nem vitte közelebb a célhoz, kedves alkotása, a «Reichsrat», mindinkább eltávolodott tőle s mind több nehézséget gördített a kormánynak különösen pénzügyi politikája elé.

Deák, ki Lustkandl osztrák jogásznak egy, az osztrák-magyar közjogot elközösítő munkájára a *Budapesti Szemle* 1865.-i első számában hathatósan magyarázta meg a magyar közjogi álláspontot, jól választotta meg az időpontot, mikor u. a. év húsvétvasárnapján a *Pesti Napló* egy korszakossá vált cikkében egyenesen az uralkodó jobb belátására hivatkozva tőle várta, hogy végre, megértve a magyar nemzetet, a kiegyenlítés útjára lépjen. A Deák cikkét nemsokára követték az Apponyitól Bécsben alapított *Debatte* című lapnak ugyancsak Deáktól sugalmazott fejtegetései, melyek már a kiegyezés körvonalait is megjelölték.

A nemzet bölcsének szózatát meghallotta, megértette és követte az, akihez intézve volt. Az uralkodó elfogadta az orsz. gazdasági egyesület meghívását júniusban megnyitandó kiállítására, eljött s a legvérmesebb reményeket keltő nyilatkozatot tett az ország vezető emberei előtt. Kevéssel ezután Schmerling el volt bocsátva, gróf Belcredi lett államminiszter, Mailáth magyar kancellár és egy szeptemberi császári manifesztum felfüggesztette a februáriusi pátensen alapuló osztrák alkotmányt, hogy a kiegyezésnek utat nyisson. Ugyanakkor összehívták a magyar országgyűlést december 10.-ére s

ennek megnyíltá után elnapolták az erdélyi külön országgyűlést és elrendelték a pesti országgyűlésre való képviselőválasztásokat Erdélyben is.

Bár mindez félreérthetetlen jele volt a kormánypolitika fordulataának és a magyar állásponthez való közeledésnek, a kiegyezés mikéntje még soká megoldatlan probléma maradt. Az országgyűlés most is a Deák befolyása alatt állva, magáévá tette a trónbeszédre adandó válaszfeliratnak általa szerkesztett szövegét, mely a húsvéti cikkben és a *Debatte* közléseiben foglaltaknak megfelelt. Bár az arra válaszul adott leirat elárulta, hogy még nagy távolság választotta el nemcsak az uralkodó, hanem akkori magyar tanácsosai álláspontját is az országgyűléstől, az utóbbi kiküldte a maga 67-es bizottságát s ez tizenötös albizottságát a kiegyezés pontozatainak megszerkesztése végett, s a bizottság a Deák irányítása mellett éppen elkészült munkálatával, amikor kitört az 1866.-i nyár kezdetén a kettős háború egyfelől Ausztria, másfelől Olaszország és Poroszország között, mely az országgyűlés elnapolását vonta maga után.

A háború köztudomású kimenetele, mely Ausztriát délen kivívott győzelmei ellenére, északon szenvedett súlyos vereségei következtében délen és északon vesztesé tette, mindenestre lényegesen hozzájárult Bécs engedékenységének fokozásához; de könnyítette a helyzetet az is, hogy időközben az osztrák kormányban fontos állást foglalt el b. Beust addigi szász miniszter, ki az osztrák államférfiaknak az előzményekben gyökerező elfogultságától szabadabban ítélte meg a helyzetet. Az uralkodó és Deák személyes érintkezése döntő szerepet vitt abban a tényben, hogy 1867 februáriusában a hatvanhetes bizottság munkálata alapján létrejött az utóbb az 1867: XII. tc.-be iktatott kiegyezés, melyet mindenki teljes joggal a Deák Ferenc művének tekintett.

Ezt a kiegyezést a magyar közvélemény kétségkívül nem fogadta azzal az egyhangú és lelkesült helyesléssel, amellyel a Deák 1861.-i közjogi fejtegetései találkoztak. Azok között is, akik nem osztották a Kossuth túlzó ítéletét, mellyel éppen a koronázás örömnapjaiban a jogfeladás vádjával sujtotta Deákot, sokan voltak, akik a tiszta perszonal-

úniónak 61-ben hangoztatott elvétől való eltérést láttak a tényleg megkötött kiegyezésben. Ámde nem szabad felednünk, hogy 61-ben a kormány rideg elvi tagadásával kellett az alkotmányunkhoz való ragaszkodás époly rideg tagadását szembeállítani. Mikor egyszer a kiegyezésre való kölcsönös készség légkörében a gyakorlati politikának kellett az elvek alkalmazásában érvényesülnie, a gyakorlati lehetőségekkel és lehetetlenségekkel mindkét félnek számolnia kellett. Az uralkodó személyének közössége következményekkel jár, melyek elől kitérni nem lehet. Közös uralkodóval bíró országok nem folytathatnak különböző, sőt esetleg ellentétes külpolitikát, és nem nézhetik közönyösen, ha az uralkodó másik országát veszély fenyegeti. Ebből és csak ebből származnak azok a közös ügyek, melyek létezését a 48.-i törvények is elismerték, midőn azok gondozására külön minisztert rendeltek, csak éppen azok kezelésének módját nem határozták meg. És Deák Ferenc 61.-i felirataiban is utalt arra, hogy Magyarország hajlandó a közös birodalmi érdekek szempontjából Ausztriával esetről-esetre megegyezésre lépni.

Az általánosan elfogadott parlamenti gyakorlat úgy hozta volna magával, hogy a kiegyezés alapján létrejött magyar kormány vezetését maga Deák Ferenc vegye át. Ámde ő nemcsak hogy a hatalom gyakorlásában nem kívánt résztvenni, a végletekig puritán jelleme úgy hozta magával, hogy az elismerés minden külső jelétől is elzárkózzék. Az ő ajánlatára lett gróf Andrássy Gyula a felelős magyar minisztérium elnöke, ki már a kiegyezési tárgyalásoknak is fontos tényezője volt a kormányzati téren és valóban annak a gondviselésszerű férfiúnak bizonyult, amelyként Deák őt megjelölte.

Mint egyszerű polgár és képviselő azonban Deák még éveken át legnagyobb erőforrása és támasza maradt a kormánynak, mely nehéz napoknak nézett elébe, mert ugyanakkor, mikor a függetlenség túlzó hívei elkeseredetten támadták idehaza a kiegyezési művet, a kormánynak ezt az osztrák gáncsvetések ellenében is védelmeznie s egyúttal a már égetővé vált reformok egész sorát kellett megalkotnia. Nagy befolyást gyakorolt Deák az ügyek előkészítésére is, és mindig

emlékezetesek fognak maradni ez időbeli képviselőházi beszédei, melyek rendszeren a parlamenti csaták eldöntését hozták meg.

Előkelő része volt különösen a Horvátországgal való kiegyezés megkötésében, melyben már 1861-ben hirdetett elvei valósultak meg, úgyszintén a nemzetiségi kérdés, a vallásfelekezetek egyenjogúságának, a bírói hatalom gyakorlásának kérdéseiben a megoldást főképp az ő szelleme irányította. Nagy hatással szólalt fel, valahányszor a kiegyezést kellett a függetlenségi támadások ellen megóvnia, mint például a hevesi összeütközés ügyében. Parlamenti hattűdala a szükséges egyházpolitikai reformok tárgyában 1873 nyarán elmondott beszéde volt, amelyben oly programot adott, melyet a magyar törvényhozás csak húsz év múlva ugyan, de a maga teljességében megvalósított.

A méltán Deákról elnevezett kormányzó többségi pártot már a kiegyezés védelmében vívott harcai erősen megviselték; csapás volt rá nézve Andrássynak távozása, ki 1871 őszén mint külügyminiszter a Beust örökébe lépett, ami magyar szempontból nagy vívmány volt, a kiegyezésben kifejezésre jutott dualizmus érvényesülése a monarchia külpolitikájának vezetésében. Utódja, Lónyay nem bírt az ő népszerűségével s a Deák bizalmát sem tudta oly mértékben, mint elődje, kivívni. Ez időben az egész monarchiában az új érának az anyagi érdekek terén való kizsákmányolása kapott lábra, amit az «öreg úr» — mint Deákot neveztek — nem jó szemmel nézett s amivel Lónyay nem szállott szembe a kellő eréllyel; az őt követő kormányok még gyöngébbek voltak, a kormánypárt tekintélye szemlátomást fogyott, úgy hogy végül az ellenzéki Ghyezy Kálmánt kellett a kabinetbe való belépésre megnyerni s azt ezáltal megerősíteni. És éppen ebben a válságos helyzetben, mikor az államháztartás egyensúlyának megrendülése, a nekibátorodott nemzetiségi agitáció s a fenyegető balkáni zavarok erős kormányzatot tettek szükségessé, a Deák-párt nélkülöz nívolt kénytelen nagy alapítójának s vezérének támaszát és irányítását, mert a hazai bölcsét súlyosbodó szívbaja 1873 után már a közügyekben való részvételtől teljesen távol tartotta.

Így önként érlelődött meg a hanyatló Deák-párt s a mind nagyobb erővel előretörő balközép egyesülése, mely 1875 tavaszán tényleg végbe is ment, létrehozván a szabad-
elvű-pártot, melynek kabinetjében előbb csak mint belügy-
miniszter, utóbb mint miniszterelnök foglalt helyet Tisza
Kálmán.

Deák még élete alkonyán kifejezetten beleegyezését adta ehhez az alakuláshoz, mely tulajdonképen az ő diadalát jelentette, mert annak alapján az az államférfiú, ki annak idejében leghevesebb ellenzője volt a 67.-i kiegyezésnek, Tisza Kálmán, e kiegyezést fogadta el és ismerte el kormányzati működése alapjául, ami legvilágosabb bizonyossága volt e mű szükségességének s a nemzetre nézve üdvös voltának.

Ezután már csak néhány hónapig élt Deák; 1876 januárius 28.-án elragadta a halál, ama szerető családi kör közepett, melyet az agglégény végnapjaira gyámleánya, Vörösmarty Ilona s ennek férje, Széll Kálmán — akkor már pénzügyminiszter — házában talált.

A fejedelmi dísz, mellyel a nemzet nagy halottját a sírba kísérte, s a kegyelet virágai, melyeket Erzsébet királyné maga helyezett a nemzet s a király nagy kibékítőjének ravatalára, méltó megnyilatkozásai voltak a hálának, melyet ő élete munkájával szerzett.

Ez a hála öröklő lesz a magyar nemzet váltakozó nemzedékeiben, időtlen időkig. Tévednek azok, akik hazánk sorsának legújabb gyászos fordulatával a Deák művét rombadóltnek, megghiúsultnak, megcáfoltnak mondják.

Semmi emberi mű nem lehet örökkévaló; de az, aki a gyötrelmek és szenvedések hosszú éveit után a maga alkotásával nemzetének egy félszázados alkotmányos, munkás békekorszakot alapított, mindenkorra rászolgált nemzete hálájára. Mert ama békekorszak áldásai nélkül soha el nem értük volna azt a szellemi, gazdasági és nemzeti kifejlődést és erőgyűjtést, mely egyedül tette lehetségessé, hogy a legutóbbi katasztrófát átéljük, sőt annak elviselése után is reményekkel nézhessünk a jövőbe.

BERZEVICZY ALBERT.

SZENT IMRE-PROBLÉMÁK.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

Nem mond ennek ellene az a történeti megállapítás, hogy a 975 táján született Szent István 995-ben vette feleségül II. Henrik bajor herceg leányát, Gizellát. A szülők házasságának ez a biztos dátuma szintén megerősíti a mi véleményünket. Eléje tehát semmi akadályt nem gördít, sőt még akkor sem, ha a rendelkezésre álló adatok szerint Szent Imre nem volt az első-született gyermek, mert 1000-ig, a közbülső öt év alatt, idő szerint Szent Imre bátran lehetett akár harmadik gyermek is Sz. István király családjában.

Ha nem is absolute döntő érvényességű fentebbi három argumentumunk ereje, mindenesetre nem is egészen jelentéktelen. Sőt talán több súllyal eshetik a latba ez az adatokkal mégis csak igazolható dátum-megállapítás, mint az 1007-ik év, amely mellett, mint fentebb láttuk, sem régi történelmi, sem eredeti irodalmi adat nem bizonyít. Ha talán mint ifjúsági égi patronus vonzóbb és pedagógiailag hatásosabb volna is, ha Szent Imrét 24 éves korában emelik fel az angyalok az égbe, mint ha a földön 30 évet tölt és akkor hal meg: a lelki értékek szerint sokszorta nagyobb így a fogadalom-megtartás hősi erénye és ezért vonzóbb és nemesebb az ifjúság előtt.

*

2. Második felvetett problémánk: *Voltak-e Szent Imrének testvérei?* A fentebb idézett kéziratok közül több egyes számot használ és úgy említi, hogy Szent Imre királyi herceg

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 645. számában.

Szent István első magyar királynak, az egyes számból következtetve, egyetlen fia volt. Ilyenek :

Albericus: S. Stephanus . . . filium habuit unicum¹, qui . . .

Cron. Zagr.: S. Stephanus habuit filium . . . qui . . .

Cron. Varad: S Stephanus habuit filium S. Emericum ducem, qui . . .

Corn. Cod. (S. Stephani) filius fuit S. dux Emericus, (qui) decessit . . .

Toldy-cod. Filius (S. Stephani) . . . Emericus decessit . . .

Más codexek ellenben és pedig jelentős számmal és tekintéllyel Szent István több gyermekéről, azaz Szent Imre több testvéréről emlékeznek meg. Itt sem fogjuk az összes adatokat felsorolni, de a legjelentősebbeket mégis megszólaltatjuk.

a) A Hartvik-féle Szent István-legenda a legelső, amely Szent István több gyermekéről beszél a 15-ik szakaszban :

S. Stephanus . . . filiorum suorum obitus sensit . . . quos in ipsis infantie gradibus insontes . . . abstulit (Deus).

Szent István . . . saját fiainak kimúlásában ismét érezte (hogy vesszőztetik), kiket ártatlanokat kisdedségük fokán, aki adta, elvette (Isten. — Szabó K. ford.)

b) *Thuróczi Krónika* (I. kiadás, 149. l.) XXVII. fejezetében ezeket írja :

«At rex Stephanus plures quidem genuit filios, sed inter alios habuit unum filium, nomine Emericum, Deo amabilem et honoribus honorabilem.²

Ámde Szent Istvánnak több fia volt és pedig a többi között egy Imre nevű, aki kedves volt az Úr-Isten előtt és akit (életében) tiszteltek az emberek . . .

c) Temesvári Pelbárt³ a Szent Istvánról írt első prédikációjában ezeket írja :

Filii sui — S. Stephani — parvuli videlicet Otto et alii, quorum

¹ Egyedüli történelmi hely, amely ezt az egyetlen *unicus*-szót használja. — Dankó I. i. m. 236. lapon *Alia* . . . *Antiphona*-ban: *Confessor Christi Emericus, Stephani regis unicus* . . .

² V. ö. fejtegetésünk I. részével.

³ T. Pelbárt: *Pomerium sermonum de Sanctis*, pars aest. sermo LIJ, *De Sancto Stephano rege*. Sermo I. cum Legenda. V. ö. hátrább Pray Gy. gondolatával.

nomina tacentur, diu ante mortem regis decesserunt. Solus beatus rex Emericus remansit.»

Szent Istvánnak kiseded fiai t. i. Ottó és mások, kiknek nevééről nincs említés, jóval a király halála előtt meghaltak, egyedül boldog Imre herceg maradt életben.»

d) Bonfinius¹ szintén több testvérről emlékezik meg, mondván: Ex uxore hac (scilicet Gizella) plures filios vivum regem tulisse ferunt et inprimis Emericam, ceteris sileam, quorum nomina non traduntur.

e) Illyés András² *Exemplum seu Speculum vitae Christianae* c. művében több helyen is említi Szent István gyermekeit és pedig: Multis pulchris filiis benedixerat Deus Stephanum regem: — és másutt: Multos pulchros filios unum post alterum ex isto evocans mundo Dominus Deus.

f) Pray György: *Dissertationes Historico-criticae de . . . Emerico duce Hungariae*³ Szent István több fiáról emlékezik meg és hivatkozik forrásaira, melyek közül elsőnek Kézai Simon mester krónikáját említi (Capite IV.) Legendae . . . tamen iudicio aeterni per secreti consilium quamdam examinatione in filiorum suorum obitus sibi sensit inmittere verbera, quos in ipsis infantiae gradibus insontes, qui dedit, abstulit. V. ö. Hartvik szövegével, a).

Pray György történeti alapon nyugvó megjegyzéssel mutat arra, hogy Szent Imrének másodszülött fiúgyermeknek kellett lennie, mert az Ottó-nevet a Szent István és Gizella házasságánál 995-ben tanuskodó (mai nyelven: násznagy) III. Ottó német-római császár (983—1002) neve után kaphatta István *elsőszülött* fia. Ezt a véleményt véli igazolhatónak Hóman Bálint is idézett tanulmányában azzal a magyarázattal, hogy bizonyára Ottót, mint elsőszülöttet, neveltette királyi atyja a Szent Korona várományosának és azért a másod- «setleg később» szülött Imre — jámborabb lelkületénél fogva, hisz nagyon jól érezte magát a pannonhalmi monachusok gyülekezetében, részesülhetett monachalis nevelésben. És

¹ Decadis II., Liber 2., ed. Poson. 1744.. 137. l.

² Illyés András: *A keresztényi életnek példája vagy tüköre*, azaz a szentek élete, Viennae, 1682, pars. IV., pag. 346.

³ Posonii, 1744. 41. l.

csak azután, amikor a trónörökös Ottó ifjú-gyermekkorában meghalt, lett Imre már serdültebb korában a korona örökösévé. Bizonyára ez időtől fogva nevelték — az előző monachalis életrendszer és szellem után — leendő királyi hivatásának megfelelőleg a világi küzdelmek-harcok, kormányzás, kir. uralkodás számára. Ha csakugyan III. Ottó német császár volt Szent István násznagya és egyben elsőszülött fia keresztatyja a névadás gondolatával kapcsolatban, akkor Ottónak a chronológiai valószínűség szerint jóval 1000 előtt kellett születnie.¹ Távolról sincs ez ellentétben az előző pontban tárgyalt gondolatunkkal és okfejtésünkkel, hogy Imre 1000 körül született.

g) Megemlítjük még Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története* című nagy művének (I. 301. l.) Hartvik-féle gondolatát: «Szent István fiait elvette, aki adta».

h) Acsády Ignác: *A magyar birodalom történetében* (I. 83. l.) Szent Imre testvéreinek a nevét is elsorolja: Levente, Péter Ábel, Béla Imre; de forrását sajnálatunkra nem jelöli meg, így pedig ellenőrizni nem tudjuk.

Mind világosabbá és részben igazoltabbá válik az a tudományos és köztudatba épen a jubileumi évvel kapcsolatban átmenő vélemény, hogy Szent Imrének több testvére volt, de azok kora gyermekkorukban Ábrahám kebelébe költöztek; mindazonáltal teljesen bizonyítottnak alig tekinthető, mert hisz ellentmondó forrásokat is idéztünk. Mindezek nemcsak az irodalom, hanem a történelem nehezebb problémái közé tartoznak s a tudománytan szempontjából is értékesek.

*

3. Ugyancsak irodalmi és egyben történelmi kérdésként vehető fel az a nem kevésbé fontos probléma: *Miért bizta Szent István Imre fia nevelését Gellértra?* Hiszen Magyarországon ekkor már oly arányban terjedt a keresztény vallás, a nagy számmal működő idegen, sőt később hazai térítő papok²

¹ III. Ottó német császár 1002-ben halt meg.

² V. ö. Békefi Remig dr.: *Árpád-kori közoktatásügyünk és a veszprémi egyetem létkérdése*, Budapest, 1896., 4. stb. lap.

és velök Szent István egyazon apostoli működése alapján, hogy bizonyára találhatott volna a királyi atya fia nevelésére magyarországi születésű papot is, mert ebben a korban mind az iskolázás, mind a vele kapcsolatos nevelés papok kezében volt. A fölvetett problémára, hogy t. i. miért bízta Szent István Imre fia nevelését Gelléltre, több érv felsorolásával felelhetünk, keresvén az igazi okot. Ez a kérdés szorosán kapcsolatos azzal, miért marasztalta itt, miért nem engedte a Szentföldre Szent István Gellértet?

a) Először talán azért, mert az előtte megjelent Gellért Benedek-rendi apátban Szent István «jó embert» látott, — mint a legenda mondja — és ennek alapján Szent István Gellértet mint leendő apostol-társát szíve szerint megszerette. 1015-ben Nagyboldogasszony napja körül a vele folytatott bizalmas beszélgetésben annyira megtetszhetett Szent István királyunknak, hogy Gellért atyát magánál marasztalta és célja szerint hűséges szívű, minden irányú munkatársává tette, fészes terveibe beavatta. Bizonyára nem Imre nevelése volt Gellért legfőbb feladata Magyarországon, bár minket most ez érdekel első sorban.

Gellértnek, mikor Velencéből elindult, a Szentföld volt a célja. Ott kívánt önmegtagadó és munkás életével érdemet szerezni, ahol a világ üdvözítője a földön járt, amely földért atyja is a keresztes hadjáratban élet-, inkább halál-harcot vívott, ahol hősi küzdelmeiben vértanuhalált is halt. Gellért lelkében lángolt az apostoli buzgóság, atyja emléke is vonzotta, hogy e legszentebb helyen még inkább megszentelődve, Istennek szentelhesse egész életét. Szent István az isteni gondviseléstől Magyarországra irányított Gellért apátot mégis rávette, hogy ne menjen a Szentföldre, hanem maradjon itt magyar földön és szíve szerelmével itt prédikáljon, t. i. a magyar népnek; gyönyörű példájával erősítse a magyar hívőket, buzgóságával itt térítse a hitetleneket, szeretettel gondolzza az újdonsültetett magyar keresztény palántát, lánglélekével, mint az «Ige fejedelme» — a legenda szerint — hirdesse az Igét Szent István birodalmában.

Vajjon miért szerethette meg Szent István ennyire Gellértet? Talán azért, felelhetünk, mert Gellért a Cluny

szerzet szigorú szellemében megújhódó kemény, fegyelmezett életnek volt a képviselője ; mert ép azt a szellemet képviselte, mely után Szent István, korának alázatos buzgóságában, önmaga és népe számára leginkább vágyódott. Hisz Gellért már előbb előljárói mivoltában, hosszú időközön át, immár példát adó szerzetes, egyedül Isten szolgálatában élt, lángolt a hit terjedéseért és ebben az apostoli munkában bizonyára nem ismert fáradságot. Ha Pilgrim passauai püspök már Gyésza fejedelem idejében, a Quedlinburgban kötött szerződés után, 974-ben 5000 keresztény magyarról tesz említést a pápához írt levelében : milyen nagy arányban növekedhetett a hívők száma a későbbi térítő, Adalbert és társaik és még később Gellért apostoli munkája idején. Szent Istvánnak tehát mindenesetre azért tetszhetett Gellért atya apostoli lelkesedése és a hit terjedéseért áttüzesedett ihletettsége, mert benne derék térítő munkatársat remélt nemzete számára. Hisz aki életét a Szentföldnek kívánta áldozni, az mindenesetre állandóan készen volt minden pillanatban még a mártíromságra is. Szent Istvánnak ilyen munkatársra volt szüksége.

Amint Szent István élete a pogány és keresztény kettős világnézet összeütközésének és ellenharcainak középpontjában állott : Imre fiát, a trón várományosát, is csak olyannak kívánhatta nevelni, hogy a hitért, egyben a keresztény hazáért, életre-halálra vállalandó küzdelmet ő is mindenkor teljes lélekkel magáénak vallja. Erre pedig csak és mindenkifelett Gellért atyát látta alkalmasnak, aki később csakugyan igazolta mártírhalálával a keblében hordott apostoli hithirdető buzgóságot. Imréből is apostoli királyt óhajtott neveltetni a keresztény magyar hazának. Ezért bízta Szent István fia nevelését Gellért atyára.

*

b) Második érvünk Gellért atyának előkelő tudományos képzettségéből meríthető. Aki már előbb a velencei bencés Szent György-monostor iskolájának volt öt évig jelesesű hallgatója, később a «bonóniai» magasabb tanulmányokat is tökéletes eredménnyel elsajátította s így aki a «grammatiká-

nak, filozófiának, muzsikának és dekretumoknak (theologia) tudományában és minden szabad mesterségekben (septem artes liberales) «előkelően taníttatván» kiváló «tanult» emberré fejlődött: az méltó volt arra, hogy a tegnapi, «hesterna» keresztény vallás buzgó magyarországi hirdetése mellett Imre herceget a tudományokban is kiképezze. Imrét u. i. nemcsak nevelnie, hanem tanítania is kellett. Gellért atya méltán taníthatott, hisz az apostoli buzgóság ihlette és lelke lángolt Krisztus hitéért és méltán taníthatott, mert kora egyik legtanultabb emberei közé tartozott.

Gellért atya magával hozta velencei műveltsége és egyéni apostoli buzgósága mellett széles és biztos alapokon nyugvó világos tudományát. Így mindenképen méltónak találtatott a királyi család és a magyar nemzet féltve nevelt hercegéhez, Imre királyfihoz. A Gellért-legenda sejteti, hogy Szent Istvánnak ép' ilyen férfitra lehetett szüksége, mert Gellértet megszeretvén, «magánál tartóztatta, rendelvén melléje őrséget és adván neki ellátást, hozzá illendő palotában és ő fiának, Imre hercegnek mesterévé tette sok napokra». (9-ik pont.) Tehát István király bizonyára azért tartóztatta olyan különös buzgósággal Gellértet Magyarországon és azért bízta reá fia nevelő-oktatását, mert az eddig hazánkba jött térítő papoknál Gellért jámborabb és tanultabb, nevelésre-oktatásra alkalmasabb volt. Bizonyára ezért lett Gellért Imre nevelője.

*

c) Jelentős érv lehetett, vagy legalább mi most így gondoljuk, Szent Gellértnek a filozófiában és mellette a latin nyelvben való előkelő járatossága. Gellért u. i. jól ismerte a latin nyelvhasználatban a retorikai formákat, tisztában volt a syntaxis ornata-val, megvolt benne a stilisztikai készség, a disztíngváló frazeológiai bőséges jártasság. Sőt Szent Gellért egyénileg előkelő írói rátermettséget hordott keblében. Akár sugalmazója, akár írója volt Szent Gellért az ifjú Imre herceg számára készült *Intelmek*nek, Gellért atya nem volt idegen tőle, mert önmaga önálló gondolkodású, szép gondolatfogalmazó és gondos, eredeti író férfiú volt. Hisz Magyarországon szerkesztette a *Deliberatio super hymnum trium puerorum*

című, akkor messze-híres művét, mely a második, magyar földön termett, bár latinnyelvű irodalmi mű. Csak olyan férfiú lehetett a Szent István lelke gazdagságából fakadt *Intelmek*-nek fogalmazója, aki a korabeli általános szellemi műveltség, valamint írói készség mellett ismerte Szent Imrét is, mint hú tanítványát és az apostol István királyt is, mint a szent korona birtokosát és magyar uralkodót. Hisz az *Intelmek* annyi sajátos és egyéni vonást tüntetnek fel, melyek Szent Istvánra és Szent Imrére vonatkoznak. Gellért atya tehát, amikor Imre herceg nevelése és oktatása körül fáradozott, alapvető szellemi munkásává leszen a magyar nemzeti jogkönyv-, társadalomtanulmány-, egyben politikai magas célokat szolgáló magyar nemzeti irodalmi munkának, mely azóta immár századokon át, sőt ezer éve, létalapja a magyar nemzeti jogéletnek, keresztény politikának, családi és egyéni élet-boldogságnak. Ilyen értelmezés szerint lelkünk odaadó szeretetével elmélkedünk mindezekben és hálát adunk az Úrnak, hogy Gellért atyát magyar földre irányítván, a magyar tudományos nevelő-oktató, pedagógiai munkának főképviselője lehetett. Szent István a keresztény politikának és hitlejlesztésnek, Gellért pedig a magyar nevelésnek-oktatásnak s az irodalomnak volt Magyarországon a megalapítója.

*

d) Negyedik érvül felhozzuk az Imre herceg számára készült *Intelmek* sokat vitatott gondolatát, mely a mű hatodik fejezetéből idézve így hangzik :

Unius lingvae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.
Az egynyelvű és egyerkölcsű ország¹ gyöngé és törékeny.²

Nincs ebben a gondolatban semmi nemzetiségi vonatkozás, hisz Szent István korában erről szó sem lehetett ; hanem a kor szellemében találván alapját, a jövővény idegennyelvű keresztények szíves befogadását célozza. Szükségét látta

¹ Némelyek királyságnak fordítják a regnum latin szót.

² M. Tud. Akadémia kiadásában megjelent *A Szent Imre év alkalmából* c. füzet 1930., 21. és 22. l. gr. Apponyi Albert : *Szent István király Intelmei Szent Imre herceghez* c. tanulmányából.

Szent István keresztény politikája megszilárdításánál a nem magyarnyelvű hőslékű keresztény elemek befogadásának, mert bennük, mint Szent Gellértben is, — «a kereszténységet Magyarországon megalapozó munkájának segéderőit látta» — mondja Apponyi Albert.

Szépen illeszkedik ehhez a gondolathoz az Intelmek VIII. fejezetének ugyancsak Szent István lelkéből fakadt másik kitétele. Szent István ugyanis a saját szokása követésére kéri fiát és pedig azért, mondja: «hogy a tieid becsüljenek, az idegenek pedig dicsérjenek». Az Intelmek szerzője e szavakban a királyi feladatok teljesítése körül célkitűzéssel jelöli meg Imre trónörökösnek, hogy majdan egész kormányzatának minden erejével rajta levén, szerezzze meg magyar honfitársai, mint alattvalói becsülését, de ezzel mintegy párhuzamosan kiemeli, hogy az idegenek dicséretének megérdemlésére is törekedjék.

Gellért olasz, latin és minden valószínűség szerint görög, sőt német nyelven is beszélt és amikor a legnemesebb keresztény erkölcsök képviselőjeként jelent meg, aki előkelő tudományos és írói készségével, képzettségével kétségtelenül mindenképen alkalmas volt Szent István barátságára és egyben Imre herceg nevelésére: nem magyar anyanyelve, hanem több nyelv tudása predestinálta erre.

Szent Gellért minden valószínűség szerint latin és nem magyar nyelven tanította Imre herceget. Schol sem olvassuk ugyanis sem a Gellért-, sem Imre- vagy Szent István legendájában, hogy magyarul tudott és így magyarul mondotta volna beszédeit. 1015-ben Magyarországra jöven, Szent István haláláig 23 évig élt már itt. Péter király ellen latinul mondott beszédében hevesen kifakadván, reáparancsol a tolmácsra, hogy minden respectus nélkül tolmácsolja csak magyarul, amit ő jól megfogalmazott latin mondataiban szükségesnek lát az igazság erejével a király ellen: akkor az 1031-ben meghalt Imre herceg életében nevelősködvén, még kevésbé tudhatott magyarul. Hisz ép ekkor érkezett hazájából Magyarországra. Egészen biztos adataink vannak, hogy Pécssett és Pécsváradon (azaz Vashegyen: Mons Ferreus), ugyancsak Székesfehérvárott két szóséket (ambo) állítottak fel egymás-

sal szemben ; az egyikről az idegennyelvű igehirdető Gellért szólt, a másikról a tolmács magyarázott a népnek.

A latin nyelv, mint az egyháznak a nemzetek között minden időben virágzó nyelve, már önmagában növekedést jelentő többlet volt Szent István gondolatának megfelelőleg a magyar nyelv mellett, melyhez a latin olyan formán viszonylott, mint a kereszténység a magyar ősvalláshoz. Amint ez nem volt — a szó valódi értelmében — hálványimádás és rideg pogányság, éppúgy nem volt a magyar nyelv sem alkalmatlan a keresztény terminológia befogadására. A viszonylat ugyan nem teljesen azonos, mert a pogány magyarok lelkének a kereszténység kovászával történt nemesítése sokszorta nagyobb jelentőségű, mint amilyen gazdagodást jelent a magyar nyelv szókinésében stb. a keresztény fogalmakkal magának a szónak átvétele. Gondolatunk fejleményeképpen szinte önkéntelenül kínálkozik tovább, hogy amiképpen nagyban hozzájárult a keresztény vallás ereje a magyar nemzeti lét jövő századok-ezredek biztosításához : épen úgy biztosította a kereszténységből felvett latinnyelvű értéktöbblet az ország (némelyek szerint regnum : királyság) fennmaradását — a szent-istváni gondolat értelmezése szerint.

Pilgrim és németnyelvű keresztény térítő társai, valamint Adalbert s a cseh nyelvű igehirdető papok — magyarul nem tudván -- bizonyára mindannyian latinul prédikáltak ; Gellérthez hasonlóan tolmács útján mondták kereszténységet hirdető beszédeiket. Gellért immár a harmadik idegennyelvű szellemi erőt szolgáltatja Szent Istvánnak, segítségül jövén ahhoz a fundamentálisan nagy életprogramhoz, hogy a magyar ne maradjon egy, azaz saját nyelvén fakadó műveltségben és szellemben, mert — mondja — «az egynyelvű ország gyöngé és törékeny»: hanem a többnyelvnek több velehozott értékével növekedjék és így verjen mély és keresztény gyökereket a honi igazságok talajába. Így látjuk értelmezhetőnek annak a szent-istváni gondolatnak a szükségét, hogy a többnyelven hirdetett keresztény erkölcs a magyar földön csakugyan megerősödjék és így hosszú-hosszú századokra megvesse a nemzeti lét alapját is.

Talán nem volt egészen jelentéktelen Szent István lelki

világa előtt Gellért apátnak Imre tanítómesterévé történt kiválasztása és megtétele alkalmával az a gondolat sem, hogy a Sz. Benedek apátúrnak világ-szellemi magaslaton álló rendjével együtt a római szentszék olasz nemzeti nyelvét is szükségképen magával hozta Magyarországra. Gellért mint olasz hon fia velencei és bolognai iskoláztatás egész tanulmányanyagát, benne és általa az olasz-latin szellemi műveltséget, az egyház latin és ennek filiális olasz nyelvét stb. ültette át a magyar földre, a szívek és elmék magyar talajába, a magyar királyi udvar előkelőségén keresztül. Így a magyar nem volt csak magyar, azaz nem maradt meg egy-, csak magyar nyelvű műveltségében, nem maradt meg magyar pogány erkölcsében, hanem átvette a kereszténységben a több nyelv műveltségét: épen így a több, azaz a világ minden — magyar földön immár három-négy — nyelvén hirdetett¹ keresztény erkölcsökbe öltözött. Talán épen ezt célozta az Intelmek érdekes és valójában ma is megfejtetlen különös gondolata.

Ha már Gyésza fejedelem megnyitotta az ország kapuját a német papok előtt és pedig egyedül és kizárólag az Európát szellemmel és irodalommal, művészettel és műveltséggel megajándékozó kereszténység címén: sokszorta inkább érthető Szent Istvánnak az olasz² Gellért itt marasztalásával tanúsított eljárása, mert ezzel a tényével — gondolhatjuk bátran — a déli szomszédság műveltségét és rokonérzését is kétségtelenül biztosíthatta a magyarság számára. Hisz délről, Rómából, kapta a pápától az akkor már 14 éve szerencsésen viselt szent koronát. Talán ez a gondolat is vezérelhette Szent Istvánt Gellért szíves fogadásában és Imre fia tanítómesterévé történt kiválasztásában.

*

e) A Sagredo, velencei nemzetségből származó Gellért nemcsak tudományt, erkölcsöt, európai iskoláztatási rend-

¹ Van-e ennek a gondolatnak valami kapcsolata a Szentírás donum linguarum-ával, igen nehéz eldönteni. (Ap. Csel. 2., 6—11.)

² V. ö. Wolf György: *Kiktől tanult a magyar olvasni. Első keresztény térítőink . . . A honfoglaló magyarok műveltsége. Az egyházi szláv nyelv hazája és a magyar honfoglalás* (Bp. 1897.) stb. műveivel.

szert, latin nyelven írói készséget és olasz rokonszenvet hozott magával, hanem természetszerűleg nemes családi műveltséget is. A magyar királyi családhoz királyi modor illett, a magyar királyi család lelkileg volt előkelő: Gellértnek is ilyennek kellett lennie. Gellért apátúr szelleme előkelően művelt, lelke alázatosan keresztény, tudománya nemzeteket átölelő széleskörű, megjelenése tehát mindenestre disztingvált egyéniségre vallott. Amint a Sagredo-család az olasz magas társadalmi élet egyik legelőkelőbb tagja volt, Gellért egyéniségéből is kétségtelenül kisugárzott a könnyed és benső társalgás, nemes érintkezési mód és az előkelő finomság.

A trón várományosa, Imre királyfi, a magyar nemzeti úri öntudatnak és büszkeségnek kétségtelenül minden szép és jellemző vonását reprezentálta. Szent Imre nevelője-oktatója egyénileg, lelkileg és szellemileg csak arisztokratikus egyéniség lehetett. Gellért pedig ilyen volt. Mert nemzete művészies, derűs, kedélyes és a katolikus öntudatból fakadt gyöngédség összes kedves vonásait természetszerűleg örökölte; ezeket a nemzetétől és családjától örökölt szép vonásokat egyénisége nagy szellemi és lelki műveltségével fokozta.

A szkitha magyar nemzeti értékes és hasonlóképp előkelő vonások csak szépültek a kereszténység nagy igazságáiban felnövekedett Imre hercegben: az olasz kedvesség és finomság összes értékei megnövekedtek Imre lelkében a nevelő Gellért előkelő reáhatásával. A két szép lélek, a gyöngéden finom egyéniség mesterben és tanítványban méltán ölekezett. Amint Gellért méltó mestere volt Imrének, a magyar kir. herceg méltó tanítványa az olasz tudósnek. Ezért is választhatta Sz. Gellértet Sz. István Imre nevelőjévé.

*

f) Ha elméletileg tovább keressük az okokat, amelyek Szent Istvánt Gellért kiválasztásánál irányították, felemlíthetjük a mester és tanítvány lelki világát és kölcsönösen azonos megtisztult szellemét. Az előbbi pontban a nemzeti és családi előkelőséget, ebben pedig a lelki műveltséget, az életszentséget, kívánjuk tárgyalni.

Imre herceg szent- és apostoléletű atyának, jámbor-

emlékű édesanyának, tehát katolikus szülőknek széplelkű gyermeke. A keresztény szellem intuitív erejével, hófehér erkölcsével lilomot adott Imre kezébe és ő ezt öntudatosan fegyelmezett életével megőrizte. Mint királyi szülőknek egyetlen életben maradt gyermekét szükségképen a leggondosabb nevelésben részesítették. Az ifjú Imre egész szellemi és lelki berendezkedése a szépség és tisztaság, az igazság és lelki béke, szentség és ártatlanság egyenes vonalán halad. Nevelőjének is hozzá hasonlónak kellett lennie.

E pillanatban nem gondolunk a XI. század gyakorlati pedagógiájának állandó formáira, hanem a magyarság között apostoli buzgósággal folyó hitterjesztés megkívánta egyéni nevelés-elvekre. A királyi gyermek nevelésének is királyinak kellett lennie; a keresztény atya csak keresztény módon és krisztusi igazságokra taníttathatja egyetlen gyermekét; az igaz hitre tért magyar nemzet jövő királyát sem nevelhették más elvek és igazságok szerint, mint amilyeneknek az erejétől átítatva szerezte meg az első magyar szent király az egyház fejétől a kereszttel ékesített szent koronát. Az evangéliumi liszt a magyar nemzet, az átfermentáló kovász a keresztény hit és e kettőnek a szívek, vesék és velők mélyéig ható egységes eredménye a Krisztus hitén felépített magyar keresztény királyság.

Szent Gellértben megvolt az ihletett és átfinomult lelki-ség, Imre hercegnek ugyanezekre vágyódó lelke szinte itta az örök igazságok tanát és mintegy átszellemülten szívta lelkébe mindazt, ami Istennek tetsző, s ami a tökéletességig harmonikus életét gazdagította. Gyöngéden rezonáló lelki-ismerete a legkisebb momentumokkal szemben is a legsimulékonyabb bensőséggel illeszkedett a hit tételeihez, és hozzá méltó mestere az egyház tiszta tanításából a legmagasztosabb igazságokkal közeledett hozzá. Imre herceg élete már e földön anygali régiókba emelkedett és a naponkint miséző, tehát Krisztussal a legszorosabb életegységen élő Gellért tanításával csak segítette Imrét a lelki szférák magasságába. Imre szép, tisztult lelkisége az égiekkel társalkodott és az eucharisziával táplálkozott.

Csak olyan lehetett Imre herceg nevelője-oktatója, aki

maga is eszményileg szép életet élt és aki a romolhatatlan igazságokat nemcsak ajkával, hanem példájával is tanította. És Gellért apátúr ilyen volt.

Imre királyi vérből sarjadt királyi lélek volt. Társasága és lelki élete is királyi volt. Atyja szent és — II. Silvester pápa szavai szerint — apostol, anyja boldogemlékezetű, jámbor és jótékony, nevelője, Gellért, a szó igaz értelmében, földi és égi jelentőségében monachus és áldozópap Melchisedech rendje szerint. Szent Imre számára a királyi palota és a szentmárton-hegyi szerzetesek monostora ugyanazon tiszta levegővel kedveskedett, mint a veszprémi Szent György kápolna tömjénillatos oltára, vagy a nevelő Gellért atya szűk szerzetes cellája, avagy az Ajtony ellen való táborozás fegyverzete, mert itt is Istenének szolgált lelke, és a haza üdvét művelte.

Míg gyermek volt, nevelését jámbor anyja irányította; mikor már testileg is férfivá fejlődött, a királyi atya oktatta az országkormányzás okosságára és a királyi erényekre; a szülők nevelésiránya közé mintegy kiegészítésül illeszkedik a szellem fejlődése, tehát az ifjúság idején Gellért tudományos és lelki nevelése, az oltár zsámolyáig kísérve a növendéket. Ez a hármas egységre tagolt, formailag, személyileg is hármas pedagógiai típust elénk állító nevelés és iskolázás Imre herceget legkevésbé sem fosztotta meg a magyar nemzeti jellegzetességtől, csak megszentelte azt; nem emelte annyira a tudományos ismeretek rendszerében a szellemvilágba sem, hogy a magyar földről eltávolodott volna. Boldogemlékü Gizella a kisdéd és gyermek-Imre nevelője, Gellért az öntudatra ébredő ifjú-Imre oktatója, István az immár férfi-Imre élethivatásának mestere. Ami az egyikből hiányzott, kiegészítette a másik, a kettőnek nevelő-oktató munkáját tökéletessé tette a harmadik, mindenkor a magyarság és kereszténység törvényei szerint. Ezért kellett Gellértet kiválasztani Imre herceg nevelőjéül. — Gellért apátúr méltán volt Imre nevelője, szellem-világának kialakítója — mintegy Istentől küldetve, Szent Istvántól kiválasztva.

4. A Szent Imre jubileumi évben a magyar nemzet tudósainak, művészeinek és népének figyelme egyaránt és méltán reá terelődött a szent királyfi egyéniségére és eszményeire. Szépeket alkottak szellemben és anyagban. Lelkünk gyönyörűségével szemléltük a tudósok, írók, költők, valamint festők, szobrászok elgondolása szerint Szent Imre herceg sokféle eredetibbnél-eredetibb, néha szimbólikus, máskor allegorikus stb. ábrázolását. Az alkotó művészet úgy jelenítette meg Szent Imrét, ahogyan a legenda, a történelem és ahogy az egyéni képzelet a multból élénk varázsolta. Nehéz feladat. Nemcsak az volt a cél, hogy a kort és a nemzeti jellegzetességeket, hanem főleg a lélek és a szellem értékeit reprezentálják. Vannak képek, melyek a gyermek-Imrét, a tanulót, az ifjút, ismét vannak, melyek a fogadalomtétel alatt elragadtatásban lévő szentet, majd a házasságot kötő jegyest és férjet, végül olyanok, melyek a lovagot, a harcoló Szent Imrét stb. állítják élénk. Nem is mindig egyedül, hanem többször szüleivel, néha a tanítómester Gellérttel, avagy a vele rokonlelkű *Maurus* Benedek-rendi szerzetessel, arájával stb.

A reánk maradt Szent Imre-legendának legjelentősebb személye *Maurus* monachus. A Pannon-hegyi csókjelenet az Imre-legendája legbájosabb részlete. Méltán volt minden időben a magyar költészet, a képzőművészet ábrázolásának a tárgya. Szükségképen vetjük fel a kérdéseket: a) Milyen lelki viszony volt Imre és *Maurus* között, b) Mikor született *Maurus* és c) *Mikor lehetett Imre és Maurus csókváltása?*

Erdélyi László eddigi feltevése szerint a Fulco-írta¹ latinnyelvű Szent Imre-legendája kitérő célja: Szent Imre életének szemléltető leírása és főleg lelki nagyságának élénk állítása. Ennek a századnak ez volt az életideálja. Mint más legendákban, a mi hercegünk élettörténetében is elevenen érezhető ez a középkori levegő, mely Imre lelkiségének, Is-

¹ Szegedy János — dr. Erdélyi László: *Szent Imre legendája*. Bp., 1930, 45—46. 11. Fulco német vendégdiák, aki Álmos herceggel és a Benedek-rend monostoraival benső összeköttetést tartott fenn és akinek olyan szellemű végrendelete maradt reánk, «mint az 1130. körül írt Szent Imre-legendája».

tentől származó csodáinak a leírásában szinte uralkodó erővel hat reánk.

a) Imre Maurus monachust hétszer csókolta meg.¹ Többször, mint társait. Vajjon miért tette ezt? A legenda szövege szerint azért, mert «a gyermek-Imre . . . el volt telve Szent Lélekkel, mintegy isteni kegyelem megnyilatkozása folytán mindegyik szerzetesnek ismerte az érdemét». Maurust tehát azért csókolta hétszer, mert legerényesebbnek, önmagához leghasonlóbbnak találta.

Néhai Karácsonyi János, érdemes történetírónk, Szent Gellérről írt munkájában természetesen magyarázta Imre herceg házasságának magtalanosságát. Ez az értelmezés tetszik nekünk. A kor, környezet és személyek lelki világának elemzésébe bocsátkozva kimutatja, hogy II. Miesko lengyel királynak ismeretlen nevű leánya — később Imre herceg jegyese — nem születhetett előbb, mint 1015-ben és hogy egybekelésük sem történhetett 1028—1029 előtt; tehát a leányzó 13 évesnél alig volt idősebb, mikor mint Imre ártatlan jegyese és neje Magyarországra jött. Minthogy tudjuk Imre herceg halálának évét (1031), a Gondviselés — fejtegeti Karácsonyi — reá segítette Imrét, hogy szüzességi fogadalmát szüleinek, hozzátartozóinak szemrehányása nélkül megőrizhette, mert míg neje felserdült és így tőle gyermekeket remélhettek volna, Szent Imre lelke már akkor a mennyei karok közé repült. Ezt a magyarázatot nincs okunk tagadni. Elfogadjuk. Bővebb fejtegetésre sincs szükség. Mi is megkíséreljük Imre és Maurus csókjelenetét ennek analógiájára természetesen magyarázni.

Ha csakugyan volt Imrének bátyja, amint fentebb reávilágítottunk és ha Imre másod- esetleg harmadszülött gyermekifjú korában csakugyan monachalis életre törekedett, így is nevelték: akkor feltehető, hogy atyjának a Szent Márton-hegyi szerzetesekkel történt elég sűrű találkozása, még inkább Gellért apátúrnak nyolc évig tartó nevelése idején

¹ E tárgy sokirányú magyarázatát, egyes kapcsolatok és történeti adatok feldolgozását az *Acta Sanctorum* és *Acta Bollandiana* stb., továbbá Koller: *Hist. Episc. Quinqueecl.* (Posonii, 1782, tomus I., 81—156. ll. Maurus-fejezet.) c. stb. művekben találhatjuk meg.

Imre herceg gyakran megfordulhatott a pannonhalmi monostorban. Itt találkozott a szerzetesekkel. Megszerette őket. Szeretett itt időzni. Szíve vonzotta ide. Talán iskolai tanulmányai egy részét is itt végezte. Hisz Gellért a székesfehérvári királyi udvarból ide — valószínűleg évenként — többször és néha hosszabb időre visszavonult a cella édességét élvezni. A szerzetesek életében oly fontos recreatio, tempus liberum, idején ismételten társalkodhatott az ifjú herceg a szerzetesekkel, főleg kortársaival. Talán épen a gyermekifjú Maurussal is, akit elüljárói melléje rendelhetek sociusként és vele közelebbi meleg barátságba került. — A mi Maurusunk kedves ifjú lehetett és feltehetjük, hogy e szép nevet Szent Benedek Maurus növendékére való emlékezésül épen nemes egyénisége miatt kaphatta. Külsőségében bizonyára finom modorú, lelki épségében előkelő volt, aki Imre herceg Márton-hegyi megjelenése idejére előljáróitól eleinte mint oblatust, később mint alumnus kiküldetve, tekintélyes időt tölthetett a királyi herceggel. Rokon, testvér-lelkek voltak. E feltevésünknek megfelelőleg e két — királyi és szerzetes — ifjú egyazon lelki és szellemi berendezés alapján méltán megszerette egymást. E lelki barátság akkor is megmaradt, amikor, Ottó halála után, Imre lett a magyar szent korona örököse és így amikor eddigi monachális nevelési iránya a leendő királyi férfiút megillető világi irányúvá változott.

b) Annál is inkább feltehető ez, mert boldog Maurus Imrénének kortársa lehetett. Az eddigi történelmi és irodalmi feltevés ugyanis az, hogy Maurus 1000 körül születhetett (Nyitra vidékén). Fentebbi érveink felsorolása alapján mi ugyanerre az időre tesszük Imre herceg születését. Így egykorúak lévén, egymást megértő lelki barátságban maradtak állandóan a régebbi kölcsönös szeretet alapján. Maurus történelmi adataink szerint 1030-ban, tehát 30 éves korában, Imre életének utolsó esztendejében, Szentmárton-hegyi apáttá, reá hat évre, Imre halála után ötödik esztendőben, pedig pécsi püspökké lett. Éleadataként ismerjük, hogy 1055-ben aláírja a tihanyi apátság alapító levelét, 1057-ben Radó nádor gyónatatójául választja, 1064-ben, husvét ünnepén Pécsen vendégül látta Salamon királyt és Géza herceget és a coniectu-

rák alapján valószínűleg 1070-ben halt meg. Ha még korábbra tennők születését, halálakor még idősebbnek kellett volna lennie. Ezt pedig nehezen fogadhatjuk el, minthogy haláláig megmaradt püspöki állásában; alig tehető u. i. fel, hogy a püspöki funkciók fáradalmait, a hitterjesztés nagy szellemi és lelki energiát kívánó ténykedéseit a hetven évesnél idősebb férfiú akkor pontosan végezhetette volna.

c) Maurus és Imre csókjelenetének idejére nincs egységes dátum-megállapításunk. Inchoffer a legkorábbi időt veszi fel és pedig 1015-öt — ez esetben mindketten 15 évesek voltak; Coper, Stiling, az *Acta Sanctorum*ban író bollandisták, az 1025-ik évet nevezik meg, ekkor Imre és Maurus 25 évesek lehettek; Koller (i. m. 95. l.) 1028-ra teszi; Erdélyi László annak a tudományosan megalapozott nézetének ad kifejezést, hogy Imre és Maurus legenda találkozása 1027-ben, illetőleg érvei felsorakoztatása után még ezt is megjavítva, 1029-ben történhetett.

A Szent Imre-legendában ugyanis a csókjelenet után, mintegy annak folyományaképen, azt olvassuk, hogy Szent István «elismerte, hogy fiának véleménye helyes és Maurust dícséretekkal halmozta el és . . . ez után nemsokára: «paulo post» a pécsi püspökségre emelte».¹ Ha a csókjelenet 1028-ban vagy 29-ben történt és Maurus 1036-ban lett pécsi püspökké, akkor a «nemsokára: paulo post» hét, illetve nyolc évi időtartamot jelent. Ez pedig majdnem érthetetlen.

Bármikor volt is Imre herceg és Maurus monachus csóköllekezése, a lelki és szellemi barátság spontán megnyilatko-

¹ A történetírók és legenda-kritikusok szinte áthidalhatatlan nehézséget látnak a legenda «paulo post» kitételében. Szinte elképzelhetetlen, hogy a legendaíró hét esztendőnek a hosszúságát «paulo post»-tal jelölje. Vagy talán a szövegben van íráshiba. Bonfinius a paulo post helyett «paucisque post mensibus»-t ír. Koller idézett munkájában (95. l.) erre azt feleli, miért ne magyarázhatná úgy, hogy akár a nagy életváltozás szempontját, akár az akkori magyar nemzeti mozgalmak időkét tekintjük, a hét-nyolc év nem mondható túlságosan soknak. Az eredeti legendában talán nem is volt meg e kifejezés. Laskai Osvát *Biga Salutis* c. művében nem fordul elő, s ez régebbi szöveg, mint az 1498.-i velencei legenda-kiadás. Ebben van nyomtatott szövegben először paulo post. (Koller idézett munkája 150-ik l.)

zásából kellett történnie. Akik gyermekifjú korukban mindketten benső monachalis nevelésben részesültek és akiket a trivium és quadrivium tanulmányainak közös nehézsége is szoros barátságba fűzhetett — feltevésünk szerint: — rég nem látván egymást, ime most találkoznak a Szent hegyen. A kölcsönös szeretet, hűség és rokonlelkűség édes érzetével borulnak egymás nyakába; szívesen és hosszan ölelkeznek, többszörösen — hétszer — megcsókolják egymást. Alig tudnak betelni a viszontlátás benső örömeivel. Felújul bennük a gyermekkori emlék minden kedves öröme és ez hétszeres csókváltásban jut kifejezésre. Ilyen értelmezés szerint mindez természetesnek látszik. Ha Ottó tovább él, Imre bizonyára Benedek-rendi szerzetessé leszen. Ha meg is akadályozta ebben a szándékában bátyja korai halála, bizonyára semmit sem változott Maurus iránt érzett lelki hűségében; mint trónörökös is a barátság egyazon érzésével ölelte most magához hosszan, boldogan, — s többször csókolja Maurust a többiekénél . . .

A legenda további gondolata így is érvényben marad, mert Imre herceg csakugyan «el volt telve Szentlélekkel és mindegyik szerzetesnek ismerte érdemeit». Sőt még inkább igaznak található mindez, mert Imre mint volt bencés-növendék, Szentmárton-hegyi tartózkodása ideje alatt, bizonyára legtöbbit a hasonlókép ártatlan lelkű Maurussal társalkodott, a szerzetes társakról is gyakran esett szó közöttük és — látta is őket. Így megismerhette a szerzetes testvérek egyéni, belső életét: érdemét.

A csókok hetes száma, jelentőségük királyi megvizsgálása; István királynak a kolostorba váratlan visszaérkezése, Maurus templomi próbáratétele, később az egész communitas színe előtt megdorgálása; előbb Imre hét csókjával való kitüntetés, most a király dícséretének felmagasztalása: mindez — ebben a formában — lehet a legendaíró szándékos vagy talán költői értelmezése és az elbeszélésnek misztikusabbá tétele. Hisz ekkor mindenben lelki kapcsolatot keresett, talált és írt az író. De a mi értelmezésünk mellett is megmaradhat mindez, sőt ezzel bizonyos mélyebb jelentőséget tulajdoníthatunk Imre és Maurus barátságának.

Maurus szerzetesnek még Imre életében apáttá és halála után öt évre pécsi püspökké-tétele, mint Imre hét csókjának következménye, bizonyára a kegyelet műve is volt. A szent és apostol király lelkének valóban jól esett, hogy az ország keresztényé tételében olyan szentéletű igehirdetőt, tudóst és szónokot választhatott Maurusban a maga munkatársául, akit szentéletű fia a többi szerzetesek közül kiválasztva, hétszeres csókkal tüntetett ki.

Így kétségtelenül még indokoltabb és sokkal jellegzetesebb a legenda szövege, a természetes magyarázat alapja; magyarosabb is. Ha talán látszólag veszít valamit a legenda középkori bájából, nyer emberibbé-tételével, közelebb jut a magyar földhöz. Ez pedig kedves nekünk.

*

Szent Imre halálának kilencszázados jubileumi éve nem csak külső fényben és magyaros előkelőségben, hanem adatok felkutatásában is eredményesnek mondható. Ha nemzeti ifjúságunk lelkét a XI-ik századi keresztény magyarság életének gyönyörű eszményei telítik és ez mindenképp felett kívánatos, hisz napjainkban majdnem a harmadik honalapítás idejét éljük: a tudósok irodalmi és történelmi értékű kutatásai és feldolgozásai, a művészek ikonografiai munkálatai nagyban gazdagították nemzeti ismereteinket.

A szellem több a betűnél, a lélek értékesebb a márványnál: Szent Imre jubileumának nemzeti és lelki eredménye mindenneknél szükségesebb a jelen és jövő nagy magyar keresztény életre.

VARGHA DAMJÁN.

TÖRVÉNYHATÓSÁGI TERÜLETRENDEZÉS.

Mióta a közigazgatás egyszerűsítésének újabb folyamata megindult, az országgyűlésen, tanácskozásokon, szaksajtóban sok mindenről volt szó.

A racionalizálás mozzanata nyomult előtérbe, mint olyan, amely köré kell csoportosítani a közigazgatás átalakítására irányuló törekvéseket. Ettől a jelszótól várták, sőt várják most is sokan minden függő kérdés megoldását, minden visszásságnak kiküszöbölését. A racionalizálási törekvések diadalát látják az 1929:XXX. t.-c.-be iktatott új szervezeti és eljárási rendben, a fővárosi törvényben, a miniszteri és államigazgatási ügyvitelt rendező rendeletben. Úgy vélik, hogy az erők gazdaságosabb kihasználása már visszatükröződik most is mind a közigazgatás célkitűzéseit illetőleg, mind a célok megvalósításáért küzdő szervezet cselekvő egyéneiben és azok cselekvési módjában.

Nem vonjuk kétségbe, hogy az 1929. és 1930. év folyamán ebben az irányban sok történt. Nem értünk mindnyájan egyet talán a törvényhatósági közgyűlés összetételét, a jogorvoslati lehetőségeket illetőleg, a hivatalnoki kar ellenkezése miatt a gyakorlatba csak igen kevéssé átment új ügyviteli rendet is sokan jóval átfogóbbnak, nagyobb kényszerítő erejűnek képzeltük el, azonban el kell mindnyájunknak ismernünk, hogy közigazgatásunk az elmúlt másfél év alatt gyökeres változáson ment át és a nehéz viszonyok ellenére egy lépéssel közelebb került a tökéletesüléshez.

Sajátságos, hogy akkor, amikor racionalizálásról, tehát az erőknek legjobb kihasználásáról folytak a viták és ez a kérdés foglalkoztatta nemcsak a közigazgatási szakértőket és a politikusokat, hanem a napisajtót is, teljesen figyelmen

kívül maradt az az erőfecsérlő, célszerűtlen állapot, amelyet a közigazgatás egyik legfontosabb alaptényezője : a terület tekintetében látunk.

Távol áll tőlünk, hogy a tizennyolcadik század materialista állambölcseleínek megállapításait maradék nélkül fogadjuk el. Ha ők a terület, nép és főhatalom-féle hármasságot tisztán célszerűségi alapokra fektették is, nekünk nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a történelmileg létrejött erkölcsi hatóerőket, azokat a keret-értékeket, amelyek az állam teljesen mechanikus szemlélete és ennek a szemléletnek gyakorlati keresztülvitele esetében veszendőbe menének. Nézetünk szerint sem lehet a közigazgatási szervezés tisztán célszerűségi megfontolás műve, aritmetikai, geometriai játék. Tagadjuk, hogy a közigazgatás egyik alapfelosztásának : a provinciál-rendszernek csak az az értelme, hogy az államterület minden egyes részén, a lakosság minden egyes csoportjára nézve legyen hatóság, amelyen keresztül a törvényhozás által szerkesztett jogszabályok valóra válnak. Meg nem ingatható hitünk, hogy az állampolgárok önkéntes társulásai vagy a távolabbi múltban az államhatalom által foganatosított beosztásuk olyan kapcsolatokat teremt, amelyek egyik legértékesebb alkatelemét teszik az emberek érzésvilágának, velejárói és együtttérvényesülési tényezői a hazaszeretetnek. Az erkölcsi, szellemvilágbeli tényezők elsőbbségét is elismerjük egyes anyagi mozzanatokkal szemben. Semmiképen sem vezet bennünket az a rideg racionalizmus, a történelmi múltnak és az egymásra utalt vidékké kikristályosodó országrészeknek az a gyűlölete, amely annyira jellemezte a nagy francia forradalmat, mikor a történelmi tartományok felforgatásával département-okra osztotta az országot.

Mindezeknek előrebocsátása után is meg kell azonban állapítanunk azt, hogy a magyar közigazgatási beosztás teljesen célszerűtlen és ez egyik legfőbb akadálya annak, hogy nálunk jó közigazgatás álljon elő, a nép egyszerű gyermekei magukat a közigazgatással, a közhatalommal azonosíthassák, abba beleolvadjanak.

Neves közigazgatási szakíróink szerint közigazgatási be-

rendezésünk alapja a vármegye, jobban mondva a törvényhatóság. Ha tisztán a jogszabályokat nézzük és a felügyeleti hatáskör lehetőségeit vizsgáljuk, akkor nem is szállhatunk szembe ezzel a nézettel, legfeljebb azt a széljegyzetet tehetjük a fejtegetésekhez, hogy a gyakorlati életben a falusi községek vitalitása sok esetben áttöri a korlátokat és érvényesül még a szanálási évek kormányhatósági központosítása ellenére is.

Vizsgáljuk tehát első sorban a törvényhatósági beosztást.¹

Ha nem számítjuk a kis országunkban aránytalanul népes székes-fővárost, akkor azt látjuk, hogy a csaknem 8 és $\frac{3}{4}$ milliő lakos 25 vármegyei és 10 városi törvényhatóságban lakik. Ez elegendőnek látszik arra, hogy életképes, az egyes részekkel erős kapcsolatot fenntartó, központból jól irányítható vármegyéink legyenek és mindazok a települések törvényhatósági önállósághoz jussanak, amelyeknek életviszonyai, igényei nem állíthatók be a túlnyomóan mezőgazdasági jellegű falvak közösségét megtestesítő vármegyei életbe. Durva általánosítással 300,000-nél több lakos jutna minden vármegyére és kb. 70,000 lakos egy-egy törvényhatósági városra. Amennyiben a városok csupán a szükséges belterületre terjesztenék ki hatósági jogukat, kb. 3600 négyzetkilométer lenne egy-egy vármegye átlagterülete, vagyis annyi, amennyi a mai közlekedési viszonyok mellett, tekintettel az ismét megindult útépitésekre, a gépkocsik elterjedésére, a szárnyvonalakon meghonosított motorosvonatokra és sínautókra, a központból könnyen igazgatható és a központ a terület minden részéről aránylag könnyű szerrel elérhető.

Ezzel szemben azt látjuk, hogy már a vármegyei törvényhatóságok területét és lakosságát illetőleg óriási eltérések ötlenek szembe. Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye 12,000 négyzetkilométernél nagyobb területével és 1.368,000 lakost meghaladó embertömegével nemcsak országos szempontból jelent ugyanolyan szervezési egységet, mint a kis vármegyék bármelyike, hanem ugyanazt a közigazgatási szerepet is tölti

¹ A szerző külön óhajt foglalkozni a községi határok kérdésével, különös tekintettel az ú. n. ideális községekre és az új telepekre.

be, ugyanolyan cselekvési módokkal törekszik középfokú hatósági feladatának ellátására. Pest megye területéből és lakosságából kitelnék négy kisebb vármegye. Komárom és Esztergom egyesített csonka vármegyék például nagy nép-sűrűségük mellett is 2000 négyzetkilométer körüli területen csupán 180,000 körüli tömeget ölelnek fel, az önálló életet élő csonka Bács-Bodrog vármegye pedig csupán 1628 négyzetkilométerre terjed ki és az 1920 óta bekövetkezett népszaporulat figyelembevételével is 100,000-et nem sokkal meghaladó embertömeget igazgat.

A vármegyéket, nem számítva a mammut-megyét, két csoportba oszthatjuk: az erős, nagy vármegyékre (Baranya, Fejér, Somogy, Veszprém, Zala, Heves, Jász-Nagykún-Szolnok, Borsod és Gömör-Kishont, Békés, Szabolcs) egyrészt, a többnyire csonka megyékből alakult kis megyékre másrészt. A vármegyék nagysága egymagában nem biztosíték a jobb közigazgatásra, magasabb rendű életre és viszont az együttesen is kisebb megyének számító Győr-Moson-Pozsony egyesített vármegyékben jó igazgatást s a válságos helyzetben is kedvező közállapotokat látunk. Kétségtelen azonban, hogy egyes közszükségletek kielégítése (vármegyei közkórház, törvényhatósági úthálózat) sokkal könnyebben megy végbe, ha a teher több vállra oszlik és gazdaságosabban lehet felhasználni az erőket.

Ezzel szemben nem lehet eléggé hangsúlyoznunk azt, hogy a túlságosan nagy vármegyében megszakad a közvetlen kapcsolat a középfokú és az elsőfokú hatóságok között, még inkább azonban a vármegyei élet és a falvak egyszerűbb összetételű, közönséges, primitívebb közéleté között. Nem véletlen, hogy a legerősebb és legöntudatosabb kisgazdamozgalom az országnak második legnagyobb vármegyéjében: Somogyban virágzott ki és öltött határozott osztályjelleget a legutóbbi törvényhatósági választások alkalmával is.

Ha ezeknek a nagy eltéréseknek okait vizsgáljuk, akkor meg kell állapítanunk azt, hogy a csonka ország területének törvényhatósági beosztása túlnyomó nagy részben a középkori, legfeljebb török hódoltság utáni időkből származik. Ezen beosztáson a törvényhozás — egyes városoknak tör-

vényhatósági joggal történt felruházását nem tekintve — csupán két ízben végzett nagyobb változtatást: 1876-ban és 1923-ban.

Az 1876. évi változtatás oka az volt, hogy akkor elérkezettnek látták az időt a rendi világ egyik itt maradt és már nem érthető jelenségének: a területileg egymással nem érintkező szabadkerületeknek megszüntetésére. Ekkor került a Kiskúnságnak nagyobb része Pest-Pilis-Solt vármegyéhez, egyik községe Csongrádhoz, míg a Jászság és a Nagykúnság Heves és Külső-Szolnok vármegyéknek újból való szétosztása után az utóbbi megye déli részével együtt alakult közös nagy vármegyévé. A Hajdu-kerület volt alapja Hajdu vármegyének, amelyhez azonban más vármegyékből is kerültek községek, hiszen az olyan korán törvényhatóságot nyert, a török hódoltság idején majdnem városi köztársasággá fejlődött Debrecen is sokáig Bihar vármegyének volt része. Mindezt azért kell jól emlékezetünkbe vésnünk, hogy kellő értékre szállíthassuk le azoknak ellenvetéseit, akik az ország közepének újabb közigazgatási beosztása ellen a hagyományokra hivatkozva tiltakoznak. Ezekre a részekre vonatkozólag hagyományok csupán 1876-tól kezdődőleg vannak és azok, akiknek van türelmük egykoru lapok felkutatására, nagyon jól tudják, hogy 1876-ban mily viharos elkeseredést keltett a területrendezés például a jászok körében és mily nehezen ment az új vármegyék egységének megteremtése.

Sokkal szomorúbb az 1923-as rendezés oka. 1919 után állampolitikai okokból egyideig fenntartottuk az összes csonka vármegyét, még Ung vármegyét is, amelyből pedig csupán két község maradt meg. A béke gyors megváltoztatásához fűződő remények szétfoszlottak, ezek a kis vármegyék ellenben a tisztviselői fizetések révén nemcsak az államra hárítottak nagy terhet, hanem merőben képteleneknek bizonyultak a legegyszerűbb feladatok megoldására is. A törvényhozás ezért egyesítette őket, még pedig Moson és Pozsony megmaradt részét Győrrel, Komáromot Esztergommal, a két ungi falut Szabolccsal, Bereg vármegye megmaradt részét és az egyetlen ugocsai lakott helyet Csonka-Szatmárral, a torontáli szögletet és Arad megye megmaradt

eleki járását Csanáddal. Hogy ezek az egyesítések mennyiben szolgálták a közérdeket, azt még vizsgálat tárgyává tesszük, itt csak arra utalunk, hogy az elvet: a csonka törvényhatóság egészének más törvényhatósággal egyesítését nemsokára áttörte már a törvényhozás akkor, amikor a beregvármegyei, Szabolcstól a Tisza által elválasztott Nagy- és Kislónyát, Mátyust és Tizsakerecsenyt Szatmár-Bereg-Ugocsától elvette és Szabolcs vármegyéhez csatolta.

Meg kell tehát állapítanunk, hogy az előbbi két csoportba nem tartozó törvényhatóságok területén lényeges változások századok óta nem voltak, a legutóbbi két változás közül pedig csupán az 1876-iki vette figyelembe annyira-amennyire a célszerűségi követelményeket is, az 1923-as pedig éppen úgy érzelmi és politikai célokat szolgált, mint ahogy a határmegyék megcsonkításánál is a közlekedési viszonyok, gazdasági kapcsolatok teljes megrontását idézték elő ellenségeink stratégiai okok miatt. Az ország területének nagyobb részét illetőleg pedig olyan beosztás érvényesül, amely többszázéves állapotoknak tükörképe, rég megszűnt hatóerőknek következménye. A közlekedés iránya azóta a legtöbb helyen megváltozott, a termelés mostani helyzetének egészen más közigazgatási beosztás felelne meg.

Mindezek a szempontok egyaránt indokolják, hogy a törvényhatósági beosztást felülvizsgálat alá vonjuk és a történelmileg létrejött vármegyei határok lehető kimelésével kiküszöböljük azokat a lehetőségeket, amelyek az utóbbi változások által nem érintett vármegyék régi beosztásából folynak, valamint azt a logikátlanságot, amely a csonka vármegyék egysége széttépésének következménye. Tizenkét évvel az ország területének megcsonkítása után, akkor, amikor az elszakított részek magyarsága rég leszokott a közjogi kategóriákban való gondolkozásról és közjogi területi alakulatok értékeléséről, igazán felesleges fényűzés egyes rétegek itteni érzékenysége miatt az országnak mellőzhető kiadást, a közigazgatásnak elkerülhető nehézségeket okozni. Meg kell ugyanis állapítanunk azt, hogy amilyen erős a földműves tömegekben a faluhoz, sőt a fel- vagy alvéghez tartozás érzése, annyira idegen nekik a vármegye. Vármegyei hagyo-

mányokról, vármegyéhez ragaszkodásról csupán igen vékony réteggel, a lakosság egy-két százalékával kapcsolatban beszélhetünk.

A nélkül, hogy az alábbiakban részletes és minden körülményt figyelembe vevő gondos tervezetet kívánnánk adni, felhívjuk a figyelmet néhány olyan anomáliára, amely már csaknem tarthatatlanná teszi a közigazgatási ügymenet biztosítását és e mellett könnyen orvosolható.¹

A csonka ország területén nyugatról kelet felé haladva első sorban feltűnik a veszprémvármegyei enyingi járásnak, különösen az ú. n. Mezőföldnek a helyzete, amelyet a közlekedési lehetőségek, a természetes fejlődés Székesfehérvár felé vonzanak és eltérítenek a megye székhelyétől: a Bakony fensíkján levő Veszprémtől. Ennek a vidéknek egyes községei a budapest-gyékényesi MÁV. fővonalhoz esnek közel és így még a tolnamegyei érdekeltségbe is könnyebben kapcsolódhatnak, mint mostani megyéjükbe.

Elmosódó és a tényleges viszonyoknak meg nem felelő a helyzet Komárom-Esztergom, Fejér és Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyék hármashatáránál. A vízválasztón túli részből is egyes községek (Piliscsaba, Klotildliget) Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyéhez tartoznak, míg a Budapesttel kitűnő összeköttetéssel rendelkező Bicske, sőt Bia szomszéd községe: Etyek, vagy a Budatétény alatti Diósd Fejér vármegyének alkotó részei. Ennek a vidéknek legfontosabb és legjellegzetesebb társadalmi rétege a szénbányász lakosság és legerősebb gazdasági tényezői a szénbányák. Három vármegye illetékes rájuk, holott egységes közigazgatási vezetésük elsőrendű fontosságú lenne.

Kissé lejjebb utazva, azt a megállapítást kell tennünk, hogy Somogy vármegye északi része jóformán semmiféle összeköttetésben sincs székvárosával. A Kaposvár-mocsoládsíófoki vicinális és útközben kiépítetlen útszakasszal éktelenkedő országút igen vékony fonal. Ezzel szemben az alsó Koppányvölgy, főleg azonban a fővonalon levő Dombóvár

¹ A szerző kéri az olvasókat, kövessék lehetőleg térképen a fejtegetéseket.

vidéke teljesen Kaposvárhoz húz. Az egyszerűbb embereknek a tudatából jóformán hiányzik az, hogy a völgyégi járás hegyei által tőlük elválasztott, meglehetősen bonyolult közlekedési hálózat révén elérhető Szekszárdhoz bármilyen komoly közük volna.

Folytatva sétánkat a Duna-Tisza közén és hangsúlyozva Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegyének szinte áttekinthetetlen voltát, nem mulaszthatjuk el annak megemlítését, hogy a vezérmege egyes részei sokkal erősebb kapcsolatokat éreznek szomszéd központokkal, mint a székesfővárossal. Ha valaki a kalocsai járás községeiben megfordul, észre kell vennie azt, mily erősen tájékozódnak nemcsak a közigazgatásilag már átsatolt bajaszentistvániak, hanem az érsekcsanádiak, sükösdiek, nemesnádudvariak is Baja felé.

Később emlékezve meg arról, hogy a nagy kecskeméti határ miként szeli ketté Pest megyét, most még arra kell rámutatnunk, hogy egyes nógrádmegyei községek viszont teljesen a pestmegyei Váchoz kapcsolódnak. Áll ez különösen Kósdra, Rádra és Pencre. Nógrád vármegyéjét illetőleg különben említést érdemel az, hogy a hatvan-füleki fővonal mentén fekvő községek számára Balassagyarmat teljesen idegen város; még Egerhez is inkább lennének kapcsolhatók. A szélsőleges vármegyei határ különben ide-oda kanyarog és ezzel magyarázható, hogy a Hatvan melletti Heréd Pestmegyébe benyúló határával és új telepével nógrádmegyei község, Zagyvaszántó szintén, a mellette levő Apcz hevesmegyei, a vonalon levő további község: Jobbágyi nógrádmegyei, Szurdokpüspöki pedig ismét hevesmegyei.

Heves vármegye két össze nem illő részből illesztetvén össze, a racionális közigazgatás szempontjából igen kemény dió. A tiszafüredi járás nemcsak talajösszetétele, települési módja, lakosainak minemősége következtében tartozik az Alföldhöz, hanem földrajzilag is. Sokkal inkább lehetne a tiszántúli rész Jász-Nagykún-Szolnok vármegyének, vagy akár Hajdu vármegyének alkotó része. Ezzel szemben feltétlenül Heveshez csatolandó Andornak és Kistállya, amelyek a füzesabony-egri műút és vasút mentén fekszenek Eger alatt és járási székhelyükkel, Mezőkövesddel, rossz időben

csak Füzesabonyon keresztül közlekedhetnek. Ugyancsak Heves megyéhez kellene logikusan csatolni Borsod megyének a Bükk nyugati lejtőjén levő azokat a községeit, amelyek az eger-putnoki vonal mentén, vagy attól nyugatra fekszenek.

Teljesen lehetetlen a megmaradt kuruc megyék beosztása. Arról nem is beszélünk, hogy az abaujmegyei ongai sziget Miskolc tőszomszédságában van. Sokkal inkább kihívja a bírálatot az, hogy Abaújtorna vármegye színi járásának megmaradt községeit egy borsodi beszögellés elválasztja a megye többi részétől és azok az új megyeszékhellyel: Szikszóval nemcsak vasúton, hanem műúton is csupán Miskolcon keresztül érintkezhetnek. Csonka-Zemplén hosszan elnyúló délkeleti része szintén teljesen Miskolc mellett fekszik; itt megint a megyei határ sajátságos kiszögellése következtében előállott az a helyzet, hogy ugyanazon az útvonalon levő, Miskolchoz közelebb fekvő községek zempléniek, míg Felső- és Külsőböcs távolabb fekvő községek borsodiak.

A «V» alakú Szabolcs vármegye — különben nagy természetes szaporasága révén a csonka ország népesedési gyűjtőmedencéje — egészen sajátságos helyzetben van. Egyes részei átnyúlnak a Tiszán innenre, ez az ú. n. Taktaköz. A taktaköz-pthrügycsobaji rész — amelynek Nyíregyházával és a járási székhellyel összeköttetése nincs — teljesen elvágódik a megyétől és Szerencs-Miskolc felé kapcsolódik. Ilyen elvágódó rész Tiszapolgár is óriási határával, amelyet a vicinális vasút is inkább Debrecenhez, sőt esetleg Egerhez, mint központhoz kapcsol. Csonka-Szatmár megyét illetőleg elég hivatkoznunk a már országos nevezetességre szert tett penészleki korridorra, mint a leglehetőlenebb közigazgatási alakulatra.

Csonka-Bihar vármegye önállóságának fenntartása szintén súlyos feladatok elé állította a közigazgatást. Amint Abaúj-Tornában Kassa felé, Biharban Nagyvárad felé pontosul a vasúthálózat és Berettyóújfaluból, az új székhelyből, mind a bagaméri felső rész, mind főleg az alsó, sarkadi szöglet sokkal nehezebben közelíthető meg, mint szomszéd megyék székhelyéről. Viszont szinte érthetetlen, hogy Csonka-Bihart nem tették életképesebbé Szeghalom és Füzesgyar-

mat odacsatolásával, amikor mind a műút, mind a vicinális vasúti hálózat elősegítette volna ezt a megoldást. Békésből különben nemcsak ez a két község kívánczik máshová, hanem Tótkomlós és Békéssámson is, amelyeket a vásárhelyi határ és Csanád vármegye teljesen körülölel és anyamegyéjükkel csupán a keskeny pusztaföldvári csík foglal össze. Ezeknek Csanád megyében lenne a helyük, míg a megmaradt aradmegyei községeknek, amelyek Gyulához egész közel fekszenek és kapcsolódásuk a budapest-aradi fővonalhoz történik, Békésben kellene boldogulásukat keresniök.

Csongrád vármegye nemcsak egészségtelen birtokviszonyai és a mezőgazdasági munkáskérdés miatt nehezen igazgatható megye, hanem irracionális beosztása miatt is. Arra még rámutatunk, hogy mily lehetetlen helyzetet teremt Szeged megyényi határa, amely mint két legyező nyúlik két szélről és megszakítja a megye folytonosságát. Itt most arra kívánnánk inkább rámutatni, hogy a Szentessel vasút révén összekötött Kúnszentmártonnak és a csépai szögletnek Jász-Nagykún-Szolnok vármegyéből Csongrádhoz csatolása mily szépen egészítené ki Csongrád megyét és mennyivel gazdaságosabbá tenné az igazgatást. Ugyancsak Csongrádhoz húz a Tisza-Maros szögletében, közvetlenül Szeged alatt levő Csonka-Torontál is, melynek ugyan jó vasúti összeköttetése van Makóval, kulturközpontja és piaca azonban Szeged.

Szemlénk után bizonyos konkrét javaslatokat is kellene tennünk. Ehhez azonban szükséges, hogy a városi törvényhatóságokról is megemlékezzünk. Magyarországon ebben a tekintetben egészen különös helyzet állott elő. Külföldön és a közigazgatásban elméleti megállapítása szerint a város az ipari, kereskedelmi és szellemi foglalkozású lakosságnak szoros szomszédságon alapuló közülete. Nálunk ezzel szemben azt látjuk, hogy éppen legnagyobb városaink jelentékeny részben mezőgazdasági jellegűek. A török hódoltság idején ugyanis a falvak lakossága elmenekült és a városok olosón vagy ingyen megszerezték az elhagyott falvak határait. Így állott azután elő Kecskemét 940 km²-nyi, Debrecen 957 km²-nyi, Hódmezővásárhely 761 km²-nyi határa.

Hogy ez milyen gyarmati sorba súlyesztette azokat,

akik a múlt század ötvenes-hatvanas éveitől kezdve, a tilalmakat áttörve, a városi határok tanyáin megtelepedtek, hogy ennek a jelenségnek milyen gazdasági, művelődési, közegészségügyi hátrányai vannak, az már köztudomású. Ezúttal csak közigazgatási vonatkozásaival foglalkozunk. Kecskemét megyényi határa Pest-Pilis-Solt-Kiskún vármegye közepén mint ellipszis alakú idom átvágja a fővonalakat és akadályozza a környékbeli községeknek Kecskemét felé irányuló fejlődését. A szegedi két legvező Csongrádban teremt nehéz helyzetet: nyugatról kelet felé menve végig a legyezőn, látjuk, hogy előbb a megyei rész van, azután városi határ, ismét megyei rész, városi határ, megyei terület, hódmezővásárhelyi határ. Debrecen hosszúkás négyzet alakú határa keresztben huzódik a Tiszáig és kettévágja a megyét.

A városi határokon vagy már régi, idejüket múlt művelési ágak, néprajzi különlegességek vannak (Hortobágy, Bugac) vagy a tilalmak ellenére sűrűsödő és mindinkább a faluhoz közeledő települések, amelyeknek lakosai meg vannak fosztva attól az alapjoguktól, hogy helyben elégtésék ki községi igazgatási szükségleteiket. Szeged alsótanya, Kutas ép úgy rögtön községgé lennének átalakíthatók, mint a nekünk megmaradt szabadkai határon levő települések: Tompa és Kelébia minden átmenet nélkül lettek községekké.

Végre egyszer már le kell számolnunk azzal, hogy a városok nem akadályozhatják meg óriási mezőgazdasági külterületük községesítését és nem tarthatják őket, úgysis mint adófizetőket, úgysis mint bérlőket, modern jobbágysorban. A mezőgazdasági lakosság közigazgatási életformája a kis- és nagyközség, tehát ehhez kell mind a tanyákat, mind főleg a sűrűsödő tanyacsoportokat hozzásegíteni. Ennek azonban észszerű következménye az, hogy a törvényhatósági városoktól a mezőgazdasági jellegű területeket el kell csatolni és a megyékbe kebelezni. A városok csak jól járnának, ha a bennük most még meghúzódó, az urbanizálódást akadályozó mezőgazdasági elem kivonulna a tanyákra, a községesítendő tanya-központokra, a telepítendő falvakba; az új falvak és tanyaközpontok révén a város kereskedelme, ipara, forgalma nem is remélt mértékben gyarapodnék.

Mindezek figyelembevételével és szem előtt tartva az előbb elmondottakat, a következő javaslatot tesszük:

Első sorban el kell végezni azokat az átcsatolásokat, amelyek a mai területi beosztással nem egyeztethek össze. (Mezőföld; hatvan-füleki vonalon levő községek és Vác melletti községek helyzetének rendezése; a pilisi hegység szénvidékének Esztergomhoz, a Buda alatti fejjármegyei falvakkal Pest megyéhez csatolása; a Taktaköz; Penészlek; Füzesgyarmatnak és Szeghalomnak Biharhoz, Sarkad vidékének és Elek környékének Békéshez csatolása, Kunszentmártonnak és a csépai szögletnek, valamint Csonka-Torontálnak Csongrádhoz, a kalocsai járás déli községeinek Bács-Bodroghoz csatolása stb.)

Ezután meg kellene állapítanunk azt, hogy a mezőgazdasági területek lecsatolása, a vármegyékbe kebelezése után mely városok számára indokolt a külön törvényhatóság fenntartása. Szeged és Debrecen feltétlenül törvényhatósági városok maradnának, de Kecskemétre és Hódmezővásárhelyre nézve ez több mint kétséges.

További, de egyidejűleg megteendő lépés lenne a célszerű megye-beosztás úgy, hogy ez új költséget lehetőleg ne okozzon. Közérdek lenne például Somogy megye nyugati és Zala megye déli részéből Nagykanizsa székhellyel új vármegye alakítása, de ez olyan beruházásokat tenne szükségessé, hogy inkább le kell mondanunk róla. Nem okozna ellenben különösebb költséget a kecskeméti határ tekintetbe vételével Solt-Kiskún vármegyének felállítása. Megyeszékhely Kecskemét lehetne, ahová a kényszerűség már úgyis decentralizált számos állami hatóságot és hivatalt és amely a kalocsai járás déli részének Bács-Bodroghoz csatolása, többi részének Pest-Pilis megyénél megtartása következtében eléggé megközelíthető lenne mindenünnen. Kecskemét ezzel kárpótlást kapna elvesztett határáért és esetleg külön törvényhatósági jogállásáért.

Feltétlenül indokolt lenne továbbá Borsod megye nyugati részének Heves vármegyéhez csatolása után Borsod vármegye megmaradt részeiből, Csonka-Abaúj-Torna vármegyéből és Csonka-Zemplénből, Szabolcs vármegye Ti-

szán inneni részeivel együtt egyetlen életképes megyének alkotása.

A Tisza-Maros szögének ügyei rendezhetők lennének Csongrád vármegyének ajánlott kiegészítése és a törvényhatósági városi határok beolvasztása által való kibővítése révén. Esetleg — minthogy a vármegye így meglehetősen megdagadna és minthogy Szegeden minden állami hatóság megvan és így megyeszékhellyé tétele új kiadást alig okozna, — lehetne szó arról is, hogy Csonka-Torontál, a hódmezővásárhelyi határ, a szegedi alsó és felső tanyáknak Szegedhez közel eső részei Röszkével, Kiskundorozsmával, Algyóvel és Sándorfalvával külön Szeged vármegyévé alakíttassanak. Ez különösen akkor válik majd szükségessé, amikor a csongrádi, békési latifundiumokon megindul a telepítés és az új falvak nemcsak nagyobb népsűrűséget, hanem több közigazgatási feladatot is okoznak. Minden esetre helyesebb megoldás lenne, mint az újabban ismét propagált *Nagyszeged*.

A törvényhatósági területrendezés végül felveti még azt a kérdést is, van-e szükség nálunk járásra és járási hatóságra. Némcsak a községesítendő városi határookra nézve kérdéses a járási beosztás lehetősége, hanem például Békés vármegyére vonatkozólag is, hol két községből álló járás is van, tehát semmivel sem indokolható az, hogy ne ezek a fejlett községek lássák el az elsőfokú hatósági jogkört. Csongrádban viszont a kiskundorozsmai főszolgabíró olyan területekre és lakosokra illetékes, akik tőle idegen törvényhatóság területe által vannak elválasztva és akikre vonatkozólag közvetlen behatással úgyszem lehet. Mindenképen indokolt tehát az, hogy az új területbeosztással egyidejűleg a törvényhozás a járási szervezet kérdését is vizsgálat alá vegye és azt legfeljebb fakultatív és az erdős-dombos vidékekre érvényesülő megoldásként tartsa fenn.

WEIS ISTVÁN.

NAGY VÁROSOK KÖZLEKEDÉSE.

— Harmadik és utolsó közlemény.¹ —

Mikor jogosult manapság gyorsvasút létesítése?

Kétségtelen az előbbieket szerint, hogy manapság gyorsvasút létesítése általános közlekedésgazdasági szempontból akkor jogosult, ha a nagy város helyi forgalmának lebonyolítására szolgáló útfelszíni közlekedő eszközök elérték teljesítőképességük határát és az utcákon más módon le nem küzdhető torlódásokat idéznek elő.

Ma tehát a nagy városok az útfelszíni közlekedés csődjének elkerülésére kénytelenek földalatti gyorsvasutat létesíteni.

Az előrebocsátottak szerint újonnan létesítendő ilyen vasút nem fizetheti ki magát. Minthogy azonban ilyenkor a földalatti gyorsvasút létesítése teszi lehetővé, hogy az útfelszíni járművek a legforgalmasabb utcákon egyáltalán közlekedhetnek, indokolt a gyorsvasút létesítésének költségeit bizonyos, de nem túlságosan nagy mértékben az útfelszíni forgalmat lebonyolító közlekedő eszközökre, tehát a közúti vasútra, az autóbuszra, valamint a személyautomobilokra is áthárítani. Az utóbbiak ugyanis azért, hogy a közúti vasúthoz és az autóbushoz viszonyítva utasonkint sokkal nagyobb mértékben veszik igénybe az utcaterületet, első sorban idézik elő a kényszert földalatti gyorsvasút létesítésére.

Ennek a kérdésnek tárgyalásakor azt a Giese által is hangsúlyozott szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy amikor a gyorsvasút az utcákat tehermentesíti, nemcsak az utcai forgalom lebonyolítását teszi lehetővé, hanem e mel-

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 644. és 645. számában.

lett a különben az utcákat igénybevevő utasok nagy számát elviszi az út felszínéről, számukra földalatti új utakat létesít, tehát megkönnyíti azoknak a hatóságoknak helyzetét, amelyeknek feladata a szükséges utcák és utak építése.

Helyesen mondja Reuter, a berlini közlekedési vállalatok felügyelőbizottságának elnöke: «A gyorsvasúti hálózat egy második közúti hálózat, amelynek létesítését az útfelszíni közlekedés tette szükségessé.»¹

Mint hogy pedig a közutakat közjövödelmekből építik és tartják jókarban, van annak jogosultsága, hogy amennyiben a gyorsvasút létesítését az útfelszíni közlekedés nagymértékű fejlődése teszi szükségessé, építéséhez és jókarbantartásához a köz is hozzájáruljon.

A gyorsvasút előnye a közúti vasúttal és az autóbusszal (trolleybusszal) szemben.

A gyorsvasútnak a tömeges forgalmat lebonyolító útfelszíni közlekedő eszközökhöz (közúti vasút, autóbusz—trolleybusz) viszonyítva, igen nagy előnye: lényegesen nagyobb teljesítőképessége és tetemesen nagyobb (maximális és átlagos) sebessége.

Általában kedvező a gyorsvasutakon az üzemi költség. A gyorsvasút üzemi költsége utasonként mind Berlinben, mind Hamburgban kisebb, mint a közúti vasúté és jóval kisebb, mint az autóbuszé.

Természetesen változik az eredmény, ha az önköltséget hasonlítjuk össze. A nagyobb tőkeszolgálat következtében Hamburgban a gyorsvasútnak egy utasra eső önköltsége túlhaladja a közúti vasútét, de még mindig jóval kevesebb, mint az autóbuszé. Az utóbbiéénak 54 %-a.

Berlinben a legújabb vonalszakaszoknak igen nagy beruházási költsége következtében a földalatti vasút egy utasra eső önköltsége már nagyobb, mint az autóbuszé.

Giese többször említett tanulmányában a gyorsvasutak jövőbeli fejlődése szempontjából rendkívül fontos-

¹ *Verkehrstechnik*. 1928. 438. 1.

nak tartja, hogy a gyorsvasutak üzemi költsége eléggé kedvező. Ebből a szempontból is törekedni kell a gyorsvasúti hálózatnak kibővítésére. «Ha ugyanis a közjövödelmekből származó beruházási költség legalább részben visszatért és letörlesztetett, akkor — az autóbusszal ellentétben — a gyorsvasút üzemének gazdaságossága a jövőre biztosítva van.»¹

A gyorsvasút vonalhálózatának megállapításakor figyelembe veendő alapelvek.

Közlekedésgazdasági szempontból manapság gyorsvasút létesítése, amint kifejtettük, csak abban az esetben jogosult, ha a nagymértékű útfelszíni közlekedés miatt az utcákat tehermentesíteni kell.

Ilyen tehermentesítésnek szüksége nagy metropolisoknak sűrűn lakott, illetőleg beépített városrészeiben áll elő, ahol ennél fogva csakis földalatti gyorsvasút létesítéséről lehet szó.

A nagy közlekedési értékű gyorsvasút létesítését, ha utcák tehermentesítésére szolgál, közforgalmi szempontból nyilván elő kell mozdítani, különös gondot kell azonban fordítani a gazdaságos vonalvezetésre, hogy az elkerülhetetlen és közköltségből fedezendő deficit mérsékeltesék.

E célból nyilván olyan vonalakon kell a gyorsvasutat vezetni, amelyeken tömeges utasforgalom lebonyolítása várható.

Nagy tömegű utasra akkor számíthatunk, ha a földalatti gyorsvasút-hálózat egyes vonalai a közlekedés fő gócpontjait, amilyenek első sorban a távolsági nagy vasutak és a környéki utasforgalmat lebonyolító vasutak nagy utasforgalmú állomásai, kötik össze, még pedig oly módon, hogy követik a nagyvárosi közlekedésnek főereit, azokat a sűrű forgalmú utcákat és utakat, amelyeknek tehermentesítésére szolgálnak.

Budapest székesfőváros távolsági és környéki személypályaudvarai közül 1928-ban, amint fentebb kimutattuk, legtöbb menetjegyet adtak ki a budapesti helyi érdekű vasút

¹ Giese : i. m. 604. l.

Kerepesi-úti állomásán, utána következett a MÁV. keleti pályaudvara, harmadik volt a sorban a MÁV. nyugati pályaudvara s nem sokkal kevesebb menetjegyet adtak ki a budapesti helyi érdekű vasutak közvágóhídi és Gellért-téri állomásán. Budapesten ez az öt pályaudvar gócpontja a tömeges utasforgalomnak.

A gyorsvasúti hálózat vonalainak keresztül kell menni természetesen az üzleti városrészen, a City-n, nyilván itt is a legforgalmasabb utcák mentén, érintve a nagyforgalmú tereket, ahova forgalmas utcák torkolnak be.

Nyilvánvaló ezekből a megfontolásokból, hogy manapság újonnan létesítendő gyorsvasúti hálózatnak megállapításakor csakis a város belsején áthaladó vonalokról lehet szó és még gondolni sem lehet a nagyváros periferiáján haladó körvasútjellegű gyorsvasúti vonalakra, ahol az utak tehermentesítésének szüksége nem állott elő.

Amikor nagyvárosok belső részeiben kényszerből kell nagy költséggel földalatti vasutat létesíteni a nélkül, hogy annak még sűrű forgalom esetén is közvetlen jövedelmezőségére lehetne számítani, nem indokolható a periferiákon, ahol erre kényszerítő ok nincs, nem gyümölcsözhető beruházásokat teljesíteni.

Sajátságos, hogy gyorsvasúti hálózati tervbe különös szeretettel vesznek föl, sokszor a centrumtól nagy távolságra, körvasutakat. Ilyenkor legtöbbször a berlini Ringbahn-ra gondolnak. Elfelejtik azonban, hogy ezt a körvasutat, 1867—1877 között, Berlin áruforgalmának lebonyolítása céljából, az egyes távolsági fővonalaknak akkor még be nem épített területen való összeköttetésére építették.

Jellemző azonban, hogy ezt az áruforgalom céljaira megfelelő körvasúti gondolatot a főképen személyforgalmat lebonyolító városi vasutakra is átvitték, amint a bécsi és hamburgi városi vasút példája is mutatja.

A körvasút jelentőségét az utasforgalom szempontjából rendesen túlbecsülik.

A nagyvárosi utasforgalom túlnyomó része sugárirányú, radiális. Ebből következik, hogy a tömeges utasforgalom lebonyolítására hivatott gyorsvasútnak, a fentebbi szem-

pontok figyelembevételével, első sorban a radiális irányt kell követnie.

Ha azonban a nagy város sűrűn lakott részében nagyforgalmú körutak vannak, ahol az utak tehermentesítése céljából szükség van gyorsvasútra, természetes, hogy a létesítendő gyorsvasútnak a nagy város sűrű lakosságú magja körül, vagy épen a magban vezető körút mentén kell haladnia. Az ilyen belső körvasútszerű vonalak azonban messze vannak a periferiától s ennek megfelelően jóval rövidebbek is.

A mai viszonyok között gazdasági szempontból nem helyeselhető továbbá újonnan létesítendő gyorsvasúti hálózatba olyan vonalakat is tervezni, amelyek nem sűrűn lakott területekre vezetnek.

Igaz ugyan, hogy erre van példa Londonban. A londoni földalatti vasút ugyanis hálózatát legújabban az általa Metro-land-nak nevezett környéki területekre terjesztette ki. Ezeknek a természetesen nem földalatt történő vonalmeghosszabbításoknak célja a kérdéses területeknek betelepítése azzal a jelszóval: «London vidéken és vidék Londonban». (Town in country and country in Town.)

A londoni földalatti vasút ilyen módon aránylag magas tarifával spekulatív vállalkozásba fogott. Kétségtelen azonban, hogy ilyen vállalkozás kockázattal jár.

Olyan hatalmas vállalat, mint a londoni földalatti vasút, amelynek már nagy részben amortizált vonalai vannak, a vállalkozásnak esetleg kedvezőtlen követelményeit elviselheti, nem szabad azonban ilyen kísérletbe fogni ott, ahol mostanában a gyorsvasúti hálózat feltétlenül szükséges vonalainak létesítésére is csak kényszer következtében kerül a sor.

A gyorsvasúti vonalakat a belső városrészekén át, ugyancsak közlekedésgazdasági okokból, általában mint új, n. átmérő-vonalakat kell vezetni.

Ha a földalatti vonal a város belsejében mint félátmérő vonal végződik, — jellemző példa erre a budapesti földalatti vasút — nagy utasforgalomra alig számíthat, mert forgalma egyirányú s a férőhely-kihasználás kedvezőtlen, az egy utasra eső üzemi költség tehát viszonylagosan nagy.

Már előbb hangsúlyoztuk, hogy nagy városok gyors-

vasúti hálózatában az egyes vonalak legcélszerűbben a nagyvasutak, illetőleg a környéki vasutak nagyforgalmú személypályaudvaraihoz csatlakoznak, hogy azokról utasokat vehessenek át és azokat a nagy város belsejébe, illetőleg azon át a legrövidebb idő alatt szállíthassák.

Ezzel az utasforgalom-átvétellel, illetőleg átadással kapcsolatban azonban felmerül a kérdés: helyes-e a közlekedésnek ilyen módon kettéosztása, nem volna-e célszerűbb a nagyvasutakról, illetőleg a környéki vasutakról jövő és odamenő szomszédos forgalmú vonatokat a nagy városon keresztül vezetni, hasonlóan, mint az Berlinben történik a nyugatkeleti irányban (de nem földalatti, hanem magasvasúton) és elkerülni az egyik közlekedő eszközről a másikra való átszállással járó idővesztéséget, a kétszeres kezelést stb.

Természetes, hogy új gyorsvasutak létesítésekor az eddig szerzett tapasztalatokat értékesíteni kell. Ezek a tapasztalatok kétségtelenné tették, hogy a gyorsvasút csak akkor tud nagy utasforgalmat egyenletesen és céljának megfelelően gyorsan lebonyolítani, ha minden más vasúti forgalomtól teljesen független.

Nem volna helyes és költséges átalakítások nélkül nem is volna lehetséges akár a környéki, akár a nagyvasutak szomszédos forgalmú vonatait a gyorsvasúti hálózatba bevezetni és azon keresztül vinni.

A gyorsvasút járnűveit, állomásait célszerűen más-képen kell kialakítani, mint a nagyvasutakét vagy a környéki vasutakét.

A gyorsvasút állomásain, hogy a tartózkodás a minimumra legyen csökkenthető, tehát valóban gyors közlekedés legyen lehetséges, feltétlenül a kocsi padozatszintjével egyező, magas perron szükséges s a kocsikon ilyen módon nincs szükség lépcsőre. Viszont azonban lépcsőnélküli kocsik az alacsony perronokkal bíró nagyvasúti, illetőleg környéki vasúti állomásokon nem volnának használhatók.

A földalatti gyorsvasút szelvényének nagyobbítását, tehát az egyébként is rendkívül nagy építési költségnek tovább fokozását jelentené, ha a nagyvasutak nagyszelvényű kocsijai a gyorsvasútra átmennének.

Ezek az átmenetek a forgalom lebonyolítását is nagy mértékben megnehezítenék, mert ilyen módon végeredményében vonalankint több viszonylatban járna vonat, tehát úgynevezett relációs üzem állana elő, holott az ilyen üzem gyorsvasutakon sem előnyös.

A gyorsvasúti forgalom ugyanis, amint legszebben a párizsi Metro példája mutatja, az ú. n. egyvonalas üzem esetén a legegyszerűbb és legáttekinthetőbb.

Az egyvonalas üzem azt jelenti, hogy a vonalra más vonalról nem jön át vonat, tehát a más vonalról jövő utasoknak a csatlakozásnál át kell szállniok. A kényelmes átszállás lehetőségét természetesen biztosítani kell.

A mai gazdasági viszonyok között gyorsvasutakon az egyvonalas üzemnek a jelentősége fokozottabb, minthogy a forgalomnak ilyen módon való lebonyolítása jár a legkisebb üzemi költséggel. Ez a körülmény annál nagyobb súllyal esik latba, mert, amint ismételve hangsúlyoztuk, manapság nagy városokban gyorsvasút létesítésére az utcák tehermentesítése céljából vagyunk kényszerítve abban a tudatban, hogy a gyorsvasút nem fizetheti ki magát. Annál inkább kell tehát gazdaságos üzemre, azaz a lehető legkisebb üzemi kiadásra törekedni.

A közlekedés rugalmassága a nagyvárosi közlekedő eszközöknél.

A közlekedés minőségében a nagyjelentőségű gazdaságosságot (olcsóságot) és gyorsaságot együttesen véve figyelembe, az összehasonlítás eredménye, hogy ebben a vonatkozásban a nagyvárosi újabb közlekedő eszközök: az autóbusz és a trolleybusz, meg a régebbi közúti vasút és gyorsvasút között koránt sincs oly nagy különbség, mint amekkora volt száz esztendővel ezelőtt a vasutak keletkezésekor a vasúti és közúti fuvarozás között.

Amíg akkor a vasúti forgalomban, a közúti fuvarozáshoz viszonyítva, a szállítás 3—6-szor olcsóbb és 10-szer gyorsabb lett, ma a nagyvárosi újabb közlekedő eszközöknél (autóbusz, trolleybusz) a szállítás általában drágább lett.

mint a régebbi közúti vasúton vagy gyorsvasúton. Gyorsaság tekintetében sincs számottevő haladás, sőt a gyorsvasúti közlekedés sebességét az új közlekedő eszközöké el sem érheti.

Mindezekből az következik, hogy a nagyvárosi közlekedésben az egyes közlekedő eszközök előnyei egymással szemben nem döntő jelentőségűek. Éppen azért előrelátó intézkedéssel a nagyvárosi közlekedési teljesítményeknek célszerű elosztása a nagy beruházási tőkékkel létesült régebbi közlekedő intézetek gazdasági egyensúlyának veszélyeztetése nélkül vihető keresztül.

E tekintetben, sajnos, nem mindenütt tapasztalható kellő előrelátás.

Másrészről azonban igen nehéz és, amint láttuk, csak részletekbe menő vizsgálat alapján lehet megvonni azt a határt: hol és mennyire kedvezőbb az egyik vagy másik közlekedés.

Állandóan figyelemmel kell tehát kísérni a különféle közlekedő eszközök fejlődését és tárgyilagosan kell őket összehasonlítani.

Ebből a szempontból fokozottabb figyelmet érdemel az a kérdés, hogy a különféle nagyvárosi közlekedő eszközöknek milyen az alkalmazkodó képességük a forgalom változásaihoz, tehát milyen a rugalmasságuk.

Minél nagyobb rész esik az önköltségből az állandó költségekre, annál inkább érzékenyebb az illető közlekedő eszköz a forgalom változásai iránt, annál inkább függ rentabilitása a forgalom tömegétől.

Dr. Ing. Dorpmüller, a német birodalmi vasút vezérigazgatója *A birodalmi vasút jelene és jövője* című 1929 január 30.-án tartott felettébb érdekes előadásában¹ találóan mondja: «A világnak bármelyik vasútja csak akkor mutathat fel jó eredményeket, csak akkor állapíthat meg olcsó tarifákat, ha nagy, sűrű forgalma van. Az üzem állandó költségei ugyanis az összes költségeknek mintegy 70 %-át teszik ki. Ha e szerint a forgalom növekedik, csupán a változó üzemi költségek nőnek. Ezzel függ össze ennél fogva a tarifacsökkenés lehető-

¹ *Die Reichsbahn*. 1929. No 6.

sege, viszont tartós forgalomcsökkenés tarifaemelésre kényszerít.»

Az önköltségből állandó költség: a tőkeszolgálat és leírás, ezenkívül azonban még az üzemi költségnek az a része is állandó, amely független a forgalom tömegétől.

A nagyvárosi közlekedő eszközöknél az állandó és változó költségek viszonyáról nagy általánosságban a következő táblázatos összeállítás tájékoztat:

	Az önköltségből	
	állandó	változó
Gyorsvasút	70 %	30 %
Közúti vasút	60 %	40 %
Trolleybusz	45 %	55 %
Autóbusz	40 %	60 %

E szerint az összes költségből az állandó költség hányada a közúti vasútnál és még inkább a gyorsvasútnál lényegesen nagyobb, mint a trolleybusznál vagy az autóbusznál.

A közúti vasútnak és a gyorsvasútnak tehát nagyobb érzékenysége van a forgalomcsökkenés iránt, mint a trolleybusznak vagy az autóbusznak. Viszont a trolleybusz és kiváltképpen az autóbusz, minthogy náluk az állandó költség quótája jóval kisebb, könnyebben simul a forgalom változásaihoz.

Ez a helyzet kétségtelenül előnyös reájuk és hátrányos a közúti vasútra meg a gyorsvasútra.

A trolleybusznak és az autóbusznak ezt az előnyös helyzetét több helyen még mesterségesen erősítették és erősítik azáltal, hogy számukra az utakat jóval kisebb megterheléssel engedték és engedik át, mint amilyen mértékben azokat igénybe veszik, tehát bizonyos mértékű állandó jellegű költségtől mentesítették és mentesítik őket.

Ilyen módon az autóbusznak és a trolleybusznak a közúti vasúttal bizonyos fokig illegitím versenyét több helyen elősegítették, sőt, a következményeket nem mérlegelve, ma is elősegítik.

Ami már most a nagy állandó költségquótából a közúti és gyorsvasútra háramló hátrányt illeti, nyilvánvaló, hogy ezt megfelelően nagy utasforgalomnak kellene ellensúlyozni.

Mind a két közlekedő eszköz erre számított is, hiszen teljesítő-képességüket huzamos időn át céltudatos munkával, költséges berendezésekkel magas fokra emelték.

A közlekedés fejlődésében, Pirath kifejezését használva, kétségtelenül bizonyos tragikum nyilatkozik, amikor a tömeges forgalom lebonyolítására nagy városokban felettébb alkalmas és erre teljes erővel felkészült közúti vasútnak, bizonyos mértékig a gyorsvasútnak is, közlekedési területét az új nagyvárosi közlekedő eszközök (autóbusz, trolleybusz) megnyirbálják.

Hasonló a verseny az automobil részéről a nagyvasutakkal szemben is.

A köz szempontjából azonban nyilván nem mellékes, hogy a vasúti forgalom szétforgácsolása egészséges vagy káros verseny által történik-e.

A közúti vasutakba s még inkább a gyorsvasutakba hatalmas összegek vannak befektetve.

A Bszkárt által üzemben tartott közúti vasúti hálózat beruházási tőkéje 1929-ben túlhaladta a 230 millió pengőt.¹

A londoni földalatti vasút beruházási tőkéje túlhaladja az 1·5 milliárd, a nem vasúti létesítményekkel együtt pedig az 1·8 milliárd pengőt.

A Csonka-Magyarország államvasúti vonalaiba befektett tőke közel 1·8 milliárd pengő. A német birodalmi vasútba 34 milliárd, az angol vasutakba 28 milliárd, a világ összes vasutaiba pedig kereken 250 milliárd pengő tőke van befektetve.

Ilyen óriási tőkéknek megfelelő gyümölcsöztetése közgazdasági szempontból felettébb fontos. Érthető tehát, hogy az automobillnak a nagyvasúttal, a nagyvárosi közlekedésben pedig az autóbusznak meg a trolleybusznak a közúti vasúttal s esetleg a gyorsvasúttal való nem mindig egészséges versenye következtében sok helyen veszélyeztetve látják ezeket a tőkéket, s fel-felhangzik joggal a figyelmeztetés, legutóbb

¹ Dr. Márkus Jenő: *A hamburgi magas vasút részvénytársaság.* Budapest, 1931. Megállapítása szerint a Bszkrt üzemében levő vasutakba beruházott tőke: 231.250,668 P. (101. l.)

a svájci szövetségi vasutak részéről is¹: *videant consules, ne quid detrimenti res publica capiat!*

Dr. Ing. Dorpmüller említett előadásában a következőket mondja: «Végül kötelességemnek tartom a nyilvánoságot figyelmeztetni a veszélyre, amely nemcsak a birodalmi vasutat, hanem a német közgazdaságot fenyegeti az automobilközlekedés részéről. Vizsgálataink szerint az automobilverseny következtében bevételeink csökkenése máris 250 millió bir. márkára becsülhető² és tartunk tőle, hogy pár év alatt eléri az 500 millió bir. márkát.»³

Még jelentősebb volt az a megállapítása, hogy a német birodalmi vasút akkori tarifaemelése egyes-egyedül azért vált szükségessé, hogy az automobilverseny következtében elmaradt bevételt pótolják.

Az automobilverseny káros következményeinek tudatában bölcsen állapítja meg a magyar automobiltörvény indokolása: «Minthogy a vasutakat deficitbe kergetni és ezt közpénzből fedezni a nemzeti vagyon egy részének elpusztításával egyenlő, minthogy továbbá tőkeszegény ország vagyunk, amely az egyszer elpusztult javakat pótolni nem bírja, nagyon is ügyelnünk kell arra, hogy az automobil-vállalatoknak a gazdasági szükség által nem indokolt versenye a vasutakba befektetett nagy nemzeti vagyont meg ne semmisítse.»

Csak abban az esetben volnánk kénytelenek belenyugodni a különféle vasutakba befektetett tőkének értékcsökkenésébe, ha az új közlekedő eszközök a köznek, egészséges gazdasági vezetéssel, lényegesen értékesebb vagy jóval olcsóbb szolgálatot tudnának teljesíteni.

Erről azonban, amint összehasonlító vizsgálatainkból kitűnt, szó sem lehet.

Ha egyenlő alapon végzett tárgyilagos összehasonlítás-

¹ Bundesbahnen und Automobil. *Caveant consules*. Bern. November 1930.

² 1928-ban a Deutsche Reichsbahn összes bevétele 5140 millió bir. márka volt.

³ Jóslata bekövetkezett, ma már a bevétel-kiesés túlhaladja az 500 millió bir. márkát.

nak az az eredménye, hogy valamely szállítmányt az egyik közlekedő eszköz, az összes követelmények figyelembevételével, valóban gazdaságosabban tud továbbítani, akkor minden olyan intézkedés vagy kedvezmény, amely a drágább és kevesebb követelményt kielégítő közlekedő eszköznek használatát tudja előidézni, közgazdasági szempontból káros.

A vasutak és víziutak összehasonlításakor így foglalta össze a versenynek problémáját Colson, és ez a megállapítása mértékadó a nagyvasút meg az automobil, a nagyvárosi közlekedésben pedig a közúti vasút meg az autóbusz versenyében is.

Kétségtelen, hogy a nagyvárosi közlekedő eszközök a nagy város gazdasági helyzetét hathatósan akkor mozdítják elő, tehát a köznek akkor hoznak legnagyobb hasznot, ha egymást kölcsönösen kiegészítik s nem folytatnak egymással káros versenyt.

Nagy városok hatalmas helyi közlekedésének sikeres lebonyolítása céljából tehát a tömeges forgalomra alkalmas nagyvárosi közlekedő eszközöknek kooperációja szükséges.

A nagyvárosi tömeges forgalmat lebonyolító közlekedési vállalatok tarifája.

A közúti vasút, az autóbusz és a gyorsvasút tarifája.

A varsói közúti vasúti stb. említett kongresszusra beérkezett jelentésekből kitűnik, hogy az autóbusz tarifája a nagy városok többségében magasabb, mint a közúti vasúté. Minthogy az autóbusznak utasonkint nagyobb az önköltsége, mint a közúti vasútnak, nem is volna helyeselhető, hogy tarifája a közúti vasútéval egyező legyen.

Ugyanabban a nagy városban a különféle közlekedési vállalatok (közúti vasút, autóbusz és gyorsvasút) tarifáinak összehasonlításakor azonban nem elegendő csupán a menetdíjakat alapul venni. Sőt az utasonkint beszedett átlagos menetdíj sem mértéke a tarifa magasságának, hanem e mellett még figyelembe kell venni az átlagos utazási távolságot is.

Nyilvánvaló e szerint, hogy az összehasonlításra alkalmas mértékegység az utaskilométerenkénti üzemi bevétel, amelyben már tekintetbe van véve az átlagos utazási távolság is.

Az utaskilométerenkénti üzemi bevétel nyilván azzal a menetdíjjal egyenlő, amelyet az utas minden egyes általa megtett kilométer után átlagosan fizet.

A berlini, a hamburgi és a budapesti különféle közlekedési vállalatoknál az egy utaskm-re eső bevételt pfg-ben, valamint az átlagos utazási távolságot a következő táblázat mutatja :

	Közúti vasút		Autóbusz		Gyorsvasút	
	Átlagos utazási távolság km.	Bevétel utas-km.-enkint	Átlagos utazási távolság km.	Bevétel utas-km.-enkint	Átlagos utazási távolság km.	Bevétel utas-km.-enkint
Berlin (1929) . . .	3·97	3·43	4·26	3·51	5·50	2·36
Hamburg (1928) .	4·50	3·98	5·00	5·70	5·00	3·60
Budapest (1929) .	4·93	2·83	—	—	—	—
„ (1928) .	—	—	2·84	4·82	—	—

A táblázatból kitűnik, hogy az autóbuszon az utaskm-enkénti bevétel általában nagyobb, mint a közúti vasúton. Budapesten a többlet,¹ közel abban az arányban, amelyben az autóbusz utaskm-ére eső kiadás nagyobb a közúti vasútnál, 70 %-ot tesz ki.

Az utaskm-enkénti bevétel a berlini közúti vasúton 20 %-kal, a hamburgin pedig 40 %-kal nagyobb, mint a budapestin. A budapesti közúti vasútnak átlagos tarifája km-enként tehát lényegesen kisebb, mint a berlini és a hamburgi közúti vasúté.

Az autóbuszon az utaskm-enkénti bevétel Hamburgban 18 %-kal nagyobb, Berlinben pedig 37 %-kal kisebb, mint Budapesten.

A budapesti autóbuszon tehát jóval nagyobb a km-enkénti átlagos tarifa, mint a berlinin, viszont kisebb, mint a hamburgin.

Berlinben, ahol az utaskm-enkénti bevétel az autóbuszon a legnagyobb és a gyorsvasúton a legkisebb, a közúti

¹ Az utaskm. teljesítményre vonatkozó adatok hiányában az autóbuszt a közúti vasúttal nem tudtuk ugyanarra az évre összehasonlítani.

vasút, az autóbusz és a gyorsvasút (magas- és földalatti vasút) érdekközösségi szerződés alapján gazdasági egységet alkot s mind a három közlekedési vállalatnál egységes tarifa van rendszeresítve, amely átmenetre, illetőleg átszállásra is jogosít.¹

A gyorsvasútnak utaskm-enkinti kisebb bevétele indokolható azzal, hogy közérdek az utcák tehermentesítése céljából az utasokat mérsékeltébb menetdíj megszabása által a gyorsvasútnak mennél kiterjedtebb használatára ösztönözni.

Ez a szempont volt mértékadó a hamburgi magasvasút menetdíjának megállapításakor is.

Az autóbusznál a közúti vasúthoz viszonyítva az utaskm-enkinti nagyobb bevétel indokolt, mert utaskm-enkint lényegesen nagyobb kiadást kell fedeznie.

A nagyvárosi közlekedési vállalatok tarifájának megállapításakor általában helytálló Giesének tétele:² Ugyanazon gazdasági területen a különböző közlekedési eszközök tarifáit úgy kell megszabni, hogy utaskm-enkint az autóbusz mindenesetre az összes kiadást fedező s valamivel nagyobb bevételt hozzon, mint a közúti vasút, a gyorsvasútnak pedig utaskm-enkint valamivel kisebb bevétele legyen, mint a közúti vasútnak.

Berlinben az autóbusz utaskm-enkinti bevétele (3·51 pfg) valamivel nagyobb ugyan, mint a közúti vasúté (3·43 pfg), de a kiadásokat nem fedezi. Ennek az oka első sorban a célszerűtlenül választott egységes tarifa.

Az egységes tarifa.

Napjainkban többször felmerül a kérdés, hogy a nagyvárosi tömeges forgalmat lebonyolító közlekedő eszközök-nél indokolt-e az egységes tarifa.

Gyakran hangoztatják, hogy nem igazságos nagy vá-

¹ A nagyvárosi közlekedésben megkülönböztetünk átmeneti és átszállási forgalmat. Az előbbi különböző közlekedési eszközök között, az utóbbi pedig ugyanazon közlekedési eszköz belső forgalmában jelent jármű-cserét.

² I. m. 627. l.

rosoknak azokat a polgárait, akik kénytelenek voltak lakásukat a nagy város periferiáján választani, nagyobb menetdíjjal megterhelni, mint a beljebb lakókat.

Ennek az igazságtalanságnak megszüntetésére szerintük egységes tarifát kell alkalmazni. Utalnak e mellett az egységes tarifának arra az előnyére, hogy rendkívül egyszerű s hogy alkalmazása által igen sok esetben meg lehet takarítani a különféle menetjegyek ellenőrzésével járó költségeket.

Az egységes tarifának főképen az északamerikai Unió nagy városaiban voltak és vannak hívei. Manapság azonban már ott is többen és többen belátják, hogy a különböző távolságokra utazókra a távolságot figyelembe vevő ú. n. teljesítményi tarifa — célszerűen zónatarifa alakjában, nyilván nem túlságosan sok zónával — igazságosabb, mint az egységes tarifa s hogy ma ily tarifa alkalmazását a gazdasági szempontok is előtérbe helyezik.

Szerintük a nagyvárosi közlekedésben nem látszik jogosultnak, hogy a népességnek az a része, amely a periferiákon olcsóbban és egészségesebben vidéken lakik, ugyanazzal az alacsony tarifával utazzék, mint amellyel a legtöbbször kevésbé egészséges belsőbb városrészekben nagyobb lakbért fizető utazik.

Felhozzák az egységes tarifa hátrányául azt is, hogy a külső területeken, amint legújabbán a nagy New-Yorkra vonatkozó vizsgálatokból kitűnt, az egységes tarifa következtében a teleküzlet előnyösebbé vált, ami végeredményében a lakosság egyetemét nagyobb bérral sújtja.¹

Viszont azonban ott, ahol már a tarifa egységes, a zónatarifára való áttérés, illetőleg visszatérés ellen, különösen a mai kötött lakásviszonyok között, szociális szempontok szólnak.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy azt a tisztviselőt vagy munkást, aki az egységes tarifára támaszkodva lakását a periferián szerezte meg, a zónatarifára való áttéréssel járó menetdíjemelés következtében utólag tetemes anyagi megterhelés sújtaná, amellyel lakóhelyének kiválasztásakor nem számolhatott.

¹ Holstein u. Kemmann i. m. 84. l.

A berlini közlekedési r.-társaság (B. V. G.) egységes tarifájának reformjára vonatkozó szakvéleményében Giese¹ ezt a szempontot külön kiemeli és épen erre való tekintettel ma már Berlinben nem tartja célszerűnek az egységes tarifának teljes megszüntetését.

Azt sem szabad elfeledni, hogy ma, amikor általános a törekvés a közlekedési berendezéseknek az utasok érdekében való egyszerűsítésére, indokolt, hogy a tarifa is lehetőleg egyszerű legyen.

Kétségtelen azonban, hogy a gazdasági viszonyok ezen az egyébként helyes elven is rést ütnek.

Ahol egyszerűsített tarifa van, azt lényegében meg kell tartani, de gazdasági szempontból nem lehet az egyszerűsített tarifát mereven alkalmazni.

Ezt a tételünket teljes mértékben megerősíti a nagyvárosi közlekedés két elsőrendű szakértőjének, dr. Ing. Giese-nek¹ és a nemrégiben elhunyt dr. Ing. Kemmann-nak² a berlini közlekedési r.-társaság (B. V. G.) egységes tarifájának reformjára vonatkozó mostanában közzétett kiváló szakvéleménye.

Az egységes tarifára vonatkozó álláspontunk kialakulásához mindenesetre hozzájárulnak azok az eredmények, amelyeket e tekintetben Hamburgban és Berlinben tapasztaltak.

Hamburgban a közúti és magasvasúton 1928 július 1.-én 20 pfg-es egységes tarifát vezettek be, amely a közúti vasúton kétszeri átszállásra jogosított. Nem vezettek be egységes tarifát az autóbuzsón, hanem kétféle menetdíjat állapítottak meg: 25 pfg-et két vonalszakaszra és 30 pfg-et az egész vonalra.

Holstein és Kemmann a hamburgi tömeges forgalmat lebonyolító közlekedési vállalatok szanálására vonatkozó, többször hivatkozott 1929. évi szakvéleményükben a közúti vasút és gyorsvasút addigi egységes tarifája helyett, mind

¹ Dr. Ing. Giese: *Die Tarifverhältnisse u. die Wirtschaftlichkeit der Berliner Verkehrs-A. G.* 1931.

² Dr. Ing. h. c. Kemmann: *Die Berliner Verkehrs-A. G. Betrachtungen zur Tarif- und Verkehrsgestaltung.* 1931.

a három közlekedő eszközre (közúti vasút, gyorsvasút és autóbusz) velejében zónatarifát javasoltak két zónával és az autóbusz menetdíját, nagyobb önköltségére tekintettel, igen egyszerűen pótlékkal kívánták növelni.

Berlinben 1927 március 15.-e óta mind a három közlekedési vállalatnál (közúti vasút, autóbusz, magas- és földalatti vasút) egységes a tarifa, eleinte 20 pfg, 1930-tól kezdve pedig 25 pfg menetdíjjal. Ez a tarifa az utasközönség számára kétségtelenül igen előnyös, nem veszi azonban tekintetbe az autóbusznak jóval nagyobb, a közúti vasúthoz viszonyítva 1927-ben utasonkint kétszer nagyobb, üzemi költségét és ez az egységes tarifa egyáltalában nincs összhangzásban az egyes közlekedő eszközök üzemi, illetőleg önköltségével.

Az autóbusznak és a gyorsvasútnak ebből az okból származó deficitjét eleinte a közúti vasút jövedelme tudta fődözni.

Mintogy azonban Berlinben az utóbbi években az autóbusz-hálózatot nagy mértékben kiterjesztették, az üzemi költség tekintetében legdrágább közlekedő eszköznek ez a nagyarányú kiterjesztése, kapcsolatban nem megfelelő tarifájával, oda vezetett, hogy a közúti vasút fölöslege már nem tudja fődözni az autóbusz folyton növekedő deficitjét, annak ellenére, hogy 1929-ben 1928-hoz viszonyítva az autóbuszon az utasok száma 24·5 %-kal, tehát jóval nagyobb mértékben növekedett, mint a közúti vasúton (3·5 %) és a gyorsvasúton (4·6 %).

Az utasszám-növekedés azonban az autóbusznál, mint hogy üzemi coefficiense — a kiadásoknak a bevételekhez való viszonya százalékban kifejezve — nagyobb 100 %-nál, az üzem gazdaságossága szempontjából hátrányt jelent.

Ha ugyanis valamely személyszállító vállalatnál az üzemi coefficiens 100 % fölött van, az utasforgalom növekedése csak abban az esetben nem hátrány, ha a férőhely-kihasználás, tehát a haszon- és holtteher viszonya, egyidejűleg kedvezőbbé válik. A berlini autóbusz-üzemnél azonban e tekintetben javulás alig volt várható, mert az önköltséget nem fedező alacsony egységes tarifa következtében a férőhely-kihasználás már 1928-ban is rendkívül kedvező, 50·6 %, volt

és ehhez képest 1929-ben még valamivel kedvezőtlenebb is (49.1 %) lett.

Mind a három közlekedési vállalatnál 1929-ben 1928-hoz viszonyítva nagy mértékben növekedett az átmeneti, illetőleg az átszálló forgalom, legnagyobb mértékben, 42.7 %-kal, azonban az autóbushoznál.¹

1929-ben az összes utasforgalomból a másik két közlekedő eszközre átmenő és onnan átjövő forgalomra esett a kiadott jegyek alapján :

a gyorsvasútnál	58.17 %
az autóbushoznál	52.48 %
a közúti vasútnál	29.06 %

Két esztendő alatt, 1927-től 1929-ig, az autóbushoz utasforgalma 70 %-kal nőtt, az egy utasra eső átlagos bevétel pedig 14 %-kal csökkent.

Az utasonkinti bevételnek mind a három közlekedési eszköznél az egységes tarifa bevezetése óta folytonos csökkenése kétségtelenül bizonyítja, hogy Berlinben az egységes tarifa átszállási, illetőleg átmeneti jogosultsággal üzemgazdasági szempontból huzamosabb ideig fenn nem tartható.

A részletes vizsgálatból az is kitűnt, hogy az egységes tarifa az egyik közlekedő eszközzől a másikra való átmeneti lehetőséggel egészségesnek nem nevezhető közlekedési inflációt idézett elő.

Az egységes tarifa ma sok helyen népszerű jelszó, alkalmazása azonban, mint a felhozott példák is mutatják, kockázatos.

Meg kell szívlelni Giesenek intését :² «Berlinben mindenestre tisztában kell lenni azzal, — írja már 1927-ben — hogy az a hatalmas fellendülés, ami az autóbushoz . . . egy közgazdaságilag nagyon is veszteséges tarifa által a közúti vasút kárára bekövetkezett, nem haladhat tovább annak veszedelme nélkül, hogy az egyetlen nagyvárosi közlekedési vállalat, amelyik nem túlságosan kedvező forgalmi viszonyok

¹ A közúti vasútnál ennek a forgalomnak növekedése 19.5 %, a gyorsvasútnál pedig 15.7 %.

² I. m. 602. l.

között is gazdaságosan dolgozik, a közúti vasút, olyan veszteségeket szenved, hogy az egyesített közlekedési vállalatok egész gazdasági építménye, amely tulajdonképpen a közúti vasútra támaszkodik, összeomlik.»

Hogy Giese intése indokolt volt, bizonyítják az előbbieken ismertetett 1928. és 1929. évi eredmények, valamint a legújabb események is.

Amíg ugyanis 1929-ben az előző évhez viszonyítva a fentebbiek szerint az utasok száma a közúti vasúton, az autóbuszon, a magas- és földalatti vasúton sorban: 3·5, 24·5 és 4·6 %-kal, összesen átlagosan 7·1 %-kal növekedett, 1930-ban 1929-hez viszonyítva mind a három közlekedő eszközön nagymértékű az utasszám-csökkenés.¹

Az 1930-ban szállított utasok számának csökkenése az 1929. évi eredményhez viszonyítva: a közúti vasúton 23·4 %, az autóbuszon 7·2 %, a magas- és földalatti vasúton 21 %, összesen átlagosan 18·7 %.

Súlyosbítja a helyzetet, hogy az utasszám-csökkenés éppen annál a két közlekedő eszköznél, a közúti vasútnál és gyorsvasútnál, igen nagymértékű, amely, minthogy önköltségéből nagyobb rész esik az állandó költségekre, sokkal érzékenyebb a forgalom-csökkenés iránt, mint az autóbusz, amelynek önköltségéből a nagyobb rész változó költség.

A 20 pfg-ről 25 pfg-re emelt egységes tarifa ellenére már 1930 első felének igen kedvezőtlen gazdasági eredménye a B. V. G.-t többrendbeli takarékosági intézkedésre kényszerítette.²

Mindenekelőtt megnehezítették az egyik közlekedő eszközről a másikra való átmenetel feltételeit. Felemelték az autóbuszon az átszállójegy árát. Az autóbusz-hálózatot megrovidítették. Ahol az autóbusz a gyorsvasúttal ugyanazon a vonalon haladt, az egyik közlekedést megszüntették.

A mostani kedvezőtlen gazdasági helyzet, meg az eléggé meg nem fontolt egységes tarifa átmeneti, illetőleg átszállási

¹ Dr. Márkus Jenő : i. m. 88. l.

² Dr. Ing. Feindler : *Die Berliner Verkehrs-A. G. im Jahre 1929.* Verkehrstechn. Woche. 1930 okt. 1.

lehetőséggel az egyesített közlekedési vállalat (B. V. G.) helyzetét megrendítette s annak következtében szanálása vált szükségessé.

Giese erre vonatkozó fentebb említett szakvéleményében hangsúlyozza, hogy az 1927. évi berlini egységes tarifának egyik legfőbb hibája az átmeneti lehetőség menetdíjmelés nélkül egyik közlekedő eszközről a másikra, amely az előbb említett közlekedési inflációt idézte elő, és azt javasolja, hogy a jelenlegi 25 pfg-re felemelt egységes tarifát megtartva, adjanak ki a közúti vasúton és a gyorsvasúton öt, átszállásra nem érvényes, menetjegyet tartalmazó s egy bir. márkába kerülő jegyfüzetet (egy utazásra esik 20 pfg), emeljék fel, illetőleg állapítsák meg egységesen az átszállójegy árát mind a három közlekedő eszközön 30 pfg-ben és a Reichsbahn gyorsvasúti vonalaira (Stadt-, Ring- und Vorortbahnen) érvényes átszállójegy árát 35 pfg-ben. Ilyen módon a menetdíjnak négyféle lépcsőzése lenne: 20, 25, 30 és 35 pfg.

Kétségtelen, hogy a Giese javasolta tarifa jóval egyszerűbb lenne a jelenleginél.¹

Kemmann-nak a fentebbiekben szintén hivatkozott szakvéleménye szerint² a B. V. G. vállalat kedvezőtlen gazdasági helyzete első sorban a jelenlegi egységes tarifával kapcsolatos, amelynek hiánya, s e tekintetben véleménye Gieseével egyezik, a menetdíj emelése nélkül való előbb említett átmeneti, illetőleg átszállási lehetőség, továbbá az autóbusz menetdíjának alacsony volta.

¹ 1930 július 2.-a óta a B. V. G. vonalain a következő tarifa van érvényben. A közúti vasúton: menetjegy átszállási jogosultsággal a közúti vasútra és átmeneti jogosultsággal a földalatti vasútra 25 pfg, átmeneti jogosultsággal az autóbuszra 30 pfg és a birodalmi vasút gyorsvasúti vonalaira 40 pfg. Az autóbuzson: menetjegy átszállási és átmeneti jogosultság nélkül 25 pfg, átszállási jogosultsággal egy másik autóbuszra és átmeneti jogosultsággal a közúti vasútra, valamint a földalatti vasútra 30 pfg. A magas és földalatti vasúton: menetjegy átmeneti jogosultsággal a közúti vasútra 25 pfg, az autóbuszra 30 pfg és a birodalmi vasút gyorsvasúti vonalaira 40 pfg. (*Die zukünftige Tarifgestaltung bei der Berliner Verkehrs-A. G. Verkehrstechnik* 1931. 10. April.)

² *Verkehrstechnik*. 1931 április 10.

Összehasonlító vizsgálatai arra az eredményre vezettek, hogy a jelenlegi gazdasági viszonyokat mérlegelve, Berlinben tulajdonképen 10 pfg-tól egészen 60 pfg-ig terjedő lépcsőzetes tarifa, valójában tehát teljesítménytartifa, volna a legalkalmasabb.

A mostani időpontban azonban forgalmi és szervezeti szempontból, valamint az egységes tarifa hatása alatt történt településekre tekintettel, nem volna ajánlatos ilyen sok lépcsős tarifa bevezetése, hanem e helyett egyszerűbb tarifarendszert javasol a következő irányelvek alapján :

1. Legyen rövid, közép- és nagytávolságra megállapított tarifa, amely a szükségtelen hosszabb utazásokat fékezi, viszont rövidebb utazásokra ösztönöz, a nélkül, hogy ezáltal a tényleges közlekedési szükségletet meghaladó közlekedési infláció idéztetné elő.

2. A periferiákon való településekre tekintettel a nagytávolságú utazásokra nem szabad túlságosan magas tarifát megállapítani.

3. Az autóbusz tarifáját nagyobb üzemi költségénél fogva magasabbra kell venni, mint a másik két közlekedő eszközt, hogy ilyen módon az autóbusz igénybevétele a tényleges szükségletnek feleljen meg és egyidejűleg a közúti vasúti meg a földalatti vasúti utasoknak az autóbuszra való átvándorlása megszűnjék.

4. Az átmeneti és átszálló forgalmat menetdíjpótlék alkalmazása által a tényleges szükségletre kell leszállítani.

5. A havijegyek alacsony díját mérsékelten emelni kell.

Ezen irányelvek figyelembevételével Kemmann háromlépcsős távolsági tarifát javasol, és pedig a közúti meg a földalatti gyorsvasúton 20, 30, 40, az autóbuszon pedig 25, 35 és 45 pfg-es menetdíjakkal. A rövid és közép távolságra érvényes menetdíjak átmenetre és átszállásra nem jogosítanak, a nagy távolságra szóló tarifa ellenben egyszeri átmenetre, illetőleg átszállásra jogosít.

Kemmann ezt a három lépcsős tarifát a megfelelően tagozott teljesítményi tarifával szemben mint szükség-tarifát jelöli meg, amelynél rövid és középtávolságra a menetdíjak viszonylagosan magasabbakra adódnak ki, hogy a nagy

távolságra km-enként aránylagosan alacsonyabbra veendő menetdíjat kiegyenlítsék.

A B. V. G. vonalain egészséges tarifareform bevezetését megnehezíti az a körülmény, hogy a birodalmi vasút gyorsvasúti vonalain (Stadt-, Ring- und Vorortbahnen) a menetdíjak a B. V. G. vonalaira javaslatba hozottaknál jóval alacsonyabbak, úgyhogy a közép- és nagytávolságra utazók odavaló átvándorlásával kell számolni.

Épen ezért Kemmann Giese-vel egyetértően szükségesnek tartja, hogy a Reichsbahn és a B. V. G. ebben a kérdésben mindkét fél érdekeit kielégítő megoldásra törekedjék.

Mind a hamburgi, mind a berlini példa mutatja, hogy az egységes tarifa kérdése korántsem egyszerű.

Egységes tarifa esetén, minthogy a bevételek függetlenek az utazási távolságtól, az üzem gazdaságossága javul, ha az átlagos utazási távolság kisebbedik, viszont rosszabbodik, ha az átlagos utazási távolság növekedik.

Az üzem gazdaságossága szempontjából tehát arra kell törekedni, hogy az átlagos utazási távolság csökkenjen. Kétségtelen, hogy egész általánosságban az egységes tarifa ezt a célt nem mozdítja elő, mert a hosszú vagy rövid távolságra utazót ugyanazzal a menetdíjjal szállítja.

Az egységes tarifánál a menetdíj állandó lévén az egy km-re eső menetdíj annál kisebb, minél nagyobb a megtett távolság. A hosszegységre (egy km-re) eső menetdíj, amely hiperbola szerint változik, a nagy távolságra utazóknál rendszeren olyan kicsinynek adódik ki, hogy az az önköltséget sem fedezi.

Egységes tarifa esetén tehát a nagyobb távolságra utazók egyrésztől növelik az átlagos utazási távolságot, azaz kedvezőtlenül befolyásolják az üzem gazdaságosságát, másrésztől, minthogy a hosszegységre eső menetdíj rendszeren az önköltség alatt marad, szaporodásuk növeli a deficitet.

Az egységes tarifa kétségtelenül igazságtalan.

Ahol a távolsági, illetőleg a zónatarifáról térnek át erre a rendszerre és a díjtétel az addigi legolcsóbbnál tetemesen nagyobb, igazságtalan a rövid távolságra utazókra. Az ilyen

utasok száma tehát csökkenni és az üzem gazdaságosságának rovására az átlagos utazási távolság növekedni fog.

Ha ellenben az egységes tarifa az addigi legolcsóbbnál nem sokkal magasabb, a hosszegységre eső menetdíj már közepes távolság esetén is az önköltség alatt lehet és e mellett egészségtelen közlekedési inflációt idézünk elő, amelyen a közlekedési vállalat nem tud gazdaságosan úrrá lenni. Ez az infláció nagy mértékben fokozódik, ha az egységes tarifa átszállásra, sőt még az egyik közlekedő eszközről a másikra való átmenetelre is jogosít.

Közgazdasági szempontból egyáltalán nem indokolható nem egyenlő önköltséggel dolgozó különböző közlekedő eszközökre egységes tarifának megállapítása.

Budapest székesfőváros egyórás összforgalmi isochrón-térképe.

Az isochrón-térképekről általában.

A nagyvárosi közlekedés szempontjából fontos tudni, hogy a nagy város szívéből egyenlő időközök alatt a nagy város területének mely pontjait lehet elérni.

Azok a helyek, amelyek valamely ponttól mint centrumtól a különböző irányokban egyenlő időközök alatt érhetőek el, e centrum körül egyenlő időzónát, isochrón-zónát alkotnak.

Az isochrón-térképen tehát a centrumból egyenlő időközökben elérhető helyek vannak egymással összekötve. Az összekötő vonal az isochrón-vonal.

A nagyvárosi összforgalmi isochrón-térképen mindazok a helyek, amelyek a centrumtól, a rendelkezésre álló különféle, tömeges forgalmat lebonyolító, közlekedő eszközök sebessége és a közlekedés gyakorisága alapján kiszámítva, egyenlő időtávolságra fekszenek, összforgalmi isochrón-vonallal vannak egymással összekötve.

A nagy városok természetes határa tulajdonképpen közlekedési határ, határa a nagy város szíve és periferiája között ide-oda hullámzó közlekedésnek.

Tapasztalat szerint a perifériális lakóhelyekről a nagy város szívébe való utazás ritkán haladja túl az egyórai időtartamot. Épen azért általánosságban az egy órai átlagos elérhetőség helyeit összekötő egyórás isochrón-vonal a nagy város természetes határa és az ezzel az isochrón-vonallal határolt terület a nagy város helyi közlekedési területe.

A helyi közlekedő eszközök vonalhálózatának kiterjesztése, sebességüknek növelése a nagy város természetes határának kitolását, a helyi közlekedési terület nagyobbdását vonja maga után.

A centrumból a szélrózsa minden irányában 10, 30, 60 perc alatt elérhető helyek összekötő vonalával határolt közlekedési terület e szerint a helyi közlekedés javításával növekszik. Ez a növekedés tehát mérőfoka a helyi közlekedés javulásának.

Budapest székesfőváros 1917. évi egyórás összforgalmi isochrón-térképe.

Budapest egyórás összforgalmi isochrón-térképét az 1917. évi nyári menetrend alapulvételével a kir. József-Műegyetemen a vezetésem alatt álló közlekedési szemináriumban dolgoztuk ki.¹

Centrumnak, mint már említettük, a Deák Ferenctér, a city-nek a központi városház szomszédságában fekvő azt a terét vettük fel, ahol a helyi közlekedésben rendelkezésre áll: a közúti vasút, a földalatti vasút és az omnibusz, illetőleg ma az autóbusz.

Számításba vettük az összes tömeges forgalmat lebonyolító helyi közlekedő eszközöknek, valamint a helyi érdekű és a nagy vasútnak menetrendszerű járatait, tehát a közlekedés gyakoriságát is.

Mínthogy mindezek a közlekedési eszközök meghatározott útvonalhoz vannak kötve, ezeken a vonalakon egymástól elszigetelt isochrón-pontokat kapunk. Hogy összefüggő isochrón-vonalat nyerhessünk, nyilván figyelembe kellett

¹ A vonatkozó térképet Pilder Ervin okl. mérnök állította össze.

venni a gyalogos közlekedést is. Ebben a közlekedésben óránkénti 4 km sebességet vettünk alapul, amelyet a budai hegyes vidék meredekebb helyein gyakorlati mérések alapján 3, illetőleg 2 km-re szállítottunk le. A 4 km gyalogos sebesség első pillanatra talán kicsinynek tűnik fel, nem szabad azonban elfeledni, hogy a gyalogos nem mindenütt közlekedhetik sugár irányában.

A különböző vasutakon a sebességet az egyes csomópontok között a tényleges menetidők alapján számítottuk ki s feltételeztük, hogy a csomópontokon belül a menetidőknek megfelelő sebesség egyenletes.

Az egyórás isochrón-vonalon belül a túlságosan hosszú várakozási idők miatt 1917-ben sem a nagyvasutak, sem a szentendrei h. é. v., sem a margitszigeti lóvasút, sem pedig a helyi hajójáratok nem éreztették hatásukat.

Budapest székesfőváros 1929. évi egyórás összforgalmi isochrón-térképe.

Az 1917. évihez hasonlóan az 1929. évi nyári menetrend alapján¹ dolgoztuk ki, szintén a vezetésem alatt álló közlekedési szemináriumban, a székesfőváros 1929. évi összforgalmi isochrón-térképét.²

Centrumnak természetesen, épen úgy mint 1917-ben, a Deák Ferenc-tért vettük fel.

Hasonlóan, mint 1917-ben, a nagyvasutak és a helyi hajójáratok, meneteik ritkasága következtében, nem érvényesültek, a szentendrei h. é. v.-nak pedig csupán két állomása: Aquincum és Római-fürdő volt befolyással az isochrónzónák megállapítására.

Mind az 1917, mind az 1929. évi isochrón-térképet átlagos sebesség és átlagos napi menetsűrűség alapján szerkesztettük meg. Nyilvánvaló tehát, hogy az ilyen isochrón-

¹ Az autóbuzsnál az őszi menetrendet kellett alapul venni, minthogy, az új autóbuzsoknak az év folyamán fokozatosan történt beszállítása következtében, menetrend szempontjából stabil állapot csak 1929 őszén állott be.

² Ezt a térképet Dorschner J. Róbert és Pál Ferenc okl. mérnökök szerkesztették.

térkép nem vonatkozhatik sem a nagyforgalmú roham-órára, sem a lényegesen kisebb forgalmú késő esti órákra.

A nap legforgalmasabb órájára egyébként nem is lehet összeforgalmi isochrón-térképet szerkeszteni, minthogy az ú. n. roham-óra a nagy városok különböző részeiben és a különféle közlekedő eszközök vonalain más és más időre esik. Az egyes területek megközelíthetőségéről ennél fogva nyilván az átlagértékkel kapunk összehasonlításra alkalmas képet.

Az egyórás isochrón-vonal menetét Budapest 1929. évi közigazgatási határával összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a pesti oldalon az egyórás isochrón-vonal csak két helyen marad a közigazgatási határon belül: az alsórákosi réteknél a Bonyhádi-út környékén, és az új köztemető közelében a Külső Jászberényi-út tájékán.

A budai oldalon viszont mindössze két helyen ugrik ki az egyórás isochrón-vonal a közigazgatási határon kívül: a Hűvösvölgnél és nagyobb mértékben Albertfalva és Budafok felé. Buda többi részén a terepnehézségek miatt a közigazgatási határ a Deák Ferenc-tértől egy óránál nagyobb idő alatt érhető el.

A pesti oldalon azonban három helyen már a félórás isochrón-vonal eléri a közigazgatási határt: a MÁV. angyalföldi állomása mellett a Béke-utcai aluljárónál, az Üllői-útnak a közigazgatási határral való metszéspontjánál és a Csepel-szigeti szigetcsúcs-híd szomszédságában.

A két isochrón-térkép összehasonlítása.

Összehasonlítás céljából ugyanazon a térképen (1. térkép) föltüntettük az 1917. és 1929. évi 10, 30 és 60 perces isochrón-vonalakat.

A helyi közlekedés minőségének időközben történt javulása következtében 1929-ben 1917-hez viszonyítva növekedett a 10, 30 és 60 perces isochrón-vonalak által határolt közlekedési terület.

A növekedés nagyságáról a bevonalkázott területek adnak képet (1. térkép), a következő táblázat pedig a növekedés értékéről tájékoztat:

Megnevezés	Az isochrón vonalak által bezárt terület: km ² 1917-ben			Közlekedés-területi növekedés 1917-1929 között: km ²										Össze növekedés			
	budai oldal		összesen	budai oldal				pesti oldal				budai és pesti oldal együttesen				km ²	%
	budai	pesti		Bszkárt		Autobusz		Bszkárt		Autobusz		Bszkárt		Autobusz			
			km ²	%	km ²	%	km ²	%	km ²	%	km ²	%	km ²	%			
10 perces isochrón	—	2·495	2·495	—	—	0·047	—	0·249	10·0	0·251	10·0	0·249	—	0·298	—	0·547	21·9
30 perces isochrón	9·55	27·95	37·50	1·97	20·6	3·41	35·7	4·25	15·2	0·810	2·9	6·22	16·6	4·22	11·2	10·44	27·8
60 perces isochrón	56·40	91·82	148·22	2·71	4·8	2·20	3·9	3·94	4·3	12·22	13·3	6·65	4·48	14·42	9·74	21·07	14·22

A táblázatból kitűnik, hogy 1929-ben 1917-hez viszonyítva az isochrónok által határolt közlekedési terület a 10 perces isochrón-vonalnál 21·9 %-kal, a 30 percesnél 27·8 %-kal és az egy órásnál 14·22 %-kal növekedett.

Kétségtelen bizonyítéka ez a budapesti helyi közlekedés jelentős javulásának, noha Budapesten nincs gyorsvasút.

Az 1929. évi egyórás isochrón-vonal által határolt közlekedési terület: $148·22 + 21·07 = 169·29$ km², a székesfőváros 194·44 km² területének 87 %-a. (1917-ben a 148·22 km² 76·3 %-a volt.)

A közlekedési területnövekedés egy része a Bszkárt vonalain 1926—27-ben életbeléptetett rövidebb menetidők, tehát nagyobb sebesség következménye, másik része pedig az időközben bevezetett autóbusz-közlekedés eredménye.

A 10 perces isochrón-vonalnál a területnövekedés (0·547 km²) nagyobbik része (0·298 km²), főképen a Wesselényi-utca irányában és a Budára való átjutás az autóbusz-közlekedés következménye. Az Üllői-úton és a Vilmos császár-úton az előretörés a Bszkárt. gyorsabb meneteinek köszönhető.

Még nagyobb mértékű a közlekedésterületi növekedés a 30 perces isochrónnál. A pesti oldalon a Bszkárt. vonalain életbeléptetett nagyobb sebesség hatása mindenekelőtt abban a két irányban nyilatkozott, ahol a 30 perces isochrón-vonal eléri a székesfőváros közigazgatási határát, tehát az Üllői-úton és a Béke-úton.

Előre ment a 30 perces isochrón-vonal a Kőbányai-úton,

továbbá a Szent László-utcán és az Erzsébet királyné-úton. A két utóbbi az autóbusz-közlekedés eredménye.

A budai oldalon a 30 perces isochrón-vonalnak főképen a Budakeszi-úton, a Rózsadomb nyugati lejtőjén és a Németvölgy felé nagymértékű az előretörése. A két utóbbi az autóbusz, az első a Bszkárt sikere.

Az egyórás isochrónnál a területi növekedés nagyobbik része a pesti oldalra esik.

Az előretörés a pesti oldalon Pestújhely felé, a Gyömrői-úton és a Csepel-szigeten, továbbá a budai oldalon az óbudai temető felé és a Látó-hegy tájékán az autóbusz, a pesti oldalon az Üllői-úton Pestszentlőrinc felé, valamint a budai oldalon a Hűvösvölgy irányában pedig a Bszkárt-nak sikere.

Budapest helyi utasforgalmának a székesfővárosi autóbuszüzem aránylag kis részét, 1928-ban 4·35 %-át, bonyolította le, mégis, amint az isochrón-térképek ismertetett összehasonlításából kitűnik, a székesfővárosi helyi közlekedést jelentékeny mértékben megjavította.

Befejezés.

A nagyvárosi közlekedéssel kapcsolatos kérdéseket igyekeztünk tudományos szempontból tárgyilagosan megvilágítani.

Vizsgálataink során rámutattunk több téves nézetre is, amelyek jelszavakként terjednek el és az ilyen jelszavak ellen állást foglaltunk.

Jellemzően mondja Blum, a neves közlekedési szakértő, a hannoveri műegyetem tanára s a Deutsche Reichsbahn igazgatósági tagja : «A közlekedés olyan borzasztóan érdekes terület, amellyel részben kedvtelésből, részben fontoskodásból, sajnos, sok ú. n. közlekedési dilettáns is foglalkozik, akiknek zavaros gondolatai és javaslatai, kritika nélkül elterjesztve, olyan hangulatot teremthetnek, amely végeredményében a közre lesz káros.»¹

A nagyvárosi közlekedéssel, hogy tárgyilagos véleményt

¹ *Verkehrstechn. Woche.* 1927. IX. 14.

alkothassunk, alaposan, a részletekbe hatolva kell foglalkozni.

Felettébb fontos, ahogyan korszakalkotó közlekedésügyi javaslatában a legnagyobb magyar hangoztatta, «a külföldi tapasztalatok elfogulatlan bírálása és saját viszonyaink helyes felfogása».

Vizsgálatainkban Széchenyinek ezt a tételét folyton szem előtt tartottuk. És ha ilyen módon sikerült volna a nagyvárosi közlekedés szövevényes kérdéseit tárgyilagosan megvilágítani, akkor az a munka, amelyet erre a tudományos szempontból is különösen érdekes kérdésre készséggel és a tárgy iránt érzett szeretettel fordítottunk, nem volt hiábavaló.

ZELOVICH KORNÉL.

KISEBB URAL-ALTÁJI TELEPEDÉSEK A BALKÁN-FÉLSZIGETEN.

Nagy és sokágú kérdés a Balkán-félsziget¹ ethnikumának történelmi kifejlődése s e fejlődés folyamatának elfogadható megállapítása. E nélkül pedig a félsziget mostani állapotainak — például csak a szláv nyelvű balkáni népek közötti ellentéteknek is — a megértése épen oly nehéz, mint a különböző nyelvű és fajú népek ethnikai egyensúlyának területi rendezése. Csak az említett kérdés lehető pontosságú megoldása enyhítheti azt az állapotot, hogy a Balkán-félsziget másfél évszázad óta mint Európának állandó tűzfészke szerepel. A balkáni államok között fölmerült feszültséget a török

¹ A félsziget területéről a lexikonokban is hamis adatokat olvastunk, aminek oka főleg az, hogy a területnek csak igen kis része van pontosan fölmérve és pontosan térképezve. Helyénvalónak találjuk tehát, hogy a rajta levő államok területének újabb megállapítása alapján számítsuk ki a félsziget területét s közöljük az újabb, — ma már világszerte ismert lelkiismeretlenségű népszámlálások eredményeit. A félsziget északi határvonala földrajzilag a Duna torkolatánál kezdődik s azután a Duna—Száva vonalat követi, majd Fiumével egymagasságban, a Szávát elhagyva, húzódik Fiuméig. Hozzávetőlegesen területe, szintén földrajzi értelemben, 511,565 négyszögkilométer. De a történelmi fejlődés hozzáferrasztotta a félszigethez a két oláh fejedelemségből — Havasalföldből és Moldvából — alakult Romániát is, mert e terület a közel 500 éves ozmán-török uralom alatt épen úgy ki volt zárva az európai népközösségből és hozzácsatolva a Balkán-félszigethez, mint a földrajzi értelemben vett terület. Tehát történelmi értelemben a terület 634,232 négyszögkilométer. A történelmi Balkán-félsziget lakosainak száma szintén csak becslés alapján — mert ott európai értelemben vett népszámlálás eddig és újabbban nem volt — 30.656,700 lélekre tehető.

E számok a különben sok tekintetben megbízhatatlan 1920. évi hivatalos területmegállapítási és népszámlálási adatokon alapul-

uralom visszaszorítására vezető 1912/13. évi balkáni háborúk még fokozták. Nagy befolyása van ennek az állapotnak egész Európára, de első sorban és főleg a Balkánnal szomszédos népek nyugati kultúrájú államaira, Itáliára, Ausztriára, Magyarországra s az egyelőre Jugoszláviába olvasztott, államiságához azonban ragaszkodó horvát hármaskirályságra.

Nem igen van még egy olyan foltja a földtekének, melynek ethnikuma kialakulásában olyan nagyszámú, különböző népfaj és törzs vett volna részt, mint a Balkán-félszigetében. És pedig több mint két évezreden át, szakadatlan háborúskodás közben. A rajta most is élő és szereplő népek, nyugatról kelet felé haladva a következők: 1. Albánok. 2. Horvátok. 3. Szerbek. 4. Görögök. 5. Bulgárok. 6. Törökök. 7. Örmények. 8. Balkáni vlachok, aomunok. 9. Románok = oláhok. 10. Latin-olasz eredetű levantinusok. E népeknek részint az ős-

nak. Ezek, a történelmi értelemben vett területre nézve, a következők:

	Terület km ²	Lakosság
1. Albánia	27,538	804,000
2. Bulgária	103,146	5.085,000
(1925. évi újabb adatok)		
3. Görögország	127,337	6.200,000
4. Jugoszlávia (balkáni terület)		
Szerbia	95,669	4.130,000
Montenegro	9,668	200,000
Bosznia	51,199	1.891,000
Horvát-Szlavon orsz. . .	42,534	2.614,000
Dalmácia	12,732	621,000
Veglia	513	28,700
5. Románia : Munténia	52,500	3.486,000
Oltenia	24,078	1.484,000
Dobrudzsa . . .	23,267	693,000
Moldva	38,058	2.233,000
6. Európai Törökország . . .	26,000	1.188,000
	634,239 km ²	30.657,700 lélek.

A földrajzi értelemben vett terület, hozzávetve Horvát-Szlavonország kétharmadát, Munténiát, Olteniát és Moldvát (100,630 km²), Horvát-Szlavonország lakosságának négyötödét s a nevezett három román terület összes lakosságát (7.819,000) = 533,571 km² és (22.837,700) lakos.

telepedésű népekkel való, részint újabb vérkeveredései folytán a következő árnyalatai vannak: 11. A szláv és itáliai keveredésű északi albánok. (Gegek.) 12. A görög és itáliai keveredésű délalbánok. (Toszkok.) Ezek az őstelepedésű illyreknek utódai. 13. Az albán-vlach keveredésű crnagorai (montenegrói) szerbek. 14. Az itáliai-aromun keveredésű dalmáciai horvátok, szintén illyr ősalappal. 15. Az avar-magyar keveredésű horvát-szlavoniai horvátok. 16. Az illyr ősalapú bosnyák horvátok és szerbek. 17. A kelta-illyr ősalapú, a török uralom alatt a balkáni vlachokkal erősen keveredett szerbiai, ó-szerbiai és boszniai szerbek. 18. A szláv és thrák keveredésű, szlávokká lett hún-bolgárok. 19. A kun-szláv keveredésű románok. 20. A török törzsek: ozmánok, jürükök, gagauszok. 21. Az albán-szláv keveredésű új görögök. 22. Az arab-örmény keveredésű tengerparti lakók. 23. A thrák ősalapú thrákiai és kelet macedóniai lakók, szlávok és görögök. 24. A spanyol-török keveredésű zsidók (szefardimok), tömegesen Szalonikiban. 25. A szláv keveredésű eskenázi zsidók. Mind e népek véérébe — kivéve az új telepedésű zsidókat — a római és bizánci uralom alatt sok római és görög, a török uralom alatt pedig sok török vér került. Fajtisza népet a Balkán-félszigeten hiába keresnénk. Az emberi őszötn, amely a leverte népek asszonyait a győzők tulajdonává tette, a balkáni lakókban rendkívüli tarkaságú vérkeveredést hozott létre. A most is államalkotó népekben a fennmaradás ősergiája tartotta fenn a bolgár, a horvát, a szerb, a török, a görög, az albán nemzeti öntudatot és részben a területi uralmat. Valótlán a szlavistáknak az az állítása, mely az orosz befolyásnak akart alapot vetni, hogy a Balkán-félsziget tulajdonképen jog és ethnikum szerint szláv uralmi terület. Szembe kell állítani ezzel azt a valóságot, hogy a görögökkel, a turáni eredetű s most turáni öntudatra kapni kezdő, a húnok maradványaival egyesült bolgárokkal, továbbá a nem szláv albánokkal szemben a Balkán-félszigeten nincs keleti szláv többség, és hogy a Balkán-félszigeten, az ethnikum történelmi kialakulásában és mai mivoltában, a szlávokéval legalább is egyenrangú szerepe és pozíciója van a turáni

népeknek. Sajnos, hogy a román-oláh népet alig sorolhatjuk a nem szláv fronthoz, mert az orosz járszalagon lógott orthodox keleti egyháza sokkal erősebben kapcsolja a nép tömegeit a szlávokhoz, mint a román intelligencia és bojár arisztokrácia francia rokonszenve a latin népekhez.

E tanulmány során azokról a kisebb turáni telepedésekről fogunk szólni, amelyek résztvettek ugyan a balkáni ethnikum kialakulásában, de nem emelkedtek a félszigeten uralkodó államalkotó hatalomig, mint a bolgárok és törökök. Ilyenek: az avarok, húnok, bessenyők, magyarok, tatárok, jürükök, gagauszok. De faji tulajdonságaik a félsziget egyes területén ma is éreztetik befolyásukat a népek szokásában, erkölcsében, jellemében, testi-lelki tulajdonságaiban.

Érdekes jelenség, hogy Attila húnjainak, akik 441—443-ban a félszigeten hetven várost foglaltak el, raboltak ki és romboltak le, köztük Singidunumot (Belgrád), Viminatiumot (Kosztolac), Ratiariát (Arcsar), Naissust (Nis), Serdicát (Sophia), Philippopolist (Plovdiv), nem maradt észlelhető nyoma sem a helyi elnevezésekben, sem másféle emlékekben. Attila halála után szétvert seregének maradványa a Pontus-melléki törzsrokonokhoz vonult, ahol a latin, görög és örmény források 482-től kezdve egy erős hún csoportot kezdenek emlegetni az alatt a név alatt, hogy *bulgárok*. Viszont e néven a húnok utódai olyan hatalmas szerepet játszottak a félsziget történetében és ethnikumának kialakulásában, hogy dolguk kívül esik e tanulmány keretén.

Időrendben második turáni népül az *avar* jut szerephez a Balkán-félszigeten. Tudjuk, hogy az 568-ban elfoglalt Duna—Tisza melléki új hazájukból, egészen a 796-ban Nagy Károly által történt leveretésükig, sok hódító hadjáratot vezettek a Balkánon. Gyalogságuk, mint a bolgároké, szlávokból állott. A bizanci császárok sokszor adófizetőik voltak, de időközönként szövetségre is léptek velük, még pedig többször épen egyes rendbontó szláv törzsek ellen. Hatalmuk megtörése után egy részük Krum bolgár khán hadseregéhez csatlakozott. Másik részük a mai Horvátországban még a kilencedik században jelentékeny tömegben élt, persze

meghódolva a frank, később a horvát uralomnak.¹ Ez avaroknak sem maradt emléke a földrajzi nomenclaturában. De szláv tekintélyek, Miklosich, Jagič, Jireček szerint is, tőlük származik a bán elnevezés, a helyi kormányzó, sőt Boszniában az uralkodó főnök címe. Boszniában e cím, Kulin bán idejéből, előbb dokumentálható, semmint hogy a magyar király hűbéresének adományozhatta volna. Tehát a horvátoktól származott oda. Ez is igazolja az újabb horvát történetíróknak azt az álláspontját, hogy Bosznia nem szerb, hanem horvát föld. A lykaiak a horvátok között, akik különben általában kiváló katonák, különösen is kitűnnek harcias temperamentumukkal, támadó szellemükkel. Sok köztük a nem szláv, hanem inkább turáni típus. Tehát nem tűntek el olyan nyomtalanul az avarok, mint az orosz közmondás tartja. A harmadik turáni népet, a török *vardariotákat*, Theophilos császár (829—842) telepítette le, egészen békés eljárás keretében a Thessalonika és Voden (ma Edessa) közötti területre. E nép keresztény volt, saját püspökkel, aki az ochridai érsek alá tartozott. A vardarioták még a XVI. században is benn voltak a polyanai püspök címében. Emlékük a Vardar-folyó névben maradt meg, amely a görögök Axios nevét váltotta föl. E nép emlékét Tafel német tudós újította föl.²

Negyedik turáni népül, amelynek kisebb telepedései voltak a Balkán-félszigeten, a *bessenyőket* — szlávul pecsenyezi, németül Petschenegen — kell említenünk. Ezekről egy, e művében még szlavofil elfogultságú, később méltán nagy tudományos tekintélyre emelkedett szláv származású író, a cseh Jireček³ a következőket írja :

«Iszonyú csapás sujtotta ez időben (1048) a dunamelléki országokat. Hat éven át voltak színhelyei a bessenyőkkel folytatott gyilkos küzdelmeknek (1048—1054). Tyrák kán,

¹ Jireček : *Geschichte der Serben*. (Mus. Rhenanum. V. füzet Tafel adata.)

² *De Bardario et de Gente Bardariotarum*. (Museum Renanum, V. f.)

³ *A bolgárok története*. Fordítás németből. Nagybecskerek, 1889. (Az eredeti 1876-ban jelent meg.)

elkeseredve azon a barátságos fogadtatáson, melyben az ellene föllázadt Kegen törzsfőnököt a görögök részesítették, 80.000 emberrel Bulgáriába tört. (Ezt már akkor byzanci tartománnyá hódoltatta II. Bazilios császár.) Arianites Konstantin és Monachos Basilios legyőzték ugyan őt, de a legyőzöttekkel szemben tanusított eljárás mégis sok bajnak lett a kútforrásává. Bár Kegen az összes foglyok legvilkolását ajánlotta, a byzanciak mégis a Nis, Szofia és Ovese polye körüli kopár pusztaságokra telepítették őket.¹ Csakhamar föllázadtak a Szofia körüli telepítvényesek és fajrokonaikat segélyül hívták. Maga Kegen is hozzájuk csatlakozott. A Balkán mindkét oldalán, egészen Drinápolyig leírhatatlan vad-sággal dühöngtek a barbárok. Három byzanci sereget semmisítettek meg. Csak 1051-ben sikerült őket Thrákiából és Makedoniából kiszorítani. Midőn erre a byzanciak a bessenyők preszlávi² főtáborra ellen támadást intéztek, Tyrak maga ajánlotta föl a fegyverszünetet, amit el is fogadtak.» A bessenyő telep tehát tovább is fennmaradt.

A bessenyők a kunokkal eleinte, a XI. század első felében ellenségeskedtek, majd együtt operáltak Byzanc ellen a Balkánon, I. Komnén Alexios (1081—1118) és János (1118—1143) császárok idejében. A bessenyők külön 1122-ben szcrepeltek, amikor Berrhoenál 1122-ben a byzanciak teljesen szétverték őket. «A bessenyők, kik ugyanez időben Nisnél, Szofiánál, a Moglénában, az Ovese polyén és a Duna mellett voltak letelepedve, nemsokára kihaltak; csupán néhány helynévben maradt fenn az emléke *a zshivány fajzatnak*» — írta Jireček nem kevés szláv gyűlölködéssel és nem épen történetírói tárgyilagossággal, de nem is a valóságnak megfelelően.³

A bessenyők emlékét a félszigeten számos helynév őrzi,

¹ Bányavidék volt ez, ahová kellett a rabszolgák. Szerző megjegyzése.

² Iszperich, Krum, Omortag, hatalmas bulgár kánoknak, Byzanc legyőzőinek egykori főtáborhelye és fejedelmi székhelye.

³ *Bulgárok tört.*, 208. l. — *Első*, 1875. évben, 21 éves korában, nagyatyja, Safarik József, a szláv propagandista tudós befolyása alatt írt munkája a szerzőnek.

így Bulgáriában Pecsenege falu a Dobrudzsában, Pecsenszko Brdo Szofia mellett; Szerbiában Pecsényevac, Pecsenoge, Pecsenszki put. Ugyancsak Jireček állapítja meg egyik későbbi nagy munkájában, hogy az Alexios császár által megtelepített és hadi szolgálatra kötelezett bessenyők a félsziget egyik új népelemét alkották.¹ Tudjuk, nálunk is sok a beolvadt bessenyő. II. Geyza magyar király 1150-ben, Uros szerb nagyzsupánnak Mánuel byzanci császár ellen olyan segítő hadsereget küldött, amely bessenyőkből és a Sirmium mellett megtelepített mohamedán kazárokból állott. Ez volt a bessenyőknek utolsó szereplése a Balkán történetében, amikor külön is meg voltak nevezve.

A bessenyőknél tartósabb szereplése volt a balkáni hatodik turáni népelemnek, a *kunoknak*. Ezek még ellenséges állapotban a bessenyőkkel 1065-ben, 60.000 emberrel első ízben keltek át a Dunán és Bulgáriát egészen Hellaszig elözönlötték. A bolgárok ezt a sereget a bessenyőkkel együtt leverték, miután a dögvész erősen megritkította soraikat s Makedoniában, közelebről meg nem nevezett helyekre telepítették le. Valószínűleg az általuk kipusztított vidékre. Az 1086. évben a kunok a bolgár lázadókkal állanak össze s pusztítanak Thrákiában. A lázadók főnöke nőül vette egy kun fejedelem lányát, írja Jireček.² A lázadók segítségével elfoglalták Siliustria (Drszter) és a Duna vidékét. Az 1087. évben Czelgu khán 80.000 kun és bessenyővel nyomult be Thrákiába s Alexios császár 1088-ban, egy ütközetben, alig tudta életét megmenteni. Azután a byzanci diplomácia összevesztette őket a bessenyőkkel s ismét hazavonultak, az akkor Cumanianak (Kunország) nevezett Havasalföldre. Majd 1094-ben Ál-Diogenes ellencsászár hívására ismét átkeltek a Dunán, de Alexios császár a taurokomeni csata után visszavonulásra szorította őket. A byzanci hatalomnak Mánuel császár halála után bekövetkezett gyengülésekor a kunok ismét megjelennek a Balkánon s a két Asen testvért segítik Bulgáriában uralomra. A kun sereg elől 1187-ben, bár nem

¹ *Geschichte der Serben*. Gotha. 1911., 216. és 248. l.

² *Bolgárok tört.*, 196. l.

győz, mégis visszavonul a császári haderő. Kaloján bolgár cár (1197—1207) felesége kun nő volt és Kaloján együtt harcolt a kunokkal a bizanciak ellen Thrákiában és Makedóniában. A kunok ekkor, úgy látszik, egy népet alkottak a bolgárokkal, mert nem szerepeltek a bolgár uralkodó címében, amely az volt, hogy «Isten kegyelméből cárja és egyed-uralkodója az összes bolgároknak és vlachoknak». De lehet az is, hogy e címben azért nem szerepeltek a kunok, mert a mai Oláhországban, akkor Cumaniában, külön souverain országuk volt. A vlachok a balkáni vlachok voltak, akik szintén jelentékeny erőt szolgáltattak az Asenidáknak. Az 1206. év tavaszán Kaloján kunjai a Propontis mellékén zsákmányolnak és Konstantinápoly falaiig hatolnak. Erősen segítették Kalojánt abban, hogy bosszút álljon a bizanciakon II. Basilios, a bolgárölő, gonoszságaiért. II. Asen János cár alatt (1218—1241), akinek uralkodását a bolgár birodalom fénykorának számítják s akinek második felesége II. Endre magyar király lánya volt, a kunok szintén nagy szerepet játszanak. Nagy részük van a trnovo-i bolgár birodalom megerősödésében (1186—1257). Hatalmas pozíciójukat jellemzi az a körülmény, hogy 1280-ban Terterij Györgyöt, egy előkelő kun család fiát választotta meg a bolgár nép cárijának. Ez a dinasztia 1323-ig uralkodott s vele együtt enyészett el a bolgár nemzet öfenntartási ereje is. Bulgária, belső zavarokban meggyengülve, nemsokára áldozatul esett az ozmán hódításnak.

A kunok nemzeti uralmi területe, a XI—XIII. századbeli Cumania, szintén megszűnt s emlékét csak a magyar királyok címe őrzi. De a kunok balkáni telepeinek emléke számos helynévben él: Kumani, Kumanica, Kumanovo. A Belgrád melletti Kumanovót csak az újabb időben nevezték el Kumodrazsnak. Bulgáriában azonban meglehetősen tisztán maradt fenn mostanra is egy töredékük. Ezek a Dobrudzsában élő *gagauszok* és Drinápoly környékén a *szurgucsok*.

A gagauszok és szurgucsok törökül beszélő óhitű keresztények. Kelet-Bulgáriában elszórva, kisebb-nagyobb csoportokban élnek. Külsőleg is rögtön észrevehető nagy különbség van közöttük és a szomszédos szláv keveredésű bulgárok meg

görögök között. Maradékaik egy török törzsnek, amely még a török hódítás előtt kereszténnyé lett. Régóta központjában állanak a görögösítő és bolgárosító törekvéseknek. Várnától északra, a tengerparton laknak. A másfél századon át tartó orosz-török háborúk alatt vitézül harcoltak az oroszokkal együtt küzdő bolgárok oldalán. Főfészük a Várnától északra elterülő erdős vidék, Kesternics, Dzseferli, Jenikői, Dzseveli, Kapakli, Csauszkői, Ekrene stb. községek. Centrumuk még Balcsik és Szilisztria. Számuk a kilencvenes években kb. 10,000 volt,¹ most is a körül jár, bár közülök már sokan bolgárnak vallják magukat. Várnában még 1890-ben a többséget alkották.

Nagyobbára szőlőművelők, földművesek, a városban kézművesek, a tengerparton halászok és tengerészek. Termetük alacsony, de izmos, fejük széles, szegletes, lábuk és karjuk erős. Barna bőrűek és hajúak. A gagauszok szenvedélyes véralkatúak. De inkább az őket környező görögök és szláv öntudatú bolgárok faji elfogultsága híreszteli őket durvának, makacsoknak, iszákosoknak, verekedőknek. Ez utóbbi hírust különösen az okozta, hogy görög és bolgár párt van közöttük s e pártok gyakran véresen verekedtek egymással. Keresztény hitükhöz fanatikusan ragaszkodnak s e tulajdonságukért a török uralom alatt elég sokat szenvedtek. Öltözetük törökös. A férfiaké fez, néha bolgár kucsma, kék mellény, gyapjú nadrág, vörös öv, török papucs. Az asszonyok fejkendőt, ujjatlan mellényt, színes bő nadrágot viselnek. Nyelvük némileg különbözik a többi törökökétől. Szinte hihetetlenül hangzik templomaikban a pap megszólítása, hogy «Christian Kardaslar = keresztény testvérek».

Nevük — amelyet némelyek csúfnévnek mondanak — Slavejkov orosz tudós szerint a kunok régi úz-oguz nevére utal. Ethnikai mivoltukat és történelmi származásukat a legtömörebben Jireček következő mondatai világítják meg :

«E népek (t. i. a gagauszok és szurgucok) maradványai a kunoknak. Ez a török steppe-lakó nép a X—XIII. században az erdélyi Kárpátok aljában levő síkságon élt, az Olttól

¹ Jireček : *Das Fürstenthum Bulgarien*. Leipzig, 1891.

a Duna torkolatáig, továbbá az Alsó-Volga vidékén és a Krim egy részén. A mongolok 1239-ben megtörték hatalmukat. Csak egy részük maradt meg Moldvában és Oláhországban, melyet még sokáig Cumanianak hívtak. A kunok adták az alapját a *nogaji tatároknak* nevezett népkeveréknek. A *lingua Cumanica* a XIV. században, a kereskedők és misszionáriusok érintkezésében még nélkülözhetlen volt. Az 1303-ban írt, most Velencében őrzött Alphabetumból ismerjük őket, amelyet génuai kereskedők és misszionáriusok állítottak össze s amelyet gr. Kuun Géza adott ki teljesen és híven, Radloff orosz tudós pedig analizálta.¹ Szerinte a kunok nyelve a kipszaki dialektusok legrégebbi képviselője s legközelebbi rokona a volgavidéki tatár népek nyelvének. A kunok két törzse Magyarországon telepedett meg és nagy részt vett az ország történetében. A Kis- és Nagy-Kunság vidék elnevezés él még, de a nyelv teljesen elenyészett. A Balkán-félszigeten még sokáig voltak kun csapatok, a latin császároknál, a bizanciaknál, szerbeknél, bolgároknál. A szurgucok valószínűleg attól a 10,000 kuntól származnak, akiket szétszórásuk után Vatatzes Dukas János császár telepített meg Thrákiában.

A kun-bolgár Terterij-dinasztia (1283—1323) hatalmas részuralkodója volt I. Terterij testvére, Eltimir. E névben benne van a török temir = vas szó. A gagauszok a Demetrios nevet ma is Demir alakban használják. Az Altimir, Aldimirovei helységnevek, az Altimirov családnév kun eredetűek. A legtöbb kun a mai gagausz vidéken lakott. Karbonában, a mai Balesikban, székelt Balykas hatalmas bojár. (Belyk, kún boluk = hal.) Ennek fivére volt Dobrotics, Haliacra, Balesik, Enos ura, akiről a Dobrudzsa elnevezés származik. Balesik neve is kun származású. (A kun *balsuk* szó iszapot jelent.)

A bessenyő és a kun telepedés adja meg a magyarázatát annak az ethnikai különbségnek, amely a Bulgária és Szerbia

¹ *Codex Cumanicus Bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum. Primo ex integros editit Comes Géza Kuun. Budapest, 1880. M. Tud. Akadémia. Dr. Radloff: A codex cumanicus nyelvanyaga. Szentpétervár, 1887. (Mémoires de l'Académie imp-russe.)*

határvidékén élő *sopok* és a környező bolgárok, szerbek, görögök között ma is megvan.

A *sopok* lakóhelye — törökösen *Sopluk* — a szofiai medencétől Kratovón. Radomiron át az Ovcse polyéra átmenő vonal s a Morava—Vardar-vonal közé eső hegyes vidék. Ez a terület körülbelül felerészben bolgár, felerészben a balkáni háborúval nyert szerb területre esik. Magam Vranja, Kratovo és Szofia mellett, meg az Ovcse polyén láttam a *sopokat*, akikre a velem utazó szerb közigazgatási hivatalnok figyelmeztetett. Inkább alacsony, de izmos alakok, barna arcszínük van, fekete haj és szakálnövésük. Szláv, a bolgárhoz közel álló nyelvjárást árult el az a néhány szó, amit egyik-másiktól kiszorítottam. Komoly, nehézkes mozgású emberek és szófukarok, típusuk a bolgárookra üt. A fiataloknak szabályos, rokonszenves arcára emlékszem. Az a részük, amelyik nem volt munkában, fehér szűk vászonnadrágot és hosszú, térdig érő, a derékon övvel leszorított gyapjú kabátot viselt, amely tiszta korában fehér lehetett. A *sopok* szarvasmarha- és juhtenyésztők, kaskavál juhsajtot készítőik. Elszórt hegyi kő- és faházikókban laknak s némi földműveléssel, kukorica, rozs, zab, paprika, hagyma és zöldségtermeléssel foglalkoznak. Az érzésük, mint többfelől hallottam, inkább a bolgárokhoz húzott még a szerb uralom alatt lakóknál is. A szerbek lenézőleg beszélnek róluk, mint teljesen műveletlen, durva népről. A balkáni háború után különben így beszéltek a bolgárokról is, akiket mint mongol barbárokat kirekesztettek a balkáni szláv népek közösségéből. A szerbekétől teljesen elütő testi és lelki tulajdonságaik miatt engem különösen érdekeltek. Nem lévén módomban szorosabban megismerni őket, a rájuk vonatkozó szerb írásokat olvastam. Ezek közül Cvijics János professzornak, a világháború után a belgrádi Tud. Akadémia elnökének, rájuk vonatkozó mondatait idézem.¹

«A *sopluk* a félszigetnek a közt a két vidéke közt fekszik, amelyeken jelentősebb pszichikai különbségek érezhetők a

¹ *Osnovi za geologiju i geografiju Sztare Szrbije i Makedonije.* Beograd, 1906. Szerb kir. Akadémia. I. k., 192. l.

falvak népe között. E helyzetnél fogva a sopluk különös érdekességű. bár nekem úgy tetszik, hogy ez a helyzet, amely összekötőül szolgál a félsziget keleti és nyugati szláv vidékei között, egyúttal nem jelenti azt, mintha átmeneti pszichikai zónát alkotna a szerbek és bolgárok között. Köztudomású, hogy az igazi szerb és bolgár vidékek lakói a sopokat az Isten háta mögé esőknek mondják s erről mind az egyik, mind a másik félen sok, részben csúfolódó szóban nyilvánul meg e felfogás. De hangsúlyozni kell azt is, hogy ezidőszerint nincsenek nagy geográfiai sop-egységek, ahol láthatók volnának a különös pszichikai eltérések a maguk egészében, aminthogy ez a vidék nem kapcsolatos semmi külföldi, azonos lakosságú terület egységgel sem. Mostanság jelentékeny különbség van a pirot-szofiai sopok és a Pcsinya melléki meg ó-szerbiai sopluk lakói között. Az utóbbi vidékek lakosai között kevesebb a *mongol* típus és vannak közöttük eltérő, a nyugati szlávshoz közelebb álló típusok is, az újabban települteké.¹

A sopok nagy többségéről — írja Cvijics — azt lehet megállapítani, hogy zárkóztak, magukba vonulók, számítók, méltóságteljesek, józanok és takarékosak. Úgy tetszik, hogy a sopok legjellemzőbb tulajdonsága a konokság, kevés vígság és humor, nagyon kevés fantázia. A humor és vígság hiánya annál szembeűnőbb, mert a nyugati szlávshagnak épen az ellenkező a főjellemonása. A sopok komolyabbak a bulgároknál is. A nép lelki tulajdonságaira nagy befolyással vannak a hosszabb tartamú történelmi behatások. A soplukban és Makedoniában a legelkeseredettebb küzdelem folyt a létért a török hódoltság alatt. De nagyon fontos a race-beli lelkiség. Ezért nyomozni kell az egyes lakók eredetét is, hogy a pszichikai különbségek alaposan megismerhetők legyenek. A sopok lakóhelye nagyrészt bányavidék, amelynek lakosait a török uralom elején ingyen bányamunkára kényszerítették. Aki tehette, menekült, az ottmaradtak lelkiségének derűsebbé válását nem mozdították elő a körülmények. Úgy tetszik, hogy a Sopluk lakossága a szlávok, bessenyők, kunok,

¹ Cvijics — melleleg szólva — e soraiban azok ellen a bolgárok ellen szól, akik a sopokat bolgároknak számítják s az általuk lakott szerb területre aspirálnak.

wlachok vérkeveredéséből származott. A legerősebben tartotta fenn magát közöttük a mongol típus, különösen azokon a pontokon, ahol kevesebb volt a hozzátelepülés.

Cvijicsnek e fejtegetéseit érdemileg az teszi nagyon tetszetőssé, hogy a sopok azon a vidéken laknak, ahová a bizanci császárok, mint említettük, a bessenyőket és kunokat telepítették le. Részemről is ezt találom helyes magyarázatul a sopok ethnikai és pszichikai különállásának. De Cvijicscel és Jirečekkel ellentétben, nem tudom felfogni, hogy miért ne lehetne törzs vagy népi név a sop? Minden indíték megvan rá, hogy a sopokat egy bolgár törzsnek állapítsuk meg, amely közé szerb elem is került, de a jellemző, megkülönböztető testi és lelki tulajdonságait ma is megtartotta.

Ugyane helyen kívánok ráutalni arra a történelmi valóságra, hogy ha az Iszperich és Krum bolgár lovas népe be is olvadt a szlávtságba, turáni vérük nem enyészett el. sőt a húnokkal, bessenyőkkel, törökökkel való keveredés folytán nagyon megerősödött.

A hetedik kisebb turáni telepedés a Balkán-félszigeten a *jürüköké* és az azonos fajú *szurguc*soké meg *konyároké*. A jürükök — szlávosan juruci — Bulgáriában és a volt európai Törökországnak a Vardárig terjedő vidékén laknak, illetőleg most már talán inkább csak laktak. A Vardár balpartján, egy sziklás, nyáron forró, télen fagyasztóan hideg vidéket hívnak *Jurukluk*nak. Az e vidéki jürükök alacsony műveltségű, szegény vándor pásztorok; a Moglenán letelepültek jómódú kitűnő földművesek, zöldség- és főzeléktermelők voltak. Bevándorlásuk különböző időpontokban történt. Az elsőket I. Bajazid szultán (1389—1402) hozta át Lydiából, Saruchan tartományból és Philippopolis környékén telepítette le. A moglenai konyárok Konia környékéről valók, s Hahn a múlt század hetvenes éveiben Makedoniában a török jürüköknek 300—350 éven át itt tartózkodásáról hallott. Valaha 70,000 *odszak*juk — tűzhelyük — családjuk volt. A bythiniai jürükök áthozták vándorpásztor életmódjukat a Balkánra. Míg a többi török törzsek már régen nem pásztorokodnak, ezeknek vándorpásztorokodását még magam is láttam s ez Üszküb és Velesz között a vonatról is észlelhető volt. Téli falvaik, mint

a szintén nomád wlachoké, a melegebb völgyekben, Gümüldsina, Serres környékén, különösen az Enos-Saloniki közé eső tenger melléken, a thesszáliai síkságon vannak, illetőleg veltak, nyáron pedig fölvonultak a hegységekbe nyájaikkal. A Rilába, Rhodopéba, Perimbe, Osogovóra. Nevük a török *jürümek* = vándorolni szóból származik (Vámbéry). Az ő hegységjárásukkal kapcsolatos az az érdekes jelenség, hogy a Rila, Rhodopé, Perim-hegység csúcsainak török neve van: Jumrukcsal, Musallá, Göltepe stb. A múlt század utolsó éveiben főleg a Rhodopéban és a vardármelléki juruklukban voltak nagyobb számmal. Most kétségtelenül kicserélődött a Dél-Thrákiában és Dél-Makedoniában lakó részük a kisázsiai görögökkel. Vámbéry azt a nyelvészeti jelentőségüket emelte ki, hogy, mint a nyilvánossággal nem érintkező pásztor népnél, sok olyan szó maradt meg nyelvükben, amelyeket a többi törökökből arab és perzsa szavak szorítottak ki.

Jelentéktelen a száma a Stara Zagorában, Karnobat, Deliorman és Geklon balkánhegyi vidékeken elszórva lakó *kyzilbasi* = vörösfejű = török népnek. Földművelők. Bár mohamedánok, bort isznak, asszonyaik mindig fátyol nélkül jártak. Vámbéry szerint Azerbeidzsánból áttelepített, iráni török hadifoglyoknak a származékai.

Ugyancsak kisebb számmal élnek a félsziget keleti felén a *tatárok*. Legsűrűbben a Tutrakan-Balesik közötti Dunamelléken. Még 1891-ben nyolc tatár falu volt itt, de most is alig van község tatár lakó nélkül. Ezek is mohamedánok, szorgalmas kertészek, földművelők. Jó részük újabban, Oroszországból települt át.

Szólanunk kell még a kisebb *magyar* telepekről is. Ezeken nem azt értjük, hogy Szerbiában él az emléke néhány magyar vagy jelentékeny magyar átlagú falunak, s hogy pl. a belgrádi kisiparosok között még magam is sok magyar nevű és származású, újabban átköltözött embert találtam. Hanem olyan telepekről akarok szólni, amelyek annakidején számot tettek egy-egy vidék ethnikumában. Ezeknek a telepeknek már csak emléke van meg, a *régi magyar temető*kben. Ez emlékek fennmaradása a szerb nép különös kegyeletében található a halottak és temetőik iránt. A temetőik területe sok századon

át érintetlenül maradt ott, vadnövény takarójával és kidőlt kősíremlékeivel együtt. A Cvijics János által megindított s 1902-ben publikálni kezdett anthro-po-geográfiai fölvételek és tanulmányok a régi temetőkre is kiterjedtek.¹

Különösen érdekesek a dragacsevói magyar temetők. A Dragacsevo nevű vidék a Zapadna Moraván túl, a Jelica-hegylánc gerince és a nevezett folyó között fekszik, Csacsak megyében. Tehát olyan területen, amely sohasem tartozott a macsói bánsághoz s amelyre a bécsi Kriegsarchivban levő hivatalos följegyzések szerint nem terjedt ki az 1718—1739-i osztrák-magyar megszállás sem. Nagyon tetszetősnek látszik az a következtetés, hogy ezek a temetők sokkal régibb időkből, esetleg a Hunyadi-, Kinizsi-féle hadjáratok idejéből vagy még abból a korból valók, amikor magyar zsákmányoló és hódító csapatok járták a Balkánt és egészen Konstantinápolyig elhatoltak. Lehettek itt, a magyar hadak útjának mellékén, állandó nagyobb őrsők. Mindenesetre olyan időből származnak ezek a régi magyar temetők, amikor hosszabb ideig tartott a magyarok ott tartózkodása, mert hiszen a külön temetőterület kijelölése és megtelése nem egy-két esztendei lakásra mutat. E vidék 35 községe mindenkében van magyar temető (madzsarszko groblye. Vannak még görög és óriás — dzsinovszko — temetők is.) A helyi nép azt tartja, hogy e temetőket azok a népek létesítették, amelyek a szerbek oda-költözése előtt lakták a vidéket. A nagy, téglányalakú homok- és mészkő sírköveken nincs már felírásnak, díszítő vésésnek nyoma sem. Magas füvek, cserjék és gyomok között fekszenek a földön. Szerbia 1915—18.-i megszállása alatt tervbe vettük

¹ Az ezeket összefoglaló gyűjteményes munka címe: *Naszelya szrpszkih Zemalya*. Eddig tudtommal nyolc vaskos kötete jelent meg s van birtokomban. A dragacsevói temetőkre vonatkozó adatokat Erdelyanovics dr.-nak az I. kötetben, Jovanovics Kosztának az V. kötetben (Donye Dragacsevo, Gornye Dragacsevo) s Pavlovics Lyubomirnek az I. kötetben (Kolubara i Podogorina) közölt részletes tanulmányaiból vettem. Részletes ismertetése van e gyűjteményes munkának *A szerbek anthropogeográfiai tanulmányai a Balkánon* című jelentésben, amely gróf Teleki Pál intézkedésére a Magyar Földrajzi Társaság kiadásában, a M. Tud. Akadémia támogatásával tétetett közzé 1917-ben.

e temetők fölsátását és átkutatását. De a munka keresztülvitelére nem került rá a sor. Részemről mindenesetre egy jövőben elvégzendő munkát látok itt, ha a viszonyok lehetővé teszik.

Az említett 21 éves megszállás emlékeit sok magyar temető őrzi. A legtöbb Valjevo megyében van, de másutt is sok községben. Ez időben tanították meg magyar katonák a szerb ráját ismét a fegyverhasználatra, a katonáskodásra, amitől a megelőző négy évszázados török uralom alatt elszoktak. Hiszen csak azok a szerbek katonáskodhattak, akiket gyermekkoruktól kezdve janicsároknak, fanatikus muzulmánokká neveltek. A megszálló csapatok 18 szerb, *hajduk* századot szerveztek. A tisztek névsorában túlnyomó a magyar és horvát név. Valószínű a magyar tisztek nagy létszámából, hogy sokezer magyar katona volt ott és vett részt a szerb hadsereg megalakításában és kiképzésében. A bécsi Kriegs-Archivban levő följegyzések szerint a századok létszáma a következő volt: A gyalogosztag: 1 Capitän, 1 Hadnak, 1 Harambasa, 1 Barjaktar, 1 Strazsamister, 5 Corporäle und 146 Gemeine zu Fuss nebst 50 Gehilfen. A lovasosztag: 1 Hadnak, 1 Barjaktar, 1 Strazsamister, 1 Corporal und 46 Gemeine zu Pferd = 250 ember.

Ezeknek az egykori magyar hadnagyoknak, strázsamestereknek, káplároknak és közlegényeknek a tetemeit őrzik a nagyszámban levő magyar temetők. Azoknak a magyaroknak, akik megtanították a szerbeket arra a tudományra, akik eltöltötték a rabszolgaság lelkivilágába süllyedt szerbeket azzal a szellemmel, aminek segítségével később fegyveresen tudtak síkra szállani nemzeti függetlenségükért. Bizony nem kis jelentősége ez a kisebb magyar telepedéseknek Szerbia sorsalakulásában.

NÉMETH JÓZSEF.

AZ ÚJ ANGOL DRÁMA.

Az angol dráma fénykora a XVI. század második és a XVII. század első felére esik, amikor Shakespeare és kortársai ajándékozták meg nemzetüket halhatatlan műveikkel. Ezek ma már az emberiség legértékesebb közkinccsei. Haláluk után mély csend következett, melyet csak rövid időre tört meg Congreve (*Love for Love, Old Bachelor, The Way of the World*) a XVII. és Sheridan (*School for Scandal, The Critic*) meg Goldsmith (*She Stoops to Conquer, The Good Natured Man*) a XVIII. században. A puritánok ugyanis bezáratták az összes színházakat (1642), de talán még ennél is súlyosabb béklyót jelentett a húsz év múlva kiadott királyi pátenst, mely csupán két londoni színházra (Covent Garden, Drury Lane) ruházta a klasszikus darabok előadási jogát. Ilyeneknek tekintették Shakespeare, Baumont, Fletcher, Congreve és Otway színműveit. De a kisebb színházak megtalálták a módját annak, hogy a királyi pátenst kijátsszák. David Garrick, a nagy Shakespeare-színész színházában a közönség csak rövid zenés darabokért fizetett beléptidíjat, a Shakespeare-drámákat ráadásul kapta.

A színházak szabadságát a parlament csak 1843-ban állította vissza. Ennek eredményeképpen gombamódra támadtak színházak szerte az országban és az erre keletkezett zűr-zavarban elveszett a nagy színházak irányító hangja. Ami ebben az időben újonnan színrekerült, régóta feledésbe ment; francia mintára írt vígjátékok és bohózatok voltak műsoron, melyek mulattatták ugyan a közönséget, de irodalmi értékük alig volt. Bernard Shaw még 1880-ban is joggal mondhatta, hogy az angol színpadnak nincs igazi drámája. Így tartott 1890-ig, mikor két tehetséges drámaíró tűnt fel: Pinero és Jones.

Sir Arthur Pinero (1850) tizenkilenc éves korában cserélte fel ügyvédi pályáját a színészível és 1882 óta élt kizárólag az irodalomnak. Ötvennél több műve került színre és darabjai öt évtized óta tűnnek fel újból és újból az angol színházak műsorán. A nyolcvanas években ő volt az angol drámaírók vezéralakja és a kilencvenes években sem volt versenytársa. Századunk első évtizedében írta három legjobb színművét: *Iris* (1902), *The Thunderbolt* (Mennykőcsapás), *Mid-Channel* (Az áradattal, 1909). Maradandó értékű alkotások, az újabb angol drámai irodalomnak gyöngye mind a három. Eleinte a francia írók nyomában járt és főleg Eugène Scribe-t, az ifjabb Dumas-t és Sardout vallotta mesterének. Hírnevét három bohózzal alapította meg (*The Magistrate* — A békebíró, *The Schoolmistress* — A tanítónő és *Dandy Dick.*). Majd Ibsen hatása alatt írta *The Second Mrs. Tanqueray* (A második Tanquerayné, 1893) c. drámáját, mely talán legismertebb darabja, bár értékre nem éri utól előbb említett három mesterművét.

Három téren is dolgozott. Írt bohózatot, érzelgős vígjátékot és társadalmi drámát. Munkásságának legjelentősebb részét mégis az élet komoly kérdéseit tárgyaló drámának szentelte. Ide tartozik a *Mrs. Tanqueray* is, mely Aubery Tanqueray második házasságának történetét tárja elénk és az első nagy színmű, melyet 160 év óta angol nyelven írtak.¹ A felesége multjában több olyan mozzanat van, melyet a család barátai és a férj leánya előtt titkolni kell. Ez az állapot megrontja boldogságukat. A körülmények folytán az asszony multja részben nem marad titokban és hogy a további megaláztatást elkerülje, az asszony öngyilkossá lesz. Az *Iris* c. dráma hősnőjének tragikumája saját jelleméből folyik. Iris Bellamy nem tud fényűzés nélkül élni. Mikor vagyonát elveszti, nem tud szegénysorsú jegyeséhez hú maradni. Laurence a gyarmatokban próbál szerencsét, hogy a boldogságukhoz szükséges vagyont megszerezze. Mikor visszatér, Iris már Maldonado milliommossal él együtt. Az utolsó jelenetben mindkét férfi elhagyja Irist.

¹ C. Hamilton: *Contemporary Drama*, 112. 1.

A harmadik dráma, *Midchannel*, a házassági összeférhetlenség problémáját boncolgatja. Hősei egy ideges nő és egy brutális férfi. Életök pokol és a férj végre is halálba kergeti feleségét. Ibsen már a hetvenes évek elején vitte be Edmund Gosse Angliába és művei William Archer fordításában kerültek színre először, de Pinero volt az első angol író, aki irányát követte, azonban inkább csak külsőségeiben. Az angol közönség egyébként nem kedvelte Ibsen műveit, sőt egy időben irántok határozott ellenszenvvel viseltetett, melyel csak Bernard Shaw mert szembeállni.¹

Pinerónak, a színésznek erősen kifejtett színpadi érzéke volt és értett hozzá, hogy hatásos jelenetekkel kösse le hallgatói figyelmét. Magáénak vallotta a nagy görög drámaíróknak és Shakespeare-nek azt az elvét, mely szerint a színműírónak úgy kell megalkotnia drámáját, hogy hatásos jeleneteivel magával sodorja hallgatóságát.² Ez teszi naggyá *Othellót*, *Machbethet* és *Oedipus királyt* és ezért nem örvend közkedveltségének Bernard Shaw *Saint Joan* c. drámája, mert a három és félórás színműben egyetlen hatásos jelenet sincs. Pinerót főleg a jellem és annak a társadalomhoz való viszonya érdekli. Hősei inkább kivételes egyének, mint általános jellemtípusok. A kiváló író királya 1909-ben lovaggá ütötte.

Henry Arthur Jones (1851) szintén a társadalmi dráma írója. Színművei Pinero darabjaival egyidőben kerültek színre. Első két drámája *Saints and Sinners* (Szentek és bűnösök, 1884), és *The Dancing Girl* (A táncosnő, 1891); legkiválóbb három műve *The Case of Rebellious Susan* (A rebellis Zsuzsa esete, 1894), *Michael and his Lost Angel* (Mihály és elveszett angyala, 1896) és *Mrs. Dane's Defence* (Dane-né védelme, 1900). A második helyen említett drámával érte el a legnagyobb sikert. Egy lelkésznek, Michael Fevershamnak szent és világi szerelme között folyó lelkitusáját rajzolja. Az ő hősei sem mindennapi emberek és a háttér sem az igazi élet. Másodrendű író; munkája azonban fontos láncszeme azon

¹ A. C. Ward: *Twentieth Century Literature*, III. 57.

² A. Pinero: *Robert L. Stevenson: The Dramatist*.

törekvéseknek, melyeknek az új angol dráma virágzását köszönheti.

Pinero és Jones darabjai sok sikert arattak a színpadon, de mint irodalmi alkotásoknak sok a gyengéjük. Főhibájuk különösen az, hogy hőseikből hiányzik az öntudatos és erős akaratú személyiség, amely nélkül nincs igazi drámai jellem. A kilencvenes évek elején hirtelen egy kiemelkedőbb tehetség tűnt fel az angol szépirodalom terén: Oscar Wilde. Elsőrendű vígjátékíróként mutatkozott be és darabjai sűrű egymásutánban kerültek színre. Szellemességével, váratlan fordulatokban gazdag jeleneteivel lebilincselte hallgatóit; az irodalmi körök elismeréssel adóztak tehetségének és a kritikát is elvakította az új meteor fényes ragyogása. A színpadon új légkört teremtett, új irodalmi stílusa megtisztította a színpadi beszédet a fölösleges sallangoktól, csiszolt párbeszédei pedig a felső tízezrek társadalmi életét varázsolták a színpadra. Wilde-ot tartották kora legügyesebb, legszellemesebb társalkodójának és szellemességétől visszhangzik minden vígjátéka. Szójátékai, sziporkázó mondásai szájról-szájra jártak, és nem egy angol és nem angol író iparkodott nyomdokában járni, paradoxonjai pedig már három évtizede visszhangzanak a világirodalomban. Kétségtelen, hogy nagy volt a hatása kora drámájára, melyre rányomta saját bélyegét olyan időben, amikor legfontosabb volt a külső, a felszínes, a pillanatnyi hatás és a technikai ügyesség. Nem vet súlyt a cselekményre; a jellem is csak másodrendű tényező nála. Igazi drámai jelleme nincs is, Salomét kivéve. Nem volt szüksége drámai hősré, sem jellemtípusra; színpadra visz néhány előkelő hölgyet és urat, mindmegannyi művésze a szellemes társalgásnak és ezek wilde-i elmésséggel, paradoxonokkal ejtik bámulatba a lebilincselte hallgatóságot. Alakjait ugyanazon mintára és annyira egy típus szerint formálja, hogy észrevétlenül volnának átcsempészhetőek egyik darabból a másikba.

Lady Windermere's Fan (Lady Windermere legyezője, 1892) volt első feltűnést keltő munkája, ezt *A Woman of no Importance* (A jelentéktelen nő, 1893) és *The importance of Being Earnest* (1899) követte.

Ezek között az utóbbi a legsikerültebb és mivel tárgya fantasztikus, gyöngéi kevésbé szembetűnőek. Ennél is jelesebb legismertebb tragédiája: *Salome*, melynek tárgyát a bibliából vette.

Volt idő, amikor Londonban egyszerre öt színházban adtak Wilde-darabot; ő volt akkor a legünnepeltebb angol író, nemcsak hazájában, hanem két világrészben. Legtöbb darabja nálunk is színre került. És amikor csillaga a legmagasabban tündöklött, amikor a londoni előkelő társaság leginkább ünnepelte és dédelgette, omlott össze körülötte a világ. Két évi súlyos börtönre ítélték és azontúl élete lassú hervadás volt. 1900-ban roppant össze az élet terhe alatt az angol drámairodalomnak egyik legszerencsétlenebb lángelméje, Oscar Wilde.

A kilencvenes évek angol drámája leginkább a felső tízezrek életéből vette tárgyát. A cselekmény fontos tényezője a szerelem és kedvenc problémája a szerelmi háromszög, meg a kétes multú nő. A jellemek nagyjából tipikusak és kipróbált színpadi motívumok szerint cselekesznek. Bőven szerepelnek bennök a monológok, a hallgatóságnak szánt megjegyzések, amelyekről a szereplők nem vesznek tudomást, és a levelek. A párbeszédnek csiszoltak, szellemesek, de nem természetesek. Kedvenc színtér a fényes fogadóterem és a kerti háttér. Még a legsikeresebb színművek is lélektanilag elhibáztak és távol állanak a való élettől. Ilyen volt a kilencvenes évek drámája, míg Shaw megjelenése meg nem hozta a nagy változást.

Shaw rajongó híve volt Ibsennek, kinek darabjait már a nyolcvanas években játszották Londonban; mikor pedig 1891-ben megnyílt az Independent Theater, hat éven át egymásután adták a nagy norvég író műveit és *Hedda Gabler* egy teljes hónapig volt műsoron. Az új irányt lelkesen karolta fel Pinero és Jones drámaírókon kívül George Meredith és Thomas Hardy is, kiknek szava súlyosan esett latba azokban az években.¹ Ibsen hatásának új mérföldköve Bernard Shaw *Widower's House* (Az özvegyi ház, 1892) c. színműve. Az író

¹ J. T. Grein: *Stage Society News*, 1907.

itt teljesen szakít a régi anyaggal és színpadi technikával. A darab alakjai az angol középosztály tagjai, akik Shaw szócsövei és főleg arra valók, hogy az író eszméit hirdessék. A szerelem nem jut szóhoz és a színmű problémája a pénzét külföldön költő földesúr. Cselekménye teljesen elüti az eddigi mintáktól és a hatásos jeleneteket viták és szócsaták helyettesítik.

Shaw azontúl egyre hevesebben támadja korunk uralkodó eszméit, hagyományos intézményeit és szóharcában a dráma volt legerősebb fegyvere.

Már tizenhat évet töltött Londonban, mielőtt első drámája színre került. Megpróbálkozott a regénnyel is, de nem talált kiadót és meg kellett elégednie azzal, hogy jelentéktelen folyóiratok közölték elbeszéléseit. Sokszor megfordult Sidney Webb meg más szociálista vezér társaságában és ő is tagjává lett az általuk alapított Fabian Society-nek, melynek az volt a célja, hogy tudományos kutatással, a nevelés ügyének felkarolásával és cikkeikkel terjessze a szociálizmus eszméit. Békés eszközökkel akarta eszméinek megnyerni a polgárságot és a parlamentet és nevét is a római Fabius Cunctatorról vette; ők is, mint a római vezér, türelmesen akarták megvárni a nagy pillanatot, amikor rácsaphatnak az ellenre. Shaw eleinte meggyőződéses tollharcosa volt a társaságnak és ékes szóval is hirdette tanait, ahol erre csak alkalom kínálkozott: szónokolt nyilvános gyűléseken, vitaestélyeken, de a Hyde Parkban és az utcán is. Céltáblája a jelen társadalmi berendezés ferdesége és igazságtalansága volt: a rossz iskola, a tömeglakás, a munkás szomorú sorsa, a társadalom züllött erkölcsői és hasonlóak. Shaw csakhamar rájött, hogy a világ legjobb szószéke a színpad; előre megérezte, hogy onnan meghallja őt az egész világ. Bevette tehát magát a színpadra és négy évtized óta nincs hatalom, mely őt, minden hibája ellenére is, erős várából képes volna kivetni.

Shaw színműveinek sok fogyatkozásuk van. Alakjai inkább eszméinek bábui, mint igazi emberek; nem is járnak saját lábukon és minden szót az író rág szájukba. «Színdarabjaimat azért írom, hogy eszméimnek megnyerjem a nemzetet» — mondja Shaw egész őszintén. Nem egyszer vét a jó

ízlés ellen és itt-ott humora is vásott — és mégis Shaw az angol irodalomnak egyik legnagyobb művésze, sőt a gigászi Shakespeare-t kivéve, 400 év óta nem akadt versenytársa az angol drámaírók között. Nagy író volt a maga idejében Ben Jonson, Marlowe, de egyik sem volt annyira ura a helyzetnek, mint Shaw; egyik sem volt a XVII. és XVIII. század eszméinek oly hatalmas irányítója, mint ahogyan ő irányítja századunk gondolatvilágát nemcsak hazájában, hanem annak határain túl is.

Shaw harca az emberi jogokért őszinte; feltétlen érvényt akar szerezni az egyéni meggyőződésnek még akkor is, ha az teljesen ellentétben áll a meggyökerezett társadalmi szokásokkal és intézményekkel. Meg van győződve, hogy a ma embere rabszolgája olyan eszméknek, melyeknek gyökerei a korlátlan idealizmus veszedelmes talajába nyúlnak. Szerinte a bölcsesség kezdete a társadalom által elfogadott intézményeknek és megállapodott szokásoknak minden oldalról való megvilágítása azért, hogy azoknak helyes vagy helytelen voltáról önmagunk is meggyőződjünk. Előtte nincs tekintély. Bonckés alá meri venni még Shakespeare-t, az angolok bálványát is, kiért Carlyle kész odaadni India minden kincsét. Shaw elismeri, hogy Shakespeare művésze a nyelvnek, a szavak zenéjének és a meseszövének, de filozófiája csupán a felszínen mozog és hősei nem bírják el az erős megvilágítást. Shaw gyanús szemmel tekint mindenre, ami népszerű, mert a tömeg nem válogató; mindent elfogad, ha az idő valamire reá nyomta bélyegét és helyesnek véli azt, amit megszokott. Shaw nemcsak azt vizsgálja meg, hogy mi van, hanem azt is, hogy milyennek kellene annak lennie. A társadalom az oka minden bajnak. Megszüntethetne minden nyomorúságot, csak akarnia kellene; eltörölhetné a szegénységet, melyet az emberi társadalom legnagyobb bűnének tekint; kiküszöbölhetné az erőszakot, mint a sebész a mérges daganatot; az emberek milliói nem esnének többé áldozatul a diplomaták és hadvezérek hóbortjainak és nem lennének önző politikusok vak eszközei. Megveti Napoleont hiúsága miatt, de csodálja Caesar tehetőségét és megingathatatlan akaraterejét. Az alázatosság nem erény, hanem bűn, és a jószándék mitsem ér; legfeljebb arra

jó, hogy a pokolba vezető utat rakják ki vele. A társadalom erkölcsét ne a tömeg szokásai irányítsák, hanem az a néhány, vagy sok vezető egyéniség, akik öntudatosan akarják a jót. A szülők ne kívánjanak gyermekeiktől feltétlen engedelmességet; gyakran nem bírják el az élet iramát és előítéleteik útját állják a fiatalok boldogulásának és boldogságának.

Shaw mindent elkövetett, hogy igazságait közönsége lelkebe átültesse. Darabjai mind ezt a célt szolgálják, de erre irányulnak színművei elé iktatott, legtöbbször igen hosszú bevezetései is. Shaw előtt a színdarabokat csak a színészek számára nyomatták ki. Ő volt az első, aki könyvalakban megjelent színdarabjaival oly nagy olvasóközönséget szerzett, mint a legnevesebb regényírók.

Színműveinek első gyűjteménye 1898-ban jelent meg *Plays Pleasant and Unpleasant* (Kellemes és kellemetlen színművek) címmel. Az utóbbi csoportban a *Widowers Houses* áll az első helyen. Cselekvénye a körül fordul meg, hogy dr. French megtudja, hogy jegyese, Blanche Sartorius, igazságtalan bérrendszer folytán jut busás jövedelméhez s e miatt lemond arról, hogy feleségül vegye. Csakhamar megtudja azonban, hogy saját jövedelmének is ugyanaz a forrása. Egyszerre enged szigorú elveiből és feleségül veszi Blanche-ot.

Ugyanehhez a csoporthoz tartozik *Mrs. Warren's Profession* (Warrenné asszony mestersége). Az első Shaw-darab, melynek tárgya a szülő és a gyermeke között kirobbanó összeütközés. Mikor Vivie Warren megtudja, hogy anyja egy hirhedt ház tulajdonosnője, otthagyja a jólétet, meleg otthonát, hogy Londonban becsületes munkával maga keresse meg kenyerét. «Uram, mi lesz a világból, — kiált fel Warrenné — ha mindenki csak azt cselekszi, ami jó és helyes!»

A «Pleasant Plays» csoportjához tartozik *Arms and Man* (A fegyver és a férfi) és *Candida* c. színdarabja. Az elsőben a militarizmus az író céltáblája; ennek a képviselője egy svájci katonatiszt. Leplezetlenül vallja meg a lovag a romantikáért lelkesedő hősnőnek, hogy a katonáskodás ép olyan dicstelen foglalkozás, mint bármilyen iparág és a külön katonai vitézség is polgári agy találmánya.

Candida a kritikusok szerint Shaw mesterműve.¹ Alap-gondolata szerint gyakran az erős férfi is tehetetlen gyermek egy okos, nemeslelkű nő kezében. *Candida* meghódította már Európa nagy színpadjait, legnagyobb sikere mégis az Egyesült-Államokban volt.² Íróját kedvelté tette a nagyközönség előtt és enyhítette azt a sokáig általános véleményt, hogy Shaw darabjai felülmúlják a nagyközönség szellemi szintjét.

A *You Never Can Tell*-ben újból a szülők és gyermekeik között kitörő érdekösszeütközés lép előtérbe és az a gondolat kristályosodik ki a darab folyamán, hogy a szülők morális tekintélye ma már elavult felfogás.

Ezeket a darabjait 1901-ben egy újabb kötet követte *Three Plays for Puritans* (Három színdarab puritánok számára) címmel. Ebben a művész küzd már a predikátorral, aki egyre inkább hatalmába keríti Shawt, a művészt. A kilencvenes évek a «l'art pour l'art» korszaka volt. Shawt, a reformátort ez a jelszó nem elégítette ki. Művészet, mely nem az élet szolgálatában áll, neki nem jelent semmit. Egyedül a művészet kedvéért egyetlen mondatot sem írnék — jelenti ki egyik művében.³ Íróművész ő, kinek művészetét reformátori céljai béklyóba verik.

Mikor egyik legnagyobb művéhez, a *Man and Superman* írásához fog, Shaw már a drámaírás minden fegyverét ügyesen forgatja. Mestere a színműírásnak, meg tud felelni mind a színpad, mind a közönség legkényesebb igényeinek is. Darabja 1903-ban került színre először és azóta is újból és újból műsorra kerül. Inkább az eszmék, mint a jellemek hagynak bennünk maradandó emléket.

A *Man and Superman* tárgya Tanner házassága.⁴ Tanner elmélete szerint a férfi legnagyobb ellensége a házasság. A férfinak sokkal magasztosabb a hivatása, semhogy a szerelem igájába hajtsa fejét és áldozata legyen családjának; élnie és gondolkoznia kell és mindenekfelett meg kell őriznie

¹ Cl. Hamilton: *Contemp. Drama*, 56. l.

² Nálunk most is állandóan műsoron van a Kamara-Színházban.

³ *Man and Superman*: Epistle Dedicatory.

⁴ Shaw vígjátéknak és filozófiának nevezi darabját.

szabadságát. A nő előbb vagy utóbb úgyis hálójába keríti, leigázza, úrrá lesz rajta és a legyőzött férfi elbukik. Ugyanaz az Életerő, — Life Force¹ — mely nagy célok elérésére sarkalja, megköveteli tőle, hogy megházasodjék és géniusának életfolytatásáról gondoskodjék. Tanner viszonzszereti Ann Whitefidet; tudja, hogy mily sors vár reá, azért menekül előle; sorsát mégsem kerüli el, feleségül veszi és ő is a «Life Force» áldozatává lesz. A férfi és nő egymáshoz való viszonyának ily beállítása nem Shaw eredeti gondolata, hanem egész Shakespeare-ig nyúlik vissza, de talán Shaw fejezte ki a legplasztikusabban. A drámáiról Life Force-elmélete e művében nyer először határozottabb alakot, de végigvonul későbbi színdarabjain is. Tőle várja az emberiség megváltását, ha a férfi és nő aláveti magát hatalmának és engedelmeskedik neki. Fogalma későbbi darabjaiban egyre inkább hasonlít ahhoz, amit a keresztény ember isteni akaratnak nevez.² Ez a Life Force azt kívánja tőlünk, hogy a jótettet önmagáért kell cselekednünk, tekintet nélkül az örök jutalomra,³ ami ellentétben áll az igazi keresztény elmélettel. A jelen embere még túlságosan önző e nagy célra, azért a Life Force félre fogja állítani az útból, ha idejében fel nem eszmél és helyébe jön a «Superman».

A termékeny drámáiról színművei most már gyors egymásutánban következnek. Itt csak azokról szólhatunk, amelyek Shaw drámáiról alakját egészítik ki.

John Bull's Other Island (John Bull másik szigete, 1904) tanulmány az angol és ír nemzeti temperamentumról. John Bull dicsekszik gyakorlati érzékével, pedig az írrel összehasonlítva, csak romantikus ifjú.

Major Barbara-ban (1905) Andrew Undershaft meggyőzi Barbarát arról, hogy egyetlen igazi férfi akaraterejében több élet rejlik, mint az egész Üdv-hadseregben, melynek a

¹ A. C. Ward: *XX. Century Literature-Dramatists*.

² Maga B. Shaw is így ír *Misalliance*-hez írt előszavában: «... the child feels the drive of the Life Force, often called the Will of God». — L. *Back to Mathusalem* előszavát is.

³ *Major Barbara* (III. felvonás): «I have got rid of the bribe of Heaven. Let God's work be done for its own sake.»

leány rajongó híve. Még egy gondolat domborodik itt ki: Shaw tiltakozik itt az ellen, hogy a szegénység erény, mely szentté tesz és mennybe visz. Olyan társadalomban, melynek alapja a pénz és az arany, csak a képmutató hirdethet ily tant.

A háború után Shaw két nagy művével ejtette csodálatba angolszász testvéreit: *Back to Methuselah* (Vissza Matuzsálemhez, 1921) és *Saint Joan* (Szent Johanna, 1923). Az első tulajdonképen öt darabnak az egyesítése; Shaw is «Metabiological Pentateuch»-nak nevezi és az embernek mint biológiai egyednek fejlődését tárja elénk. Az elsőnek színhelye a Paradicsom, hol ősszüleink megismerkednek az emberiség két főellenségével, a bűnnel és a halállal. A következő rész színhelye a mai Anglia. A két Barnabas-fivér oly filozófiai rendszert állít fel, mely az ember életkorát 300 évre nyújtja meg; Shaw szerint ennyi időre volna szüksége az embernek, hogy eszményi érettségre tegyen szert. Az Úr 3000-ik évében csak hosszú életű emberek laknak Angliában, a rövid életűeket Bagdadba száműzik. A 31,920-ik évben már csak bölcs öregek járnak-kelnek a szigeten és átszellemülten élvezik a világ szépségeit. A jól nevelt gyermekek tojásokból kelnek ki, a szenvedély kihalt, nincs többé bűn, háború, szerelem. Shaw ezt nevezi az emberiség aranykorának. A nagy drámaírónak ez a műve kétségtelenül nagy alkotás, az öreg Shaw érett bölcséletének a veleje.¹ A műhöz írt hosszú bevezetés legalább olyan érdekes és értékes, mint maga a darab. Mindkettő tiltakozás nemcsak a világháború örületei, hanem az ember nemtörődömsége ellen is, ki elvakultságával fajának katasztrófáját készíti elő. Mind ebben, mind előbbi műveiben hangsúlyozza a kérlelhetetlen Life Force örök célját és óva inti és kéri az embert, hogy keresse a társadalomban dúló bajok orvoslását, építse meg Isten városát (the city of God) már e földön, mert az az örök hatalom, mely a nagy célnak megfelelni nem tudó majom fölé emelte az embert, könyörtelenül, talán katasztrófális módon fogja félreállítani a saját evolúciójával nem törődő embert, hogy egy magasabb rendű

¹ C. M. van Dorren: *American and British Literature*, 232. l.

lény, a *superman* foglalja el helyét a Life Force örök célkitűzésében.

Azután négy évig kellett várnia az angol színháznak, míg új Shaw-darabot tűzhetett műsorára. *Saint Joan* (Szent Johanna, 1924) először New-Yorkban került színre. Tárgya az orleans-i szűz élete és csodálatos szerepe a történelemben. A tárgy nem volt új; birkóztak már vele oly hatalmas lángelmék, mint Voltaire, Schiller, Anatole France és Mark Twain. Shaw természetesen egészen új szempontból vizsgálja Jeanne d'Arc történeti alakját. Úgy véli, hogy ez az egyszerű pásztorleány mintaképe az akaratérs, öntudatos emberi lénynek. Bátran követi ihlettségében a Life Force ellenállhatatlan szavát, nem törődve a fennálló társadalmi renddel és a reá nézve súlyos következménnyel, mellyel emberfeletti vállalkozásának járnia kell. Az állam és az egyház porba sujtja nagyszerű teljesítményeért, mert nem tűrheti, hogy egy halandó többre legyen képes, mint a felkent királyok és püspökök hatalmas kara. A két fél közötti konfliktus a IV. felvonásban ütközik ki leginkább, amikor a leány szemben áll a hatalmát féltő inquisitio tudós tagjaival. Shaw e művében megragadó példáját állítja elének annak az összeütközésnek, mely az egyén és a hatalom, a régi és az új világ, az új eszmék és a hagyományok között örök idők óta dúl.¹

A kritika egyrésze oly dicshimnuszt zeng Shaw-nak e színművéről, hogy Shakespeare is megeléghetné; a másik része azonban súlyos kifogásokat emel ellene: az író szerintök nem tudta elérni a hatásnak azt a fokát, mely a hallgatóságot magával ragadja, ami éppen a darab tárgyánál fogva szinte önként kínálkozik. Nem tudják megérteni, hogy' beszélhet Shaw negyedfél órán át a dicső hősnőről, a nélkül, hogy csak egy könnyet is, a lelkesedés könnyét csalná a hallgatóság szemébe. Pedig a hősnő magával ragadó lényét már hat század nemzedékei csodálták, nemcsak hazájában, hanem mindenütt a világon, ahová híre eljutott. Csakhogy Shaw kritikát írt, a helyett, hogy történetet írt volna; bonckés alá vesz egy nagyszerű jellemet, a helyett, hogy jellemet teremtene;

¹ Dorren: *B. Shaw*, 233. l.

értekezést ír, a helyett, hogy drámát írt volna. Jeanne d'Arc a valóságban a cselekvés hőse volt, aki nem beszédével, hanem tetteivel ejtette bámulatba a világot; Shaw hősnője pedig csak beszél az egész darabon át, negyedfél órán keresztül; egyszer-kétszer letérdel — ez minden cselekedete. A többi szereplő is csak beszél, pedig a darab oly korban játszik, amikor az emberek előbb cselekedtek és csak azután beszéltek, ha egyáltalán beszéltek. Az inquisitio jelenete is csupa beszéd, mely a hallgatót annyira kifárasztja, hogy a végén már mindegy neki, akár megégetik a hősnőt, akár nem.¹

Az ily kritikusoknak igazuk van a maguk szempontjából. De a bíráló éle tompulna, ha Shaw műveit a gigászi reformátor életfilozófiájának és célkitűzésének a szempontjából vizsgálják. Párbeszédei tényleg fárasztók, de senki sem állítja, hogy unalmasak. Könnyebb ezeket olvasva élvezni, mint folyamatos egymásutánban fáradtság nélkül végig hallgatni. Szerzőjük jól tudja ezt; azért írta hosszú előszavait; színpadi utasításai is inkább az olvasónak szólnak, mert sokkal bővebbek, mint amennyire a színésznek szüksége van.

Shaw drámáirói ereje első sorban félelmetes és félelem nélküli kritikájában rejlik. Iránya nem új, se nem eredeti. Shaw maga is elismeri, hogy Nietzsche, Ibsen, Wagner, Marx, de mindenekfelett Samuel Butler, az *Erewhon* szerzője, voltak mesterei. Kritikai elvei, de a tárgyak is, melyekre alkalmazza, Butlerre emlékeztetnek. Shaw azonban ért hozzá, hogy azt is, amit másoktól vesz át, egyéniségének zománcával vonja be. Határozott egyéniség. Találékonyasága, sziporkázó szelleme, legtöbbször humora is csodálatos. Mesteri kézzel ad testet az eszméknek, életre kelti és szembe állítja őket egymással. Népszerűvé tette a szatirát azáltal, hogy a vígjáték köntösébe öltözteti. Logikája komor és legélesebb fegyvere, mellyel nem önmagáért, hanem eszméiért harcol. Hallgatósága megértette őt és Shaw meghódította azokat, akikhez szólt. Szocializmusa is enyhült az idők folyamán; elfordult Marxtól és felülemelkedett a Fábían-társaságon is. Szocializmusa nem a Marx-féle szocializmus, mert azzal ellentétben azt

¹ C. Hamilton : *Contemporary Drama*, B. Shaw.

vallja, hogy a világ erkölcsi megváltoztatását forradalom nélkül csakis a művelt középosztály viheti keresztül. «Etikája egészen keresztény és át van hatva az evangéliumi szertettől. A bosszú szerinte csak Istené. Teológiája azonban már nem keresztény, hanem racionális. Számára a teológia nem jelent többet, mint a mythologia, amelyet nem lehet elhinni, hanem le kell fordítani a modern ember nyelvére. Ne gondoljuk azonban, hogy szabadgondolkodó. Ennek nincs istene, Shaw pedig fanatikusan hisz a maga Istenében és igazságaiban.»¹ Egész hitével vallja ma is, hogy az emberi társadalmat át kell szervezni, hogy boldog kor virradjon a szenvedő emberiségre.

A társadalmi dráma másik kiváló angol művelője John Galsworthy. A ma már világhírű regény- és drámaíró Oxfordban nevelkedett és 23 éves korában már ügyvéd volt. Hivatása azonban nem sok örömet szerzett neki és gazdag ember lévén, úgy rendezhette be életét, ahogyan akarta. Sokat utazott és magánélete semmiben sem különbözött egy előkelő angol gentleman életétől. Ami mindenkor a legjobban érdekelte, az az ember volt : a lelke, a sorsa, helye a társadalomban és maga a társadalom. Lassanként minden erejét ennek szentelte. Így felkészülve fogott élethivatásához, a regény- és drámaíráshoz.

• Galsworthy teljesen az angol nemzeté. Onnan veszi hőseit és ezeknek festésében olyan jellemvonásokra veti a fősúlyt, amelyek az angol lélek legjellegzetesebb és legrejtettebb nyilvánulásai. Ezért esik kevés angol író oly távol a külföldiek mentalitásától, mint ő.

Some Platitudes concerning Drama c. értekezésében azt mondja, hogy a mai drámaíró a következő három cél egyikének elérésére törekedhetik : 1. Az életnek oly codexét tárhatja közönsége elé, melyben az már hisz, vagy hinni akar. 2. Felajánlhatja saját életfelfogását. 3. Az igazi élet alakjait és jelenségeit mutathatja be, úgy, amint azokat ő maga látja, kiválogatva, kombinálva, — selected and combined — de nem eltorzítva, és a közönségre bízva, hogy az elébe tárt igazi

¹ Hevesi Sándor : *Shaw-Breviarium*.

élet jelenségeiből következtetéseit levonja. Galsworthy ezt az utóbbi célt tűzi maga elé, és ezt sohasem téveszti szem elől. A maga valóságában tárja elénk az életet, kerül minden mesterkéeltséget és nem hajhássza sem a népszerűséget, sem az olcsó hatást. Ha ír, megfélemedezik a színház pénztáráról, kritikusaíróról, nem gondol sem a páholyra, sem a karzatra. Egyik főerénye az őszinteség és ezt semmiért sem áldozza fel. Nem keresi azt, ami a színházba csődíti a tömeget, nem hamisítja meg élethű jellemeit és nem gyújt görögtüzet. Mindezeknél sokkal fontosabb neki saját őszintesége. Az az író, aki így tárja elénk az életet, szembe száll azzal a korrallal, melyben született, Viktoria korával, mely romantikus fátylat vont minden fölé, ami kellemetlen, ami reális.

Galsworthy másik jellemvonása a szimpátia. Az előkelő úr, kit az élet ritka tehetséggel, földi javakkal és hírnévvel ajándékozott meg, csodálatosan együtt érez az elnyomott, szegény, szenvedő emberrel. A modern emberiségnek tipikus képviselője. Tolsztojra emlékeztető tisztelettel viseltetik az élet iránt és úgy érzi, hogy mindennek, ami a nagy mindeniségben él, joga is van az élethez. Aki Isten teremtményeit megveti, káromolja a Teremtőt és vétkezik a világrendben mindent egyesítő harmónia ellen.

Míg Shaw szerint a színház olyan templom, melyben a szószék a legfontosabb, Galsworthy szerint a művészet temploma szent hely, ahol tilos az üres beszéd. A művészetnek sem egyetlen célja a gyönyörködtetés; világosságot is kell gyujtania bennünk. A dráma művészi rajzolt jellemeiben rejlik az erkölcsi tanulság, mely felemel, nemesít. Az írónak azonban nem szabad morált predikálnia; annak őszintén kell kisugároznia a darab alakjaiból és cselekményéből. Galsworthy mindig hű ehhez az elvhez és amíg Shaw hangosan hirdeti tanait, addig Galsworthy színműveiből teljesen hiányoznak a propaganda-beszédek, de annál finomabb művészettel közli hallgatóival azt, amit az élettől tanult.

Galsworthy drámái a való élettel a legszorosabb kapcsolatban állanak. Mindig arra törekszik, hogy hallgatói együtt érezzenek alakjaival, akik úgy gondolkoznak és cselekszenek, ahogyan hasonló körülmények között ők is cselekedtek volna.

Gondosan ügyel arra, hogy egyetlen szó se zavarja meg hallgatóinak ezt az illuzióját.¹ Ezért rendszerint a mai életből veszi tárgyát. Nem viszi hallgatóit 30 ezer évvel későbbi korszakba, mint Shaw *Methuselah* c. színművében, sem bűvös erdőbe, mint Barrie, vagy elvarázsolt szigetre, ahol a dráma alakjai titokzatos módon tűnnek el. A körülöttünk zajló élet annyi drámai ütközést rejt méhében, hogy az író nem szorul idegen forrásokra. Alakjai azért leginkább komoly és józan harcosai az életnek. Az író mégsem pesszimista s az öröme és boldogságnak is jut hely darabjaiban. Finom humora enyhíti műveinek gyakran rideg komolyságát.

Drámái nem klasszikus tragédiák, melyekben a hős és a végzet kerül szembe egymással, sem romantikus tragédiák, melyekben a hős az emberi gonoszszággal viaskodik, de a harmadik fajtához sem tartoznak, amelyben a hős ellenfele nem a külső világban áll vele szemben, hanem saját szívében lappang és amelyet pszichológiai tragédiának lehetne nevezni. Galsworthy drámái a társadalom tragédiái. Az ütközés nem egyének, hanem társadalmi osztályok között keletkezik. Tárgya a társadalom igazságtalanságai és az osztályok egymással való harca. Drámaírói egyéniségét leginkább a következő színművek domborítják ki:

The Silverbox (Az ezüst kazetta, 1910). Hatalmas vádirat a mai társadalmi rend és igazságszolgáltatás ellen, mely kiméli a gazdagot, de annál inkább sujtja a szegényt, az elhagyott embert. Jack Barthwick, egy előkelő, gazdag képviselő fia, és Jim Jones, nyomorgó munkanélküli, van előtérben. Mindkettő lopás miatt áll a törvényszék előtt. A két eset majdnem azonos, ami különbség mégis van, az a szegény munkás javára és mentségére szolgál. Emez őszintén bevallja tettét, amaz hazugsággal leplezi bűnét. A gazdag ember lopását elsimítják, a szegény ember börtönbe jut, sőt súlyosbító körülménynek veszik élete legnemesebb tettét: erőszakkal szabadította ki ártatlanul vádolt feleségét a rendőr kezei közül. Szomorú a sorsa ennek az asszonynak is: elveszti helyét, felmondják lakását és sokat szenved, mert állhatatosan

¹ *Some Platitudes Concerning Drama.*

kitart férje mellett ; nyomorban él, pedig dolgos, szelíd, kötelességtudó és hűséges.

Két drámájának tárgya az idealizmus tragédiája. Mindkettő azt a konfliktust állítja elénk, melybe a meggyőződéséhez és elveihez hű férfi kerül, ha nem tud megalkudni a körülményekkel. Az egyiknek címe : *The Mob* (A csőcselék, 1914). Hőse Stephen More. Becsületes politikai elveinek lesz mártírjává, politikájának alapja a nemzeti becsület. Anglia hadat akar üzenni egy kis államnak. Ez ellen fellázad a hős jóérzése. A haza becsületét látja veszélyben. Nagy beszédet mond a képviselőházban. Senki sem áll melléje. Ellenfelei defaitistának mondják. Szemébe vágják, hogy ellensége hazájának, mert politikájával gyengíti annak erejét ; senki sem lehet bírása nemzetének, miként nem lehet bírása Istenének ; a politikában az érzelmeknek nincs helyök ; a természet rendje, hogy a nagy nemzetek elnyeljék a kisebbeket. De More sziklaszilárd marad. Egyedül áll az indulatok viharában. Elveszti államtitkári állását. Barátai sorra cserbenhagyják, felesége és gyermekei ellene fordulnak, sőt még a cselédség is felmond. A fellázított tömeg halálra keresi és meg is öli. Mit ér vele, hogy az utolsó jelenetben ott látjuk szobrát e felírással : «Hű volt elveihez». More dicső idealista, kit a világ előbb keresztre feszít, azután szentté avat.

Rokontárgyú a *Bit o' Love* (Egy kis szerelem, 1915) c. drámája. Hőse egy fiatal lelkész, kit felesége hűtlenül elhagy. A férfi szent életű, gyöngéd, megbocsátó lélek és ideálja assisii Szent Ferenc. Bensejében emésztő tűz parázslék. Nem tudja hűtlen feleségét elfelejteni. Mikor ez felkeresi és kérve-kéri, hogy adja vissza szabadságát, mert mást szeret — a lelkész szíve majd megszakad, de megbocsát a gyöngé nőnek és útjára engedi. Az egész hitközség ellene fordul. Nem tudják megbocsátó mártír lelkét megérteni. A küzdelem megöli idegeit, lelki egyensúlya felborul és önként akar véget vetni életének.

Strife (Viszály) c. színművének a tőke és a munka egymással való áldatlan harca a tárgya. Sokan ezt tartják Galsworthy mesterművének. Hősei két hatalmas társadalmi erőt képviselnek és amikor összecsapnak, két villamossággal telí-

tett viharfelhőhöz hasonlóak. A Trenartha bádognüveknél már öt hónapja tart a sztrájk. A helyzet egyre veszedelmesebbé válik. A vállalat már nem tud eleget tenni kötelezettségeinek és a munkások családjai nélkülöznek. Mikor már egyik fél sem bírja tovább, a munka és a tőke vezérek nélkül köt békét és az egész harc hiábavaló volt. A Strife nagy színmű. Több a sztrájk dramatizálásánál. Nagyszerű tanulmánya az emberi indulatoknak.

A társadalmi osztályok egymással való harca a tárgya *The Skin Game* és *Loyalties* című drámának. Az utóbbi *Üri emberek* címmel került színre minálunk. Az elsőben egyenletlenség támadt egy arisztokrata és egy gyáros családja között. A másik dráma előterében Levis, egy dúsgazdag zsidó áll, aki az angol gentry képviselőivel kerül szembe. Mindannyian Sir Winsor vendégei. Lefekvés előtt valaki 1000 fontot lop el Levis párnája alól és idővel kiderül, hogy a tolvaj Ronald Dancy kapitány, ki életével lakol büneért. A darabban mindenki hű és igaz marad saját osztályához, annak elveihez és hagyományaihoz. De valamennyinél loyálisabb Mabel, a kapitány felesége, a nemeslelkű nő mintaképe, aki egyedül bocsát meg a megtévedt Dancynak és hűséges szerelemmel tart ki ura mellett, míg az önkezével nem vet véget életének.¹

Galsworthy felettébb termékeny író. Számos nagy regényén kívül húsznál több drámát írt. Az imént tárgyalt színműveken kívül még a következőkkel ért el jelentékeny sikert angol és külföldi színpadokon: *Justice* (Igazság, 1910), *The Little Dream* (A kis álmom, 1911), *The Eldest Son* (A legidősebb fiú, 1912), *The Fugitive* (A szökevény, 1913), *Windows* (Ablakok, 1922), *The Forest* (Az erdő, 1924), *Escape* (Menekvés, 1926), stb.

Minden színműve egy-egy eszme szolgálatában áll és ennek alapján épül fel. Az író nem felállított tételre szabja darabját, hanem finom művészettel oly helyzeteket teremt, melyekből kisugárzik az alapgondolat. A probléma-drámának ily felépítése a legszerencsésebb. Galsworthy nem hirdet tanokat, hanem mesterien rajzolt jellemeivel, jeleneteivel és

¹ R. H. Coats: *J. G. as Dramatic Artist.*

párbeszédeivel serkenti gondolkodásra hallgatóit. Jogi képzettsége is előnyére válik, mert a szakember hozzáértésével tudja érveit és ellenérveit felsorakoztatni és hallgatóit a maga eszméinek megnyerni. Nem egyszer érezzük, hogy lelke felhárad az emberi társadalomban uralkodó és annyi szenvedést szerző igazságtalanság ellen. Minden művéből az a nemes törekvés sugárzik felénk, hogy enyhíteni akarja a szegény, elnyomott embert, kinek ép oly joga van az élet szépségéhez, mint a szerencsés gazdagnak. Drámai jellemeit határozottabb vonásokkal rajzolja, mint regényhőseit és a cselekmény is gyorsabban halad, jobban megragad, mint regényeinek legtöbbször sovány meséje. Galsworthy művei nem mutatják Shaw hatását, ámbár tagadhatatlan, hogy ennek úttörő munkái nélkül nem írhatta volna meg a régi hagyományos színművektől annyira elütő társadalmi drámáit. De sem teoriájában, sem technikájában nincs semmi közössége Shaw-val.

Galsworthy nem népszerű író. Őszintesége nem kellemes azoknak, akik jó vacsora után azért mennek színházba, hogy az élet rideg valósága után kellemes álomba ringassák magukat. Galsworthy pedig nem von romantikus fátylat az igazság fölé és gyakran kiméletlenül rázza fel szunnyadó lelkiismeretünket.

Századunk első évtizedében a londoni Court Theater (Udvari Színház) végezte a legértékesebb színpadi munkát; Vendrenne és Freuille Barker voltak a vezetői. Az utóbbi volt a színház lelke és legkiválóbb színésze. Shakespeare-szerepei művészi események voltak. Idővel áttért a drámaírásra is. *The Voyage Inheritance* (A Voyagey-örökség, 1905) korunknak egyik szépségeiben gazdag művészi alkotása. Hiányzik ugyan belőle Shaw tüze, de jellemei erőteljesebbek Galsworthy hőseinél. Még két jeles drámája van: *The Madras House* (A Madras-ház, 1911) és *The Secret Life* (A titokzatos élet, 1923).

Shaw követői közül Barrie (Sir James Matthen, 1860) a legjelentékenyebb. Miként Shaw, ő is regényírással kezdte írói pályáját, csakhogy nagyobb sikerrel, mint amaz. Első elbeszéléseit «Thrums» írói néven tette közé. Azután több

regénye jelent meg és ezek között *Sentimental Tommy* (1896) a legsikerültebb, utolsó regénye *The Little White Bird* (1902). Ezután nem írt több regényt; teljesen a színműírásnak szentelte minden tehetségét. Barátja, W. Archer, a legtekintélyesebb kritikus abban az időben, igyekezett őt meggyőzni arról, hogy jó regényíró nem lehet jó drámaíró is. Barrie megköszönte a jó tanácsot¹ és hozzáfogott másik színművéhez, *The Professors Love Story* (A tanár szerelmi története, 1895) címmel. A siker nem maradt el és Barrie mind a mai napig a drámaírodalomnak él. Minden rajongása a színházé, azé minden gondja-gondolatja. Nincs gyermeke, nincs felesége, mégis ő írja a legbájosabb gyermektörténeteket és női jellemeket. Teljes visszavonultságban él; a színház az otthona.

Termékeny drámaíró. Húsznál több műve került színre. A legnagyobb sikert következő színdarabjaival érte el: *Anality Street* (1901), *The Admirable Crichton* (1903), *Peter Pan* (1904), *Alice — Sit by the Fire* (1905), *What Every Woman Knows* (1908), *A Kiss for Cindarella* (1916), *Dear Brutus* (1917), *Mary Rose* (1920). Két darabját regényből írta át: *The Little Minister* és *Peter Pan* (*The White Bird* után).

Barrie drámai alakjai egész más világból valók, mint például Shaw vagy Galsworthy alakjai. Képzletli világa teljesen az ő sajátja és olyan férfiakkal és nőkkel népesíti be, akik jobbak, tökéletesebbek, szebbek, mint a való világ emberei. Társadalmi reformokat csak *The Admirable Crichton* (A csodálatos Crichton) című darabjában érint: Lord Loam a «minden ember egyenlő» elvét hirdeti. Ennek bizonyítékként minden évben egyszer teán látja vendégül szolgaszemélyzetét. Egy yacht-kiránduláson a család hajótörést szenved és a vihar egy elhagyott szigetre veti őket. A természet rendje és Crichton lakája felfogása szerint itt most az fog parancsolni, aki erre a leghivatottabb. Nemsokára ő a helyzet ura és valamennyi hajótörött rabszolgája lesz. Mikor megmenekülnek és újból otthonába térhet vissza a család, Crichton ismét engedelmes lakáj lesz.

Talán a világirodalomban sincs sok versenytársa *The*

¹ Cl. Hamilton: *Contemporary Drama*, 81. l.

Twelve-Pound Look (A tizenkétfontos tekintet, 1913) c. egy-felvonásosának. Tárgya az, hogy Sir Harry felesége inkább saját két keze munkájával keresi meg kenyerét, semhogy férje zsarnokságát tovább tűrje. Mikor véletlenül találkozik volt urával, figyelmezteti, hogy bánjon jobban második feleségével, nehogy egy napon az is 12 fontos tekintettel nézzen reá; t. i. szerinte ennyi pénzre van szüksége egy asszonynak, hogy otthagyhassa az urát és önállósíthassa magát.

Különösen Shaw hatott Barrie drámai munkásságára: miként Shaw, ő is a drámaírás kedvéért hagyott fel a regényírással és ő is megpróbálkozott a társadalmi problémával. De ez az utóbbi tárgykor távolabb áll tőle és nagyobbat, maradandóbbat alkot, ha drámáiban képzeleti világába visz bennünket.

Amint látjuk, az angol dráma mind tárgyát, mind stílusát tekintve, szinte feltűnően realiztikus. Csak néhány színmű kivétel e tekintetben. Maga Shaw is romantikussá lesz egy-két darabjában (*Caesar és Cleopatra*, *A Man of Destiny* (A végzet embere, t. i. Napoleon), *Great Catherine* (Nagy Katalin) és *Saint Ioan.*) Ezeknek romantikus tárgya messze esik tőlünk, ámbár Shaw nem a régi romantikusok modorában nyúl hozzájuk. Kívüle különösen Barrie és Masefield meríti tárgyát egészen képzeleti világból. Műveiknek mind cselekménye, mind tárgyalási módja nagyon különbözik egymástól és csupán romantikus mivoltuk és az a közös sajátságuk közelíti őket egy csoportba, hogy mindannyi távol áll a mindennapi élettől. Masefield egyrészt a történelemből, másrészt képzelt világból meríti tárgyát, melyet költői mezbe öltöztet. Barrie *Mary Rose* c. darabjában fontos szerep jut a természetfeletti elemnek. Nem hagyhatjuk megemlítés nélkül Oord Dunsany színműveit sem, amelyekben sajátságos módon egyesül a romantikus és groteszk elem: *The Gods of the Mountain* (A hegy istenei), *King Argimens and the Unknown Warrior* (Argimens király és az istentelen harcos), *The Glittering Gate* (A csillogó kapu), *The Langhten of the Gods* (Kacagnak az istenek), *A Night at an inn* (Egy éj a vendéglőben), stb.

Az angol drámával egyidőben hatalmas lendülettel ívelt felfelé az ír drámairodalom is, de fejlődésében megakasztotta

az ír lázadás és a háború. Legnagyobb drámaírójuk J. M. Synge (1871—1909), kinek a *Riders to the Sea* (1904) című drámája a XX. század legjobb tragédiái közül való.

Az angol dráma közvetlenül a háború előtti években hatalmas fejlődésnek indult és úgy látszott, hogy Erzsébet királynő kora ismétlődik meg. De a háború itt is nagy pusztítást vitt véghez. A színházlátogató közönség kicserélődött és akik akkor színházba jártak, azoknak csak igen könnyen emészthető szellemi táplálékra volt szükségük, nem törődtek az élet, a társadalom problémáival, szórakozni, feledni akartak és a színház tisztán csak szórakozóhely volt számukra. A komoly műzsák elhallgattak. Bernard Shaw nem tudta műveit színrehozni és a mesterművek nem kellettek. A háború után a már említett John Masefielden kívül (legjobb drámája: *The Tragedy of Nau*) különösen Arnold Bennett érdemel figyelmet, ámbár nagyobb regény-, mint drámaíró; legjobb színműve: *Milestones* (Mérföldkövek, 1912).¹ A háromfelvonás cselekménye három nemzedéken át játszik; a makacs előítélet jellemzi mind a hármat és ez összekötő kapcsa a háromfele ágazó cselekménynek. A Viktoria-korabeli jellemeket finom művészettel rajzolja és finom humorral vonja be egyébként komoly tárgyát. Ez a színmű a XX. század egyik legjobb alkotása. Bennett nem is tudott többé ennek a magaslatára emelkedni. A háború utáni korszak egyik kedvelt drámaírónője Clemence Dane, ki előbb *A Regiment of Women* c. regényével szerzett hírnevet. Legsikerültebb színműve *A Bill of Divorcement*. Nagyobb sikert ért el Sommerset Maugham, aki értett hozzá, hogy Pinero technikai művészetét és Oscar Wilde ragyogó szellemességét egyesítse hatásos darabjaiban. A kritika *Caesar's Wife* (Caesar felesége, 1919) c. darabját tartja mesterművének. Ha felemlítjük még Noel Coward *Hay Fever* (Szénaláz, 1925) c. háromfelvonásos vígjátékát, akkor nagyjából megemlékeztünk a háború utáni dráma irodalmilag legértékesebb alkotásairól.² A háború elején

¹ Nálunk a Vígszínház játszotta.

² Nem szóltunk azonban sem az ír, sem az amerikai irodalomról, pedig különösen az utóbbi bőséges.

nagyszerűen ígérkező drámai fellendülés lassankint ellankadt és a XX. századbeli erőteljes fejlődés korszaka, úgylátszik, befejeződött. Ugyanazok az írók vezetnek ma is, mint a század elején. Shaw, Barrie, Galsworthy és Granville-Barker, de új drámaíró alig van (A. A. Milne, C. K. Munroe, Noel Coward, A. Monkhousé, C. Evans), munkáiknak értéke össze sem hasonlítható századunk első évtizedének nagyszerű műveivel.

KUNDT ERNŐ.

Irodalom.

Archibald Henderson : *European Dramatist* (1918). — Maurice Bourgeois : *J. Synge and the Irish Theatre* (1913). — B. H. Clark : *British and American Drama of To-day* (1915). — U. az : *A Study of Modern Drama* (1925). — Th. H. Dickinson : *Contemporary Drama of England* (1917). — Ashley Dukes : *Modern Dramatists* (1911). — U. az : *The Youngest Drama* (1923). — U. az : *Drama* (1926). — W. L. George : *Dramatic Actualities* (1914). — Cl. Hamilton : *Contemporary Drama* (1924). — A. E. Morgan : *Tendencies of Modern English Drama* (1924). — W. L. Phelps : *Essays on Modern Dramatists* (1926). — Graham Sutton : *Some Contemporary Dramatists* (1924).

ALKONYAT.

(Regény.)

— Negyedik közlemény.¹ —

NEGYEDIK FEJEZET.

Karácsony hetében mégis történt valami. Könnyű kocsi állt meg az ambitus előtt és Káldy Pál szállt le róla, kit a költő Pozsonyban gondolt és nem is várt egyhamar. Árva fiú volt, atyja rábízza halálakor Berzsényire, ki, mint gyámja, neveltette s kis birtokát és keszthelyi házát kezelte. Nyúlánk, barnaarcú fiú volt, élénk, okoszemű, gyorsbeszédű, egész lényé intelligenciától sugárzó.

— Isten hozott, — ölelte meg Berzsényi örömmel, amint a nagy rókatorkos bundából kibontakozott, — csakhogy nagykorú létedre is eszedbe jutottam.

— Első kötelességem volt mint kész ügyvédnek idejönni, bemutatkozni.

— De csak nem akarsz fiskális lenni, gyerek? — kérdezte Berzsényi.

— Az nem, de azért kell a diploma, ha valami ambíciója van az embernek — felelt Pál.

— Szép, szép az ambíció — dörmögte Csányi gúnnyal.

— Megválasztunk szolgabírónak Kaposba, — szólott Berzsényi örömmel — legalább itt maradsz a közelemben.

Pogácsáné behozta a kávé, mellé foszlós kalácsot, egy tányéron almát és szőlőt, Berzsényi pedig egy üveg szilvóriumot vett ki az almáriumból, mert átfázott a gyerek.

— Hogy' megnőtt a lelkem, — kezdte az öreg asszony, Pál vállát símogatva — be sokat hurcoltam kiskorában, mert síró volt ám, ha rákezdte, alig lehetett megvigasztalni.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 643., 644. és 645. számában.

— Vigasztaljon meg most is, saját magával, olyan hideg van, Piros néni . . . piros pogácsával, no meg egy findzsa kávéval.

Körüljárt a forró kávé, utána a szilvórium. Csányi mindig kész volt egy pohárral lehajtani, s most Berzsényi sem vonta ki magát.

— Hát mit szólsz a tervemhez, Pali? — kérdezte gyámfiát.

— Nekem más tervem volna, nem szeretnék vidéken eltemetkezni — felelte Pál.

— Eltemetkezni? Szolgabíróból lehetsz alispán, azután követ; ez nem eltemetkezés — szólt Berzsényi nemtetszéssel.

— Jobb szeretem a nagyvárost, a kultúrát. Kaposvár különben sem rokonszenves nekem. Az emberek duhajok és műveletlenek — vetette ellen Pál.

— A nagyvárosban elveszel a sok között, itt pedig kitűnhetsz — szólt komolyan Berzsényi.

— Ott is kitűnhetek, csak alkalom kell rá — felelt Pál.

— De hol van az alkalom? — szólt közbe Csányi. — Az alkalom ritka és kevés, nem jut mindenkinek.

— Mindenki magának csinálja az alkalmat, magától nem jön — folytatta Pál.

Berzsényi keze alatt megroppant a karszék támlája.

— Hohó, az alkalom nem fűj, melyet síppal lehet híni, sem szekér, melybe akkor fogunk bele, amikor tetszik — kiáltotta Csányi.

— De paripa, melyet ha meg tudunk ülni, engedelmesen visz oda, ahová vezetjük — erősítette Pál.

Csányi nagy füstöt fújt pipájából, neki nem kedvezett az alkalom, talán nem is kereste, de el sem hitte, hogy meg lehessen lovagolni, őt legalább mindig levetette. Berzsényi egyes érzelmekkel hallgatta az ifjú hetyke beszédét, tetszett is neki és bosszantotta is. Jobban ismerte Pált, mint hogy ne érezze, hogy szavainak valami háttere van, amit talán még nem akar, vagy nem mer elmondani.

— Csak azután le ne dobjon az a paripa, — kezdte mégis — mert úgy látom, nagyon tüzeset akarsz választani.

— Meglehet, de annál érdekesebb lesz a feladat. Nem

szeretem az ingyen kapott dolgokat. Vágyom a küzdelemre és rátermettnék érzem magam.

— Az elbizakodottságból is diplomát szerezhetnél, majd adod azt olcsóbban is, ha megismered az életet — szolt Csányi.

Berzsényi a tüzet igazgatta. A sömjéni napok jutottak eszébe, mikor ő is ilyen tüzes, öntudatos, csupa élet ifjú volt, összezördülései apjával, ki majdnem zsarnokoskodott fölötte, s az utolsó nap, mikor nem lehetett többé szétkülönbözésüket kiegyenlíteni. Az ő szeme is így lángolt, a hangja így harsogott, mikor fellázadt elnyomatása ellen. De mit akarhat ez a fiú, hogy mintegy előre megküzd egy ismeretlen, egy be nem vallott tervéért egy képzelt ellenzéssel? Kérdezni nem akarta. Már nem volt a gyámja, a fiú huszonnégyéves mult és nem óhajtotta a bizalmát kierőszakolni.

Uzsonna után Pál nyugtalanzkodni kezdett, még dolga volt Keszthelyen aznap este, befogatott s kocsija kis, pislogó faggyúgyertyái belevesztek az éjszakai ködbe.

S a két férfi ott ült a kandalló mellett, belebámulva a tűzbe, s nem találva tárgyat, melyről érdemes lett volna beszélni. Hallgatásuk belefogódzott a csendbe, mint hínár a tó medrébe és nem tudott belőle se kiszabadulni, se meríteni. S a napok még szürkébbek lettek.

Karácsony előtt Berzsényi már készülődött Sopronba, a lovak élesre vasalva, a szekér készen várta az indulást. Egy este a szél megküzdött a köddel s nagy kövér hópolyhékkel fújta tele a tájat. Reggelig a hó térdig ért, délutánra már úgy be volt fújva az út, hogy indulásra gondolni sem lehetett.

Berzsényi nézte. Eleinte biztatta magát, hogy legalább szánkán mehet, úgysis idegenkedett a szekértől, mellyel oly szerencsétlenül fordult fel. Azután öröme kedvetlenséggé vált, majd valami fásult mélabúvá lanyhult. Itt marad egyedül, családja nélkül az ünnep alatt. Mintegy hallotta a fiúk vidám kacagását, Zsuzsa gondoskodó zsörtölődését, azt az örömet, melyet jövele okozna. Hogy' ugrana nyakába a kis Laci. Anti hogy' símulna hozzá. Faresi? Azzal valami baj lehet, az anyja nem nagyon emlegeti levelében, pedig az a kényeztetett kedvence. Valami csínytvét követhetett

el, vagy egyszerűen őreá ütött, s önkénytelenül elmosolyodott e fölött.

Karácsony a küszöbön volt. A szomszéd házakból köszöntő gyerekek jöttek, kis betlehemet vive, kóc-szakállal és nagy pásztorbottal, Jézus születéséről énekelni. Pogácsáné ünnepi kalácsot süített, dióval és mézes mákkal, illata betöltötte az egész házat. A pásztorok, kocsisok ostorral pattogtak az udvaron, hogy a jövő termésről elűzzék a jégverést. A hó most már halkán hullott, finom fátyolt szöve a nagy hótömegre, mely az utat elállta.

A két férfi ült és hallgatott, befelé élte a multját.

Sopronban a kis földszintes házat kitakarítottatta, kicinosítottatta a tekintetes asszony, egy percig még azon is gondolkodott, hogy karácsonyfát állít, mint ahogy ezt Sopronban látta, de azután mégis nagyon költségesnek találta, evangélikus házakban nem is volt ez szokásban. De az asztalon a friss kalács ott illatozott, a konyhában a pulyka sült, a két kisebb fiú ünneplőbe öltözve, várta az almából, dióból és mézeskalácsból álló ajándékot. Csak Faresi nem volt még otthon, ma kapja ki a háromhónapos classificatiót, legalább úgy mondta. Hol maradhat az a gyermek?

És az apjuk sem jön. Zsuzsa várta már tegnap, azután délre s most besötétedésig. Akkor jött András jelenteni, hogy találkozott Kis tekintetes úrral, ki azt üzente, hogy ne várja a tekintetes urat, mert a Balaton felé olyan hófúvás van, hogy harmadnapja nem jött meg a delizsánc, pedig már hat lóval jár, szekérrel vagy szánnal meg épen lehetetlenség eljönni.

Ezt maga is átlátta, de azért mégis csak várta, nem tudta elhinni, hogy így maradnak Dani nélkül a szent ünnepen. Csak már Faresi jönne.

Nagysokára gyors léptek, sarkantyú-pengés hangzott az ambituson és kipirultan, széles jókedvben, ragyogó arccal lépett be Faresi. Feltűnő csinos, magas fiúvá serdült, csupa derű, anyja szemefénye.

— Csakhogy jössz, hol jártál eddig? — kiáltotta a tekintetes asszony.

— Bárány Ferit vígasztaltam, sír a nyavalyás, az apja

lovasemberrel üzent neki, hogy az erdőn keresztül nem jöhet érte, derékig áll a hó mindenfelé az úton, apánk sem jött.

— Elég baj az, szegény lelkem, ott van egyedül, majd elbúsulja magát. Hát a classificatio hol van, ma csak megkaptad, mutasd.

A fiú nagyon elszontyolodott, keresgélte zsebeiben, de nem találta, csak akkor húzott elő a fiókból egy gyűrött írást, amint anyja keményen rászólt.

Zsuzsa asszony a kezébe vette, forgatta :

— Hát ez mi? Secunda? Miből? Magaviseletből? Nem szégyelled magad?

— Haragszik rám Juventius professzor, azért adta.

— Mi van itt? — nézte tovább az anyja. — Lányok után jár, sétatálcát visel, délben a piactéren sétál, még kávéházban is látták, lányoknak virágot visz és nem restell azzal dicsekedni. — Nohát, szép szégyent értem veled! Szerencséd, hogy apád nem jött meg, amilyen nagy vagy, úgy megmutatta volna neked a mogyorófapálca végét.

— Ő is csak úgy tett — szólt Farcsi halkán, elfordulva.

— Mit beszélsz? Ne ejts ki többet ilyen a szájadon! — kiáltotta Zsuzsa haraggal. — Megérdemelnéd, hogy ajándékot se kapj és itthon tartsalak az ünnepek alatt.

— Csak nem? — kiáltotta Farkas megdöbbenve.

— De bizony, hogy majd virágot vegyél a lányoknak. Miből telik az neked? Honnan veszed a pénzt? — faggatta Zsuzsa.

— Ezt csak úgy mondják, nem kell mindent elhinni — húzogatta a vállát Farkas és elfordult.

— Rám nézz, ha szólok hozzád — kiáltotta Zsuzsa, és vállánál fogva megpenderítette a fiút.

Ebben a percben egy kis, illatos, élő virágbokréta hullott ki a fiú dolmánya melléből.

— Hát ez mi? Ezt is csak beszélnek? Felelj?

A fiú hallgatott és Zsuzsa asszony keze nagyon is hirtelen találta érzelmeit tolmácsolni.

— Szent karácsony estéjén bosszantasz fel úgy, hogy kénytelen vagyok megfenyíteni! — kiáltotta Zsuzsa, s arca

csak oly lángveres lett, mint a fiúé. — Most ki vele, miből vetted?

— Az uzsonnapénzemből; nem ettem egy hét óta — szólt Farcsi.

Zsuzsa kicsit meglágyult. Anti és Laci a sarokba húzódtak az ítélet alatt, de már unni kezdték és előre jöttek, a mézesbáb is nagyon kínálkozón volt az asztalon felhalmozva. Közelebb-közelebb jöttek anyjukhoz, látva, hogy az nem haragszik már.

— Szegény gyerekek, ők is szenvednek miattad. Most elénekeljük a zsoltárt, azután megkapjátok a mézeskalácsot.

S felhangzott az ének, három üde, fiatal hang szállt fel a Magasságoshoz, gyermeki hittel, gyermeki áhítattal. Zsuzsáé az első sornál elakadt, elfojtották a könnyek.

Akiért hullatta, ott, távol, a hófúvason túl, talán szintén könnyet morzsolt szét pillái közt, amint szeme kiveresedett a rájuk gondolás hevétől.

S az ünnep meghozta a várt verset :

Mint majd ha lelkünk Lethe vizébe néz,
Minden földi tehert róla lehullva lát,
S újjá születve nyílt karokkal
Elizion rokon árnyihoz leng :

Így aki KasztaI vedreiből merít,
Új tündéri világ bája ragadja el,
Magát feledvén, élve meghal, —
S egy melegebb nap alatt lel éltet.

S címül ezt írta rá : *A költér.*

ÖTÖDIK FEJEZET.

Az 1817. évi február hó 12.-ének reggele havasan köszöntött be. De alig esett egy ujjnyi, a nap lecsókolta a mezőkről, az utakról, s csak itt-ott a háztetők szélén, az árkokban s egy-egy árnyékos hajlason maradt meg egy keskeny csík emlékeztetőül, hogy még nincs itt a tavasz, a szellő bármily lágyan símogat is a Balaton felől s a tajtékosan hullámozó víz a rügyfakadás illatát hozza is felőle. A keszthelyi főúton kocsikocsit ért, s tíz órára a premontreiek rendházától a Georgi-

conig el volt állva a tér. Négylovas calechek, ekhós-szekerek, postakocsik, kis sárga szekérek tolongtak egymás mellett, ostorpatogás, lódobogás, kocsizörgés, nyerítés, kiabálás, hangos beszéd, a kocsik ide-oda vezénylése zűrzavaros zajjá vegyült. Az érkezők türelmetlensége fokozta a feszültséget. Kisfaludy négy feketéje már tíz perce ott állt fújva, toporzékolva s nem tudott a kastélyhoz jutni, előtte állt Dukai Takács József szürke ötöse. Tolnából hozta erre az alkalomra készen, betanítva, s a szerszámot, aranyozott csattokkal és kulcsokkal, remekbe csinálták hozzá Kaposvártt, a kocsis és a két csatlós ruhája búzavirágkék sziléziai posztóból készült, s úgy tele volt hintve ezüst pitykével, hogy Keszthelyen házat lehetett volna az árán venni. Judit skófiomos világoskék bársony bundáskában tekintgetett ki a calecheből, de ők sem tudtak előbbre jutni, ott állt a két baltavári Festetics négyese, a Horváth Ádám kocsija, a Pestről jött dilizsanc, mely az író urakat hozta és Fáy Barnabást, a Pázmándy sárgái úgy ficáncoltak, hogy közelükbe sem lehetett menni. Végre megmozdult a sor, már Horváth Ádám is leszállt, iratsomót tartva kezében, de azért a kocsik úgy egymásba gabalyodtak, úgy összeforogtak, hogy nem mehettek előre.

— Ezek a Dukai Takácsok azt képzelik, nagy urak — szólt Kisfaludy Sándor feleségéhez, az egykor csodaszép Szegedy Rózához, ki kicsit meghízva, gondosan ápolt, hervadó bájait sűrű fátyol mögé rejtve, feszesen ült költő ura mellett. — Azt hiszik, megilleti őt az öt ló, és milyen libéria, láttad?

— Azért, mert a kis gróf tréfál néha vele, azért még nem grófné az a liba. Nézd, hogy tolakodnak előre — szólt Kisfaludyné.

A szürke ötös végre a kastély elé ért és Judit könnyen ugrott le róla, a fiatal gróf segítségével, ki már a kapunál várta, halkán súgott neki valamit, s karonfogva vezette fel a lépcsőn a csarnokba, hol már a társaság gyülekezett.

— Láttad? Karonfogva vezette, — szólt Kisfaludyné férjéhez — Takács úgy megy utánuk, hogy mentéje majd szét pattan felfuvalkodottságától.

De Kisfaludyt jobban bosszantotta, hogy egy vagyont fizetett négy feketéjéért a hercegi ménesben s most, ez után a felpiperézett, cifra fogat után talán fel sem fog tűnni.

Utánuk a Rettvitz grófné landauere, azután Berényiné caleche-e következett. Szegedy Ferenc alispán családjával érkezett, azután Pete Ferenc, Göndöcs Ferenc négyese és még végeláthatatlan kocsisor. Kis és Horvát Endre a postakocsin jöttek. Kis is, Horvát is verset hozott magával. Fogadásukra ott állt Asbóth, Sztrokay, Kulcsár, középen pedig gróf Festetics György maga, mindenkire szíves szóval közeledve. A csarnok, melletti termekben meleg italokat szolgáltak fel a megfázott utasoknak, s mindenütt, hol útbaigazítani, felvilágosítani, vagy segíteni kellett, feltűnt Ruszek apát lila cingulusa. Késve érkezett Waldhausen, nagy hangon mentegődött, de senki sem vett róla tudomást.

— Mindnyájan együtt volnánk — szólta Kisfaludy, kit felderített, hogy Festetics, kinek felesége részéről atyafia volt, valódi rokoni melegséggel fogadta.

— Még Berzsényi hiányzik, — felelt Festetics — addig nem kezdjük a díszülést.

— Talán el sem jön — kezdte Kisfaludy, kinek ismét megcsappant a kedve.

— Megígérte, tehát eljön — állapította meg a gróf.

— Nagyon kérette magát, sehogysem akart jönni, most pedig várat magára — szólta oda Horváth Ádám Pethének. Versei elmondásra vártak, s ez türelmetlenné tette.

— Talán megint feldőlt. Tüzes csikókat tart, alighogy felépült, félévig nyomta az ágyat, össze-vissza törték — védte Pethe, a kaposvári szolgabíró.

— Beszélték, hogy búskomor lett és letette a tollat.

— Sok irigye van az ilyen embernek és sokat beszélnek — felelt kicsit félvállról Pethe.

A teremben hullámozott a díszbe öltözött közönség, mint tarka, rikító virágágy, melyet a szél lenget, tűzesszínű bársonyok, aranybrokát dolmányok vegyültek a női ruhák lágy selyméhez. Pompás ékszerek csillogtak, gyémántos karkötők zörrentek, vagyont érő prémek símultak a női vállakhoz. Míg az ifjak ezer színben pompáztak, az idősebbeken

sötétebb szín, egyszerűbb alakban volt látható. Még viselet volt a magyar ruha és nem alkalmi dísz. De volt több frakk és bécsi öltözet is; Waldhausen sokrétű nyakkendője, csipkefodra nem volt egyedül.

A hölgyek sora az oszlopok között foglalt helyet. Kisfaludyné meggyszín bársony ruháján smaragd- és gyöngydísz ékeskedett. Takács Judit görögösen szabott, lágyan símuló, fehér selyemruhája minden szemet felé vonzott. Irigy pillantások, csípős megjegyzések követték harmónikus mozgását, élénk, szellemes beszédét.

És Berzsényi még nem érkezett meg.

Festetics körüljárt a termen, újra megszólítva vendégeit, majd ismét Kisfaludyhoz tért és elkérte tőle versét, körútjában egy-egy megjegyzést fogott el, s ez gyanút keltett benne. A vers nem volt hosszú, elolvasta.

— Nem, — szólt — ezt nem olvashatod fel, engem így felmagasztalni és a többi urakat így lema . . . letenni, ez nem megy. Nagyon meg vagyok tisztelve, nagyon köszönöm . . . de ez sok . . . olyan apprehenzió lenne . . .

— Nem érdemlik meg a főurak, hogy egyszer meghallják az igazat? Excellenciád, te küzdesz, áldozol a magyarságért, a magyar kultúráért, ők pedig külföldre viszik a pénzüket s ott mulatják el, és utolsó gondjuk, hogy valamit a nemzetért tegyenek.

— Igazad van, beismerem, mégis arra kérlek, tedd el — szólt a gróf és otthagynva a bosszús költőt, egyenesen Judit felé tartott.

— Mit hozott a mi barna Malvinánk, a mi Sapphónk, a kemesesaljai Camoena, lássuk csak — s elvette a leánytól a tekercset, hosszan, kedvteléssel nézve bájoló alakját. — Ah, Örvendező versek felséges I. Ferenc ausztriai császár és koronás királyunkhoz — szólt. Az első vers került ismét elő, a király látogatására írt, mégsem lett alkalomszerű.

— Hát ez itt mi? — folytatta Festetics: Hazafiúi szózat Felséges Ferdinánd Károly ausztriai császári, királyi Főherceghez, a magyar korona örököséhez. — Hát ez itt? Serkentés a Múzsákhoz. Gyönyörű dolgok, ezeket felolvassa nekünk az ünnep legszebb vendége, a Helicon büszkesége.

Judit finom arcát elöntötte a pír. Minden szem felé fordult, a gróf szavait körül meghallották és kommentálták.

— Rám nézve a legnagyobb megtiszteltetés — súgta a leány.

Ebben a percben sietve jött egy inas a bejárat felől, egyenesen a grófhhoz.

— Berzsenyi Dániel táblabíró úr megérkezett, kocsija kint áll az úton.

— Megyek fogadni — szólt Festetics és úgy, ahogy volt, hajadonfővel, kisietett a csarnokból.

A körülállók összesúgtak.

— Hajadonfővel megy eléje — szólt Takács József, úgy, hogy Kisfaludy meghallja.

— Nem tudod, a feleségével jön? — szólította meg Juditot Berényiné, ki közelében ült. Még szép, már kicsit őszes asszony, valami különös bájos mosolygással.

— Nem, — felelt Judit — Zsuzsa néni Sopronban van a fiaival, kik ott tanulnak.

— S ő egyedül van otthon? — s Berényiné ajkán a sajnálkozás redőket vont.

— Éljen Berzsenyi! Éljen! — hangzott egyszerre az ajtó felől, s végiggyűrűzött a termen. Az ajtóban megjelent Festetics oldalán Berzsenyi, új cobolyprémes mentében, kezében kócsagos süveggel, kipirultan az izgalomtól, lángoló szemmel a lelkesedéstől, a szokottnál félfejjel magasabbnak látszón. Tíz kéz is nyúlt feléje egyszerre. A gróf megbecsülése egyszerre megértette az egyszerű, vidéki emberekkel a költő nagyságát és az írók ajkán elnémította az irigység szavát. Nagy kör vette körül őket, amint Festetics hozzáfordult:

— Köszönöm, hogy megtiszteli ünnepünket a monumentális líra első képviselője, ki megtanít «az idővel élni és bölcsen örülni» és felrázza a nemzetet tolla hatalmával.

— Nagy megtiszteltetés rám nézve, hogy résztvehetek ezen a tudós solemnitáson — felelt Berzsenyi, meghajtva magát.

— Pest lázban volt az utolsó verskötetedtől, az ifjúság az egyetlen egymásnak adogatta könyvedet és szavalta verseidet — szólt Horváth Ádám két kezét nyujtva a költő elé.

— Igen, a nemzeti nagyság, a hazafiúi érzés, a józan életfilozófia klasszikus poétáját üdvözljük körünkben . . . a magyar Horatiust — szólta Festetics.

Kisfaludy fanyar mosollyal hallgatta, aztán elfordulva, odasúgta Horváth Eleknek :

— Ezért érdemes volt elkésni.

Berzsényi pillanatig küzdött meghatottságával, a gróf aposztrofálása miatt, azután felemelve fejét, így szólt :

— Én pedig üdvözlöm a nagy férfiút, ki Róma virágkorát ragyogóbb színre derítené s ki Ceres és Apollónak kultuszt varázsolt a magyar tenger partjára. És üdvözlöm a magyar Petrarcat, — folytatta Kisfaludyhoz fordulva — kinek versei messze túl az ország határain hangzanak.

— Nem vállalom a hasonlatot Petrarccal — kiáltotta Kisfaludy.

Berzsényi nem hallotta, vagy csak nem akarta hallani, elfogulatlanul fordult Horváth Ádámmal.

— Itt üdvözlöm a *Hunnias* és *Rudolfias* költőjét, ki meg merted mondani, hogy :

Magadban van, édes hazám, a nagy kár.

Judit közeledett most feléje, hogy üdvözlje. A fiatal, még pelyhesállú gróf állt mellette és a húszévesek szerelmének egész áhítatával nézte a leányt. Berzsényi egy pillanatig őt nézte, azután a leányhoz fordult :

— Kedves Malvina húgom is, látom, megörvendezett dalaiddal.

— Uraim, menjünk, — hangzott most Festetics szava — az ifjúság vár. Remélem, nagy ódaköltérünk is beváltja várakozásunkat és *A magyarokhoz* után az ifjúsághoz is lesz pár strófája.

— Sajnálom, Excellenciád, de ezúttal üres kézzel jöttem — felelt Berzsényi. A királyhoz írt verset otthon hagyta, már azt sem tudta, melyik fiókjában.

S indultak. Elöl Festetics és Berzsényi, utánuk az írók, a vendégek. Itt-ott egy-egy hölgy tarkította a menetet, mely hosszan, színesen kígyózott a kastélytól a Georgicon épületéig.

Waldhausen még a kastélyban adta fel a hermelines köpönyeget Retwitznére, midőn a fülébe súgta :

— Ha parancsolja, megyek, de kedves lenne, ha itt maradnánk.

— Mi lesz ez tulajdonkép? — kérdezte a grófnő. A szeme körül festett kék karikáknak alkalmasabb volt a félhomályos csarnokban, az oszlopok mellett, mint a világgosság és a napfényben fürdő iskola és a hosszú út odáig selyemcipőben.

— Politische Schmauserei — súgta Waldhausen, Berényiné felé intve, ki még a magyar főköttő lebomlott fátyolát igazította, s ki előtt ezt a bécsi bon mot-t titkolni akarta. — Ez minket nem interessál, úgy-e grófné? Nekünk nem kell ez a sok Wissenschaft — tette hozzá hangosan.

— Legkevésbbé, de hallom, verseket is olvasnak? — kérdezte Retwitzné a legyezőjével játszva.

— Igen, magyar verseket. Milyen lehet a poézis ebben a barbarisch idiomban, lúdbőrös lesz a hátam, ha rágondolok — nevetett Waldhausen, látva, hogy Berényiné már kiment.

— S ezek a költér urak, alle in Stiefeln! — kacagott Retwitzné.

— Képzelve el ezt az odeurt, comtesse, abban a melegben . . . az egész iskola, egész Keszthely együtt.

Nem folytathatták, két asszony lépett be a terembe : Berényiné és Pethe Ferenc fiatal felesége, kit nagyon is könnyű mentécskéjében visszaküldött az ura.

— Ah, a hölgyek sem hallgatják meg a díszülést — örvendezett Waldhausen.

— Nem érdemes, — szólt hirtelen az asszonyka — Berzsényi nem olvas fel.

— Ha ő felolvassa, nem engedné el? — kérdezte Berényiné.

— Az más volna. Úgy senki sem olvas fel — felelt Pethéné belepirulva.

— Hallotta már felolvasni? — kíváncsiskodott Berényiné.

— Számtalanszor. Lidi, a leánya, jó barátnőm volt,

és ha kértük, felolvasott nekünk. Az volt a legnagyobb ünnep. Mikor a *Romlásnak indult* először jelent meg könyvben és felolvasta, sírtunk mind; hangja úgy megrezzenti a szívet. De nincs benne semmi hiúság, amit ír is, csak magának írja, az csak a saját, nagy lelke kicsordulása.

Még beszélt, midőn egy hízásnak indult, kiveresedett arcú, feltűnően öltözött asszony rontott be. Előbb a komornyiknak magyarázott hosszan, ki, úgy látszott, nem hallgatta meg kívánságát, erre Berényinéhez fordult:

— Nem eresztenek be a gyűlésre, elkéstem, — kezdte lihegve — tegyen valamit, hogy bejussak . . . nekem ott kell lennem.

Berényiné vállat vont és nem felelt.

Az asszony összetett kezekkel közeledett:

— Én hallani akarom . . . én . . . én az első szerelme vagyok!

— A grófnak? — kérdezte Berényiné hűvösen.

— Dehogy! Berzsényinek, a költőnek! Én látni akarom!

— Jőjön — szólt Berényiné hirtelen és megfélekedve Pethénéről, ki a felső termekbe tűnt el, gyorsan elhagyta az asszonnyal a termet.

— Hallotta? — szólt Waldhausen Retwitznéhez, ki nevetve követte a lefolyt jelenetet. — Ez Berzsényi első szerelme, ki karjaiban elájult és Dani azt hitte, meghalt; pikante Geschichte, majd elmondom — és örülve, hogy alkalma van a gazdag özvegyvel suttogva bizalmaskodni, hosszan elmondta ezt a szerelmet, melyet annak idején Berzsényi maga sem titkolt.

Ezalatt a Georgicon Helicon-termében folyt a felolvasás. A koszorúkkal díszített, színházalakú terem felülvilágításán besütött a tavaszt játszó napfény. A dobogóra két sor szék volt elhelyezve az ünnepi szónokok, felolvasók és rendezők számára. Festetics maga nyitotta meg az ülést, megemlékezve a király születése napjáról, majd átadva a szót az ifjúságnak, mely első sorban az *Isten, tartsd meg királyunkat!* kezdetű himnuszt zengte el, aztán következtek a felolvasások. A két ifjú baltavári Festetics a királyt élte, utánuk Asbóth János, a gróf uradalmi intézője, magyar ver-

sekben keseregte Zichy Károlyné Festetics Júliának, György gróf úr leányának halálát. Majd Malvina jött három versével, mire a gróf maga tette fejére a tölgyfakoszorút, utána még Ferenc király érdemeiről és dicsőítéséről latin, német és magyar versek és dikciók következtek, számszerint hat, köztük Horváth Ádám himnusza és Ruszek apát ódája, mindannyit lelkes éljenzés követte. Az ifjúságé egyhangú, betanult deklamációként hangzott, a vendégek vívátja, éljene önként áradva és szaggatottan vegyült bele.

Berzsényi és Kisfaludy mereven ültek egymás mellett, s talán ez egy alkalommal megértették egymást. Malvin helye ott volt a dobogón, mögötte a fiatal gróf szerelmes szavakat suttogott fülébe. Annyira leplezetlen, annyira szembeötlő volt ez az udvarlás, hogy szerelmük nem maradt titok senki előtt, aki az ülésen résztvett. Csak György gróf nem vett róla tudomást, talán mert a háta megett történt és nagyon is elfoglalta a solemnitás, vagy mert nem akarta észrevenni.

Egy óra volt, mire az ülés bezárult és lassan csoportokba verődve, hangosan beszélve, vitatkozva, dicsérve, vagy kifogásolva vonultak ki a vendégek a Georgicon terméből, vissza a kastélyba, hol terített asztalok várták őket.

Berzsényi és Kisfaludy együtt jöttek, a közös gondolat összehozta őket.

— Hat verset és három dikciót mondtak a királyra, — szól Berzsényi, — a kiáradt lojalitásba belefűladt a nemzeti eszme.

— Pedig Horváth Elek beszélte, hogy neked is van egy, a Keszthelyen való átutazására — vetette oda Kisfaludy.

— De nem hoztam el hetediknek! — kiáltotta bosszúsan Berzsényi.

— Kár volt Festeticsnek annyit költeni, hogy ilyen költeményeket hallgassunk — szól fanyaran Kisfaludy.

— A szándékot kell nézni. Olyan népnél, ahol a főurak az anyanyelvet megvetik s a legjobb poétát is legfeljebb jocularornak nézik, Festetics nagy ember s ami több, jó ember.

Kisfaludy hümmögött, de nem szólt. Judit ép ott ment el mellettük a fiatal Festeticcsel. Milyen szép pár, — gondolta Berzsenyi — s mily összeillő!

— Meg voltál velem elégedve? — kérdezte Judit elmenőben.

— Veled igen, olyan voltál Gráciáktól tanult öltözetedben, tölgyfakoszorúddal, mint az ünnep istennője — felelt Berzsenyi.

— De a verseimről nem szólsz, — kezdte duzzogva a szép leány — pedig utánad . . .

— Utánam? — kiáltotta Berzsenyi. — Mindig a hölgyeké az elsőség.

— De nem az ódáknál — szólt Judit. A fiatal gróf odébb ment, s már ő sem óhajtott folytatni a beszélgetést.

— A régieknél Sappho, most Malvina . . . — tréfált Berzsenyi.

— Ne mondj ilyet, mert azt hiszem, nem tetszettek ódáim — szólt a leány.

— Jobban, mint ha ezt a pelyhes állút énekelted volna meg, aki nem mozdul mellőled. Vigyázz, ha Cupido nagyon is magasból, nagyon is nagy fényből lövi feléd nyilait, hogy veszed a középszer szürke napjait, melyben élsz?

— Majd megfényesítem — szólt büszkén Judit, az öreg gróftól látva feléjük közeledni.

— Köszönöm az uraknak, csak azt sajnálom, hogy Berzsenyit és Kisfaludyt nem hallottuk — kezdte Festetics.

— Nagyon szép ünnep volt, de bocsásson meg excellenciád, csak elhültem, elhaltam, amint németül is kezdtek olvasni. Én Keszthelyen magyar Weimart reméltem találni. Mert a nemzetiség minden, s nincs e nélkül semmi boldogulás, nekünk a magunk nyelvét kell fejlesztenünk, nem az idegent. Engedjen meg hazafias gyengeségemnek, mert tudom, gyengeség ilyen semminek, mint én, a nemzet fölött aggódni, erre excellenciád van hivatva — szólt Berzsenyi.

— Magam is gondoltam, — kezdte Festetics — de a professzor urak protestáltak, opponáltak, appelláltak, és a latinnak meg kellett maradnia, így azután nem lett volna értelme, hogy a németet elhagyjuk.

— Honnan tanulná akkor az ifjúság a Schriftsprachét, melyet Kazinczy a némettől vesz kölcsön? — gúnyolódott Kisfaludy.

Egyszerre körülállták őket az írók, harcra készen állva, igyekezve egymás elé vágni.

— Veszi az a németből, a franciából, az angoltól, csak a magyarból magából nem — szólt bele Horvát Endre, a költő. — Van ott minden szónak farka, ficamodása, hogy igaz magyar ember rá sem ismer a valóságára.

— A magyar verselés nem kell neki, az én szerelmi epigrammáimnál, ahogy a verseimet csúfolja, — kiáltotta Kisfaludy méltatlankodva — szerinte többet ér a kisebb tárgyú, de dramatisch correct versezet.

Egyre többen tódultak a vitatkozók köré, Péteri Takács, Ruszek apát, hozzájuk szegődött az alispán, Pethe szolgabíró. Ott állt Berényiné a hátuk megett, majd Judit, kit a fiatal Festetics mindenféle rendelkezés miatt kénytelen volt magára hagyni.

Horvát Endre kapta most fel a szót:

— Kazinczy Múzsája olyan, mint egy illegetést szokott gouvernante, Kisfaludyé és Berzsenyié olyan, mint egy természeti kellemmel felsuhant szép leány.

Körül nevetni kezdtek, Pethe Ferenc mély hangja bele-döngött:

— Hiába, csak a Dunántúl jár elől mindenben, a többi hátul kullog!

— A *Mondolat* óta már Pest is kettészakadt orthologusokra és neologusokra — kiáltotta Horvát Endre.

— Mert igaz az a mondás: — szólt bele Horváth Ádám — Átok fogta meg a magyart, Hogy az össze sohasem tart.

— Ki tudna olyan iskolát szeretni, melynek jelszava szerint a poézisben az értelem a képzelet, a fencomicum az alcomicum fölé van emelve, — erősködött Péteri Takács — és a művészetben az erkölcsiségnek semmi szava nincsen és a *csak* szépért minden feláldoztatik.

— Ez nem egészen úgy van, ezt Kazinczy nem úgy érti — szólt közbe Berzsenyi.

— A főbaj, hogy kiforgatja, megerőlteti a nyelvet, a

szokást megveti és a maga kénye szerint jár el, és érthetetlen zagyalékot tákol belőle — pattogott Horvát Endre.

A szomszéd termekből már az asszonyok is bevonultak, de a vita hevében senki sem vett róluk tudomást, az urak az írókat állták körül, az ebédhez átöltözött hölgyek díszes ruhái hatástalanok maradtak. Csak Waldhausen suttogott Retwitz grófné fülébe.

— Ez Berzsényi — mutatott a költőre.

— Ja, Berzéni, mit der első szerelem . . . az elébb . . . — nevetett a grófné.

— Ez ott Kistaludy — folytatta Waldhausen.

— Ja, Kisfaludy, kesergő szerelem . . . — nézte Retwitzné *stecherével*.

— Ez Horváth Ádám, ez is költő — folytatta Waldhausen.

— És ez a Frauentzimmer a koszorúval? — kérdezte a grófné, Juditot nézve.

— Takács kisasszony, Dichterin — s összenevettek.

— De szép . . . nadjon szép! — szólt Retwitzné.

Az írók ezalatt tovább vitatkoztak, némelyike haragosan kiveresedve, tüzelt Kazinczy ellen. Berzsényin kívül alig is kelt védelmére valaki, Horváth Ádám is csak hallgatásával.

— Annyi nyelvtörvényt állít fel, hogy a nyelvet nem leljük benne — kiáltotta Péteri Takács.

— Én, mint magyar poéta, nem ismerem el az elmélet uralmát, mint magyar nemes, csak olyan törvényt ismerek el, melyet az országgyűlés szentesít — Kisfaludy hangja dörgött, mint a parancsszó.

— Ő csak a nyelvet szabja szigorúan, különben nagyon is szabadelvű — szólt bele a különben szelíd Ruszek apát.

— Nemcsak szabadelvű . . . kozmopolita! — kiáltotta Péteri. Festetich már szerette volna végét vetni a vitának, de az írók úgy nekihevíültek, hogy nem lehetett.

— Talán túlmegy néha a célon Kazinczy, de a nyelv nem maradhatott úgy, amint volt, számos szó hiányzott, ezek helyett újak kellettek. — Berzsényi ezzel békíteni remélt, de szava csak olaj volt a tűzre.

— Mit kellett azt a német szerint formálni? — pattogott Kisfaludy. — Nincs nekünk meg a magunk nyelve? Abbul fejleszthette volna. *Hunyadimra* is azt írta, jobb lenne, ha mint poéta írom, nem mint hazafi. Hát nem először is hazafinak kell lenni a poétának? •

— De ő szabadgondolkozó, nem hazafi! — gúnyolódott Péteri Takács.

— Bocsánat, — szólt Berzsényi méltatlankodva — Kazinczynak vannak tévedései. — kinek ne volna — de idővel maga tér rá a helyes útra, az akarat és a jószándék hozzá megvan benne.

— Ezt ugyan nem látjuk — kiáltotta Asbóth hevesen. — Meg van az ő nyelve úgy nyomorítva, hogy ha az ifjúság átveszi, nyelvünk mint siralmas korcs, nyomorékan száll az utódokra. Ezt meg kell gátolni.

— Ez az, meggátolni! — kiáltották többen, majd a körülállók kórusban folytatták: — Meggátolni! Meggátolni!

Szegedy Ferenc alispán ott állt sógorával, Kisfaludyval szemben s intett neki a szemével:

— Zala megye tiltakozik a nyelv megnyomorítása ellen! — kiáltotta.

— Tiltakozunk, tiltakozunk! — kiáltották Ruszek apát, Horvát Endre, Péteri Takács s a többiek.

— Küldjünk átiratot Abaúj megyéhez, hogy tiltsák el Kazinczyt, a nemzeti szellem és nyelv megrontóját, az írástól, vagyis a nyelv további megrontásától.

— Uraim, ha Kazinczy túlságig vitte is az újítást, de elévülhetetlen érdemei vannak elhanyagolt, elparlagiasodott, kiküszöbölt nyelvünk fejlesztésében és új életre keltésében — szólt Berzsényi, de a kedélyek úgy fel voltak izgatva, hogy alig hallgatták a békítő szót.

— Élt az, addig sokkal tisztábban! — kiáltott bele Kisfaludy élesen.

— Élt, de az idegen szóparaziták úgy átfonták, hogy már-már megfojtották ott is, ahol a német és a latin ki nem szorította és népnyelvvé nem degradálta — kiáltotta Berzsényi. Már benne is lángot csapott az indulat hangja messzehangzott és mindenki őt hallgatta.

— Cifra szavaival elnémetesítette és nevetségessé tette — szólt bele Péteri Takács.

— Kazinczy a nyelvet irodalmivá tette — hangzott Berzsenyi szava.

— Ezt tagadjuk — kiáltották a dunántúli írók.

Berzsenyi kihúzta magát, szeme lángolt, arca égett, amint tovább beszélt, ura lett a helyzetnek :

— Annak a nemzetnek, mely nagy és szabad akar lenni, először is nyelvét kell kiművelnie. Hogy irodalmunk, lapjaink vannak, ezt Kazinczynak köszönhetjük, az ő fáradhatlan buzgalmának, az ő lelkes bátorításának. Van-e közöttünk valaki, akihez biztató szava ne lett volna, akinek segédkezett ne nyújtott volna? Az ő lángbuzgalma hozta össze ezt az írói gárdát, mely hivatva van nemzetiségünket előbbre vinni, az ő önzetlen tevékenysége hálaára kötelez minden magyar író, még aki más véleményen van is, és minden igaz magyart.

— Azt is, akit megmart? — kérdezte élesen Kisfaludy. — Én az átirat mellett vagyok.

— Ezzel a Dunántúl megbélyegezné magát — vágott közbe Berzsenyi. — Okos érvekkel lehet ellene küzdeni, de nem erőszakkal. Ez nemtelen fegyver.

— Én katona vagyok és vagdalkozom, nem filozofálok — kiáltotta Kisfaludy.

— Itt író vagy és nem katona! — méltatlankodott Berzsenyi.

— Kazinczy jót akar — szólt bele Takács Judit.

— Liba! — mormolta a foga közt Kisfaludy.

— Különben is a véleményi ellenkezőt el kell tudni választani a személyes ellenségtől — tette hozzá Berzsenyi.

— Ez lecke akar lenni? — kiáltotta Kisfaludy. — Azt senkitől el nem fogadok.

— Attul sem, aki a kölcsönt adja vissza?

— Hagyjunk fel ezzel a vitával. Én is kárhoztatom Kazinczyt a nyelv túlságos újításáért, de az átiratot nem pártolom, ez nem szép eszköz lenne — szólt közbe Festetics. — Különben is méltóztassék parancsolni.

Az inasok föltárták az ajtókat és jelenteni jöttek, hogy találva van, minden csoportnál külön meghajtva magukat.

A tárt ajtón látszott az ebédlő, hol százra volt terítve. Velencei kristályüveg, ó-bécsi porcellán, hasonló gyümölcstartókkal, melyeken az üvegház minden csemegéjét felhalmozták. Nehéz, vert ezüst karos gyertyatartókban színes viaszgyertyák égtek és az óriás olajlámpák ernyői is olyan színűek voltak. A majordomus szerepében Asbóth kezdte meg a menetet, mindenkinek kijelölve helyét.

Berényiné Judit mellett állt, míg a vita tartott. Egyszerre az iménti hölgy odajött, megragadta Judit kezét.

— Meg kellett ismerkednem Önnel, bájos leány, ki Berzsenyi húga, mert én . . . én első szerelme voltam! — kiáltotta. — De sietek, — súgta utána — mert ebédre nem vagyok hivatalos; csak őt látni . . . látni akartam — s ezzel már ment is.

— Furcsa asszony, az egész világ előtt kipublikálja intím emlékét — szólt Judit Berényinéhez.

— Talán más nem dicsekednék veled, de ha igaz, akkor van mivel dicsekednie — felelt Berényiné. — Most negyvenéves ember, de hallottad volna, hogy rajong érte a kis szolgabíróné, ki a leánya barátnője.

— Pethéné? — kérdezte Judit kétkedően. — Aki olyan szerelmes az urába?

— Te csodálkozol rajta? Mindig azt hittem, hogy neked is annak idején . . . mikor verseidet az övé szerint formáltad, s mikor két évvel ezelőtt . . . — szólt komolyan Berényiné.

Judit elveresedve fordult el.

— Ah, én ismertem őt, mikor fiatal volt. Sopronban . . . milyen ember volt az! A szerelmes szavai . . . a csókja . . . Milyen idő volt az! . . . Azután szétszakítottak. Őt atyja hazavitte, nekem anyámmal Pozsonyba kellett mennem . . .

— S azóta mögötte van nagy multja, a versei, melyek végigzengnek az országon — szólt Judit, kissé meghatva.

— A nagy multja, mely mellett ő maga elmegy, úgy, hogy alig vesz tudomást róla. Mondd, milyen a felesége, te ismered? — kérdezte Berényiné.

— Zsuzsa néni? Derék, jó asszony. — felelt Judit — kitűnő gazdaasszony, de . . . az azután igazán nem vett tuda-

mást a multjáról. Képzeled azt, hogy még a verseiről sem tudott semmit, amíg meg nem jelentek?

— Hihetetlen! A kis sömjéni ház intimitásában! — szörnyűködött Berényiné.

— Csak a papír- és gyertyapazarlást vetette a szemére — folytatta Judit.

— Hát megértés nélkül folyt le az élete, azért vesz néha erőt rajta a búskomorság. S a verseit is csak a leánya barátnőjének olvassa — merengett Berényiné.

— Azelőtt nekem olvasta — szólt mélázva Judit.

— Tudtam. Ne áltasd magad, ez iránt a pelyhesszájú kis gróf iránt való érzelmed csak egy hiúság- és érzégszótte illúzió. Aki Berzsényit szerette, az az örök asszony, aki az örök férfival találkozott . . . talán később megszerethet az is mást . . . de elfelejteni nem fogja soha.

— Mért képzeled, hogy szerettem? — vetette fel fejét Judit.

— Sajnálnálak, ha nem úgy volna — szólt halkán Berényiné.

Judit lassan a füle hegyéig elveresedett, de nem szólt. Festetics György közeledett az asszonyok csoportjához, és mindegyike azt remélte, hogy őt vezeti asztalhoz, csak ő nem, neki fiatalabb vezetője volt ebből az ágból és már jött is feléje.

— Atyám úgy intézkedett, hogy egy más asztalnál presidiáljak, így nem beszélhetünk; kérem, jöjjön asztalbontás után a télikertbe. Megteszi? — kérdezte a fiatal gróf. — Megígéri?

A leány csak a fejével intett és beálltak a sorba.

Az öreg gróf ezalatt Kisfaludynéhez lépett, ki férjét faggatta, mért van úgy felindulva. Az csak annyit felelt, hogy a költők is olyanok, mint az osztályos atyafiak, — veszednek.

— Megvallom, bosszankodom, hogy Berzsényit és ezt a Takács Juditot végnélküli császárdícséretével úgy ünnepelték és rólad, ki annyira fölöttük állsz, tudomást sem vettek — szólt élesen Kisfaludyné.

— Nem irigylem a kisasszony tölgyfakoszorúját. Ma

az ő napja van — dörmögte Kisfaludy. — Majd ha megjelennek a *Meséim*, megint mind körülöttem lesznek. S láthatod, az ünnepelés Malvinának honnan indul ki.

Ebben a percben lépett oda Festetics, karját nyujtva Kisfaludynénak :

— Engedd meg, hogy asztalhoz vezesselek — szólt, s az asszony arca egyszerre mosolygóra símult és karját a gróféba fűzte.

A hosszú, pompásan terített, virágtól díszes asztalnál Festetics prezidiált. A grófné, gyengélkedésére hivatkozva, nem vett részt az ünnepélyen. Körülötte ültek az előkelőségek, a hölgyek és az írók nagy része. Néhánya ugyan beszorult a szomszéd terembe, hol az ifjú Festetics László ült az asztalfőn, köztük pár lapszerkesztő is, s ezek azzal hálálták meg a szíves látást, hogy az ünnepről lapjukban mérges tudósítást írtak.

Amint lassan vonultak befelé, Berényiné Berzsényihez lépett.

— Emlékszik még rám? — kérdezte, kicsit meghatva.

— Hogy' tudnám a boldog soproni napokat feledni? — kiáltotta Berzsényi, kezét csókolva — a bűvkört, melyben megbabonázva vergődtem.

— És a táncot, a felejthetlent? ... — tette hozzá Berényiné.

— Uralmát, mely édes volt és gyötrő, lenyűgöző és üdvötadó — folytatta Berzsényi az emlékezést.

— S a verset, melyet most is tudok — szólt szelíd kacérsággal az asszony.

— Melyiket? — kérdezte Berzsényi hirtelen.

— Amelyet nekem írt és nekem szavalt... feledékeny! — S az asszony arcán szomorúság suhant át, karját a Berzsényiébe fűzve és az ebédlő felé tartva, halkán mondani kezdte :

A tündér szerelem befedi a napot
S Argusz száz szemeit, majd lebegő Zephir,
Majd szélvész, s fenevad.

— Ezt akkor írtam, mikor úgy játszott velem — szólt Berzsényi. Már megtalálta az utat az emlékezés tündérországaiba és beleveszett labirintusába.

— Volt ez valaha? Nem hiszem — szólta az asszony.

Lassan húzódtak a terembe. Bentről kihallatszott a zene.

— Hallja, a régi dalt játsszák, a mi dalunkat.

— Hallgassuk a régiek emlékére — szólta Berzsenyi.

Asbóth a helyükre vezette őket, nagyon előkelő helyre, az asztalfő közelébe. Mindenki beszélt, székeket toltak, tányérok, kanalak csördültek, a dalt senki sem hallgatta rajtuk kívül.

— Hogy' játssza ezt Bihari! — kezdte Berzsenyi.

— Hallotta tőle? — kérdezte Berényiné, még mindig kicsit elfogódva.

— Pár évvel ezelőtt Pesten voltam verseim kiadása dolgában és felkerestem Szemerét, Vitkovicsot. Egy este elmentünk a Paradicsomba, hogy Biharit hallgassam. Valami német darabban voltunk elébb, az megfeküdte a gyomromat. Hogy' játszott az az ember! A lelke ott reszketett vonóján, csak vont a magával a lelkünket, sem étel, sem ital nem kellett. Ezt a nótát húzta mindig újra.

— És eszébe jutottam? — kérdezte az asszony. — Hisz oly rég volt.

— Az olyan szép percekben életünkben mindig a szép jut eszünkbe — szólta Berzsenyi.

Judit Somsics és Horvát Endre között ült, harmadiknak Kisfaludynétól, ki szemmel tartotta őt. Bosszantotta az az elismerés, amelyben részesítették, az a figyelem, amelyel Festetics, rajta keresztül, ismételten hozzáfordult. Judit elemében volt, szellemes, itt-ott csípős, de mindig csupa jókedv és kacagás. Evésre alig gondolt, csak csipegetett egy-egy falatot. Mikor Somsics szóvá tette, hogy az ilyen költő-lány csak harmatból és virágillatból él, Kisfaludyné hozzáfordult.

— Kisasszony, — szólta — ma már nem módi a konyhában jóllakni és asztalnál nem enni, most már az asztalnál szokás enni.

Judit elveresedett, zavarában nem tudott mit mondani.

— Nem vagyok éhes... — szólta végre.

— Senki kedvéért se rontsa el a gyomrát, szép Sappho, senki sem veszi rossz néven, ha nem eszik — ment segítségére Festetics György, Kisfaludyné nagy bosszúságára.

Már az ötödik tálnál tartottak, a kéknyelút somlai váltotta fel, a szegszárdi poharak is ürülni kezdtek s hozták a tokajit. Festetics felállt és a legnemesebb borral a királyt köszöntötte fel. Ezzel megindultak a köszöntők. Mondtak Horváth Ádámrá, Berzsenyire, Kisfaludyra, Kisre, az alispánra, a távollevő Széchenyi Ferencre, ki a múzeum megalapításával örök emléket állított magának. Majd ismét felállt Festetics és Takács Juditra ürítette poharát, a Helikon Múzsájára, az élő Múzsára.

A poharak összecsendültek és még a másik teremből is bejöttek a szép leánnyal koccintani, első sorban a fiatal Festetics László, ki nem is tért többé vissza asztalához, a hangulat ott úgysis oly emelkedett volt már, hogy észre sem vették távozását, s odaült Judit mögé.

— Élő Múzsát csak a Burgban láttak, mikor a nádor feleségét Oroszországból haza hozta, s bált adtak tisztele-tére, s a Múzsákkal köszöntették fel — szólt Kisfalud.

— Szegény, szép asszony, az hamar befejezte, elég soká is siratta a nádor — szólt Horvát.

— Beszélük, hogy nagyon boldog most Hermina főhercegnővel, — szólt a mindig jól értesült Somsics — az is hírlik, hogy a hercegnő már jó reménységnek örvend.

— Csak most segítse meg az Ég — szólt Ruszek apát.

— Mért mondod ezt? Nem kell az ördögöt a falra festeni! — kiáltotta Somsics.

— Én, pap létemre . . . — méltatlankodott Ruszek.

— Nagyon jótékony, nemesszívű a hercegnő, — szólt Berényiné — asszony-egyesületet alakított Pesten a szegények felségélyezésére, én is kaptam felszólítást, hogy alakítsak egyet Sopronban. Sándor Vincéné és Teleki Lászlóné írták alá az írást, ezek a segítőtársai.

— És teljesíti kérésüket? — kérdezte Berzsenyi.

— Nem igen lehet Sopronban, nagyon összetartók az emberek — felelt Berényiné.

— Hisz ez csak dicséretes, olyan országban, ahol annyi a széthúzás — szólt Berzsényi.

— Félreértett, — nevetett az asszony — a pénzt tartják össze.

— Ez még dicséretesebb olyan országban, ahol mindenki erején felül költekezik — jegyezte meg Berzsényi.

— Szóval, felmentést ad Sopronnak, hogy nem akar jótékonykodni? — kérdezte Berényiné.

— Azt nem, és ismerem oly lelkesnek és oly elragadó rábeszélőnek, hogy minden ellenállás mellett is meg tudja alakítani a soproni nőegyesületet, talán mindegyik előtt. Hisz a vadság szaggatta szét az embereket, a műveltség legfőbb feladata, hogy egyesítse őket.

— Az írókat is? — kérdezte fanyarul Kisfaludy.

— Azokat is, — szólt Berzsényi, felemelte poharát és Kisfaludy felé nyújtotta. — Igyuk meg a békepoharat — szólt.

Kisfaludy összecsendítette vele poharát, de rosszkedvűen s hozzátette :

— Persze az én rovásomra!

Szó szót vont maga után, míg ismét heves összeszóvalkozás támadt Kisfaludy és Berzsényi között, melyet talán még hevesebbé tett az elfogyasztott erős bor, melyhez egyikük sem volt szokva. Hiába békítette őket Horváth, Ruszek apát, Somsics, csak akkor szakadt vége összetűzésüknek, mikor Berényiné karonfogta Berzsényit és a már kifelé szállingózók után kiment vele a csarnokba.

Bár az írók nagyrésze elvben Kisfaludy mellett volt, Berzsényi egyéniségének, szavának oly hatalma volt, hogy a vita végével őt vették körül, körülötte csoportosultak, őt ünnepelték és még a fiatalság asztalától is sokáig bebehangzott a kiáltás : «Éljen Berzsényi!» Ez meghatotta a költőt, de a Kisfaludy haragja bántotta.

— Mindig farkaskodó volt — mondta Berényinének, de az meglátta rajta, hogy ezzel csak magát vigasztalja.

KÖLTEMÉNYEK.

Szavak.

Túlságos mély vágányra tévedt lelkem,
Melynek útján már nincsenek szavak.
Milyen boldogak egyszerű hangjokkal,
Soha meg nem unható zengésükkel,
A dalos, vidám, égi madarak.

Mily boldog a virág, mely illatárban,
Színzuhatagban, lényé legjavát
Önti a nap felé — és soha nem tudja:
Érti? nem érti-e a mindenségben
Csak egy parány is illat- s szín-szavát?

A csillagoknak fényes myriádja
Leragyogja estenden, éjjelen,
Mi életet ad a mindenség néki.
Értik? nem értik? egy csillag se kérdi,
Viszi őt titkos végtelen futása:
Örök lét, vagy tán örök szerelem?

Csak az ember van kopasz szóhoz kötve,
Mely lényegét sohasem tárja fel,
Inkább elrejti, inkább eltakarja
S ő meg nem értve, senkit nem ismerve,
Elhagyottan, vad-árván vesztegel.

A természet hangját már elfeledte,
S mit nehezen magának alkotott,
Nem hoz lelkéből semmit életének

Felszinére — csak néha balgán, bambán
 Eldadogja értelmetlen szavakban,
 Hogy ő valaha mit is álmodott.

Jövő.

Túl a zavargáson, túl a vizeken,
 Túl a poros, füstös, kósza fellegen
 Látok egy szebb jövőt, derült-fényeset,
 Sok alázkodásból dicsőségeset.

Még nem tudja senki, merre, hol halad?
 Milyen fészek rejti azt a madarat,
 Mely felviszi éig zászlónk', nemzetünk',
 Melynek sudár szárnyán felemelkedünk.

Hogy' elmúlt rólunk ez az ezer év!
 Szomorúság, bánat, nyomor volt elég,
 De volt dicsőség is, öröm, diadal,
 Remény, bizalomból épült rózsá-fal.

Jöttek szentek, hősök, bűvös asszonyok,
 Kiknek nagy nevére a szív feldobog,
 Jöttek diadalmas, fényes nagy idők,
 Szenvedély-nyugtatók, kiengesztelők.

Tedd még egyszer értünk, édes Istenem,
 Hogy a régi virtus ismét új legyen!
 Erő, jószág járja át a szíveket,
 Emeld fel még egyszer ezt a lealázott,
 Árva nemzetet.

Üzenet egy lapnak, mely versemet visszaküldte.

Versem nem kell. Az ujságok azt mondják,
 Hogy már nincsen az én számomra hely;
 A mérhetetlen jövőd terében
 Nincs már keret, mely nékem megfelel.

Mi ősidőktől embert érdekelte,
 Avult fogalom : hogy szép a virág,
 Hogy izgató a változandó élet
 S még mindig érdekes a nagy világ.

Hogy egy kis szív dobog minden kebelben,
 Mely szenved, ujjong vagy épp megszakad ;
 Remegve végzi perenyi nagy munkáját,
 Míg jó- s bal-sors felette élhalad.

Már öreg vagyok mindent áttanulni.
 Autóversenyben sohasem nyerhetek.
 Concours ugrás magasságát nem bírnám,
 Skí-bajnokságot nem jelenthetek.

Karom még a tenniszhez is elgyengült.
 Tollam mit ér, ha számokat nem ír,
 Csak árva verset. — — Nem tetszik az élet,
 Mit él mindenki? Akkor ott a sír!

De nekem ez se tetszik, hagyjuk azt
 Majd utoljára, s mostan nézzük át
 Higgadt, józan és kiábrándult szemmel
 Lehetőségek rövid lajstromát.

Időt, tért a tudomány áthidalta,
 A multból egy maradt csak : a halál ;
 De ki gondolna ezzel? Ma az élet
 A kereset s a sport jegyében áll.

Papír, toll drága, nincsen tiszteletdíj,
 Sem írógépem — hát mit tehetek?
 Van csillag, virág — így aztán nem írom,
 De élem majd a költeményeket.

CZÓBEL MINKA.

SZEMLE.

Horvát önrendelkezés.

— Pavelić Ante könyve: *Aus dem Kampfe um den selbständigen Staat Kroatien*. Wien, 1931. 125 l. 8°. —

A horvát jogpárt háború utáni nemzedékének legismertebb alakja Pavelić Antal. Az utolsó skupštinának egyetlen jogpárti képviselője, aki a diktatúra kikiáltása után azonnal emigrált és most már nyíltan folytatta évek óta előkészített izgatását Horvátország önállóságáért. Emigráns tevékenységéért a belgrádi államvédelmi bíróság 1929. július 17.-én in contumaciam halálra ítélte, ami persze nem akadályozza abban, hogy tovább ne harcoljon nemzete felszabadulásáért.

Jelen munkája első önállóan megjelent könyve. Az előszó szerint célja az, hogy felhívja a külföld figyelmét a horvát kérdésre, meggyőzze a külföldet arról, hogy a horvát kérdés nem belügye Jugoszláviának, hanem nemzetközi kérdés, hogy Jugoszlávia a horvát nemzet akarata ellenére jött létre és hogy a horvát nemzet, amikor csak alkalma volt, mindig kifejezte akaratát saját horvát állama megalakítására. A sok képpel díszített, csinosan kiállított kötet a horvát önrendelkezés különféle okmányait időrendben német fordításban közli. Šišić Ferdo annak idején közzétette a Jugoszlávia megalakulására vonatkozó okmányokat. (*Dokumenti o postanku Kraljevine S. H. S. Zagreb, 1920.*) Ez a könyv mintegy ellenképe Šišić művének. Azzal, hogy a sokféle szétszórt okmányok egy részét összegyűjtötte és német fordításban a horvátul nem értők számára is hozzáférhetővé tette, a szerző hazájának kétségtelenül nagy szolgálatot tett, de hálára kötelezte a délszláv kérdés minden kutatóját is.

A könyvet néhány rövid bevezető fejezet nyitja meg Horvátország történetéről, a horvát területek népességéről, gazdasági és kulturális állapotáról. Ezek a fejezetek legfeljebb a teljesen tájékozatlan olvasó igényeit elégíthetik ki és nem mentek apróbb tévedésektől sem. De ez nem fontos, a könyv súlypontja az okmányokra esik.

Az okmányok három csoportra vannak osztva. Az első csoportot az 1918 előtti, a másodikat a Jugoszlávia megalakulásától a diktatúráig terjedő, a harmadikat a diktatúra utáni okmányok teszik.

Az első csoport okmányai bátran elmaradhattak volna. Ha a szerző Horvátország történetét tüzetesebben írja meg, mindenkit könnyű lett volna meggyőznie, hogy Horvátország sohasem volt «magyar rabságban», mint azt a szerbek állítani szokták.

A második csoport okmányait Radić Istvánnak a zágrábi Nemzeti Tanács 1918. november 24.-i ülésén tartott beszéde nyitja meg. Ez az ülés határozta el az egyesülést Szerbiával. Radić és néhány társa tudták, hogy hiába beszélnek, de a történelem előtt bizonytságot akartak tenni arról, hogy akadtak horvátok, kik e végzetes napokban sem vesztették el tisztánlátásukat, Radić alaptétele: semmit sem szabad tenni a horvát nemzet megkérdése nélkül! A horvát nemzet önállóságot akar és nem szolgaságot, legyen bár urává «testvére». Mikor Jugoszlávia megalakulását mégis proklamálták, a jogpárt 1918. december 9.-i kiáltványa megállapította, hogy az új államot és az új uralkodóházat egyszerűen ráerőszakolták a horvát nemzetre. 1921. február 11.-én a horvát paraszt-párt Sándor szerb trónörökösöz és régenshez, mint a Horvátországot megszállva tartó haderők parancsnokához beadványt intézett. Hivatkozva a konstituante-választás eredményére, mely neki juttatta a horvát mandátumok többségét, érvénytelennek jelenti ki Jugoszlávia megalakulását. Megállapítja, hogy a régens horvátországi uralma csak a nyers erőszakon alapszik. Pavelić ezután idézi az azóta vértanúhalált halt Šufflay Milannak felségárulási pörében tartott beszédét, melynek végső mondata így hangzik: «Nekem egészen közömbös, hogy a börtön szűk cellájába csuknak-e, vagy kiengednek abba az óriási fogházba, amelyben senyved ma az egész horvát nemzet». Következik a Horvát Blokk beadványa az 1922.-i genuai konferenciához, majd Trumbić és Pavelić 1927. október 28.-i nyilatkozata a skupštinában, mely nyilatkozat óvást emel az ellen, hogy a parlamenti munkában való részvételükből a horvát államiság feladását következtessék.

A délszláv politika iránt nem érdeklődő körök sem térhetnek könnyen napirendre azon három okmány felett, mely az 1928. június 20.-i parlamenti gyilkosságra vonatkozik. Az egyik az ú. n. parasztdemokrata (Radić—Pribičević) koalíció 1928. június 21.-i közleménye, a másik a vizsgálóbírónak Radić lakásán 1928. július 24.-én felvett hivatalos jegyzőkönyve, a harmadik a parasztdemokrata koalíció 1928. december 1.-i nyilatkozata, hogy miért nem vesz részt a Radić-gyilkosság pörének tárgyalásán. E három okmány a belgrádi irányadó körök szörnyű elvetemedettségét leplezi le. Az ember alig hiszi el, hogy a huszadik században, alig pár száz kilométernyire a nagy nyugati centrumtól, mindez lehetséges. Az okmányok szerint két

héttel a parlamenti gyilkosság előtt Vukićević miniszterelnök lapja, a *Jedinstvo*, vezércikkben követelte Radić és Pribićević meggyilkolását. Račić Puniša, a gyilkos, és barátai napok óta fenyegetőztek a parlamentben Radić lelövésével. Perić Ninkónak, a skupština elnökének figyelmét Pribićević Svetozar ismételten felhívta e körülményre, a nélkül, hogy az elnök szükségét érezte volna valamit cselekedni. Közvetlenül a merénylet bekövetkezése előtt Perić valósággal kezére járt Račićnak : a szónoki emelvényre hívta, ahonnan jól célozhatott. Az első lövésre az elnök szó nélkül otthagya a skupštínát. Račić a merénylet után a miniszteri szobán át akadálytalanul távozhatott a skupština épületéből. Korošec belügyminiszter délben elrendelte letartóztatását és a merénylő a rendőri közegek szemeláttára még órákig sétált Belgrád legforgalmasabb utcáin. Sőt Bojović képviselő társaságában a belügyminisztérium palotájában is járt. A gyilkosságot követő napon a legelterjedtebb belgrádi lap, a *Politika*, vezércikkben fejtette ki, hogy Radić hadat viselt az állam ellen és e harcban íme az állam bizonyult erősebbnek. Račić a gyilkosságot megelőző időben gyakran megfordult Janković Dragomir akkori udvari miniszternél, aki a haldokló Radić szerint a merénylet értelmi szerzője volt. A szigorúan az okmányyszerűség kereteiben maradó Pavelić azt már nem mondja el, hogy a diktatúra hosszas húzás-halasztás után olymódon tárgyalta Račić pörét, hogy a gyilkos nemzeti hősként került ki belőle és hogy börtönbüntetése, hitelt érdemlő szemtanuk állítása szerint, csak látszólagos. Belgrád a gyilkosságot ma is közközművelési eszköznek tartja.

A harmadik csoport okmányait Pavelić és a Macedón Komité 1929. április 20.-i szófiai közös deklarációja nyitja meg. Érdekes, hogy ez az okmány «legális» eszközökkel folytatandó közös harcról szól, holott Belgrád az egész világon elhíresztelte, hogy «illegális» eszközök használatára szövetkeztek a horvátok és a macedonok. Következnek Pavelić és Krnjević képviselők különféle beadványai a Népszövetséghez és más nemzetközi fórumokhoz, továbbá különféle külföldi horvát egyesületek memorandumai és határozatai. A diktatúra horvátellenes és embertelen tetteinek leírása mellett akadnak az okmányokban a nemzetközi jog szempontjából fontos megállapítások. Így az, hogy Sándor szerb régens, mikor 1918. december 1.-én proklamálta a Szerbek, Horvátok és Szlovének királyságának megalakulását, ünnepélyesen kötelezte magát, hogy alkotmányosan, parlamentárisan és demokratikusan fog uralkodni. A saint-germaini békében meg, 1919. szeptember 10.-én, az entente-hatalmak és Szerbia garantálták a volt Monarchiától lecsatolt területek valamennyi népelemé-

nek teljes szabadságát. Megvolna tehát a jogalap arra, hogy a Népszövetség, vagy a saint-germaini béke aláírói felelősségre vonják a belgrádi diktatúrát, de amint a buenos-airesi horvátok memoranduma találoán mondja, a Népszövetség négertörzsek bajaival törődik és az Európa szívében folyó erőszakoskodásokról nem vesz tudomást.

A könyv legszebb lapjai közé tartoznak azok, melyek Maček Vladimírnak hazaárulási pörében bíráihoz intézett zárszavát közlik. Mi csak néhány momentumot ragadunk ki belőle. Maček a diktatúrát megelőzőtt napokban kétszer megmondta a királynak, hogy a horvátok számára nincs szabadság, csak a szabad Horvátországban. A diktatúra Mačeket hol ajánlatokkal próbálta megnyerni, hol fenyegetésekkel menekülésre kényszeríteni. Mikor ezzel nem boldogultak, akkor pörbe fogták. A vád az volt ellene, hogy propagandát szít Horvátország elszakadása mellett. Minek annak propagandát csinálni, — kérdi Maček — ami minden horvát szívében ott él? Ez a mélységes hit és meggyőződés természetesen őt is áthatja. Nincs paragrafus, amellyel ezért felelősségre lehessen őt vonni, de ha volna, jegyezzék meg, mögötte áll az egész nemzet. És jegyezzék meg azt is, hogy Horvátországot el lehetett nyomni, de még soha senkinek sem sikerült a horvát nemzetet rabszíjra fűzni.

A horvát kérdésről és megoldásáról különböző vélemények lehetnek. A diktatúra kikiáltásával maga Belgrád beismerte, hogy normális eszközökkel már nem tud boldogulni. A diktatúra eddig nem javította a helyzetet, sőt jelentékenyen rontotta. Nem lehet tudni, mikor lesz Európa kénytelen Jugoszlávia problémáinak rendezését magára vállalni. Erre a pillanatra fel kell készülni és Pavelić könyve a maga adattárával nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy ez a felkészülés a horvát érdekeknek megfelelő legyen.

Bajza József.

I R O D A L O M.

Az erdélyi magyarság problémája.

Berde Mária: *Földindulás*. Regény két kötetben. Budapest, Athenaeum kiadása. 8-r. 164 és 204 l.

Hat évvel ezelőtt, 1925-ben, bírálatot írtam egy akkor még pályája elején álló regényírónak, Berde Máriának, *Haláltánc* című kitűnő regényéről. Lélektani regény volt, egy tüdővész fiatal leány testi szenvedéseinek és lelki életének rajza, kiszakított kép az életből, de nem a társadalomból: szemhatára nem terjedt túl egy havasi szanatórium világánál. Azt kérdeztem akkor az írótól: nem érzi-e, mint az elszakított Erdély leánya, azt a lelki szükségét, hogy közelebbre nyúljon, a maga szívébe? Fesse a maga szenvedéseit s abban egy nemzetét: rajzolja meg az elszakított magyarság életét, lélektani regény helyett írjon társadalmi.

Óhajtásom valóra vált. Az a hatalmas regény, amely most *Földindulás* cím alatt R. Berde Mária tollából megjelent, valóban társadalmi regény, az erdélyi magyar életből kiszakítva s a szerző szíve vérén átszűrve.

*

Érdekes és nehéz volt az a művészi föladat, amelyet a szerző maga elé tűzött. Olyan regényt írt, amelynek nincs hőse; az érdeklődés központjában nem egy ember áll, hanem egy egész család, a mezőkatonaikathonák, szülők, gyermekeik és a háznép — s a regénynek mégis van szilárd tengelye. Egyrészt ennek a sok embernek élet-sorsa állandóan egymásba szövődik, másrészt — s ez az igazi összetartó kapocs — mindannyiuk tetteinek végső rugója a családi birtok. A cselekvény ugyanis Erdélyben játszik, az összeomlást követő években, s az új uralom kiakarja forgatni vagyonukból a régi urakat, hogy elüldözze vagy tönkretegy a magyarságot. Mi lesz a birtokkal, mi lesz a családdal — ez a kérdés felbukkan már a regény megindításánál és izgatja az olvasót a cselekvény utolsó fordulatáig. Ezáltal a sokfelé elágazó események zárt sorrá rendeződnek s a regény szilárd szerkezetet nyer.

A nagy kérdést a fiataloknak kell megoldani. Az anya — kitűnő típus — jelentéktelen asszony. Biztos kézzel föntartja a családi élet

külső rendjét, de a szellemi vezetés gyepelőjét nem tudja kezében tartani. Az apa — ép oly jellemző típus — elaggott, ambícióját, ha volt, kiölte a második hely a családban, amelyre felesége mellett szorult. A tehetetlen öregek meg sem látják a változott élet új földadatait s átengedik a teret gyermekeiknek. Közülük Etelka és a gyermekifjú Gyula szenvedélyes, meg nem alkuvó magyarok. Egészen a régi, összeomlás előtti ideológiában élnek. Erdély oláh megszállása a világhistoria legnagyobb igazságtalansága, éppen azért az Úr nem tűrheti el sokáig s a fölszabadulásnak el kell következnie. Elfogadni a jelenlegi állapotokat a magyarság számára bűn : az oláhoktól magyar embernek sem kérni, sem elfogadni nem szabad. Ha vagyonuk, sőt csak pusztá létük megmentésének ára a lemondás nemzeti önérzetükről és faji érzékükről, akkor inkább jöjjön a nyomorúság és a halál. Bele is pusztulnak mindketten heroizmusukba. A másik leány, Ila, meg vőlegénye, az előkelő Zibai, más lelki szervezetűek. Ők is erősek, de nem a lemondásban, hanem az élni-akarásban. Élni, jól élni, a régi módban! Dolgoznak, fáradnak, küzdenek, sem munkától, sem megalázkodástól nem riadnak vissza, csak hogy célt érjenek. Kapcsolatot keresnek az oláhság vezető embereivel, beviszik őket családjuk körébe, hogy jóindulatukat megnyerve megtarthassák fenyegetett birtokukat, még az oláh paraszttal is összejátszanak. Ezzel azonban lejtőre jutottak s észrevétlenül, akaratlanul egyre lejjebb csúsznak. Az oláh lépésről-lépésre többet követel és kevesebbet ígér ; áldozatul kell hozniuk nemcsak nemzeti, hanem emberi önérzetüket is, sőt a leánynak becsületét is. Minden hiába. Az ősi birtok, 50 hold híján, kisiklik a család kezéből, a férfi egy gazdag leány kedvéért elhagyja menyasszonyát, s az Bukarestben szépségével keresi a boldogulást.

Egy régi udvarház tragédiája bontakozik ki előttünk, mindennapi embereknek ma Erdélyben számtalanszor megisméltendő katasztrófája, de az, a regény lapjain, a maga kicsinyességében is mélyen megrendítő. Azzá teszi az író művészete. Az eseményeket nem elmondja, hanem fejleszti : minden mozzanat logikusan következik a megelőzőkből és alapja a következőknek, s a megoldás kikerülhetetlen kényszerűséggel következik a megindításból. Nem a képzelet játéka az, amit az író nyújt, hanem komoly valóság — éppen azért ragad meg bennünket annyira. Van-e historiai alapja a mesének, éltek-e a regényben szereplő emberek, megtörtént-e velük az, amit róluk olvassunk : nem tudjuk, nem is fontos. Fontos az, hogy emberileg igaz a regény ; hőseiben látjuk az élet színét, s érezzük, hogy minden szavuk, minden tettük lelküknek egy-egy megmozdulását objektíválja. Az a gazdag lelki élet, amely hőseiben lüktet, — s nemcsak a bonyolult ka-

rakterekben, hanem az egyszerű, sőt primitív emberben is — a mese köznapi fordulatainak megadja az érdekességet, s a regény mindvégig leköti figyelmünket. A stilizálást, az igazi művészi föladatot az író nem is az arányok megnövelésével, a színek telítésével végzi, hanem a cselekvény lelki elmélyítésével — a művészet legtisztább eszközével.

A Kathona-család sorsa azonban nem pusztán egy család tragédiája. Etelkák és Gyulák, Ilák és Zibaiak, bármennyire egyéneknek is érezzük őket a szerző rajzában, százával, ezrével élnek ma Erdélyben: érzésvilágukban, eszmekörükben az emberek egész csoportjaié tükröződik: gondjaik és küzdelmeik, vágyaik és aggodalmaik, reményeik és csalódásaik közösek jóformán Erdély minden magyarjával. Az egyéni történet így egyetemes jelentőségűvé és korjellemzővé lesz: a társadalom rajzává szélesül, az erdélyi magyarság kedélyéletének és fölfogásának, törekvéseinek és küzdelmeinek rajzává. A családi tragédia mögött egy inkább mélyreható, mint nagyméretű korkép körvonalai tűnnek föl, s a regény a lélektani föladat mellett megoldja a másik művészi föladatot: megrajzolja egy országrész társadalmi életét, szintén belülről nézve, lelki vonatkozásában.

*

A *Földindulástól* azonban, a benne rejlő egyetemességnél fogva, az élénk táruló esztétikumon keresztül villan bizonyos politikum is: a két félre vált Kathona-család tragikus sorsa magának az országrésznek tragikumát szimbolizálja. Az erdélyi magyarok egyik felét, amely nemzeti ideáljához ragaszkodva, nem alkuszik meg a viszonyokkal és törhetetlenül ragaszkodik magyarságához, eltapodja az idegen zsandár-uralom, a másik fele önzően, anyagi érdektől vezetve, engedelmes szolgája lesz az új uraknak és ezáltal lemond magyarságáról, megváltozik egész lelki valójában — magát megmenti, de elvesz a magyarságra nézve. Ha Erdély erre az útra lép, maga is elvesz, megszűnik magyar föld lenni! De bármilyen szép és fölemelő a másik fél lelkülete, az a heroizmus, amellyel magára veszi a tőrés és szenvedés keresztjét egy nagy érzés, egy nemes eszme szolgáltatában, a magyarságnak ebből sincs haszna: mit ér az emberfölötti áldozat, ha nyomán pusztulás és halál jár? Ha sem az önfeláldozás, sem az önzés nem vezet célra, van-e egyáltalán mód megmenteni az erdélyi magyarságot a jelen s magát Erdélyt a jövő számára?

R. Berde Mária azt bizonyítja, hogy van. Van regényében az udvarháznak egy szürke, számba is alig vett embere, a tanító, s amit a nagyvonalú, markáns egyéniségek nem találnak meg, a helyes utat,

arra rávezeti ezt a tisztafejű, nemesszívű embert ösztöne. Megérzi, amit azok nem tudnak, azt, hogy mit kell tenni: a nemzeti fájdalmat, a magyar reményt a szív mélyébe rejtve, bele kell törödni a magyarságnak az egyelőre meg nem változtatható viszonyokba s megmenteni mindazt, ami még menthető, hogy kivárhassa a szebb jövőt, s ha az késik, főntartani magát, hogy tovább éljen Erdély földjén változatlan erőben a magyar érzés. A szerző szerint a mindenáron élni-akaróknak és a csak halnitudóknak nem ad igazat a sors, csak akik élet és halál között fölismerik a kötelesség nagyon keskeny pallóját, akik tudnak összeszorított fogakkal túrni, dolgozni és bízni, azok mentik át magukat és a magyarságot a jövőbe.

Így van-e valóságban, ki tudja-e alakítani az oláh uralom alá került magyarság azt az életformát, amely biztosítja számára a gyökeresen megváltozott politikai és társadalmi viszonyok között a fennmaradást? Higgyük és reméljük, bár ezen a ponton nem elégít ki teljesen a regény. A cselekvénynek épen az a szála a legszegényesebb és legkevesebbé biztosan szőtt, amely a tanító személye köré fonódik s a biztató megoldást inkább csak sejteti, mint adja az író.

*

A *Földindulás* nem könnyű olvasmány. Sokat ad aránylag kis téren, s ez túlságos tömörítésre kényszeríti a szerzőt, elméjének megfigyelésére az olvasót. Sok maradt azonkívül tollában — vagy inkább szívében — s azt ki lehet ugyan következtetni, de ismét szellemi munkával. Sok benne az oláh szó is, részben nyilván a jellemzetesség kedvéért, de részben mert a mai Erdélyben már közkeletűek — s ez szomorú tünet. Egy-két magyar fordulatról sem tudjuk eldönteni, dialektikus sajátságok-e vagy — fájdalmas, ha úgy volna — romlások nyelvünkben, a kezdődő nyelvkeveredés következtében. Nem kell azonban mondanom, hogy R. Berde Mária stílusában van erő és van gazdag színskála, s regénye nemcsak tárgyával, hanem stílusával is szívbe markol.

A *Földindulás*sal elérkezett az író pályájának delelőjére, s regénye a magyar társadalmi regény terén számottevő.

Gulácsy Irén új regénye.

P. Gulácsy Irén: *Pax Vobis*. Regény három kötetben. Budapesten, Singer és Wolfner I. R. T. kiadása.

Gulácsy Irén, ennek a nagyméretű történeti regénynek szerzője, ismert és jól értékelt munkása irodalmunknak. Pár esztendeje tűnt fel az anyaországban *Fekete vőlegények* c. szintén háromkötetes regényével. A komoly és nagyon számottevő munkásság után, amelyet az erdélyi magyarság körében kifejtett, ez az itthoni feltűnése talán hangosabb volt, mint ő maga szeretne volna. Kritikusok és közönség versengtek az író nő magasztalásában. Ugyanezek a jelenségek kísérik ezt a munkáját is. Még alig jelenik meg, már a címlapok számolgatják a kiadásokat, a napilapok versenyt magasztalják, tanulmányok fejtegetik kiválóságait, — egy külön szól viszonyáról a történelmi forrásokhoz — úgy hogy az ember szinte fél megírni elismerését, elég lelkes lesz-e?

Mert kétségtelen, hogy az írónt elismerés illeti meg. Költő, litterator, stílművész, amilyen nőíróink között kevés van, a férfiak közt sem sok. De bátran megmondjuk, — nem a rajongóinak, mert azok meg lesznek sértve — hanem neki, kinek öntudatos, fegyelmezett értelme bizonyosan jobban látja önmagát is kritikátlan vagy kevés kritikájú híveinél: jeles író, de még nem jutott el zenitjére.

I. József császár, Pálffy Mária, gróf Pálffy János leánya, a Mária vőlegénye: Haller Gábor s későbbi férje, a cseh helytartó, élő alakok, akikről Gulácsy Irén egy egész irodalmat olvasott el. (Közli is, mint egy jó essay-ista, a könyvek jegyzékét a harmadik kötet függelékében.) Egy kása-hegyen ette át magát és — gyöngyszemeket szedegetett ki onnan. Kor-jellemzés, história oly megbízható, élénk és igaz, amelyet Herczeg és Gárdonyi történelmi regényei óta nem láttunk. Sok férfias erő lüktet soraiban, — még stílusában is, amint látni fogjuk — hogy szinte örülünk, amikor néhol kitör belőle legtermészetesebb hangja, a nőé: «Oh férfi, férfi, — mondatja a megkínzott Máriával (III. 27. l.) — önzés a te neved! Kegyetlenség a te neved, gyilkos a te neved!» És ezt éppen az a Mária mondja, aki a családi élet köréből szinte serdülőkorában esik bele a bécsi udvar forgatagába s már pár nap mulva úgy jár ott, mintha évtizedek óta táncolna ezeken a mozgó padlókon. Vagy amikor Pálffyról mondja (III. 273.): «Elrohant mellette az élet, az asszony-könnyek vérrrel festett patakja. Férfi volt, más plánétáról szakadt lélek, akit az az

ő másvilága visszakövetelt és megvigasztalt.» Jellemzése azonban nem nőé, nem férfié: mélybelátó emberé, aki fantáziájának csudalámpájával régmult lelkek sötétjébe világít.

Mária vergődése a császár vágyai s a vőlegénye iránt való hűsége között pompás lelki történet, de tán kissé soká vergődik az a szegény galamb, szinte fellélekzünk, amikor végre a *harmadik kötet 220.* lapján: «Valaki sikoltott, metszön, élesen. Mária elrántotta a császár kezét a csengőről. Olyan volt az érintése, mint egy halotté».

Mesemondása, pompás cselekményfűzése sajátosan ellentétes forrásokra mutat. Néha Jókai bájos visszatérései hömpölyögnek vissza-vissza lapjain. Az alföldi nép szavajárása, mondatfűzése, sajátos igekötős összetételei eszünkbe juttatják, hogy tőle olvastuk a *Ragyogó Kovács Istvánt*, melynek novellái Gárdonyi Géza és Tömörkény István legszebb lapjaira emlékeztetnek. A *góré*, a *tehénkedés* (esetlen faépület tehénkedett, II. 179.), az *összedúrt* homok s más tájszavak életének a Tisza partján áldozatosan eltöltött időire emlékeztetnek. De sajátos dolog: ugyanő még most sem szabadul egy költőnk s egy nem kevésbé híres másik prózairónk jellegzetes szavaitól: sokat *döbben* és sokat *hull* (néha *hökken* és *zuhan*). *Csend hullt közékük* (írja III. 86. l.) és Károlyiné az elhullt kérdésekre *rádöbbsent*. Valami sűrű, fojtó *csend zuhant* le közékük (III. 267.). A szem nála *tágradöbbsent* (II. 29.)... A tömjén lágyan felhődző illata hirtelen *rádöbbsentette* a szent környezetre (II. 231.); némely alakja roskadozik a saját *gyarlóságára-döbbsentől* (II. 232). Még jó, amikor az *ököl döbben* a mellre (III. 145.), vagy éppen maga a császár *dobban le* halott barátja *mellére* (III. 183.), a császárné férjére *hökken* (III. 197.); egy percig némán *hökken*tek egymásra. A *hull* bokra is elég sűrű: *mélyre hullott, bús szemek* (III. 290), a *hangja lehullt* (III. 142.), sőt néha az egész lélek hull: Minden emelkedése és *lehullása* inkább még elsodort valamit letipró szenvedéséből. Az effélék közel vannak ahhoz, amit valamikor «kelmeiség»-nek nevezett a magyar kritika. *Nem* a Gulácsy Irén igaz tehetségének hajtásai. Ha a tanítvány nagyobb, mint a mesterek, akkor a tanítvány győzze le magában a mesterektől tanult gyöngeségeket.

Különbön stílusában elég tarkán váltakoznak kiválóan szép részletek, de bizony gyanús sajtóhibák is, amelyek néhol erősen elírásoknak látszanak. A debreceni küldöttség nyomor-szózata Tiborc monológjára emlékeztet a Bánk bánban (III. 107.) s annak méltó prózai párja. Vannak szavai, kifejezései, hasonlatai, amelyek megkapják az olvasót erejükkel, szépségükkel és soká megmaradnak lelkében, mert alig lehet feledni őket. Mily jellemző szó: azok a

fafejű bécsi miniszterek (III. 155.). Mily szép: A dáma egyszerre *lefüggönyözte* pilláival szemét (III. 96.); a pénzdarabok halk csendüléssel *összecsókolóztak* (III. 103.); a *záporozó napsütés* (I. 23.); a *sötét vérző hang* (III. 268.); *rúasztatta* nagy csöndes *pillantását* (III. 253.); *Dült belőle a sötétség*, — mondja egy helyen — mint *egy feltárt sírveremből* (III. 218.); nézték egymást szívszakadva, *szóadatlan* (II. 66.); a szemük *kibogyózott* [= bámultak] (II. 116.); a szoba öles vastag falai *lággy csendet őriztek* (II. 76.); szavai a *kétségek nehéz ólomszemeit hullatták* (I. 272.). Egy helyen vele is megesk, ami igazán nagy prózáiró elődjeivel (Mikszáth, Herczeg), hogy túlhevült lelke sugallatára prózáírás közben is ritmusra csordul ajakán a szó (III. 157.). S a *pirosvirágú mosolygós szájj* (III. 11.) igazi kuruc erővel felelteti Bercsényit, arra a kérdésre, hogy «mi jó hír járja a kurucról?»: «Ritkaság az mifelénk, mint *ökörben az ikra!*»

De ez a mesteri toll mintha nagyon is sietett volna! Vajjon helyes-e ez a mondat: «... Mária látta, hogy elérkezett a pillanat, mikor a *legutolsó fegyverét is ki kell játszania*» (III. 32.). Az ember kijátssza a legutolsó kártyáját; a fegyverét elsüti. A képkeveredés sajnálatosan kitűnő példája! A *képez* szó elavult hibás használata (szélkakas... *képezte a bojtot rajta*, III. 19., l. még II. 216. s más helyeken), *kész* (készen helyett): III. 87., *egész* (egészen helyett): III. 212. stb. Az író sok német könyvet volt kénytelen elolvasni: «Locher *nézte, hogy szabaduljon* a megoldódott nyelvű embertől (III. 154.). Az első kötetből írtuk ki (40. l.) ezt a mondatot: «Mennyi ide a Burg? — kérdezte Mária, *hogy a veszett duhogásból kicsöndesültek*». Nem keresett beszéd ez?

S végül annyi ezekben a kötetekben a sajtóhiba, hogy az már a műélvezet kárára van. Az *ötödik* kiadást olvastuk. *Százával* jegyeztük ki a hibákat, melyek közt ilyesmi is akad: a *visio* jó magyarosan *vizivó*-nak van szedve. Hiszen igaz, a költészetre is illik, ami az emberi életre: Nem a ruha teszi. De az egyébként művészi ízléssel kiállított kötetek, melyeknek címlapján az író arcképe fogadja az olvasót, több gondot érdemeltek volna meg a korrektúránál s hisszük, hogy a gondos kiadó az újabb kiadásoknál alapos razzitát tart majd e hatalmas mű sajtóhibái között. A jeles író is eltüntethetne egy pár szépséghibát művéből, annak lényeges megváltoztatása nélkül. Művének conceptiója, jellemzésének realitása, adatainak korhűsége az első sorban mutatja a szerző helyét. Tiszteletet és elismerést érdemel s erényei mellett megbírja az árnyoldalak felmutatását is.

Victor Hugo.

Louis Barthou, de l'Académie française: *Les Amours d'un Poète*, Paris, A. Fayard, 1926. — Raymond Escholier: *La Vie Glorieuse de V. Hugo*, Paris, Plon, 1928.

A francia romanticizmus vezére ma is eleven érdeklődéssel vonja magára a kutatók figyelmét. Életének változatos folyása ép annyira lenyűgözi a figyelmet, mint költészetének lírai áradása vagy képzeletének hatalmas ereje.

Barthou részletesen beszámol arról, hogy Hugo feleségével, Adèle Foucher-vel nyolc évig élt zavartalan boldogságban. Majd Adèle-nek Sainte-Beuve iránt támadt vonzalma kételyt és gyötrelmet kelt Hugo lelkében. Barthou vizsgálja Hugóné és Sainte-Beuve «titkos, regényes» viszonyát, felhasználja Sainte-Beuve kiadatlan iratait s Hugónénak Sainte-Beuve-höz írott leveleit.

Sainte-Beuve, nagy tapintatlansággal, kiadja a *Livre d'amour* s szerelmét leplezetlenül tárja fel benne. Eljárását Barthou «ripókság»-nek minősíti. Jól látja, hogy a *Livre d'amour* költeményeiben Sainte-Beuve a körülmények, a helyzetek s az alakok olyan éles megvilágítására törekszik, hogy semmi kétség sem forog fenn. A felfedezett adatok alapján Barthou cáfolhatatlannak tartja, hogy Hugóné helyeselte a *Livre d'amour* kiadását.¹

A francia irodalmi érdeklődés nem először kíváncsiskodik e viszony körül. Így Séché, Michaut, G. Simon már kifejtették a maguk álláspontját. A kérdés irodalmában kivált az élesszemű Émile Faguet *Amours d'hommes de lettres*-je jelentős (1907, 342—438. l.). Faguet felhasználja Hugo és Sainte-Beuve levelezését, Sainte-Beuve kiadatlan leveleit J. Olivier-hez és feleségéhez s a *Livre d'amour*-t. Faguet is «hitvány lélek»-nek bélyegezte Sainte-Beuve-öt. Vizsgálja ismeretségük, barátságuk és szerelmük (1829—1834) alakulásának, fejlődésének, hanyatlásának s elhidegülésének mozzanatait. Faguet, ha nem is határozottan, majdnem bűnösnek tekinti Hugónét. Barthou újabb adatai kétségtelenné teszik, hogy Hugóné súlyosan vétkezett.

Victor Hugo nem kevésbé. Barthou könyve «a férj hibájá»-val még részletesebben foglalkozik.

Juliette Drouet, az elragadó megjelenésű művésznő, 1833. január 3.-án elfogadja Negroni hercegnő szerepének alakítását Hugo

¹ A *Livre d'amour* Sainte-Beuve már 1839-ben megírja, de csak 1843-ban jelenik meg 200 példányban.

Lucrèce Borgiájában. Ez szolgált alkalmat arra, hogy a költő megismerkedjék vele. Felesége hűségében nem kételkedik ugyan, de két éven át mégis eleget szenved Sainte-Beuve miatt. Most Juliette végtelen boldogság tündérvilágába ragadja. Érdekes Barthou összevetése: míg Adèle merev hidegséggel fogadja egy-egy alkotását, a bűvöletben ellágyult Juliette áradozva gyönyörködik bennök; a feleség bántó nemtörődömséggel néz el Hugo írásain, Juliette minden vázlatot, ajánlást s iratocskát szerető gonddal őriz.

Barthou jól látja Hugo és Juliette viszonyának sötétebb oldalát is: Hugo féltékenységét Juliette régibb ismeretségei miatt, a Juliette adósságai okozta bajokat és civódásait.

Barthou birtokába jutott Hugo egy könyvecskéjének; a költő kiadatlan szerelmi vallomásait, dicsőítéseit s aforizmáit tartalmazza ez. Bőven közül belőle. Felhasználja még azokat a széleshömpölygésű áradásokat s lávaizzású önlengéseket is, melyekre a szintén kéziratot *Agenda cartonnéban* bukkant. A következőre Barthou, sajnos, csak utalhat.

Szértelen adósságai miatt Hugóval támadt összetűzése következtében Juliette 1843 nyarán nővérehez utazik, a Brest mellett fekvő Saint-Renanba. De nem tud Hugo nélkül élni, szivettépő leveleket ír neki, Hugo sorai is égő szerelemtől izzanak. Ezt a levélváltást Hugo a Bibliothèque Nationale-ra bízta, csak 1963-ban lehet hozzáférni.

Barthou felhasználja L. Guimbaud könyvét (*V. Hugo et J. Drouet*), mely a költőnek Juliette-hez írott számos levelét tartalmazza. Juliette anyagi viszonyairól, adósságairól, visszahúzódó életéről, Hugo támogatásáról Guimbaud sok tanulságos adatot közöl. Guimbaud útján került a köztudatba, hogy Hugo valóságos *claustration amoureuse*-re kényszerítette Juliettet.

Szól Hugo és Juliette nyári utazásairól, kirándulásairól. Velük tart 1836 nyarán Célestin Nanteuil, a jónevű festő is. Barthou kezébe jutott Nanteuil utazási könyvecskéje. Hugo is rajzolgatott bele. Barthou kiemeli, hogy e vázlatokban Hugo rajzoló készsége meglepő erővel nyilatkozik. De a könyvecske Hugo eddig kiadatlan írásai miatt is nem kevésbé jelentős. Tanulságosan idéz belőlük.

Juliette megkövetelte a saját birtokát, a maga könyvét is, a feledhetetlen, 1836. február 16.-ra visszazálló szerelmi emlékek irodalmi örét. Ez a *Livre de l'Anniversaire*. Évről-évre gyarapszik a szerelmes lélek hálás és forró emlékezéseinek áradásaival. Nem csodáljuk, hogy Barthou nagy hasznát vette.

Juliette mélységes szerelemmel s rajongó imádattal áthatott leveleket írogatott Hugónak. Barthou ezeket is felhasználja.

Juliette megrendülését Hugónak a miatt a viszonya miatt, melyet Biardnéval szőtt, Hugo esküdjzéseit, Juliette bizakodását, hitét változatos elevenséggel írja le. Majd Hugo újabb, kissé közönséges szerelmeiről, Juliette nyugtalanságáról, Hugónak osztogatott, éleslátásra és lelkiismeretességre valló tanácsairól szól. Megkapóan írja le, hogyan menti meg Hugót Juliette az őt halálra üldöző III. Napoleon bosszúja elől. Különben ezt Hugo már elbeszélte az *Histoire d'un crime*-ben. Barthou két kiadatlan iratra utal. Az egyik egy Juliette javára szóló biztosítás, a másik Hugónak a *Légende des siècles* egyik próbaívére tett följegyzése (1860); a költő forró háláját fejezi ki Juliette-nek, hogy «saját szabadsága és élete» kockáztatásával mentette meg (1851).

Lelkiismeretes gondossággal számol be Hugó és Juliette viszonyáról a brüsszeli, jerseyi és guerneseyi száműzetésben. Látjuk, valami árny surrant Hugo és Juliette közé, de Jerseyben (1852—1855) Hugónéval szemközt hovatovább homloktérbe kerül: a száműzöttek minden este nála találkoznak Hugóval. Nem kevésbé gondos a guerneseyi élet rajza (1855—1870), Guernesey szigetén Hauteville-House-t Hugo a *Contemplations* tiszteletdíjából építteti. Mellette egy kis házat bérel Juliette számára, ez innét figyeli a költőt, de fél, hogy terhére van; felújítja 1852-ben tett ajánlatát, hogy távozik; Hugo nem fogadja el; III. Napoleon bukása után Hugóval együtt tér vissza Párizsba.

Barthounak Hugo öregkorára is vannak érdekes adatai: Hugo egy újabb viszonyáról, Juliette heves méltatlankodásáról, majd arról, hogy az özvegyé lett Hugo párizsi (rue de Clichy) háztartását Juliette vezeti. Megtudjuk, hogy 1878 novemberében Hugo az Eylan-út egy kis palotájába költözik; Hugo a második, Juliette az első emeletet foglalja el; a vendégeket Juliette fogadja; szerelmük Philémon és Baucis idilli derűjére emlékeztető barátsággá válik; a súlyos kórban szenvedő Juliette még pillanatnyi mámorral olvassa az *Anniversaire*-ben: «Kezdjük az ötvenedik évet ezzel az isteni szóval: *szeretek!*» Szegény Juliettet 1883. május 11.-én megöli a rák.

Barthou előtt már mások is foglalkoztak mind Hugóné, mind Hugo szerelmi ügyével, de a buzgó kutató annyi új adatot talált, hogy csaknem szükségessé vált a két szerelmi regény újabb vizsgálata. A leírás könnyed folyamatosságában a közbeékelte adatok nem egyszer okoznak ugyan érdes zökkenőt, de azok megvilágító ereje annyira jelentős, hogy a művészibb feldolgozás kívánta adatrostálással a munka vesztett volna. Ítéletei Hugóné és Saint-Beuve, Hugo meg Juliette Drouet jelleméről, épen adatai alapján, megértésre, józan-

ságra s léleklátásra vallanak. Könyve az Hugo-kutatásokban mellőzhetetlen, mint ezt Escholier munkája is igazolja.

*

Raymond Escholier már feltűnt egy jeles könyvvel, melyet Hugónak szentelt (*V. Hugo artiste*). Ezúttal életrajzát írja meg szerepével és lelkesedéssel.

Vonzó közvetlenséggel festi a nagy költő gyermek- és ifjúkorát. Hú képet fest apjáról, Leopold-Sigisbert Hugo tábornokról, anyjáról, rideggé merevedett házaseletükről s egymástól való elszakadásukról. Kivált Victor és testvérei spanyolországi tartózkodásának rajza mozgalmas. Majd a Párizsba való visszakerülésről, a fiatal gyermek olvasmányairól, játékaikról s Adèle Foucher-vel való megismerkedéséről olvasunk érdekes lapokat.

Gondos fejezetet szentel a Foucher-család otthona leírásának. az ifjú szerelme elhatalmasodásának s a felmerült akadályok elhárítására kifejtett erőfeszítéseinek, míg végre lángoló szerelemmel szeretett Adèle-jével megesküszik a Saint-Sulpice kápolnában (1822. október 12.-én).

Sötét képet fest a boldog pár mögött mogorván fenyegető árnyul settenkedő Sainte-Beuve megjelenéséről. Sainte-Beuve irigyli barátja irodalmi sikereit s boldogságát; szemet vet a fiatalasszonyra, vonzalmáról Joseph Delorme költeményeiben igyekszik költői bizonyosságot szolgáltatni; érzékenynek, mélabúsnak, vallásosnak rajzolja magát, hogy megnyerje Hugóné rokonérzését; a *Hernani* diadalakor hidegen viselkedik; mindinkább elragadja szerelmi szenvedélye; Hugo eleinte bizik, de hamarosan magyarázkodásra kerül közöttük a dolog; Adèle sajnálja a széptevőt s ellenséges érzésre hangolódik urával szemközt.

Escholier Hugo és Juliette Drouet szerelméről is részletes rajzot nyújt. Nemcsak azokat az adatokat dolgozza fel, melyeket Barthou könyvében talál, hanem újabb anyaga is van: Barthou juttatja hozzá. E helyütt kell kiemelnünk a guerneseyi Hauteville-house-ről festett, gazdag színezésű képet, noha tagadhatatlan, hogy érezhető rajta R. Weisz hatása.¹

A költőt ért csapásokat, leánya, Léopoldine, és felesége elhúnytát, későbbi szerelmeit, III. Napoleon bukása után Párizsba költözé-

¹ René Weisz: *La maison de V. Hugo à Guernesey, Hauteville-House*, 1928.

sét, Juliette-tel való együttlakását, nagyapaságát, Juliette halálát, a költő elhúnytat és temetését nem kevésbbé elevenen írja le.

Hugo politikai álláspontja nem egyszer változott. Természetes, hogy Escholier mindig megrajzolja a hátteret, nem egyszer felesleges aprólékoskodással, így XVIII. Lajosnak 1814-ben Párizsba való bevonulását s X. Károly reimsi koronázását (1825). Tanulságosan szól Hugónak hovatovább elhatalmasodó Napoleon-kultuszáról, az 1848-i februári forradalomban való szerepe pedig épen olyan élénken tárul elénk, mint III. Napoleon ellen izzó gyűlölete s a nyomában járó üldözés, számkivetés.

Az életrajzi mozzanatokhoz simulnak az élmények költői értékesítésére való utalásai. Ebben is nagy segítségére vannak az eddigi kutatások.

Nemcsak a bensőbb, lírai élményeket nyomozza ki. Megtudjuk, hogy Louvel guillotine-nal való kivégzésének hatására írja a *Le Dernier Jour d'un condamné*-t (1831), a *Notre-Dame de Paris* (1831) Phoebusának mintája Abel, Hugo sógora, Duvidal de Montferrier, *Ruy Blas* (1838) hőseben, kit a bámuló királynő szolgából tesz miniszterré, nem egy vonás van Hugóból a királynő pedig II.élène, a Hugóért rajongó orléansi hercegné. Arra is rámutat, hogy 1836-ban Alexandre Weill Hugót beavatja a kabbalisztikába és a manicheismusba, az ember tökéletlenségének s a rossz szükséges voltának a tanába, innét a *Contemplations*, a *Fin de Satan* s a *Misérables* manicheus bölcselete, azé az elvé, hogy a rossz a világ teremtésétől kezdve van, megtoldva azzal, hogy a legromlottabb lélek is megváltható. A *Misérables* (1862) egy-két alakjának sugalmazóira is rámutat: Myriel püspöké Miollis, Jean Valjean-é Pierre Maurix, ezt 1801-ben ötévi gályára ítélték, mert egy pék üzletéből kenyeret lopott.

Irodalmi értékelései, ha nem is részletezők, általában találók.

Escholier Hugo-életrajza eleven, friss, sokszor drámai lükte-tésű. Ez a mozzanat, értékek károsodása nélkül, a munkát étellel teljes mozgalmasságúvá teszi (Hugo leánykérése, *Hernani* première-jének rajza stb.). Leírásai is jeles írói készség bizonyosságai. Nyilván tanúsítják, hogy Escholier regényeket is írt. Hogy példát említsünk, csak a szépirodai ihlettsége sugalmazhatta azokat a lenyűgöző sorokat, melyekben Hugo és Juliette nyári kirándulásait rajzolja. Előszavából megtudjuk, hogy kiadatlan forrásokból merít. Általában adatgazdagsága, tárgyszeretete, kiváló készültsége épen olyan dicséretet érdemel, mint előadásának választékossága s nemesen ihletett érzelmessége.

Meggyőződhattünk, hogy irodalmi értékelései, bár megállapodott ítéletről tanuskodnak, nem szállanak mélyre.

Ki kellett volna emelnie a fiatal költő nagyratörő gloire-ja első megállapításaként, hogy már az *Odes et ballades*-ban (1822 és 1826) megnyilvánul Hugo bámulatosan gazdag szó- meg ritmusleleménye s a nyelvnek a stílus*ancien régime-jét kikezdő zenei és festői ereje. Valahogyan elsikkad Escholier könyvében Hugónak az a dicsősége, melyet tüneményes művészi egyéniségre valló verselési újításaival szerzett magának. Méltán mondja Lanson, hogy azok, kik a romantikus verselést kutatták, példáikat csaknem kirekesztően a *Châtiments*-ből és a *Légende des Siècles*-ből vették.

Ha a dicsőség hátrányára is, nem lett volna szabad elhallgatnia Hugo drámáinak és regényeinek jellemrajzukban nyilvánuló fogyatékosságát. Még mindig talált volna bennök annyi értéket, ott a líraiságban, itt a leírásokban, hogy a rájuk való utalást Hugo dicsőségének tudhatta volna be.

Szó eshetett volna még Hugo költői technikájának az *ellentét* mozzanatában mutatkozó, néha kimesterkedett, de legtöbbször művészi géniuszt sugárzó erejéről.

Mind e hiány ellenére is Escholier könyve értékes munka. Életrajzi vonatkozásaiban olyan alkotás, melyet nemcsak okulással, hanem gyönyörűséggel is olvasunk. Escholier nemrégén Hugo-kiállítást rendezett aprólékos körültekintéssel, meleg szeretettel. Ezek a tulajdonságai nyilvánulnak Hugo-könyvében is: szerető figyelem a feldolgozásban, serény gond az elrendezésben.

Elek Oszkár.

